

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

Алхер авоҳк

МАНБАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК,
ТЕКСТОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ

**Манбаларнинг қиёсий-типологик,
текстологик таҳлили**

Тошкент
«Akademnashr»
2011 йил

УДК: 821.512.133 (092) Навоий
ББК 83.3(5Ў)1
С60

С60

Сирожиддинов, Шухрат.

Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили / Ш.Сирожиддинов. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.

ISBN 978-9943-397-56-9

УДК: 821.512.133 (092) Навоий
ББК 83.3(5Ў)1

Илмий муҳаррир:

академик Ботирхон ВАЛИХЎЖАЕВ

Масъул муҳаррир:

Маҳмуд САЪДИЙ

Тақризчилар:

Азиз ҚАЮМОВ, филология фанлари доктори, академик

Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ, филология фанлари доктори, профессор

Даҳо шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига қизиқиш ўз замонасидан бошланиб, бугунги кунгача сўнмай келаётир. Аёнки, ижтимоий-тарихий тараққиёт илгарилагани сари инсон тафаккури муайян воқеа-ҳодисага нисбатан турли қарашларни намоён этади. Бу қарашлар, аввало, ҳар бир даврда пайдо бўлган гоёвий-эстетик йўналишлар негизида тугилади. Тарихий шахслар фаолияти талқини ана шу гоёвий-бадиий ҳодисанинг мураккаб тафаккур мевасидир. Алишер Навоий сиймоси ҳам беш асрдан зиёд муддат мобайнида тадқиқотчилар томонидан турлича талқин этиб келинган. Монографияда Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти манбалар асосида қайта ўрганиб чиқилган, мавжуд талқинлар таҳлил қилинган.

Китоб илмий ходимлар, олий ўқув юртлари филология ва тарих факультетлари талабалари, барча Навоий мухлисларига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-397-56-9

© Ш.Сирожиддинов. «Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили».

© «Akademnashr» нашриёти, 2011 йил.

МУҚАДДИМА

1. Алишер Навоий феномени

Амир Низомиддин Алишер Навоий (844 – 906/1441 – 1501) фақат ўзбек халқи эмас, балки бутун турк оламининг буюк шоири, мутафаккири сифатида жаҳон бадиий тафаккури тарихида ўз ўрни ва мақомига эга ижодкордир. Унинг жаҳон бадиияти хазинасига қўшилган шоҳ асарлари, XV асрнинг иккинчи ярми темурийлар салтанати даври илм-фани ва санъатини ривожлантиришга қўшган бениҳоя катта ҳиссаси аллақачон эътироф этилган. У ҳаётини тўлалигича мамлакат равнақи, халқ ва миллатнинг тинч-тотув яшаши ҳамда давлат қудратини мустаҳкамлашга бағишлади. Султон Ҳусайн Бойқаронинг уни «мамлакат устун, дину давлат низоми, мулку миллат асҳоблари зубдаси, хайрли бинолар муассиси, ҳокон давлати таянчи», деб атаганлиги бежиз бўлмаган, албатта.

Алишер Навоий бутун дунё қаршисида туркий (ўзбек) тилнинг бой имкониятларини кўрсатиб бера олган, араб, форс тилларидан ҳеч қайси жиҳатдан кам бўлмаган гўзал тил эканлигини исботлаб берган буюк олимдир. Ўша даврларда форс тили поэзия тили, араб тили эса илмий тил сифатида қабул қилинган эди. Расмий ёзишмалар ҳар иккала тил омиктасидан иборат эди. Туркий тилга эса авом тили сифатида қараш устувор эди. Туркий халқларнинг кўп мингйиллик давлатчилик тажрибаси ва бой маънавий-адабий мероси мўғул босқини оқибатида йўқ қилинганлиги туфайли темурийлар даврида туркий халқларнинг шонли тарихи, тили ва қадриятларини тиклаш жуда қийин кечган. Ҳатто Темур саройида туркий тилни давлат тили даражасига олиб чиқиш ишлари охирига етказилмай қолган. Шундай бир шароитда Алишер Навоий ўз олдига ўзбек тили мақомини тиклаш мақсадини қўйди. У бежиз ушбу сатрларни ёзмаган:

***Турк назмида чу тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.***

Дарҳақиқат, Навоий ўзи эътироф этганидек, туркий тил ва адабиёти майдонида байроқ кўтарди, бутун мамлакатни якқалам, яъни

бир тилли қилди. Дунё олимлари Навоийнинг ўзбек (туркий) адабий тили мавқеини кўтариш ва ривожлантиришдаги хизматларини инсоният тамаддуни тарихидаги буюк маърифатпарварлар – француз Дю-Белли ва рус М.Ломоносовнинг миллат маданиятида туб бурилиш ясаган саъй-ҳаракати билан тенглаштирадилар.

Алишер Навоий давлат ишларидан холи вақтларида бадиий ижод билан шуғулланиди ва бадиёт оламида тенгсиз бўлган нодир асарлар яратди. Буюк бешлик – «Хамса» ва «Хазойин ул-маоний» девони, «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Мезон ул-авзон» каби илмий асарлари, форсий девони ва қасидалари, диний-маърифий манзумалари ҳамда тарихий аҳамиятга молик хотира – «ҳолот»лари унинг беқиёс сўз санъаткори, буюк файласуф ва олимлигининг далилидир. Навоий асарларида инсон маънавий-ахлоқий камолоти ғояси етакчи; одамийлик, бағрикенглик, эзгулик эса шоир фалсафасининг асосини ташкил этади.

Алишер Навоий катта ер-мулк эгаси эди. У 1481 йили ўзининг бор мол-дунёсидан воз кечиб, хайрия, яъни вақф мулкани ташкил қилади. Вақф мулки – Ҳирот ҳудудидаги иморатлар, хусусан, Ихлосия мадрасаси ва унга тегишли иморатлар, 24 дўкон, 3-4 тим бозори, боғ-роғлар (255,5 жариб узумзор ва мевазор боғлар, ерларнинг муайян қисми (545 жариб) ва уларни ишлатишдан тушган даромад тўлалигича таълим муассасалари, мусофирхоналар ва дарвишлар, қаландарлар, камбағал муҳтожлар, етим-есирларнинг эҳтиёжини қоплаб туришга қаратилди. Бошқа бир қисми илм-фан ва адабиётни ривожлантиришга сарфланди. Навоийнинг бевосита моддий ва маънавий кўмаги остида ўнлаб олимлар тадқиқот ишларини олиб бордилар, тарихий асарлар ёзиш кенг рағбатлантирилди, тасвирий санъат усталарининг ишига алоҳида эътибор берилди. Ҳиротда Навоийнинг шахсий ташаббуси ва маблағи билан Халосия, Шифоия, Низомия каби бир неча мадраса ва хонақоҳ қурилиб, уларда машҳур олимлар дарс бериш ва илм билан шуғулландилар. Бу даврда риёзиёт, илми нужум, ҳандаса, мантиқ, фикҳ, ислом назарияси ва бошқа соҳаларга оид кўплаб асарлар яратилди. Навоий раҳнамо Ҳирот адабий муҳитининг ривожини учун султон катта шароит ва қулайликлар яратиб берди. Бу темурийлар салтанатида илм-фан ва адабиёт ривожланишига ҳукмдорнинг алоҳида эътибори намунаси эди. Мам-

лакатда илм-фаннинг тараққий топишида Навоийнинг хизмати бекиёс бўлди. Тарихчи Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида Навоий раҳбарлиги ва ҳомийлигида яратилган йигирмага яқин муҳим илмий тадқиқот номи, уларнинг муаллифлари ҳамда унинг моддий кўмаги ёрдамида ижод этган шоир ва илм аҳли рўйхатини келтирган. Унинг темурийлар сулоласи ҳамда илм-фан аҳлига қилган фидойи хизмати ўша даврнинг ўзидаёқ юзлаб асарларда қайд этилди. Довруғи бошқа давлатларга ҳам таралди. Унинг номи етти иқлим фозиллари ва санъаткорлари ҳомийси сифатида афсонавий шуҳрат топди. Ҳирот олимларининг кўпчилиги Амир Алишер кўрсатган катта хизматларни миннатдорлик сифатида ўз асарлари дебочасида битдилар. Навоийнинг беминнат эзгуликлари борасида жуда кўп тазкиранавислар, тарихчилар, шоирлар, олимлар ўз асарларида шохидлик билдириб кетдилар. Бунинг исботини Давлатшоҳ Самарқандий, Муъиниддин Исфизорий, Абдулғафур Лорий, Абдулвосеъ Низомий, Мирхонд, Хондамир, Султон Али Машҳадий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Атоуллоҳ Асиль, Ҳусайн Кошифий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Шамсиддин Бадахший ва яна ўнлаб Навоий замондошлари асарларида, Навоий шаънига битилган турли мадҳияларда ҳам учратамиз. Жумладан, Камолиддин Ҳусайн воиз ал-Кошифий ўзининг «Жавоҳир ут-тафсир» асари дебочасида Навоий томонидан унга кўрсатилган ёрдам ва маслаҳатлар ҳақида гапириб ўтар экан, замондошларининг эътирофини умумлаштириб, шундай ёзади:

***Гавҳар-и дуржи каромат, ахтар-и бурж-и камол,
Офтоб-и авжи ҳашмат, соя-и лутф-и илоҳ.***

***Шаҳсувор-и арса-и иззат Алишер, он ки аст,
Воли-и аҳбобу довари давронпаноҳ.***

***Мустафиз аз нафҳа-и гулзор-и фазлаш жону дил,
Мустанир аз ламъа-и рои мунираш меҳру моҳ.***

***Давлат-и ў бо жаҳону, рифъат-и ў бо сипеҳр,
Фош мегўянд ҳар дам аз сар-и тамкину жоҳ.¹***

Мазмуни:

¹ Ҳусайн воиз ал-Кошифий. Жавоҳир ут-тафсир. СамДУ Шарқ қўлёзмалари бўлими. 40347-рақамли қўлёзма, 3^а-варақ.

Амир Алишер мурувватли, саховатлилар ичида гавҳар янглиг, камолот осмондаги юлдуз, буюклик чўққисида нур сочар қуёшдир. Илоҳий лутф каби, унинг лутфи беҳаду беминнат. Унинг «фазл гулзори»дан жону дил файз топади. Унинг қиёфаси шунчалик нуронийки, биргина нигоҳи шуъласидан қуёш ва ой ярқираб турибди. Амирнинг давлати жаҳонча ва тутган мавқеи осмон қадар юксакликда. Босиқлиги, камтарлиги ва, шу билан бирга, улуглиги буни намоён этади.

Айтиш мумкинки, Навоийга бағишланган мадҳиялар унинг ибратли ҳаёти тафсилотлари билан мувофиқ келиб аҳолининг турли қатламларида унга Оллоҳ назар қилган беназир зот сифатидаги қарашни шакллантирди. Унинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш, тарғиб этиш бошланди. Алишер Навоий маърифатпарвар шахс сифатида тарихий манбаларда алоҳида қайд этилиб, шеърӣ асарларда таъриф ва тавсиф қилинди. Кейинги даврларда ҳам кўплаб манбаларда унинг ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар берилди. Бу Шарқ халқларининг буюк шоир ва мутафаккирлар – Низомий Ганжавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий билан бир қаторда Навоий шахсига ҳам улкан қизиқиш билан қараганларидан дарак беради. Ушбу эътибор ва эъзоз улуг мутафаккирнинг бадиий юксак, мафтункор ғазалиёти, шавқангиз дostonлари ва донишмандона ўғитлари билан зийнат топган асарлари шарофатида янада кучланиб, кейинги асрларда туркий халқлар санъат ва ижод аҳли орасида Навоийнинг руҳоний пир сифатида машҳурлик сабаб бўлди. Навоий мададиға умидворлик ўз даврида моддий манфаатлар заминидан вужудга келган бўлса, кейин-кейин унинг руҳониятидан мадад сўраш кўринишига ўтиб, ижодкорнинг асар яратишда бутун куч-қудратини сафарбар этишига далда берган. Масалан, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодидан сўзловчи XV аср қўлёзма манбаларида улуг шоирнинг ажойиб хаттот бўлганлиги ҳамда хаттотларга устозлик қилганлиги ҳақида кўплаб маълумотлар учрайди². Бу ҳол кейин-

² Қаранг: Тазкираи хаттотон. ЎзР ФА ШИ. 202-қўлёзма; яна: Мадраимов А. Алишер Навоий ва китобат санъати // Шарқ миниатюра мактаблари. – Тошкент, 1989. – Б.54 – 59.

ги давр хаттотлари орасида Навоий асарларини кўчириш орқали «хаттотлик мактаби»ни ўташ ва унинг ғойибона «оқ фотиҳа»сини олиш анъаналарини юзага келтирди. Чунончи, бухоролик Ёрмуҳаммад қори Бухорий, Абдулбоқий Бухорий, Мулло Наврўз Бухорий, самарқандлик Абдулхай Самарқандий, Мулло Муқимхон Самарқандий, Қашқадарё воҳасидан Муҳаммад Юсуф Шаҳрисабзий, Муҳаммад Раҳимхўжа Насафий, Тоҳирхўжа Шаҳрисабзий, Фарғона водийсидан мулла Рўзи котиб, Муҳаммад Амин Когоний, хоразмлик Муҳаммад Юсуф каби XIX асрнинг машҳур хаттотлари Навоий асарларини алоҳида меҳр билан кўчирганлар. Заҳматкаш олим М.Ҳакимовнинг Навоий асарлари қўлёзмалари тавсифига бағишланган китобида кўрсатилган 254 нусханнинг икки юздан зиёдроғи XIX асрда китобат қилинганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди.³ Ўзбекистон ҳудудидаги мустақил вилоятларни бошқариб келган хонларнинг кўпчилиги шоиртабъ кишилар бўлган (масалан, Феруз ва Амирий) ва улар фармойиш асосида ҳам Навоий асарларини кўчиртирганлар. Жумладан, Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихи билан шуғулланган олим, машҳур хаттот А.Муродов ёзади: «Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 1709-номерли «Чор девон»нинг охирига ёзилган хоти-мадан маълум бўлдики, Қўқонда Навоий асарлари кўп китобат қилинган. Шу девоннинг хотимасида 1838 йили Муҳаммад Алихон буйруғи билан хаттотлар томонидан олти ой ичида уч юз адад Навоий «Чор девон»ининг қўлёзмаси кўчирилиб, шерозали муқова қилинган...»⁴ Шу тарзда Алишер Навоий асарларининг заҳматкаш хаттотлар томонидан кўчирилган минглаб қўлёзма нусхалари вужудга келди. Хаттотлар Навоий асарларини кўчиришда, бир томондан, хаттотлик маҳоратини орттирсалар, иккинчи томондан, кўчириш жараёнида Навоий сўзи қудратининг нақадар кучли эканлигидан таъсирланганлар. Натижада Навоийнинг бирор-бир асарини кўчириб бўлишгач, ўша асар ҳақидаги ўз таассуротларини китоб охирида қайд этиб кетганлар. Масалан, 1832 йили Бухоро-

³ Қаранг: Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмалари тавсифи. – Тошкент, 1983.

⁴ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.56.

да кўчирилган Навоий «Хамса»си сўнгида номаълум котиб томонидан улуғ шоир ҳақида ёзиб қолдирилган мисралар анчагина. Жумладан, у шундай ёзган:

***Навоийки, ул жомеи сирру жаҳр,
Анинг ҳар сўзидур муаммо мисол,
Анго етмагандин хирад нутқи лол.
Жаҳон ганжи ҳар байтидадур ниҳон,
Ки ҳар ганжидадур ниҳон бир жаҳон....⁵***

Шу билан бирга, XIX асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган қаршилик котиб Муҳаммад Раҳимхўжа Насафий ҳам Навоий «Хамса»сини кўчирар экан, улуғ шоирга бўлган меҳр-муҳаббатини 34 мисралик мадҳиясида юксак фахр билан қайд этади.

Кўринадики, котиблар Навоий асарларини кўчиришни шараф деб билганлар ва шу асар таъсирида ўз кечинмаларини қоғозга туширар эканлар, Навоий даҳосига яна бир карра таъзим этганлар, ўзларининг шу улуғ зот авлоди эканликларидан бениҳоя фахрланганлар.

⁵ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1964. – Б.158 – 159.

2. Навоийшунослик босқичлари

2.1. Узоқ ўтмиш навоийшунослиги анъаналари

XX аср навоийшунослик учун катта муваффақиятлар асри бўлди. Ўзбекистон жаҳон навоийшунослигининг марказига айланди. Бу давр навоийшунослик тарихига Навоийни дунёга танитиш даври сифатида кирди. Шубҳасиз, ўзбек навоийшунослиги янги заминда пайдо бўлмади.

Навоийни ўрганиш ўз давридаёқ бошланган эди. Мирхонд, Давлатшоҳ Самарқандий, Фиёсиддин Хондамир, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Зайниддин Восифийнинг насрий асарлари, Фаҳрий ва Қазвинийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари таржималарида буюк ўзбек мутафаккири ва шоири ҳаёти ва фаолиятига баҳо бериб ўтилган. Абдурахмон Жомий, Аҳлий Шерозий каби ўнлаб шоирларнинг Навоий ижодига муносабати ўнлаб асарларда қайд этилган. Улуғ фазилатлар соҳиби Мир Алишер ҳақида махсус ёзилган Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асари асрлар давомида Навоий даҳоси моҳиятига етишга интилган мухлисларга очкич вазифасини ўтади.

Навоий шахсига қизиқиш фақат Шарқ билан чекланмаган. 1697 йили нашр этилган француз олими Артолеми д'Ербелонинг «Шарқ кутубхонаси» номли энциклопедиясида Навоий таржимаи ҳоли ва асарлари номининг келтирилиши, шарқшунос Силвестер де Саси (1758 – 1838) тадқиқотларида ҳам Навоий номининг учраши Фарбда Навоийнинг шоир ва давлат арбоби сифатида расман танилганлигининг далилидир. 1835 йили рус шарқшуноси П.Савелйев Навоийга махсус бағишлаб ёзган мақоласида Навоийнинг ижодий фаолиятига тўғри баҳо бериб, баъзи асарлари ҳақида қисқача маълумот келтиради.⁶ Бу орада Михаил Никитский томонидан тайёрланган Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган магистрлик диссертацияси навоийшуносликда катта ҳодиса бўлди. М.Никитский темурийлар сулоласининг ҳукмронлиги давридаги сиёсий ва адабий ҳаёт ҳақида Дав-

⁶ Қаранг: Савельев П. Али Шер Неваи // Энциклопедический лексикон. – СПб., 1835. Т.1.

латшоҳнинг «Тазкират уш-шуаро», Сом Мирзонинг «Туфҳаи Сомий», Султон Ҳусайннинг «Мажолис ул-ушшоқ», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» каби тарихий ва мемуар асарларида келтирилган материалларни умумлаштиради; Навоийнинг адабий ҳамда давлат ишларидаги фаолиятини асосан тўғри белгилайди.⁷ У «Мир Алишер Шарқ адабиёти тарихида шарафли ўринни эгаллайди» деб уни муносиб баҳолади ва рус шарқшуносларининг эътиборини унга қаратди. 1857 йили профессор И.Н.Березен (1818 – 1896) томонидан тузилиб, Қозонда босилган «Туркий хрестоматия» китобида Алишер Навоийнинг икки асари – «Вақфия» ва «Муншаот»дан парчалар берилди. Машҳур рус олими В.В.Вельяминов-Зернов Алишер Навоий асарлари асосида XVI асрда тузилган ва «Абушқа» номи билан машҳур бўлган луғатнинг илмий-танқидий матнини тайёрлаб 1868 йили нашр эттирди. Бошқа бир рус шарқшуноси Н.И.Ильминский ўзининг 1862 йили Қозонда босилган турк-татар тилларига бағишланган асарида Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти йўлида кўрсатган хизматларига юқори баҳо беради ва «ўз она тили учун зўр матонат билан қудратли кураш олиб борган киши эди» деб таърифлайди.⁸

Катремер 1841 йили Парижда Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Тарихи мулуки Ажам» асарларини босиб чиқаради. Мажор олими Ҳ.Вамбери Ўрта Осиёга бағишланган асарларида Навойдан парчалар ва таржималар беради. У «Маҳбуб ул-қулуб»нинг кириш қисмини, «Фарҳод ва Ширин»нинг айрим бобларини ва шоирнинг бошқа асарларидан олинган парчаларни немис тилига таржима қилди. 1861 йили француз шарқшуноси М.Белен «Азиатик» журналида «Мир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида» номи остида катта ҳажмли мақоласини чоп эттиради⁹. Шу билан бирга, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари ҳақида катта илмий иш ёзади, «Мажолис ун-нафоис»ни нашр қилади; «Маҳбуб ул-қулуб»нинг айрим бобларини француз ти-

⁷ Қаранг: Никитский М. Эмир Низом эд-Дин Али Шир в государственном и литературном его значении. – СПб., 1856.

⁸ Қаранг: Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1861.

лига ўгиради. Айтиш керакки, Никитский ва Белен асарлари XIX аср шарқшунослари томонидан тан олинган тадқиқотлар ҳисобланиб, анча вақтгача, ҳатто XX асрнинг бошларида ҳам Навоийни ўрганишда асосий манба бўлиб келди.

XIX асрда Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган Фарб олимлари, мустамлака мамлакатлари идораларида ишловчи нодир санъат намуналари ишқибозлари имкон қадар Навоий асарлари нусхаларини ўз ватанларига олиб кетишга уринганлар. Натижада Буюк Британия, Франция, Германия, Италиянинг музей, кутубхона ва шахсий фондларида Алишер Навоий асарлари кўплаб тўпланган. Инглиз шарқшуноси Ч.Риё 1888 йили Лондонда нашр этган ва бугунги кунда Британия музейида сақланаётган «Туркий қўлёзмалар каталоги»дан ҳам Алишер Навоий асарларига бўлган қизиқиш катта бўлганлигини кўриш мумкин. Чунончи, Ч.Риё ўз каталогида Навоий асарларининг 12 нодир нусхасини тавсиф этган. Машҳур манбашунос ва матншунос Ч.Риё Алишер Навоий шахсиятига жуда катта эҳтиром билан қараганини унинг қуйидаги сўзларидан ҳам билса бўлади: «Мир Алишер туркий тилни адабий тил даражасига кўтаришда энг кўп хизмат қилган тарихий шахсдир. Унинг энг маданиятли, буюк мутафаккир инсон эканлиги барча томонидан тан олинган. У, шаксиз, туркигўй шоирларнинг энг сермахсулидир».¹⁰ Европа шарқшуносларидан Э.Блоше, М.Буват, Э.Браун ҳам Навоий асарларини, унинг қўлёзмаларини атрофлича ўрганганлар. Хусусан, Э.Браун ўзининг тўрт жилдлик «Эрон адабиёти тарихи» китобида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятини ёритган, унинг ижоди хусусида тўхталган. Браун Навоий ижодига юксак баҳо беради. У шундай ёзади: «Мир Алишернинг ҳам ижодкор, ҳам қалам аҳлининг ҳомийси сифатидаги аҳамияти ва таъсири таърифлаб бўлмас даражада каттадир. У ўз даври ва мамлакатининг буюк саховатпешасидир».¹¹

⁹ Қаранг: Белен М. Мир Алишер Навоий / Туркча таржима. Ношир Аҳмед Жавдат. — Истанбул: Иқдом матбааси, 1897.

¹⁰ Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. 1888. — P.273.

¹¹ Browne E. A Literary History of Persia. Vol. III. — Cambridge, 1969. — P.505.

Шу тарзда XIX асрда Европа шарқшунослигида Алишер Навоий ижодига қизиқиш жиддий тус олганини кузатиш мумкин. Улар Навоий даврида яратилган манбалар асосида улуғ шоир ва сиёсий арбоб шахсияти, ижодиёти масалаларини илмий тарзда тадқиқ этдилар ҳамда навоийшуносликнинг янги даврига асос яратдилар. Биринчидан, XV аср охири – XVI аср бошига тааллуқли ва Навоий ҳақида маълумот берувчи қўлёзма манбалар умумлаштирилиб илмий муомалага киритилди. Иккинчидан, шу давргача давом этиб келаётган шарқона, анъанавий баёнчиликка асосланган Навоий талқини услубига чек қўйилиб, Навоий ижодига илмий назар ташланди. Бироқ бу давр навоийшунослари улуғ шоир биографиясини ёритишда кўп чуқурлашмадилар. Улар Навоий ҳақида тарихий манбаларда берилган маълумотларни умумлаштирар эканлар қиёсий-танқидий чоғиштириб ўрганмадилар. Оқибатда шоирнинг ҳақиқий таржимаи ҳоли хиралашиб қолди. XIX аср шарқшунослари ишларида Навоий «подшоҳнинг энг яқин кишиларида – муҳрдор, вазир сифатида тинч ҳаёт кечирган ва ижод этган шоир» бўлиб қолди. Тазкираларда Навоийнинг назира ва татаббуълари, салафларга эргашиб ёзган асарлари ҳақида кўп гапирилгани боис, Фарб шарқшунослари Навоийни тақлидчи шоир деб тушундилар.

3. Мафкуралар тўқнашуви

Навоийшуносликнинг иккинчи босқичи жаҳондаги буюк сиёсий ўзгаришлар жараёни билан боғлиқ эканлигини таъкидламоқ лозим. XIX асрнинг II ярмидан бошлаб Буюк Британия ва Россиянинг Шарқни мустамлакага айлантириш пойгаси Марказий Осиё ва Ҳинд минтақалари жуғрофияси, геологияси, табиати билан бир қаторда маънавий салоҳиятига бўлган қизиқишнинг кучайишига сабаб бўлди. Бу қизиқиш, муайян сабабларга кўра, Россияда рўй берган Октябр тўнтариши ва «Қизил империя» ҳукмронлигининг Ўрта Осиё ҳудудида ўрнатилганидан сўнг ҳам тўхтамади. 1868 йили Венгриянинг Туркиядаги элчихонаси ходими М.Белен томонидан ёзилган «Алишер Навоий» илмий ахбороти яна долзарб бўлиб қолди. Француз олими Люсьен Буванинг 1926 йили «Осиё» журналида эълон қилинган «Темурийлар даври цивилизациясидан лавҳалар» мақоласи, Эдгар Блошенинг «Миллий кутубхонада сақланаётган туркий қўлёзмалар каталоги»даги қайдлар ва инглиз олими Эдуард Брауннинг «Эрон адабиёти тарихи» асаридаги Навоийга бағишланган бўлимларни шу даврнинг эътиборга лойиқ тадқиқотлари қаторига қўшиш мумкин. Шу йиллари В.Лениннинг чекка ўлкаларга, хусусан, Ўрта Осиё, Кавказ ўлкаларига мухторият ва ҳурлик бериш ҳақидаги сохта ваъдаларига учган туркий халқлар орасида Навоий даҳосини улуғлаш ва миллат тимсоли даражасига кўтариш тенденцияси кучайди. Бу йўлдаги илк уриниш Навоийнинг ҳижрий сана билан 500 йиллик тўйини нишонлаш мақсадида 1926 йили Бокуда «Алишер Навоий – буюк турк шоири» шоири остида ўтказилган «Илк туркология қурултойи»да намоён бўлди.¹² Унда асосий эътибор Навоийнинг туркий тиллар ривожига қўшган ҳиссаси, давлат арбоби сифатидаги мавқеи, миллий ўзлик ғояларига қаратилди. Ўша даврнинг етук олимларидан Исмоил Ҳикматнинг «Навоий ҳаёти ва адабий мавқеи», Мирзо Жалол Юсуфзоданинг «Навоий ҳақида», Бакр Чўбонзоданинг «Навоий – тилчи» ва Мирзо Муҳсин Иброҳимийнинг «Форс адабиётининг Навоийга таъсири» маърузалари фа-

¹² Қаранг: Буюк турк шоири Мир Алишер: Туркология қурултойи конференцияси материаллари. – Боку: Адабиёт жамияти, 1926.

қатгина қатнашчиларнинг эмас, балки барча туркий халқлар адабиётшунослари диққатини ўзига тортди ҳамда уларни Навоий ижодини ўрганишга илҳомлантирди. Ўша йили Ўзбекистонда ҳам, хусусан, «Маориф ва ўқитғувчи» журналида босилиб чиққан Абдурауф Фитрат ва Вадуд Маҳмудийнинг Навоий ҳақидаги мақолаларида қурултой таъсири сезилиб туради.¹³

Қурултой руҳи коммунистик мустабид тузум пешволари учун кутилмаган муаммолар келтириб чиқариши табиий эди. Барча рус шарқшунослари аҳволни ўнглашга сафарбар қилинди. Қурултой материалларида акс этган Навоий ҳаёти ва ижоди талқини давр мафкурасига зид деб топилди; уни тарғиб қилишга жиддий қаршилиқ кўрсатилди. Бу хусусда шарқшунос Е.Э.Бертельс шундай ёзганди: «Навоийшуносликнинг бу босқичига хос хусусият сифатида шуни айтиш мумкинки, Навоий ҳақида фақат миллий буржуазия вакиллари маъруза қилиб, унинг номидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Шу жиҳатдан бу даврда чиққан ишлар фойдасиз бўлиб, ҳатто ғайриилмий ва зарарли эди. Бокуда нашр этилган «Навоий» тўплами (1926) эскирган материаллар асосида ёзилган ва асосий масалаларни бутунлай нотўғри ёритган мақолалардан иборат. Аммо ушбу муваффақиятсиз юбилейга СССР Фанлар академияси дарҳол жавоб қайтарди».¹⁴

Тезда Тошкенда, коммунистлар ибораси билан айтганда, «социалистик платформа»даги Навоий конференцияси чақирилди. Мақсад Боку қурултойи «пантуркистик» ғояларининг халқлар орасида тарғиб этилишига йўл қўймаслик ва Навоийнинг буюклигини ҳукмрон феодал синфга қарши чиққан оддий халқ намояндаси образи орқали кўрсатиш эди. Илк қурултой материалларидаги миллий ифтихор туйғуларига «пантуркизм», «ўтмишни идеаллаштириш» каби ёрлиқларни ёпиштириш учун уларга зид ғояни кўтариб чиқадиған кучли тадқиқот керак бўлди. Бундай тадқиқотнинг энг яхши кўриниши сифатида В.В. Бартольд-

¹³ Фитрат А. Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида // Маориф ва ўқитғувчи. 1926. №12. – Б.38 – 39.

¹⁴ Бертельс Е.Э. Навои и Джами: Избр. труды. – М.: Наука, 1965. – С.67.

нинг «Мир Али Шер ва сиёсий ҳаёт» номли тадқиқоти дунёга келди. Унда омма орасида ҳукм сурган Навоий ижоди ва фаолияти талқинидан кескин фарқланадиган образ яратилди: Навоий эксплуататорлар синфига, умуман, шоҳ тузумига нафрати беҳад бўлган ва шу туфайли султондан анча ҳўрликлар кўрган халқ вакили сифатида ўта бўрттириб кўрсатилди.

XX асрнинг 20-йилларидан Алишер Навоий мақоми ва мафкураси атрофида давом этиб келаётган тортишувлар Совет Иттифоқининг қақшатқич қатағон ва кўркўвда ушлаб туриш сиёсати ғалабаси билан тугади. СССР таркибидаги миллий совет социалистик республикалари «камситилмаслиги» учун камсонли классик ижодкорларга эга бўлишга рухсат берилди. Озарбойжонда Низомий Ганжавий, Тожикистонда Абдурахмон Жомий, Грузияда Шота Руставели, Ўзбекистонда Алишер Навоий ижодлари русларнинг А.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Гоголь, Л.Толстой каби классиклари қаторида кенг ўрганилиши мумкин, аммо талқин ҳукмрон мафкура методологияси асосида бўлиши лозим эди. Сарой адабиётини тарғиб этиш мутлақо ман қилинди, диний адабиёт онгни заҳарловчи восита сифатида тақиқланди. Улар феодал-клерикал ва диний-мистик адабиёт сифатида қораланди, уларнинг намояндаларига эксплуататор синф манфаатларига хизмат кўрсатувчи, маддоҳ ва хушомадгўйлар сифатида нафрат билан қараш буюрилди. Бу ҳол, муайян маънода, Навоийни нотўғри талқин этишга, унинг зиддиятларга бой ҳаётини бир қолипга тушириш ва ўқувчилар онгида шоҳ тузумидан норози, салкам атеист ва исёнкор Навоий образининг тарғиб қилинишига сабаб бўлди.

4. Навоийшуносликнинг илмий йўналиш сифатида шаклланиши

XX асрнинг 40-йилларига келиб Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш баҳонасида олдинги йиллардан йиғилиб келаётган тадқиқотларни умумлаштириш ишлари бошланди. Навоийни ўрганиш ишларига рус шарқшунослари билан биргаликда ўзбек олимлари ҳам жалб қилинди.

Алишер Навоийнинг Совет Иттифоқи даврида биринчи бор 1948 йили нишонланган тўйи арафасида улуғ шоир ҳақида яна бир қанча тадқиқотлар дунёга келди. Мазкур даврнинг энг юқори савиядаги асарлари қаторида Е.Э.Бертельс, О.Шарафиддинов, А.Н.Кононов, С.Айний, А.К.Боровков, А.Семёнов, М.А.Салье, А.Ю. Якубовский, А.Саъдий, М.Ойбек, М.Шайхзода, И.Султон, А.Болдырев, В.Зоҳидов, В. Абдуллаевлар тадқиқотларини кўрсатиш мумкин. Авом маданияти (пролеткульт) давлат сиёсатининг устувор йўналиши бўлган мустабид тузум шароитида Алишер Навоийни гениал шахс ва ижодкор сифатидаги мақомини сақлаб қолиш, у орқали миллий қадриятларимизнинг умрбоқийлигини таъминлаш ўзбек зиёлиларининг асосий муддаоси эди. Ўзбек олимлари ва уларга хайрихоҳ айрим рус шарқшуносларининг асарлари навоийшуносликни ўзбек адабиётшунослигининг мустақил йўналишига айлантиришга замин бўлди¹⁵.

Бу оралиқ даврда Навоий ҳаёти ва ижодиётини ўрганишга

¹⁵ Бертельс Е.Э. Навои и Джами: Избр. труды. – М.: Наука, 1965; Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948; Возлюбленный сердце (Алишер Навоий. Махбуб ул-кулуб) / Сводный текст А.Н. Кононова; отв. ред. С.Е.Малов. – М.-Л., 1948; Якубовский А.Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои / Сб. Алишер Навои. – М.-Л., 1946; Семенов А.А. Персидская новелла о Мир Алишере Навои. Бюллетень СаГУ. Выпуск 13, 1926; Салье М. Книга благородных качеств и её автор // Сб. ст. «Родоначальник узб. литературы». – Тошкент: Изд. Узб. фил. АН СССР; Боровков А.К. Изучение жизни и творчества Алишера Навои // Сб. ст. «Родоначальник узб. литературы». – Тошкент: Изд. Узб. фил. АН СССР. – С.11 – 29; яна: Навои и Джами в народном предании. Изв. АН СССР, Отд. лит. и языка. Т.VI. Выпуск 6. 1947. – С.422 – 484; Болдырев А.Н. Мемуары Васифи как источник для изучения

чет эл олимлари, хусусан, турк олимларидан Маҳмад Фуод Кўпрулу, Огоҳ Сирри Лаванд, афғон олими Муҳаммад Яъқуб Жузжоний, Эрон олими Али Асғар Ҳикмат ҳам эътибор қаратиб, баъзи тадқиқотларни олиб бордилар.¹⁶ Аммо бу тадқиқотлар асос-эътибори билан ўзбек навоийшунослари ишлари даражасига кўтарилган эмас. Воқеан, ўзбек навоийшунослигининг бу даврда қўлга киритган ютуқлари ғоят салмоқли.

Шўро даврида адабий ва маданий меросни тадқиқ этишда ғоявий кураш принциплари ҳукмрон бўлиб келди. Шу сабабли тадқиқотчиларимиз адабиёт тарихини ёритишда унинг «социалистик дунёқараш»га тўғри келмайдиган томонларини четлаб ўтиш орқали ўқувчиларга «коммунист» шоир ва ижодкорларни тақдим қилишга мажбур эдилар. XV аср тарихий манбаларини ўрганиш билан шуғулланган олимлар Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотларга дуч келганларида уларнинг Бартольд концепциясидан фарқ қилишга эътибор қаратдилар.

Тузум манфаатларига мослаштирилган бундай бирёқлама таълимот кўпчилик ўзбек зиёлилари, адабиётшуносларнинг нозилигига сабаб бўлмаган дейиш қийин. Улар ошкора чиқишга

жизни Средней Азии и Хорасана на рубеже XV – XVI вв // ТОВЭ. Т.II. – Л., 1939. – С.291 – 300; яна: Очерки из жизни гератского общества на рубеже XV – XVI вв // ТОВЭ. Т.IV. 1947. – С.313 – 422; Саъдий А. Навоий ижодиёти ўзбек классик адабиёти тараққиётининг юксак босқичи сифатида. 3 томлик. – Тошкент, 1940 – 1945; Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент, 1967; Айний С. Навои: Куллийет. Дар 15 чилд. – Душанбе, 1963; Зоҳидов В. Навоийнинг дунёқараши: Фил. фан. доктори... диссертацияси. – Тошкент, 1948; Абдуллаев В. Навоийнинг Самарқанддаги фаолиятига доир: Фил. фан. номзоди... диссертацияси. – Тошкент, 1948. Шайхзода М. Гениал шоир (Навоий ижодининг баъзи масалалари). – Тошкент, 1941.

¹⁶ Koprulu M. Cagatay edebiyati. Islam ansklopedisi. 3 Cilt, 24 cüz. – Istanbul: Maarif matbaasi, 1945. – S.270 – 323; Kopruluzade M.F. Türk dili ve edebiyati hakkında arastirmalar. – Istanbul: Kanaat Kitabevi, 1934; Agah Sirri Levend. Ali Sir Nevai (I – IV). – Ankara, 1965 – 1968; яна: Fors ve türk edebiyatlarında Leyla ve Mecnun hikayasi. – Ankara, 1959; Девони Султон Хусайн Мирзо ва энзимоми рисолаи ў/Ба муқобала ва тасҳиҳи Муҳаммад Яъқуб Воҳид Жузжоний. – Кобул, ҳ. 1346; Али Асғар Ҳикмат. Алишер Навоӣ. – Техрон, 1945.

журъат этолмасалар-да, баъзи рус шарқшунослари воситасида айрим қарашларга зарба берганлар. Бунга мисол қилиб, Е.Бертельснинг, Бартольд концепциясига қарши чиқмаган ҳолда, унинг асосларини ич-ичдан емиришга қаратилган муҳим илмий-тадқиқотларини кўрсатиш мумкин. А.А.Семёнов «Алишер Навоий ва Султон Ҳусайн мирзо муносабатларига доир» номли мақоласида ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида мавжуд бўлган султон ва шоир ўртасидаги муносабатларни кейинги асрларда Россия шароитида маълум бўлган «Шоҳ ва Пушкин» муносабатлари билан тенглаштиришни жиддий қоралайди.¹⁷ Бироқ, шу билан бирга, Семёновнинг ўзи ҳам ҳиссиётга берилиб кетиб, Навоий ва Бойқаро муносабатларида вақти-вақти билан юз бериб турган келишмовчилик, совуқчиликларни назардан қочирган. Шу билан бирга, Навоийнинг насл-насаби масалаларида ҳам хатога йўл қўйган.

Шу тариқа, адабиётнинг мезон ва йўналишини белгиловчи ҳукмрон мафқуранинг «ғаши»га тегмасдан айрим манбалардаги маълумотларни илмий истеъмолга киритиш, имкон қадар тарихий ҳолисликни таъминлаш ҳаракати бошланди. Ойбек, В.Абдуллаев, В.Зоҳидов, И.Султон, А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров каби навоийшунослар Навоий таржимаи ҳолини бойитиш ишларига катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбек олимларининг улуғ шоир лирикаси ва дostonлари, бадий маҳорати ва ижодий методи, сатираси, аъъаналари ва новаторлик жиҳатлари, дунёқараши ва фалсафаси, ижодида муҳим ўрин тутган халқ оғзаки ижоди ва адабиётлараро ўзаро таъсир масалалари бўйича олиб борган чуқур илмий тадқиқотлари навоийшуносликнинг алоҳида илмий йўналиш даражасига кўтарилишига хизмат қилди. Бу ўринда П.Шамсиев, Н.Маллаев, В.Зоҳидов, И.Султон, А.Қаюмов, С.Ғаниева, Ҳ.Сулаймон, А.Рустамов, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Б.Валихўжаев, Ё.Исҳоқов, И.Ҳаққулов, Н.Комилов, Р.Воҳидов, М.Ҳакимов, М.Ҳамидова, С.Эркинов, Ш.Шарипов, Л.Зоҳидов асарларини алоҳида

¹⁷ Семенов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и Султона Хусейн Мирзы // Сб. исследований по истории народов Востока. – М.-Л., 1960. – С.238.

қайд этмоқ ўринлидир. Тожик олимларидан А.Мирзоев, Р.Му-
сулмонкулов, А.Афсаҳзод, Э.Шодиев, туркман олимларидан
Б.Қарриев, М.Косаев, К.Боржақова, К.Оғалиев, озарбайжон олим-
ларидан Ҳ.Орасли, Ж.Нағиева, рус олимларидан И.В.Стебле-
ва, С.Иванов ва яна бир қанча шарқшунослар Навоий ижодини
ўрганишга катта ҳисса қўшдилар.

Охирги ярим аср давомида олимларимиз, асосан, Навоий
ижодий меросини юзага чиқариш ва унинг таҳлили билан шу-
ғулланиб келди. Зотан, улуғ шоир ижодини тўплаш, танқидий
матнларини тайёрлаш, чоп этиш ниҳоятда масъулиятли ва му-
раккаб иш бўлиб, унинг адоси йиллар давомида меҳнат қилиш-
ни тақозо этиши муқаррар эди. Бундан ташқари, шоир ижодини
тўлиқ ўрганиб чиқмасдан туриб, улуғ давлат арбоби ҳаётининг
нозик, яширин томонларини, серқирра умрининг «майда-чуйда»
тафсилотларини, даврий кайфияти ҳақида тасаввур уйғотади-
ган лаҳзаларни фақат тарихий манбалардаги қуруқ ва яланғоч
маълумотларга суяниб рўёбга чиқариш амри маҳол эди.

Алишер Навоийнинг бой адабий мероси ҳар тарафлама ўрга-
нилар экан, унинг ҳаёти ва фаолияти ҳам назардан қочирил-
май, турли характердаги манбалар ва янги топилмалар асоси-
да таржимаи ҳоли тўлдириб борилди. Олимларнинг улуғ шоир
ҳаётига бағишланган, алоҳида илмий-назарий аҳамиятга эга
бўлган катта-кичик тадқиқотлари юзага келди.¹⁸ Жумладан,

¹⁸ Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Тошкент: Адабиёт ва санъат,
1968; Айни С. Восифий ва хулосаи «Бадоеъ ул-вақоеъ»и ӯ. – Душанбе:
Ирфон, 1985; Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент, 1967; Султон И. Наво-
ийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1969; Хондамир.
Макорим ул-ахлоқ / П.Шамсиев таржимаси. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948;
Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадоеъ ус-саноеъ / Форсчадан А.Рустамов таржи-
маси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981; Абдурахмон Жомий ва Али-
шер Навоий: Тўплам / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан,
1966; Навоий ва адабий таъсир масалалари: Тўплам / Тузувчи ва масъул
муҳаррирлар С.Фаниева, А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1968; Аҳмедов
Б. Давлатшоҳ Самарқандий. – Тошкент: Фан, 1967; яна: Амир Темурни ёд
этиб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996; яна: Хондамир. – Тошкент: Фан, 1965.
Болдырев А.Н. Навои в рассказах современников. – М.-Л., 1966; Валихўжа-
ев Б. Хўжа Аҳрори Вали. – Самарқанд: Зарафшон, 1993; яна: Хўжа Аҳрор
тарихи. – Тошкент: Ёзувчи, 1994; яна: Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –

М.Фахриддинов ва П.Шамсиев томонидан таржима қилиниб нашр эттирилган Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ», «Жомий ва Навоий», Б.Аҳмедовнинг Хондамир ва бошқаларнинг тарихий асарларидан таржималари асосида эълон қилган «Навоий замондошлари хотирасида», А.Болдиревнинг Зайниддин Восифий қаламига мансуб «Бадоеъ ул-вақоеъ» асаридаги маълумотлар асосида chop этган «Навои в рассказах современников», Наим Норқуловнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ»нинг А. Болдирев тузган танқидий матндан қилган таржималари ҳамда А.Ўринбоев ва М.Ҳасановнинг мактублар асосида нашр этган «Навоий замондошлари мактубларида» тўплами ўқувчиларнинг Навоий ҳаёти ва фаолияти ҳақида объектив маълумот олишларига катта имконият яратди. Айниқса, Асомиддин Ўринбоев рус тилида нашрдан чиқарган «Письма-автографы Абдар-рахмана Джами из альбома Навои» китоби бу даврда яратилган муҳим тадқиқотдир. Унда Жомийнинг Навоийга йўллаган 337 та хати рус тилига таржима қилиниб, ҳар бир хатга махсус изоҳлар берилганки, Навоий ҳаёти ва фаолиятига тааллуқли мавжуд илмий тадқиқотларнинг ҳолати, ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб турувчи ҳамда манбалардаги бир қанча янги маълумотлар, тафсилотларни илмий таомилга киргизган ўзига хос тўплам сифати-

Тошкент: Ўзбекистон, 1993; Яна: Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари // Мулоқот. 1991. №2. – Б.23 – 31. Навоий замондошлари хотирасида / Тузувчи Б.Аҳмедов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. Письма-автографы Абд ар-рахмана Джами из «Альбома Навои» / Введ., перевод и указ. А.Уринбаева. – Ташкент: Фан, 1982. Сафий Фахриддин Али. Латоиф ут-тавоиф / Тартиб деҳанда Ў.Саидов. – Душанбе: Ирфон, 1968. Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб / Форс тилидан И.Бекжон тарж. – Тошкент: Халқ мероси, 1993. Воҳидов Р. Суҳайлий. – Тошкент: Фан, 1976; яна: XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърияти. – Тошкент: Фан, 1983; яна: Воҳидов Р. «Мажолис уннафоис»нинг таржималари. – Тошкент: Фан, 1984; яна: Навоийнинг икки дурдонаси. – Тошкент: Фан, 1992; Маллаев Н. Алишер Навоий халқ иқодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974; Ўринбоев А., Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. – Тошкент: Фан, 1990; Қайюмов А. Нодир саҳифалар. – Тошкент: Фан, 1991; яна: Алишер Навоий. – Тошкент: Камалак, 1991; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент, 1979; Ганиева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1968; Ҳайитметов А. Навоий

да катта аҳамиятга эгадир.¹⁹ Бу даврда, айниқса, Иззат Султон томонидан яратилган «Навоийнинг қалб дафтари» китоби улуғ шоир ҳаётини унинг ўз эътирофларидан келиб чиқиб яна ҳам тўлароқ тасаввур этишда қўшимча қўлланмага айланди. Айни пайтда Мусо Ойбекнинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган адабий-танқидий тадқиқотлари, роман ва повести, Суйима Ғаниевнинг «Алишер Навоий», Азиз Қажумовнинг «Алишер Навоий» китоблари Навоийнинг мураккаб ҳаётида юз берган воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кетлиги ва мантикий ривожини қайта мулоҳаза қилишга имкон яратди

дахоси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970; Ҳакимов М. Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Фан, 1979; яна: Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991; яна: Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти проблемасининг қўйилишига доир // Адабий мерос. 1978. №11. – Б.99 – 107. Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг «Саъвати аб-хур» лугати; Абдуғафуров А. Навоийга Хусайн Бойқаронинг мактуб-ёрлиғи // Шарқ юлдузи. 1973. №1. – Б.225 – 232; Исҳоқов Ё. Навоий тахаллусли шоирлар // Фан ва турмуш. 1984. №9. – Б.14 – 15; Каримов У. Навоийнинг сўнгги кунлари // Сирли олам. 1986. – Б.11 – 18; Ҳайитметов А. Навоий ҳақида янги маълумотлар // Шарқ юлдузи. 1972. №9. – Б.183 – 188; яна: Алишер Навоийнинг форсий мактублари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. №1. – Б.9 – 13; яна: Алишер Навоий ҳақида янги маълумотлар / / Ҳаётбахш чашма. – Тошкент, 1974. Мусулмонқулов Р. Навоий ва Атоуллоҳ муносабатлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №1. – Б.49 – 52; яна: Навоий ва Атоуллоҳ // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. №3. – Б.40 – 42; Ўринбоев А. Навоийга илтимосномалар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1983 йил 4 февраль; яна: Ноёб мактублар // Гулистон. 1971. №12; яна: Навоий биографиясига оид икки ҳужжат // Адабий мерос. 1982. №2. – Б.57 – 62; Ғаниева С. Навоий биографиясига оид бир ҳужжат // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. №1. Б.32 – 38; яна: «Муншаот»да даврнинг баъзи ижтимоий-сиёсий масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №1. – Б.11 – 15; яна: «Мажолис ун-нафоис»нинг форсий таржимасидаги баъзи иловалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. №2. – Б.64 – 68; яна: Очилмаган саҳифа // Шарқ юлдузи. 1967. №1. – Б.189 – 198. Биз тадқиқотда фақат мавзуга тааллуқли ишлар шарҳи билан чегараланамиз.

¹⁹ Письма-автографы Абд ар-рахмана Джами из «Альбома Навои» / Введ., перевод и указ. А.Уринбаева. – Ташкент: Фан, 1982.

5. Муаммонинг қўйилиши ва тадқиқот мақсад-вазифаси

Истиқлол шарофати билан илм-фанимиз эркин нафас ола бошлади. Тафаккуримиз янгича қарашлар билан бойиди. Ўтмишдаги алломаларимизнинг ҳаёти, илмий-адабий мероси холис ва чуқур ўрганилмоқда. Мустақиллик йиллари навоийшунослик ҳам кўзга кўринарли ютуқларга эришди. Мустабид тузум даврида ман этилган мавзулар, жумладан, улуғ шоир ижодидаги қуръоний асослар, суфиёна дунёқараш масалаларида бир қанча тадқиқотлар яратилди. Дастлабки салмоқли ишлар сифатида Н. Комилов, И.Ҳаққулов, Ҳ.Кароматов ва бошқаларнинг тадқиқотларини мисол келтириш мумкин. Каминанинг 1991 йили XIX аср ўзбек шоирлари ижодида Алишер Навоий анъаналари мавзусида ёзган номзодлик диссертацияси ҳам дастлабки диний мавзудаги шеърят таҳлили эди. Шу даврдан эътиборан Навоий лирикаси, эпик меросини янгича қарашлар асосида қайта кўздан кечириш ҳаракатлари бошланди. Катта-кичик юзлаб рисола ва мақолалар нашр этилди.

«Ўтмишга қараб иш тутиш хайрли», – деган улуғ ҳикмат бор. XX аср ўзбек халқи тарихидаги энг мураккаб ва зиддиятли даврлардан бири сифатида мангуга нақшланди. Янги аср бўсағасида навоийшунослик тарихининг ўтган бир асрлик даврини холис баҳолаш ва ўтган давр сабоқларидан тўғри хулоса чиқариб, келажакдаги асосий йўналишларни белгилаб олиш кун тартибига қўйилди.

Шу нуқтаи назардан бугунги кунда Навоий даври манбаларининг қиёсий таҳлилини амалга ошириш улуғ шоиримизнинг мураккаб ҳаёти тафсилотларининг турли талқинларига чек қўйиш йўлидаги дастлабки қадам сифатида баҳоланиши мумкин.

Алишер Навоий сиймоси салкам олти аср давомида турли талқинларга дуч келди. XV асрнинг иккинчи ярмидан ҳозирги кунларимизгача яратилган асарлардаги Навоий борасида маълумотлар ўзаро қиёсан ўрганиб чиқилиши натижасида Навоий ҳаёти талқинини икки босқичга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич шоирнинг ўз замонидан XX асргача. Ўз навбатида, у уч йўналишга бўлинади: биринчиси асосий талқин бўлиб, Навоий замонида яратилган манбалардаги маълумот-

лар асосида вужудга келган. Кўпгина асарлар муаллифлари улў давлат арбоби билан шахсан таниш ижодкорлар эди. Улар қолдирган маълумотлар илк манбалар сифатида биз учун ниҳоят қимматлидир. Мазкур илк манбаларнинг муаллифлари жумладан, Абдураззоқ Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Мирхонд, Хондамир, Муъиниддин Исфизорий, Давлатшоҳ Самарқандий, Фахрий Ҳиротий, Зайниддин Восифий ва яна ўнлаб олимлар бевосита Навоий мажлисларида иштирок этганлар ва, табиийки, энг муҳим маълумотлар уларга тегишлидир.

Шундай адиблар ҳам борки, Навоий тириклик пайтида ёш бўлганликлари жиҳатидан салмоқли асар ярата олмаган эсаларда, аммо унинг тарбиясини кўриб, суҳбатларида иштирок этишган. Бу омил уларнинг етук олим бўлиб етишишларига сабаб бўлган. Шу боис уларнинг кейинчалик яратган асарларида Алишер Навоийга буюк эътиқод ҳисси уфуриб туради.

XV асрнинг иккинчи ярми Ҳирот илмий-адабий муҳитида яратилган тарихий асарлар, тазкиралар ва эсдалик характеридаги воқеаномаларда келтирилган Навоий ҳақидаги маълумотлар уни доно ва саховатпеша, илм-фан ривожини учун беҳисоб мол-дунёсини сарф этган буюк ҳомий сифатида атроф минтақаларда машҳур қилиб юборди. XVI – XIX асрларда Марказий Осиё, Эрон, Ҳиндистон, Озарбайжон, Афғонистон, Шарқий Туркистон ва Волгабўйи туркий халқлари томонидан яратилган юзлаб тазкираларда Алишер Навоий илм-фан ҳомийси сифатида юксак ҳурмат билан эътироф этилган. Ҳар бир тазкира тузишга киришган олим Алишер Навоийга махсус тўхталишни фахр деб била бошлади. Кўпчилик кейинги давр олимлари Амир Алишер ҳақида янги гап айтиш илинжида халқ ривоятлари орқали етиб келган Навоий ҳақидаги маълумотларни ҳам ўз асарларида зикр эта бошлайдилар. Йиллар ўтиши билан тазкиранависларнинг турли савиядаги иқтидори, дунёқараши, мақсадли ёндашуви оқибатида Навоий ҳақидаги маълумотлар шунчалик ўзгаришларга учрадики, китобхон қайси маълумот асл ва қай бири сохта эканлигини ажрата олишга заифлик қилиб қолди.

Биз ўз ишимизда ушбу иккиламчи манбаларни компилятив, яъни кўчирма талқин деб номладик.

Турлича талқинлар вақт ўтиши билан Навоий ҳақидаги бир-

бирига зид, кўп ҳолларда, нотўғри маълумотларнинг оммалашувига ва илк манбалардаги маълумотлардан узоқлашувга олиб келди. Баъзан илк манбадаги маълумот кейинги давр «гибрид» маълумоти билан омикталашиб, янги яратилган асарларда янада янгича кўринишга эга бўла бошлади. Оқибатда биз мўътабар ҳисоблаган баъзи қўлёзмаларда ҳам Навоий ҳақидаги маълумотлар «ясама» фактларга асослангани шоир ҳаёти ва фаолияти, шахсияти масалаларида кўпдан-кўп баҳсларнинг туғилишига сабаб бўлди.

Алишер Навоий ҳаётига оид манбаларни ўрганиш борасида катта ишлар амалга оширилганини эътироф этиш билан бирга, ҳали бу соҳада бажарилиши лозим бўлган ишлар кўплигини айтиш лозим. Чунончи, Навоий даври манбаларидаги маълумотлар таништирув сифатидаги баён характериға эға бўлиб, кўпчилик ҳолларда, ўзаро қиёсланиб танқидий ўрганилмаған. Маълумки, XVI – XIX асрларда юзлаб ёзма манбалар, жумладан, тарихий, илмий, тазкира-эсдалик асарлари яратилди. Улар ўзаро солиштирилиб, улуғ шоир ҳақидаги маълумотлар бир системаға келтирилмаған. XX асргача яратилган асарларда Навоий ҳақидаги илк маълумотларнинг акс этиш даражаси, асл маълумотлар билан орада пайдо бўлган тафовутларнинг моҳияти ва генезиси умуман аниқланмаған.

Мухтасар қилиб айтганда, мазкур тадқиқотнинг бош мақсади XV аср 2-ярми – XVI аср бошларида яратилган қўлёзма манбалардаги Алишер Навоийға оид маълумотларнинг асл ҳолатини ўрганиш, уларни қиёсий типологик-текстологик таҳлилдан ўтказиш ва XX асргача яратилган манбалардаги маълумотларнинг илк маълумотлардан тафовут қилиш даражасини аниқлаш, Навоий биобиблиографиясини тиклаш йўлида янги манба ва маълумотларни илмий таомилға киритишдан иборатдир.

Навоий даври манбаларидаги маълумотларни қиёсий типологик-текстологик жиҳатдан ўрганиш, бир томондан, маълумотларнинг асл ва тўқима томонларини аниқласа, иккинчи томондан, Навоий ҳаёти ва фаолиятининг ёритилиш даражаси, муаллифларнинг услубий ўзига хосликларини кўрсатиб беради.

Худди шу жараёнда илк маълумотларни XVI – XIX асрларда яратилган манбалардаги маълумотлар билан типологик-тексто-

логик жиҳатдан қиёслаб бориш, уларнинг асримизгача ўзгаришга учраб келиш сабаблари ва йўлларини аниқлашга имкон яратади. Кейинги даврлар манбалари муаллифларининг Навоий ҳаёти ва фаолиятининг қайси жиҳатлари кўпроқ қизиқтирганлигини, бу эса, ўз навбатида, уларнинг Навоий шахсиятига бўлган индивидуал ва субъектив қарашлари моҳиятини очиб беради.

Алишер Навоийга бағишланган мадҳиялар ҳам шоирнинг ҳаётий позициясини аниқлашда муҳим аҳамиятга молик. Мадҳиялар кўп ҳолларда ўша давр илмий адабиётларида қайд этилган. Мазкур мадҳларни ўрганиб чиқиш, бир томондан, бизга Алишер Навоийнинг «Вақфия» асарида ўзининг илм-фан, ободончилик, хайру саховат йўлида қилган ишлари ҳақида ёзиб қолдирган эътирофини, иккинчи томондан, тарихий манбалардаги маълумотларни тасдиқласа, шу билан бирга, Алишер Навоий ҳақидаги биобиблиографик маълумотларни йиғиш доирасига илмий адабиётлардаги мадҳияларни ҳам қўшиш лозимлигини кўрсатади. Навоийга аталган мадҳиялар сирасига дostonлар ва маснавийларда бирон муносабат билан Навоийга бағишлаб битилган гўзал фард ва қитъалар, катта ҳажмдаги шеърӣ асарлар, баъзи ҳолларда эса ҳажм жиҳатидан қасидадан қолишмайдиган шеърӣ парчалар ҳам киришини эслатиб ўтишимиз лозим бўлади. Камина 1993 йили нашр этган «Навоий замондошлари эътирофида» рисоласида улар кенг таҳлил этилган бўлиб, унда Алишер Навоий сиймоси ва хулқ-атвори, фазилатларининг шеърӣ талқинига етарлича эътибор қаратилган.

Хулоса шуки, ҳалигача улуғ адиб биобиблиографияси тўлиқ ўрганилмаган. Бу жиҳат Алишер Навоий ҳақидаги манбаларни тўплаб, уларни қиёсий-типологик таҳлил этиш ўзбек навоийшунослигининг долзарб масаласи эканлигини кўрсатади. Зотан, Ислom Каримов айтганидек: «Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзлиқни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиӣ жараён деб ҳисоблаймиз».²⁰

²⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. — Б.137.

Ишда бош мақсаддан келиб чиқиб қуйидаги вазифаларни бажаришга интилдик:

1. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти ёритилган илк манбаларни хронологик тартибда ўрганиб чиқиш, улардаги маълумотларнинг асл ҳолатини тадқиқ этиш.

2. Манбаларни жанрий хусусиятларига кўра гуруҳлаштириб, улардаги маълумотларни тасниф этиш ва мавжуд маълумотларнинг белгилари асосида Навоий таржимаи ҳолининг асосий жиҳатларини аниқлаш.

3. Асосий жиҳатлар атрофида ҳосил қилинган типологик умумлашмалар негизида илк маълумотларни қиёсий таҳлилдан ўтказиш.

4. Алишер Навоийнинг ўз давридан XX асргача яратилган ёзма манбаларда улуғ мутафаккир ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотларнинг ўзгариш даражасини аниқлаш, асл маълумотларни ўтмиш давр бадиий тўқималари ва тарихий чалкашликлардан тозалаш.

5. Шўро даври навоийшунослигида тўғри ёритилган талқинларни тафсилотлар билан бойитиш ва нотўғри изоҳланган маълумотларга муносабат билдириш.

6. Навоий ҳаёти билан боғлиқ бугунги кунгача эътибордан четда қолиб келаётган маълумотларни ёритиш.

6. Китобнинг тузилиши

Монография анъанавий қолипларга ижодий ёндашилган структурага эга. Асосий боблардаги кузатишлар мақсад ва вазифадан келиб чиққан ҳолда икки йўналишда олиб борилди. Маълумот, улар жой олган асарларнинг жанрий хусусиятларига кўра эмас, балки Навоий таржимаи ҳолининг асосий жиҳатлари атрофида гуруҳлаштирилган ҳолда қиёсий типологик-текстологик таҳлил қилинди. Бу услуб Навоийнинг бизга маълум таржимаи ҳолини ташкил этган асл маълумотларнинг XX асргача бўлган даврий кўринишлари, ўзгарув даражасини аниқлаб олишга имконият яратди. Иккинчи йўналишда эса, маълумот муаллифларининг Навоий шахсиятига ёндашуви масаласини ўрганиш учун маълумотларнинг руҳияти, йўналишига диққат қаратилди. Бу муаллифларнинг Навоий шахсига муносабат принциплари, таъкид қилинган услуби асослари ва унинг шакллариини ўрганишда бирмунча қулайлик туғдирди.

Биринчи боб маълумотларнинг ўзаро қиёсий типологик-текстологик таҳлили ва уларнинг XX асргача бўлган даврда яратилган манбаларда учраш тарзи, содир бўлган ўзгарув даражасини аниқлашга бағишланди.

Маълумотлар бир неча қисмларга – Навоий ҳаётининг даврлари бўйича таснифланиб ўрганилади. Бунда Навоийнинг насаби, ёшлиги, устозлари, йигитлик даври, хулқ-атвори, саройдаги хизмат даври, мол-мулки, хайрия амаллари, ижоди ва умрининг охириги йилларига алоҳида эътибор қаратилиши ўқувчида илк манбалардаги маълумотлар ўртасидаги фарқ ва умумийлик ҳамда кейинги даврлардаги ўзгариш жараёнини осон ва аниқ тасаввур этишига имкон яратади. Мазкур бобда Навоий ва унинг замондошлари ўртасида содир бўлган воқеаларни таҳлил қилишда манбаларда келтирилган ҳикоя ва нақллардан фойдаланилди. Бунда ҳам илк манбалардаги ҳикоя ва нақлларнинг кейинги даврлардаги ўзгариш ҳолатига эътибор қаратилди.

Иккинчи бобда Алишер Навоийнинг сарой хизмати даври тафсилотлари кўздан кечирилди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ зарурки, бу бобда XX аср навоийшуносларининг тадқиқотларидаги айрим ўринларга муносабат билдиришга тўғри келди.

Учинчи бобда Навоий ва унинг замондошлари ўртасидаги муносабатлар очиб берилади. Замонавий навоийшуносликда шоирнинг Маждиддин Муҳаммад, Низомулмулк каби вазирлар билан муносабатлари етарли даражада ёритилмаган. Навоийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро билан муносабатлари ҳақида етарли тадқиқотлар эълон қилинган бўлса-да, уларнинг хронологик тартибини аниқлаш ва айрим ноаниқ жиҳатларига ойдинлик киритишга ҳаракат қилинди.

Иловаларда XV аср иккинчи ярми – XVI аср биринчи ярмида яратилган Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир илк маълумотларни берувчи қўлёзма манбалар ва маълумотлар таснифи ҳамда тавсифи келтирилди. Алишер билан ҳамсуҳбат ва мулоқотда бўлган ёки Навоий билан учрашмаган бўлса-да, ўша даврда яшаб, муайян манбалар асосида у ҳақда маълумот келтирган муаллифларнинг кўрсатмалари остида Алишер Навоийга доир илк қарашлар кўриб чиқилади.

Маълумотларнинг манбалардан айнан келтирилганлиги ўқувчида Навоийга доир маълумотлар савияси ва кўламини аниқ тасаввур этишга ёрдам беради.

7. Муаллиф миннатдорлиги изҳори

Ушбу тадқиқот 1991 – 1995 йиллари амалга оширилиб, 1998 йили ЎзР ФА Қўлёзмалар институтида докторлик диссертацияси сифатида ёқланганди. Уни юзага чиқаришда устозларим – филология фанлари докторлари, академиклар Ботирхон Валихўжаев ва Азизхон Қажумов кўрсатган жиддий эътибор, оталарча ғамхўрликни бир умр унутмайман.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти илмий ходимлари, хусусан, Маҳмуд Ҳасаний, Исмоил Бекжон ва институт етакчи илмий ходимлари – Муҳаммаджон Ҳакимов, Фозила Сулаймонова, Насимхон Раҳмонов, Қосимжон Содиқов, Ҳамидулла Дадабоев, Мавжуда Ҳамидованинг ўз ўрнида дўстона қўллаб-қувватлаганликлари учун ҳамиша миннатдорман.

Таниқли навоийшунос олимлар – академик Алибек Рустамов, профессорлар – Суйима Фаниева, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққулов, Раҳимжон Воҳидовга ушбу тадқиқотни синчиклаб ўқиб, ютуқ ва камчиликлари юзасидан билдирган самимий фикр-мулоҳазалари учун ўзимни қарздор ҳисоблайман.

Ниҳоят, ушбу тадқиқотни чоп этишда катта хизмат кўрсатган таниқли журналист Маҳмуд Саъдийга алоҳида раҳмат айтишни бурчим деб биламан.

НАВОИЙГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАРНИНГ ЎЗАРО ҚИЁСИЙ ТИПОЛОГИК-ТЕКСТОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

I.1. АЛИШЕРНИНГ ЁШЛИК ЙИЛЛАРИ

Оиласи

Алишер Навоийнинг ўзи уруғ-аймоғи борасида деярли маълумот қолдирмаган. Фақат тоғалари Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибий, укаси Дарвишали ҳақида «Мажолис»да бир оз тўхталади, у ҳам бўлса, тазкира талаби нуқтаи назардан жуда қисқа.²¹ Отаси тўғрисида эса мавзу талаб қилганда бир оз гапиришга мажбур бўлган жойлари мавжуд. Масалан, «Мажолис»да Мир Шоҳий номли шоир жасади Астрободдан ватани Сабзаворга олиб келинган пайтда отаси бу ерда ҳукумат ишларини бошқариб турганлигини айтиб ўтади.²² Унинг қанча пайт ҳокимлик қилгани ва Алишерлар оиласининг Сабзавордаги ҳаётига доир бошқа маълумот келтирмаган. «Бадоеъ ул-бидоя»да «отам бу остон хокбези, онам ҳам бу сарой бўстони канизи», – деб уларнинг темурийлар хонадони хизматида бўлганликларини камтарона таъкидлаб ўтган²³. «Вақфия» асарида «бу хоксорнинг ота-бобоси ул ҳазратнинг(Султон Ҳусайн Бойқаронинг – **Ш.С.**) обо ва аждоди хизматларидаким ҳар бири салтанат конининг гавҳари ва шужоат бешасининг ғазанфари эрдилар – улуғ маротибқа сазовор ва бийик маносиқ комгор бўлгон эрдилар», – дея²⁴ ўзининг насл-насабига ишора этган. Аммо негадир бирон-бир асарида ота-онаси ҳақида аниқ маълумот қолдирмаган.

²¹ Алишер Навоий. Мажолис ун нафоис // Мукаммал асарлар тўплами / Нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1997. Т.ХIII. – Б.66 – 67.

²² Кўрсатилган асар. – Б.28.

²³ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя // Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1987. Т.I. – Б.17.

²⁴ Алишер Навоий. Вақфия // Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1998. Т.XIV. – Б.246.

Хатто уларнинг номини ҳеч қаерда тилга олмайди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида шундай ёзади: «...Амир Алишердирким, қадим замонлардан унинг мукаррам боболари ва аждоди олий амирлар қаторидан жой олган эдилар. Умаршайх мирзо ибн Амир Темур даврида уларнинг ҳаёти лавҳига кўкалдошлик бахти эътибор қалами билан ёзиб қўйилган эди».²⁵ Ушбу асар ҳижрий 872 (мил.1467 – 1468) – 874 (1469 – 1470) йиллар орасида ёзиб тугатилган ва ҳижрий 875(мил. 1470) йили муаллиф уни яна давом эттириб, ўша йилнинг сафар ойида(1470, август) рўй берган воқеаларни ҳам қўшган.²⁶ Асарнинг навоийшунослик учун икки аҳамиятли жиҳати бор. Биринчидан, у Алишер Навоий номини тарихда биринчи бор ёзма қайд этган манба ҳисобланади. Шунинг учун ундаги Навоий ҳаётига алоқадор маълумотлар тарихий факт сифатида муҳим. Маълумотлар қисқача ахборот тарзида келтирилса ҳам улуғ мутафаккир ҳаётини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Иккинчидан, асар Навоий назорати остида якунланган. Демак, Навоий ўзи ҳақидаги қайдларни кўрган. Маълумотнинг ниҳоятда қисқа берилишига қараганда, Навоийнинг ўзи шуни маъқул топган бўлиши мумкин. Балки шунинг учун ҳам ўша давр манбаларида, айниқса, Навоийнинг яқин шогирди, муаррих Хондамирнинг барча тарихий асарларида улар деярли айнан такрорланиб, ортиқча тафсилот билан бойитишга журъат этилмагандир.

Давлатшоҳ Самарқандий ҳам негадир ўз тазкирасида Навоийнинг отаси тўғрисида жуда қисқа тўхталади. «Навоийнинг отаси Абулқосим Бобурнинг ишончли кишиси Чигатой улуси улугларидан эди», – дейиш билан кифояланади. Айни пайтда у Навоийнинг отаси ҳарбий бўлганини таъкидлаб ўтади.²⁷

²⁵ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1825. 331^а-варақ.

²⁶ Ўша жойда.

²⁷ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Ба ҳиммати Муҳаммад Рамазоний. – Техрон, 1338 ҳ. – Б.370. В.Баргольд Давлатшоҳнинг маълумотини қуйидагича изоҳлайди: «По словам Давлатшаха на службе у Бабура находился отец Мир Алишера, турок, но образованный человек,

Текширишлар натижасида Алишер Навоий даврида яратилган турли жанрларга мансуб асарларнинг бирортасида ҳам улуғ амирнинг отаси ҳақида етарли маълумот келтирилмаганига ишонч ҳосил қилдик. Шуниси таажжублики, Навоий вафотигача яратилган барча асарларда Навоийнинг отаси борасида юқоридаги маълумотларга қўшимча бўладиган факт йўқ. Ҳатто «Равзат ус-сафо» асарида ҳам учрамайди. Навоийнинг ўз аждоди борасида қолдирган мавҳум маълумотлари ва кўкалдошлик манбаларини аниқ изоҳлаб кетмаганлиги унинг ниҳоятда камтарона йўл тутганлиги ва кибру ғурурга берилмаганлиги билан изоҳланар балки.

1501 йили Навоий вафот этади. Шундан кейинги давр манбаларида Навоий ҳақидаги қизиқарли маълумотларни кўриш мумкин. «Ҳабиб ус-сияр»да биринчи марта Навоий отасининг исми тилга олинади. Жумладан, Мирзо Иброҳим томонидан²⁸ Абу Саъид мирзо ҳузурига элчи юборилганда уларга ҳамроҳлик қилиш Амир Алишернинг отаси Фиёсиддин Кичкинага топширилганлиги айтилади.²⁹

Шу ўринда олимларнинг улуғ амир хислатлари ва фаолиятига бағишланган Хондамирнинг махсус асари – «Макорим ул-ахлоқ» шоир вафотидан сўнг ёзилган деган фикрини яна бир бор чуқур ўйлаб кўриш керакка ўхшайди. Шундай деб ҳисобланган тақдирда «Ҳабиб ус-сияр»да Навоийнинг отаси ҳақида қўшимча маълумот беришга журъат этган Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»да ҳам эркин фикр юритиши мумкин эди. Лекин муаллиф Шоҳрух султон вафотидан сўнг Навоийнинг отаси болачақаси билан Шероз томонга йўл олганини айта туриб, унинг но-

старавшийся дать возможность лучшее образование своему сыну» (Мир Алишер и политическая жизнь. – С.216). Бартольд Давлатшоҳ матнидаги «таркий», яъни сипоҳий маъносида келаётган сўзни «туркий» деб ўқиган ва янглиш хулоса чиқарган.

²⁸ Мирзо Иброҳим б. Алауддавла б. Бойсунғур б. Шоҳруҳ Мирзо хижрий 861 йили(1456/1457) бир муддат Ҳирот тахтига ўтиради ва Жаҳоншоҳ Туркманнинг сиқуви остида пойтахтни ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

²⁹ Фиёсиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ. Инв. №2153. IV жилд. 570^а-варақ.

мини тилга олмайди. Балки, «Макорим ул-ахлоқ» Навоий вафотидан аввал ёзила бошлагандир. Шунинг учун ҳам Хондамир асарда устози белгилаб берган чегаралардан чиқмагандир? Қизиғи шундаки, «Равзат ус-сафо»да ҳам Навоий отасининг номи тилга олинмаган. Бу асар Навоийнинг ўз назорати остида ёзилгани манбаларда тасдиқланган. Демак, Навоий онгли равишда ота-онаси ҳақидаги тафсилотларнинг берилишини хоҳламаган кўринади. Садриддин Айний ёзади: «Шоҳрух мирзо салтанати давридаги катта амалдор ва донг чиқарган лашкарбошилар тарихий асарларда номма-ном қайд этилган. Агар Алишернинг отаси катта амалдорлар жумласидан бўлганда эди, у давр тарихчилари назаридан, хусусан, «Равзат ус-сафо» номли тарихий асарни ёзган Мирхонднинг назаридан четда қолмас эди».³⁰

Фахрий Ҳиротийнинг «Латоифнома»сида ёзилади: «Мирнинг таржимаи ҳолидан хабардор мўйсафид тарихчилар ва тўғри сўзли дунё кўрганлар ўз асарларида шундай келтирадиларким, Мирга амирлик мансаби меросийдур. Унинг отаси Амир Кичкина султон Абу Саъиднинг хизматида эди. Гарчи муҳру мансаби бўлмаса ҳам, катта ҳурматга эга эди. Она томондан бобоси Амир Шайх Абу Саъид Чанг мирзо Бойқаро хонадонида амир ул-ума-ро эди. Мир ўн ёшлигидан Бобур мирзо хизматида бўлиб, (султон) уни фарзандидек кўрарди. Мир замон султони (Хусайн Бойқаро) билан мактабда ҳамсуҳбат ва ҳамсабоқ эди. Улар қачон бошларига бахт қуши кўнса, бир-бирларини унутмасликка аҳду паймон боғлашган экан».³¹ Фахрийнинг тазкираси Навоий вафотидан сўнг – 1521 – 1522 йили яратилган. Тазкира муқаддима-сидаги ишорага қараганда, у мазкур маълумотларда кимгадир

³⁰ Айний С. Навои. Куллийёт. Дар 15 чилд. – Душанбе, 1963. Чилди 2. Китоби 1. Саҳ. 271. Аввало, шуни айтиш керакки, «Равзат ус-сафо»нинг VI жилдида Абулқосим Бобур даврига жуда ҳам кам ўрин ажратилган. Асосан, Абулқосим Бобурнинг охириги кунлари, вафоти ва ундан сўнг бошланган тахт талашишлари ҳақида гапирилади. Бу пайтга келиб Навоийнинг отаси ёши ўтган кекса амалдор эди, бу тўс-тўполонларда иштирок этмаган бўлиши мумкин.

³¹ Фахрий Ҳиротий. Латоифнома. Таржума-йи «Мажолис ун-нафоис»и Алишер Навоий / Ба саъй ва эҳтимоми Али Асфар Ҳикмат. – Техрон, 1323 ҳ. – Б.133.

суянган. Балки Фахрий бизга етиб келмаган қандайдир манбага асослангандир. Бу бизга қоронғи. Бироқ унинг Навоий билан шахсан таниш бўлганлиги ва мушоараларида қатнашганлиги унинг маълумотлари ишончли эканига шубҳа туғдирмайди. Шунга қарамай, нега Навоийнинг она томонидан бобоси исмини кўрсатиб, ота томонига эътибор бермаганлиги таажжубланарли туюлмоқда. Бу эса Хондамир асарларидаги маълумотлар руҳиятига мантиқан боғланмайди. Гап шундаки, Фахрий Абу Саъид Чанг-ни Бойқаро хонадонидида амир ул-умаро эди, деб кўрсатар, унинг Навоийга она томондан бобо эканлигини таъкидлар эканми, Навоий ўзи эътироф этган «ота-отадин етти пуштга дегинча бу рафиъ, дудмоннинг бойири бандаси ва бу васиъ остоннинг мавруси туғмаси, яъни бу хоназоданинг хонаводаси ва бу хонаводанинг хоназодаси»³² деган мулоҳазага биноан ота томони ажодлари ҳақида ҳам, албатта, маълумот бериб ўтиши жоиз эди. Бундай маълумотнинг йўқлиги Навоийнинг ота томонидан ажодлари ҳақида аниқ фикр юритишга имкон бермайди. Е.Э.Бертельс ёзади: «Алишернинг бобоси Абу Саъид Чанг Бойқаронинг Қандаҳордаги қисқа даврли ҳукумати пайтида унинг девонида амир эди. Унинг ўғли, яъни Навоийнинг отаси Ғиёсиддин Кичкина Мансурнинг кўкалдоши эди».³³ Бироқ шу ўринда Ғиёсиддин Кичкинанинг айнан Мансур билан эмиқдош бўлганлиги ҳақидаги Бертельс хулосаси тахмин эканлигини ҳам таъкидлаш зарур. Чунки фанга маълум Навоий даври манбаларининг бирортасида ҳам бу тарздаги маълумот учрамади.

Фахрийнинг Амир Кичкина ҳақидаги маълумотларидан икки муҳим хулоса чиқариш мумкин. Биринчиси, Фахрий бизга маълум манбаларнинг ичида биринчи бўлиб, Амир Кичкина Султон Абу Саъид мирзо саройида хизмат қилганини ёзиб қолдирган. Бу гапларда жон бор. Абулқосим Бобур вафот этиб, Хуросонда тўс-тўполон бошланганда шахзодалар бирин-кетин тахтга ўтиришар ва сал ўтмай бири иккинчисининг сикувиги бардош бера олмасдан Ҳиротни ташлаб қочар эди. Шундай шароитда тахтни Мирзо Иброҳим эгаллайди. У Ҳирот тахтини сақлаб қолиш мақсадида ўз ат-

³² Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. – Б.17.

³³ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр.труды. – М.: Наука, 1965. – С.25.

рофига салтанат улуғларини йиғади ва Абу Саъид билан итти-
фоқ тузишга уринади. Буни Ҳирот салтанатининг обрўли арбоб-
ларидан бир нечасини султон Абу Саъид қошига юборишида
кўрамиз. Элчилар Шайх Нуриддин ибн Баҳоуддин Умар, Шайх
Шамсиддин Жомий ва Амир Бурҳониддин бўлиб, уларни кузатиб
борувчи ҳамроҳ сифатида Алишернинг отаси Фиёсиддин Кички-
на тайинланади. Абу Саъид уларни иззат-икром билан қабул қила-
ди ва кузатиб қўяди.³⁴ Демак, Абу Саъид мирзо Фиёсиддин Кич-
кина билан мулоқотда бўлган. Тарихий йилномалардан маълум-
ки, ўша йилиёқ Абу Саъид Ҳиротни эгаллайди. Иккинчиси, «Ҳабиб
ус-сияр»да Фиёсиддиннинг амирлик даври ҳақида гапирила ту-
риб, расмий оҳангда Фиёсиддин Кичкина деб кўрсатилиши Фах-
рий маълумотлари билан бирлаштирилганда бу лақабнинг улуғ-
ловчи сифатга эга бўлганлигини кўрсатади. Хондамир маълумо-
ти руҳидан келиб чиқадиган бўлсак, Фахрий тўғри айтган. Абу
Саъид Абулқосим Бобур амалдорларидан бир қанчасини ўз са-
ройида қолдирганида Фиёсиддин Кичкинани ҳам ҳамсуҳбат си-
фатида қолдирган бўлиши эҳтимолга яқин. Кўриниб турганидек,
юқоридаги маълумотлар Айний фикрини инкор этади. Зотан,
Шоҳрухнинг невараси Мирзо Иброҳим ўзи учун ҳал қилувчи
аҳамиятга эга бўлган муҳим вазифани фақат салтанатнинг энг
ишончли кишисига топшириши мумкин эди. Шу ўринда Кичкина
лақабининг келиб чиқиши ҳақида фикр юритиб кўриш мумкин.
Навоий даври тарихий асарлари, жумладан, «Матлаи саъдайн...»
ва «Равзат ус-сафо» каби энг салмоқли тарихий асарларда асо-
сий эътибор «Навоийнинг бобоси Амир Темурнинг ўғли Умаршайх-
нинг хос мулозимларидан бўлиб, унинг пешонасига шаҳзодага
кўкалдош бўлиш ёзилган эди» деган фикрга берилган. Бу икки
асар Алишернинг амирлик даврида ёзиб тугатилгани ва унинг
назаридан ўтганлиги ҳисобга олинса, ундаги маълумот шубҳа
уйғотмайди. Айниқса, унда сезилмасдан қолаётган яна бир му-
ҳим жиҳат бор. Бу кўкалдошлик белгисидан кўра Навоий бобоси-
нинг отаси Амир Темурнинг хос кишиларидан бўлганлиги ва она-
си шаҳзодани, яъни Умаршайх мирзони ўз боласи билан қўшиб
эмизиш каби ўта яқин алоқаларга эга кишилар эканига ишора қили-

³⁴ Ҳабиб ус-сияр. Қўлёзма. IV жилд. – 570^а-варақ.

наётганига кўра белгиланади. Худди ана шу жиҳат Фахрий маълумотлари билан уйғунлашганда қанчалик изчиллик касб этиши сезилибгина қолмай, балки мантикий хулосага ҳам олиб келади. Маълумки, Амир Темури вафоти пайтида марҳум Умаршайх ибн Темури Қўрагоннинг ўғли Бойқаро 12 ёшда эди. Демак, Умаршайхнинг кўкалдоши бўлган Абу Саъид Чанг бу пайтлари эллик ёшларда бўлган. Бойқаро 22 ёшга тўлганда Шохрух уни Қандаҳор вилоятига ҳоким этиб тайинлайди. Абу Саъид Чанг эса унинг ишончли кишиси сифатида «Амир ул-умаро» унвони билан тақдирланиб, унинг ноиб ва маслаҳатчиси ваколатига эга бўлади. Бу мансаб Бойқаронинг ўғли Фиёсиддин билан Абу Саъиднинг ўғли Фиёсиддиннинг бирга тарбия топиши ва бирга ўсиб-улғайишини таъминлаганлиги ғайримантикий эмас. Сарой аҳли эса уларнинг исмлари бир хил эканидан, амирнинг ўғлини фарқлаш учун Фиёсиддин Кичкина деб атаган бўлишлари эҳтимолга яқин. Мазкур лақаб кўкалдошлик белгиси каби темурийларга яқинлигини изоҳлаб тургани учун бир умр унинг номига қўшиб айтилган бўлиши мумкин.

Фахрий маълумотларидан келиб чиқадиган яна бир муҳим мулоҳазага эътиборни қаратиш лозим. Фиёсиддин Кичкинанинг Абу Саъид даврида тирик эканлиги замонавий навоийшуносликдаги «Навоийнинг отаси шоир ёшлигида (11 – 12 ёшларда) вафот этган» деган ақиданинг нотўғри эканлигини кўрсатади. Бу эса, Навоий ҳаёти талқини бўйича илгари сурилаётган «Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Машҳадда қолган Навоий чор-ночор аҳволда кун кечирган» каби қарашларни ҳам инкор этади. Навоийнинг асарларида учрайдиган фақирлик мотивлари, гарчанд улар Машҳад билан боғлиқ бўлса-да, бошқа сабаблар асосида айтилган ва бу ҳақда ўз мавриди билан алоҳида тўхталамиз.

Фахрийнинг кичик замондоши Сом мирзо Сафавий қаламига мансуб «Тухфаи Сомий» тазкирасида Фахрий маълумотлари деярли такрорланган.³⁵ Бироқ, ундан фарқли равишда, Навоийнинг отаси Кичкина Баҳодир тарзида таништирилган. Тазкира ёзилган давр Навоий даврига нисбатан яқин бўлгани учун бу

³⁵ Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ. Инв. №57. 167^а-варақ.

ўзгартиришда бирор маълумотга таянилган деб ўйлашга асос бор. «Темур тузуқлари»да айтилишича, қайси амир мамлакат ё бир кўшинни енгса, унга ,биринчи навбатда, туғ бериб, баҳодирлик лақаби расмий равишда унинг номига қўшиб ёзилган. Сўнг чегара вилоятларидан бирига ҳоким этиб тайинланган.³⁶ Фиёсиддин Кичкинанинг бизга маълум фаолиятига назар ташлайдиган бўлсак, Сом мирзонинг маълумоти асослидек кўринади. Аммо унинг қандай ҳужжатга таянганини аниқ кўрсатиш қийин.

Сом мирзо маълумотларида эътиборни тортадиган яна бир ўзига хос нуқта Фахрий тазкирасида келтирилган Абу Саъид Чанг номининг Абу Саъид Бек тарзида келтирилганлигидир.³⁷ Бу Сом мирзо тузган асл нусхада шундайми ёки хаттотлар «хизмати»ми, ҳозирча аниқланиши керак бўлган вазифадир. Сом мирзо Хондамир, Камолиддин Беҳзод билан таниш эди. Шу нуқтаи назардан бу икки тазкиранинг асл нусхаларини чоғиштириш навоийшуносликка муҳим янгилик киритади деган фикрдамиз. Шундагина Сом мирзо қайдларининг аниқлик даражаси маълум бўларди.

Навоий ота-боболарининг зикр этилган номлари қўлёзма манбаларда турли талқинларга учраган. Иккиламчи манбалардаги айрим маълумотлар асл манбалардаги маълумотлардан фарқли. Аввалига улар бирор-бир манбага асослангандир деган фикрда эдим. Уларни топиш илинжида анча вақтим ва кучимни беҳуда сарф қилдим. Масалан, «Ҳабиб ус-сияр»да Фиёсиддин Кичкинанинг лақаби Ганжкина(ёки Канжкина, Канжакина), Кижаккина(ёки Кижакния) тарзида учраши хаттотлар томонидан нуқталар қўйилмай кетгани оқибатида юз берганига ишонч ҳосил этгунимча «Ҳабиб ус-сияр»нинг ўнлаб қўлёзма ва босма нусхаларини кўриб чиқишга тўғри келди.³⁸ Тадқиқотнинг маълум бос-

³⁶ Темур тузуқлари / Форсийдан Алихон Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.78.

³⁷ Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий. 167^а-варақ.

³⁸ С.Айний «Алишер Навоий» асарида: «Унинг отаси «Кичкина баҳодир», «Кенжа ботир», «Кичик бахши» лақаблари билан машҳур эди, бу унвонларнинг қайси бири ўзининг оти экани бизга маълум бўлмади», – деб ёзади (Б.271). Айтиш керакки, бирорта манбада «Кенжа ботир», «Кенжа бахши» деган маълумот йўқ.

кичида улар китобат анъанасига хос умумий иллат эканлигига амин бўлдим ва иккиламчи манбалардаги Навоий отаси бўйича маълумотларнинг асл илк манбалардаги маълумотлар билан мувофиқлик даражасини ўрганишга киришдим.

Кейинги даврларда яратилган манбалардаги маълумотлар кўриб ўтилганлари каби муҳим ва оригинал эмас. Ҳатто баъзиларини адаштирувчи ва сохта маълумотлар сирасига қўшиш мумкин. Тадқиқ объекти сифатида танлаб олинган XV асрдан XX асргача яратилган ўттизга яқин манбадаги маълумотлар гуруҳлаштирилганда Навоийнинг насаби ҳақида икки хил қараш мавжудлиги маълум бўлди. Бир гуруҳ муаллифлар «унинг ота-боболари темурийларнинг амирларидан бўлиб, оналари шахзодаларга энагалик қилганлар» десалар, иккинчи, нисбатан камчиликини ташкил этган гуруҳ «Алишернинг ота-боболари уйғур бахшиларидан бўлган» деб ҳисоблайди. Ушбу жиҳатни ўрганишнинг нечоғлик муҳим экани манбалар қиёсий таҳлилида чуқурлашганимиз сари янада яққолроқ аён бўла бошлади. Зеро, даврлар кечмиши мобайнида тазкиранавислик анъанаси ҳар иккала қарашни қабул қилгани, аралаштириб юборилган маълумотлар ўзидан кейин қатор «янги» маълумотларнинг туғилишига сабаб бўлгани сезилди. Аввалги гуруҳнинг мулоҳазалари, ўз-ўзидан равшанки, юқорида биз кўриб ўтган машҳур тарихий асарларга асосланган. Кейинги гуруҳга кирувчи манбалар ўзининг жуғрофий тарқалиш ҳудуди ва машҳурлиги жиҳатидан Мовароуннаҳр ҳудуди билангина чегараланган. Уларнинг энг олди ва, айтиш мумкинки, кейинги авлод тазкиранависларига материал вазифасини ўтаган маълумотни тақдим этган манба Мирзо Ҳайдар Дўғлотнинг «Тарихи Рашидий» асаридир.³⁹ У, гарчи тарихий асар бўлса-да, Навоий ҳақидаги маълумотлар йўл-йўлакай анъанавий умумий таништирув-тазкиравий шаклда бериладиган маълумотлар сирасига киради. Жумладан, унда «Навоий асли уйғур бахшиларидан бўлиб, отаси Амир Кичкина оддий (ёки расмий) одам(марде буд ала ар-

³⁹ «Тарихи Рашидий» 1541 – 1542 йилларда ёзилиб, Кошғар ва Ёркент хокими Абдурашидхонга совға қилинган.

расм) эди», – деб ёзиб қўйилган.⁴⁰ А.А.Семёнов ўз вақтида ёзган эди: «Мирзо Ҳайдар Дўғлотнинг гувоҳлик беришича, Алишернинг келиб чиқиши анъана бўйича теурийлар даврида уйғур тилида расмий иш қоғозларини битувчи бахшилар, яъни уйғур мунший ва котибларига боғланади. Насаб жиҳатидан у аслзодаларга ҳам, «кибор мулозимларга» ҳам эмас, балки Бартольд айтгандек, отамерос девон амалдорларига мансуб».⁴¹ Шу насабага эътибор қилиш керакки, бу маълумот Мирзо Ҳайдар асаридан бошқа XV – XVI аср бошида яратилган бирор-бир манбада учрамайди. Навоий билан шахсан таниш бўлган тарихчилар ва олиму ижодкорларнинг бундай маълумот бермаганликлари туфайли Мирзо Ҳайдар маълумотига эҳтиёт бўлиб ёндашиш талаб этилади. Иккинчидан, Мирзо Ҳайдар Навоийнинг вафотидан сал илгарироқ, яъни ҳижрий 905/1499 – 1500 мил.) йили Тошкентда туғилган. Умрининг асосий қисми Кошғарда ва охири Ҳиндистонда ўтган. Унда Навоий ҳақидаги маълумотларни улуғ шоирни шахсан таниган кишилардан олиш имконияти йўқ эди. Ҳатто умрининг охирини бобурийлар саройида ўтказган Хондамир ҳам Мирзо Ҳайдарнинг Ҳиндга келишидан тахминан етти йилча илгари вафот этиб кетганди. Шундай бўлгач, Мирзо Ҳайдар баҳс этилаётган мавзу бўйича ўз ҳамасрлари Фаҳрий ва Сом мирзочалик ўз маълумотларини қайта текшириб кўриш имконига эга эмас эди. Учинчидан, тарихий асар яратилиш жараёнида муаллиф баъзида ёзма манбаларга эмас, балки узунқулоқ гапларга таяниб, уларни факт сифатида қайд этганлиги фанга маълум. Тарихчи олим Т.Султонов XV – XIX асрларда яратилган тарихий асарлар мазмунига бағишланган тадқиқотида таъкидлашича, Мирзо Ҳайдар ҳам кўпгина ўринларда шу йўлдан борган.⁴²

⁴⁰ Мирзо Ҳайдар Дўғлот. Тарихи Рашидий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1430. 121^б-варақ.

⁴¹ Семенов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и Султана Хусейн Мирзы // Сб. исследования по истории народов Востока. – М.-Л., 1960. – С.238.

⁴² Султанов Т. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV – XIX вв: Дисс... докт. ист. наук. – Л., 1988. – С.192.

Хўш, бахшилар кимлар? Семёнов Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларига доир мақоласида «бахшилар – девон, маҳкама ходимлари» деб қуруққина тушунтириш билан чекланса, Т.Султонов ўз тадқиқотида бошқа бир муносабат билан Абулғози Баҳодирхоннинг таърифи ва В.В.Бартольднинг хулосасига асосланиб, бахши-котибларнинг мавқеи ва вазифалари ҳақида анча тушунтириш беради: «...Уйғур халқи орасида саводхон кишилар кўп бўлган. Улар ёзув-чизувларни яхши олиб боришар ва девон ҳисоб-китобларини яхши билар эдилар. Чингизхон сулоласи даврида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эронда девон ва маҳкама ходимларининг барчаси уйғурлардан эди. Уйғур ҳарфи билан ҳужжат тўлдирадиган Туркистон хонларининг котиблари ва амалдорларига нисбатан асл маъноси будда руҳонийларини англатувчи «бахши» (санскритча «бхикшу») истилоҳи қўлланарди. В.В.Бартольднинг тахминича, «мазкур котиблар чигатой хонлари даргоҳида мусулмон маданияти вакилларида кўра тахтга яқинроқ турганлар ва тарихий воқеаларни зикр этиб бориш тамоман уларнинг қўлларида бўлган».⁴³ Тарихчи олим Чингизхон даврида бутпараст уйғурлар дини жиҳатидан мўғулларга, тили жиҳатидан эса Марказий Осиё халқларига яқин бўлганликлари учун мўғул хонлари улардан унумли фойдаланганлар ва, табиийки, уйғурлар мусулмонлардан кўра мўғулларга яқинроқ ҳисобланганлар, деб хулоса чиқаради. Мўғуллар истилосининг дастлабки даврларида балки шундай бўлгандир. Жаҳонгир Амир Темур Кўрагоннинг тарихи ёритилган «Зафарнома»да Шарафиддин Али Яздий ёзув-чизув ишларини олиб боровчи кишиларни «бахшиёни турк» деб атаган.⁴⁴ Бундан маълум бўладики, Темур саройида ёзув-чизувларни асосан ўзбек котиблари олиб боришган. Бироқ котиб ўрнида «бахши» сўзини ишлатиш мўғул хонларидан анъана бўлиб қолгани сабабли ҳар икки истилоҳ бир маънода қўлланган. Демак, Темур даврида котибларнинг бахши номи билан аталишига анъана деб қарасак, унда

⁴³ Султанов Т. Памятники исторической литературы. – С.104 – 105.

⁴⁴ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4472. 99⁶-варақ.

Мирзо Ҳайдар Навоийни «уйғур бахшиларида» деб атаётганида унинг миллатини эмас, балки аждоди сарой котибларидан демоқчилиги маълум бўлади.

Энди Мирзо Ҳайдарнинг Навоий насабини сарой котибларига олиб бориб тақашни қай даражада ҳақиқатни ифодалашни масаласига эътиборни қаратсак. «Темур тузукларида»да котиб-ёзувчилар ҳақида баъзи гаплар мавжуд. Масалан, Темур фарзандларига бир гуруҳ кишилардан иборат ёзувчилар тайинлашни, улар мажлисларда белгиланган ишлар, тадбирлар, муҳим масалаларни воқеа-тафсилотлари билан ёзиб боришларини, ҳукмдор чиқарган ҳукму фармонларни батафсил қаламга олиб, султоннинг воқеа дафтарига ёзиб боришларини, салтанат ошхоналарининг ҳар бирида ёзувчилар бўлиб, кундалик кириш-чиқимларни ёзиб туришларини таъкидлайди.⁴⁵

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, котиблар саройда ўртамеъна вазифаларга эга бўлсалар-да, ҳукмдорнинг бевосита назорати остида, унга яқин бўлиш имкониятига эга эканлар. «Тарихи Рашидий»дан бўлак манбалар, хусусан, оригинал услубда яратилган «Бобурнома» ёки Навоий билан шахсан таниш, улуғ амирнинг ўзидан ва ҳамсуҳбатларидан аниқ маълумотлар олган Хондамир, Фахрий, Зайниддин Восифий, қолаверса, бизгача етиб келмаган манбаларга бой Ҳирот кутубхонасига эгалик қилган Сом мирзо Сафавий асарларида Навоий аждодининг темурийларга кўналдошлиги, уларнинг амирлар сулоласидан эканлиги бир овоздан тасдиқланган. Сарой котиблари – бахшилар ҳукмдорнинг ишончли кишиларидан саналар экан, агар Навоий бу табақага мансуб бўлганида Ҳирот тарихчилари бу ҳақда ишора бериб ўтишлари лозим эди. Навоийнинг ўзи отабоблари темурийлар салтанатида «улуғ маротибга сазовор ва бийик маносибга комгор бўлгон эрдилар» деган экан, биринчи навбатда, унинг ўзига ишонмоқ керак. Мирзо Ҳайдарнинг асосиз хулосаси, афсуски, кейинги даврларда янада ривожлантириб юборилганини кўриш мумкин.

Кейинги асрларга тааллуқли манбаларнинг Навоий даври,

⁴⁵ Темур тузуклари. – Б.86.

яъни илк манбалардан анча фарқ қилувчи жиҳати, уларда текшириб кўрилмаган турли маълумотларни қўшиб баён этиш ҳолатининг устуворлигида кўринади. Масалан, Абдулмўминхоннинг «Том ут-таворих»(1598 йил, Бухоро) тўпламида келтирилган Навоийнинг таржимаи ҳоли шоир замондошларининг ёзиб қолдирган маълумотларига умуман мос келса-да, Давлатшоҳ Самарқандий қўллаган «отаси Чигатой элининг машҳурларидан» иборасига Мирзо Ҳайдарда келтирилган «Кичкина» номини қўшиш ва бу икки иборадан сўнг «бахши» атамасини илдириш орқали кейинги давр манбаларига «янги» маълумотни тақдим этган⁴⁶. Шу қабилдаги маълумотлар Маҳмуд бин Валининг «Баҳр ул-асрор»⁴⁷, Фаҳмийнинг «Тазкират уш-шуаро»⁴⁸ асарларида, Шарифжон Маҳдум Садр Зиёнинг баёзида ҳам учрайди.⁴⁹ Биз қўлимиздаги манбаларни Навоий таржимаи ҳоли кўринишлари бўйича гуруҳлаштирганимизда маълум бўлдики, «Тарихи Рашидий»даги маълумотга суяниш фақат Ўрта Осиёда яратилган асарлардагина учраб экан. Эътибор беринг-а, «Баҳр ул-асрор» Балхда, «Том ут-таворих» Бухорода, Фаҳмий тазкираси Самарқандда, Садр Зиё асарлари Бухорода яратилган. Тарихчи Т. Султонов ҳам «Тарихи Рашидий»нинг Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондан ташқарида, хусусан, Яқин Шарқда тарқалмаганлигини алоҳида қайд этган.⁵⁰ Бу эса Навоийнинг «бахши»лардан эканлиги ҳақидаги маълумот Мирзо Ҳайдарнинг ижоди эканлиги ва кейинги давр асарларида учраши ундан кўчириш оқибатида рўй берганлигини тасдиқлайди.

XVI – XIX асрларга тааллуқли манбаларда яна бир қусур учрайди. Бу Навоий даври манбаларидаги маълумотларнинг ўзгар-

⁴⁶ Мазкур қитъа А.Ҳайитметов мақоласида келтирилган. Қаранг: Навоий ҳақида янги маълумотлар // Шарқ юлдузи. 1972. №9. – Б.184.

⁴⁷ Маҳмуд бин Вали. Баҳр ул-асрор. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1375. 160^а-варақ.

⁴⁸ Абдулматлаб Фаҳмий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2331. 36^а-варақ.

⁴⁹ Шарифжон Маҳдум Садр Зиё. Баёз. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2315. 20^а-варақ.

⁵⁰ Султанов Т. Памятники исторической литературы. – С.275.

тирилганида кўзга ташланади. Жумладан, Дарвиш Али Чангнинг 1572 – 1573 йиллари яратган «Тухфат ус-сурур» ёки «Рисолаи мусикий» номи билан машҳурлик тутган мусиқа назариясига оид асарида келтирилган Навоий таржимаи ҳолида «Алишернинг отаси заиф инсон бўлса-да, ўзи устида ишлашни қўямас эди» деган жумла мавжуд.⁵¹ Агар унга ишонилса, Фиёсиддин Кичкина ҳақидаги тасаввуримиз бошқа йўналиш касб этиши мумкин. Аммо қиёсий текширишлар маълумотнинг Давлатшоҳдан олинганлигини кўрсатди. Муаллиф Давлатшоҳнинг «Сипоҳий бўлишига қарамай, фозилликни ташламади» иборасини ўз тушунчасига мувофиқ талқин қилганлиги равшанлашди. XVIII асрда Ҳиндистонда яшаб, ижод этган Вола Доғистонийнинг «Риёз уш-шуаро» тазкирасида «Навоий чиғатой султонзодаларидан» деб келтирилиши⁵² унинг Навоий даври манбаларидаги маълумотларнинг умумий руҳиятидан чиқарган шахсий мулоҳазаси дейиш мумкин. XIX асрда яратилган «Рўзи равшан» тазкирасида эса «Навоий чиғатой султонларидан» деб битилганлиги, ўз навбатида, Вола хулосасининг ўзгартирилган варианты эканлиги аниқланди. Бундай мисоллар кўп бўлиб, илк маълумотлар кейинги давр асарларида умумлаштириб борилаверган ва замонлар ўтгани сари Навоий даври манбаларидаги маълумотлар ўз аслиятидан анча узоқлашиб кетган.

Болалиги

Манбалар хронологиясига риоя қилинадиган бўлса, Алишернинг болалик даври ҳақидаги дастлабки маълумот Давлатшоҳ Самарқандий қаламига мансуб. Бироқ у жуда қисқа бўлиб, бўлажак шоирнинг Абулқосим Бобур саройидаги турмуши ва султон билан ораларидаги яқин алоқалар таъкидидан иборат.⁵³ Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида шоирнинг болалик даври-

⁵¹ Дарвиш Али Чанг. Рисолаи мусикий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №449. 60^а-варақ.

⁵² Валихўжаев Б. «Риёз уш-шуаро» тазкирасида ўзбек адабиёти намоёндалари // Адабий мерос. 1988. №4(86). – Б.25.

⁵³ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Б.370.

ни муайян даражада ёритган. Кейинчалик Фахрий Ҳиротий, Заҳриддин Бобур, Сом мирзо Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро билан мактабдош бўлганлигини айтиб ўтганларида сўзсиз унинг асарига суянганлар. Шуни ҳисобга олиб, Давлатшоҳ ва Хондамир Навоий таржимаи ҳолининг умумий қолипни яратиб берган деб айтиш мумкин. Қолганлар ўша даврнинг ўзидаёқ озми-кўпми аниқлик киритиб борганлар. Жумладан, Фахрий Навоийнинг Абулқосим Бобур хизматига кирганда ўн ёшда бўлганлигини таъкидласа, Сом мирзо Алишернинг Абулқосим вафотидан сўнг Машҳадда қолиб илм орттирганлигини тасдиқлаган.⁵⁴

Қўшимча сифатида Навоийнинг Паҳлавон Муҳаммадга бағишланган «Ҳолот»ида уларнинг дўстлигига қирқ йилга яқин вақт бўлганлиги айтиб ўтилганини кўрсатиш мумкин. Агар асарнинг милодий 1493 йили ёзилганлигини эътиборга олсак, уларнинг дўстлиги тахминан милодий 1457 йилдан, яъни Алишернинг 16 – 17 яшарлигидан бошлангани ойдинлашади.

Давлатшоҳ Навоийнинг ёшлигидаёқ зуллисонайн ижодкор сифатида Абулқосим Бобурга манзур бўлганини қайд этган. Унинг маълумотига Фахрийнинг «Алишер ўн яшарлигида Абулқосим Бобур хизматига кирган» тарзидаги таъкидини қўшсак, Навоийнинг жуда эрта форсий ва туркий тилда бирдек ижод қилишга интилганлиги маълум бўлади. Навоийнинг Лутфий билан бўлган суҳбатида келтирилган «Оразин ёпғоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш, Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш» матлаъли ғазали шоирнинг ўспиринликда ёзган туркий тилдаги ижоди намунаси эканлиги Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асари туфайли илмий истеъмолга киритилди. Афсуски, биз ҳозирги кунда унинг болалигида ёзган форсий шеърларидан намуналарга эга эмасмиз.

Албатта, унинг шеъриятга меҳр қўйиши ва ижодга кириб бориши масаласида, аввало, Алишер Навоийнинг ўзига мурожаат этиш мақсадга мувофиқ. Унинг асарларидан ёшлик даврига оид келтирилган маълумотларни топиб изчил тартибда саналаштирсак, болалик йиллари тасвирларидан энг олди сифатида катта-

⁵⁴ Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий. 167^а-варақ.

лар ҳузурида Қосим Анвор ғазалини ўқиб бергани ва бу пайтда 3 – 4 ёшларда экани маълум бўлади. Мазкур маълумотда шоир ушбу шеър биринчи ёд олган ғазали эканлигини эътироф этгани янада аҳамиятлидир. Кейингиси, Шохрух мирзо вафотидан сўнг Алишерлар оиласининг Ироққа(ҳозирги Эрон) кўчиши ва Тафт қишлоғида Шарафиддин Али Яздий билан учрашуви билан боғлиқ тафсилотлардир. Бу пайтда Навоий, ўз эътирофича, олти ёшда бўлган. Бошқа ўринларда болалигига тааллуқли ёш саналарини кўрсатмаган.

Йигитлик даври

Манбаларда келтирилишича, Навоий ёшлик даврининг бир муддатини Абулқосим Бобур саройида ўтказган. Абулқосим Бобур 1456 йили қишлаш учун Машҳадга кўчганда Алишер ва Ҳусайн Бойқаро ҳам у билан кетишади. Ўша қиш (1457) Абулқосим Бобур вафот этади. Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»да аниқ кўрсатишича, Алишер Навоий Абулқосим Бобур билан биргаликда Машҳадда бўлган ва султон вафотидан кейин шаҳарда қолиб, илм такомили билан шуғулланган.⁵⁵ Бироқ у Навоийнинг Машҳадда қанча вақт яшаганлиги ҳақида на бу ва на бошқа асарларида ҳеч қанақа маълумот бериб ўтмаган. Умуман, бу ҳақда сўз юритган манбаларда унинг Ҳиротга қачон қайтгани айтилмаган.

Бартольд кўрсатишича, Алишер Ҳиротга 1464 йили қайтган. Олимнинг манбаларда кўрсатилмаган хронологияни бу қадар аниқ айтишидан мақсади, назаримизда, айнан шу санада Абу Саъид салтанатида кечган оғир сиёсий воқеаларга Навоийни бевосита алоқадор қилиш, шунинг натижасида Навоий ва Абу Саъид ихтилофига сиёсий тус бериш бўлганлиги эҳтимол. Айтиш керакки, Бартольд томонидан тарихий-сиёсий фактларнинг Навоий шахсияти атрофида боғланиши шу қадар табиий чиққанки, олимнинг фикрлаш тарзи кейинги навоийшунослик тадқиқотлари ривожига таъсир кўрсатмай қолмади. Барча тадқиқотларда бир овоздан Навоий Абулқосим Бобур вафот этгач Маш-

⁵⁵ Ҳабиб ус-сияр. Қўлёзма. IV жилд. – Б.217.

ҳадда қолиб, 1464 йили Ҳиротга қайтгани битилади. Навоийнинг Машҳаддаги ҳаёти тафсилотлари шоирнинг ўз асарларида учраб турадиган хотиралари асосида тикланди. Жумладан, Алишернинг Машҳадда қолиб, илм такомили билан машғул бўлиши, Имом Ризо зиёратгоҳидаги хужрага жойлашиб, ўша ерда истиқомат қилиши ва кўпгина шоиру илм аҳли билан мулоқотда бўлиши, хужрада бетоб бўлиб ётганида Камол Турбатий, Паҳлавон Муҳаммад билан танишиши мантиқан Абулқосим Бобур вафот этган 1457 йилдан 1464 йилгача ўтган етти йиллик давр билан боғлиқ таржимаи ҳолни қатъийлаштирди. Аммо олимларимиз томонидан мазкур хотираларнинг бирида келтирилган муҳим бир жиҳат эътиборга олинмаганлиги оқибатида шоир таржимаи ҳолининг бирмунча хиралашиб қолганлигини сезиш мумкин. Хусусан, Алишер Навоий «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асаридаги Паҳлавон билан учрашуви зикрида ўзини Машҳадга «айни ифлосу фалокат ва сарнавишу ранжуриш» **етаклаб келгани** (!) ва бу замонда Хуросон Абу Саъид мирзо кўлида бўлиб, Ҳирот аҳли Самарқанд аҳлига асир ва муте бўлганлигини кўрсатади⁵⁶. Диққат қилсангиз, Навоий айтмоқчи, уни Машҳадга тортган сабаблар, бу **ифлослик**, яъни ўрта асрларда бу калима чорасизлик маъносида ишлатилган; иккинчиси – **фалокат**, учинчиси эса **сарнавишт**, яъни тақдир, пешона ҳамда тўртинчиси – **ранжуриш**. Мазкур охириги калима ҳам форсий бўлиб, **хафачилик** маъносини билдиради. Демак, Алишер чорасизлик, фалокат, тақдир ва хафагарчилик оқибатида Машҳадга келган. Бу аламзада оҳангни биз билган Абулқосим Бобур даврига боғлаб бўлмайди. Алишер Абулқосим Бобурга фарзанд ўрнида ҳисобланарди (Давлатшоҳ Самарқандий) ва уни Машҳадга Бобур келтирган эди. Кўриниб турибдики, воқеа Абу Саъид замонасида рўй берган. Манбалардан маълумки, Абу Саъид Абулқосим Бобур вафот этган йилнинг ўзидаёқ Хуросонни эгаллайди.

Навоий 1464 йили эмас, балки илгарироқ Ҳиротга қайтган ҳам

⁵⁶ Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад //Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент:Фан, 1999. Т.XV. – Б.114.

бўлиши мумкин. Санани аниқ кўрсатишнинг имкони йўқ, чунки манбаларда бу ҳақда маълумот йўқ. Аммо бир нарса аниқ. Алишер Абу Саъид мирзо даврида Ҳиротга қайтган. Бу ҳақда «Ҳабиб ус-сияр» асарида « Султон Абу Саъид замонида Ҳирот дор ус-салтанатида қайтиб, бир муддат ул иқболошиёнлик остона хизматида бўлди⁵⁷ деган қайд мавжуд. Навоийнинг «Мажолис»да келтирилган Абу Саъид тарихини ёзаётган Мавлоно Абусамад Бадахший ва султоннинг хос мулозими Шайхимбек Суҳайлий билан яқин дўстлиги ҳақидаги хотиралари яна бир далилдир.⁵⁸ Бундан маълум бўладики, Навоий Машҳадда икки марта муқим яшаган: бир марта Абулқосим Бобур билан бориб, илм тақомили билан шуғулланган, иккинчи марта Абу Саъид Мирзо даврида чорасизлик, фалокат, тақдир ва хафагарчилик оқибатида Машҳадга келган. Демак, Абу Саъид тахтни эгаллаб Хуросонда нисбатан осойишталик ўрнатилгач, Алишер Ҳиротга келган ва муайян бир муддатдан сўнг яна Машҳадга қайтган кўринади. Темурий султонларга улкан эҳтиром руҳида тарбияланган, бу улуг хонадонга яқинлик ҳиссидан мағрур ва, энг асосийси, ижодий ғайрати мавж урган ёш шоирнинг султон ҳимоясига, пойтахт адабий муҳитига шошилиши мантиқ нуқтаи назаридан табиий. Шоирнинг чуқур надомат билан Ҳиротнинг «Самарқанд аҳлига асир ва муте» эканлигини таъкидлаши унинг Абу Саъидга бўлган салбий муносабатини яққол намоён қилади. Демак, бизга ҳозирча номаълум воқеа туфайли Навоийнинг Абу Саъиддан кўнгли қолган дейиш мумкин. Шундай бўлгач, Абу Саъид мирзонинг тазйиқ ўтказишидан хавфсираб Машҳадга қочган Навоийнинг 1464 йили яна Ҳиротга қайтиши мантиқан ишонарли эмас.

Юқоридаги мулоҳазалар замонавий навоийшунослиқда қабул қилинган «Навоий Самарқандга айнан Ҳиротдан йўл олган» қабилидаги хулосани ҳам муайян маънода шубҳа остига қўяди. Навоий Самарқандга тўғри Машҳаддан йўл олган бўлиши ҳам мумкин. Навоий ҳақидаги манбаларнинг бирортасида унинг Самарқ

⁵⁷ Ҳабиб ус-сияр. – Б.217.

⁵⁸ Мажолис ун-нафоис. – Б.44.

қандга айнан Ҳиротдан тўғри равона бўлгани айтилмайди. Мирхонд, Хондамир ва бошқа Навоий замондошлари бу сафарни «Хуросондан Самарқандга» тарзида ифодалаганлар. Машҳад ҳам Хуросон таркибида эканлиги ҳисобга олинса, замонавий навоийшуносликда Навоийнинг Самарқандга жўнаши тафсилотларида ноаниқликлар мавжудлиги равшанлашади. Навоийнинг Самарқандга кетиш олдидан Сайид Ҳасан Ардашерга йўллаган мактуби ҳам айнан Ҳиротдан ёзилганини тасдиқловчи бирорта манбавий маълумот йўқ.

Навоий ва Абу Саъид Мирзо муносабатлари

Навоийнинг Абу Саъид мирзога нисбатан қаҳр ва алами унинг асарларида очиқ намоён бўлган, аммо асл сабаблари маълум эмас. Е.Э.Бертельс ўзининг «Навоий» монографиясида мазкур масалада аниқ фикр билдирмаган: бир жойда «Алишер 1464 йили Машҳаддан Ҳиротга қайтди. 1466 – 1467 йили Бадахшонда Навоийнинг дўстлари томонидан қўтарилган қўзғолон Абу Саъид томонидан бостирилгач, у қочиб, Самарқандга кетди»⁵⁹ деса, бошқа бир жойда Навоийнинг юқоридаги эътирофига диққатини қаратган шекилли, «у 1467 йили Абу Саъид томонидан Машҳадга сургун қилинди», – деб кўрсатади.⁶⁰ Олим негадир бу икки хил қарашни мантиқан далилламаган. Садриддин Айний Алишер Навоий ва Абу Саъид ўртасидаги ихтилоф Ҳусайн Бойқаронинг, Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Фарибийнинг ҳамда Бадахшон шоҳларининг шоирга яқин одамлар эканлиги ваҳидан пайдо бўлган деб кўрсатади.⁶¹ Ойбек ҳам шундай ҳисоблайди.⁶² Айний «Абу Саъид 1466 йилда Алишерни сургун қилишга ҳукм чиқарди ва Ҳиротни тарк этиб, Самарқандда яшашни буюрди. Аҳмад Ҳожибек Алишерни ўзи билан бирга олиб кетади. Чунки унга Султон Абу Саид томонидан Алишерни сақлаш топширилган эди»⁶³,

⁵⁹ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – С.77.

⁶⁰ Кўрсатилган асар. – С.99.

⁶¹ Айний С. Навой: Куллийёт. – С.284 – 285.

⁶² Ойбек М. Алишер Навоий: Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. – Тошкент: Фан, 1979. Т.ХIII. – Б.15 – 16.

⁶³ Айний С. Навой: Куллийёт. – С.284.

— дейди. Олим Шарафиддинов «Навоий Самарқандга 1465 йилда сургун қилинади ва уни Аҳмад Ҳожибек Ҳиротдан Самарқандга назорат қилиб боради» деган.⁶⁴ В.В.Бартольд ёзади: «Хондамирга биноан, Мир Алишер Ҳиротга Абу Саъид хузурига келиб бир қанча вақт яшади. Ўзи кутган эътиборни сезмагач, Самарқандга кетди. Бобур сўзларига қараганда, Мир Алишер Самарқандга Абу Саъид томонидан қандайдир хато учун сургун этилган. Мир Алишернинг ўзи таҳсил учун борганлигини айтади. У пайтларда таҳсил учун Ҳиротдан Самарқандга бормас эдилар. Демак, унинг Ҳиротдан Самарқандга кетиши сургун сифатида қаралиши лозим».⁶⁵ Бартольд ўз тахминининг ишонарли чиқиши учун баъзи маълумотларни қасддан нотўғри шарҳлаганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Жумладан, у шундай ёзади: «Навоий ҳаётининг бу даврини ёритишда балки унинг гўзал ва фасиҳ тилли, «қалбини асир этган» (кўнглумни баса сайд қилди) шайх Садриддин Ривосий ҳақидаги ҳикояси баъзи аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Унга ҳатто олий даражадаги шахслар ҳам (Бадахшон шоҳи ва подшоҳ ҳам) жазман эдилар, Мир Алишернинг бадахшонликлар билан яқин алоқаси ҳ. 871 йил воқеасидан сўнг унинг ҳаётига таъсир қилган бўлиши мумкин. Бунга султоннинг шайхни унинг дўстларидан рашк қилгани ҳам қўшилган бўлиши мумкин».⁶⁶

Бертельс ҳам «Навоий» монографиясида Навоийнинг Самарқандга борганлигини сургун ҳисоблаб, бу пайтларда Самарқанд илм-фан маркази эмас эди, деб фикр билдиради. У Бартольд сингари Садриддин Ривосий масаласини кўрсатмаса-да, аммо тоғалари ва бадахшонийлар фожеасидан кейин шоир қочишга мажбур бўлди, деб таъкидлайди.⁶⁷ Бертельснинг мазкур тадқиқотда бундай юзаки ёндашувининг маълум сабаблари бор деб биламан. У ўта синчков манбашунос ва билимдон навоийшунос бўлса-да, Бартольд концепциясини бузмаслик учун унинг хулосалари билан манбалар орасидаги зиддиятли фикрларга аниқ чек қўймаган ва барчасини бир-бирига мослаштиришга мажбур

⁶⁴ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. — Б.51 — 52.

⁶⁵ Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. — С.223 — 224.

⁶⁶ Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. — С.225.

⁶⁷ Бертельс Е.Э. Навои. С.77.

бўлган. Шундай экан, «сургун» масаласини қайта кўриб чиқиш навоийшуносликнинг долзарб масаласига айланади.

Биз бу масалада нима дейишимиз мумкин? Манбаларда «сургун» маъносида қўлланиши мумкин бўлган «бадарға» ёки «ихрож қилиш» иборалари Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида ишлатилган. У Навоий ҳақида гапира туриб, «Билмон, не жарима била султон Абу Саъид мирзо Ҳиротдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандда эди» деган.⁶⁸

Бобур аслида «Абу Саъид Навоийни Самарқандга нега сургун қилди?» деб эмас, балки «Билмайман, қайси гуноҳи учун Ҳиротдан чиқариб юборди?» деган мазмунда гапирган. Мана шу фарқни тушунишнинг ўзиёқ шоир таржимаи ҳолидаги баъзи тўқималарни бекор қилади. Бобур Навоийнинг саройдан кетиши Абу Саъид билан боғлиқлигини билиб, шоҳнинг хатти-ҳаракатини қоралаган. Чунки шоирлар ва илм аҳлига ҳомийлик қилиш шоҳлик расми бўлган. Шоирлар ва илм аҳли сиёсатда бетараф бўлганлар. Улар бир подшоҳдан қанчалик мурувват кўрсалар, унинг вафотидан кейин унга муҳолиф(хатто қотили) бўлган кейинги подшоҳлардан ҳам шунчалик мурувват кўрганлар. Шаҳардан бадарға қилиш шоир томонидан содир этилган жуда оғир жиноят учун раво кўрилиши мумкин. Заҳириддин Бобур Навоий сиймосида мудҳиш жиноятчини кўрмагани учун ҳам шоҳнинг бу ишидан таажжубланган. Чунки шоирлар қадим-қадимдан салтанат беағи ҳисобланганлар, султон номини дунёга таратганлар, улуғворлигини тарих саҳифаларига нақш этганлар. Шоирлар ва илм аҳлига ҳомийлик қилиш барча султонларга обрў келтирган. Акс ҳолда, шоирларнинг ўткир ҳажвлари султонни етти иқлимга кулгу этишга ҳам қодир эди. Навоийнинг Ҳиротдан чиқиб кетишига сургун тусини бериш В.Бартольд учун нега зарур бўлгани тушунарли. У Бобурнинг фикри атрофида манбалардаги барча фактларни ўз йўлига мослаштирди. Жумладан, Навоийнинг Бадахшон шоҳларига ҳурмати, Ҳусайн Бойқаро билан дўстлиги ҳолатларини бўрттириш орқали Абу Саъиднинг уюш-

⁶⁸ Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б.153.

ган мухалифларини «ташқил» этди. Яна бир қўшимча сифатида Шайх Садриддин Ревосий шахсини сиёсий саҳнага олиб чиқди. Бартольд сценарийси бўйича, Абу Саъид Садриддин Ревосийни рашк қилиб, Бадахшон шоҳини қатл эттиради, Ҳусайн Бойқаро жосуси Навоийни Самарқандга сургун қилади.

Алишернинг тоғалари шоиртабъ бўлсалар-да, асосий касблари сипоҳийлик эди. Уларнинг Бойқаро лашкарбошилари қаторида Абу Саъидга қарши жанг қилишлари ва шаҳид бўлишлари уруш қонуниятларига тааллуқли. Бадахшон шоҳи тақдири ҳам худди шундай. Шу боис Навоийнинг тоғалари ёки Бадахшон ҳокимининг Абу Саъид буйруғи билан қатл эттирилиши султон ва Навоийнинг бир-бирларига совуқ муносабатда бўлишларига асос бўла олмайди (Навоийнинг жияни Амир Ҳайдарнинг Ҳусайн Бойқаро томонидан қатлга буюрилиши каби). Қолаверса, Навоий Абу Саъид Мирзо замонида сиёсат билан шуғулланмаган ёш шоир эди. Ҳусайн Бойқаро Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Навоий билан кўришмаган, Навоий эса бу даврда Ҳиротда ҳам, Машҳадда юргани каби, шоирлар муҳитида, жўшқин ижод билан банд, сиёсатдан анча йироқ шоир сифатида тасаввур уйғотади. Ойбек ҳам Мир Алишернинг Султон Ҳусайн «қозоқ»ликларда юрганда у билан алоқаси бўлмагани ва Ҳиротда юз берган фитналарда унинг иштироки маълум эмаслигини қайд этган.⁶⁹

Агар Абу Саъиднинг Навоийга Ҳусайн Бойқаро туфайли хусумати бўлганда, унинг ўғли Мирзо Султон Аҳмад Ҳусайн Бойқарога қарши уруш очганда Навоийни ўзи билан олиб кетмасди. Бу ҳақда «Равзат ус-сафо»да қуйидагича маълумот мавжуд: **«...аз Хуросон ба Самарқанд рафта дар хонақоҳи Хожа Жаллоддин Фазлуллоҳ сокин гашт... то дар ин айёмки, Мирзо Султон Аҳмад бино бар таважжуҳи хоқони мансур ба суби Хуросон аз оби Амуя гузашт амир Алишер низ ҳамроҳи урду равон шуда буд. Баъд аз таҳқиқи хабари воқеаи Султон Абу Саъид ва истилои хоқони мансури музаффар-**

⁶⁹ Ойбек. Адабий-танқидий мақолалар // Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент, 1979. Т. XIII. – Б. 17.

ливо бар балдаи фохираи Ҳирот аз амир Ҳожибек рухсат талабида ижозат ҳосил намуда ва рӯй ба Ҳирот овард».⁷⁰ (...Хуросондан Самарқандга кетиб, Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ (Абу Лайсий) хонақосида яшади. Бу ҳаёт шунгача давом этдики, Мирзо Султон Аҳмад Ҳусайн мирзога қарши Амудан кечиб, Хуросонга юриш қилганда Амир Алишер ҳам унинг ўрдусида эди. Абу Саъид мирзо ўлими воқеаси ва Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротни истило этганлиги ҳақидаги хабар аниқлангандан сўнг Аҳмад Ҳожибекдан рухсат олиб Ҳиротга юзланди.)

Бу эса Абу Саъид Навоийдан мутлақо хавфсирамаганлигини билдиради. Агар султон Навоийнинг Ҳусайн Бойқарога яқин алоқаси борлиги учун душманона кайфиятда бўлганда эди, унда Абулқосим Бобурнинг амирларини ўз хизматига олганини қандай изоҳлаш мумкин? Уларнинг кўпчилиги Ҳусайннинг устозлари ва яқинлари бўлганлар. (Худди шундай: Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам Абу Саъиднинг амирларини ўз хизматига олган.) Темурий султонлар наздида кўкалдошлар ва амирлар қайси бир темурий султонга хизмат қилганига қараб эмас, балки, умуман, темурийлар сулоласи султонларига содиқликларига қараб қадрланган. Шунинг учун ҳам султонлар ўзгараверсалар-да, кўпчилик амирлар иззат-ҳурматда қолаверганлар. Кўкалдошлар темурийларга яқин кишилар сифатида шу давлат худудида хос эътиборга эга бўлганлар. Темур тузукларига биноан, ғаним тарафидан кимки ўз давлатидан умидини узиб, бошқа бир подшоҳ қошига келиб, хизматига кирса, бу подшоҳ уни азиз тутиши, унинг муҳолиф подшога вафодорлигини унутиб, мартабасини улуғ қилиши лозим бўлган. Бу жиҳатдан ҳам тадқиқотларда айтилган Абу Саъиднинг Навоийга Ҳусайн билан бирга ўсганлиги учун ёмон муносабатда бўлиши ҳақиқатга тўғри келмайди⁷¹. Ўрта

⁷⁰ Равзат ус-сафо. Босма. – Лакҳнау, XIX аср. VII жилд. – Б.15.

⁷¹ Шу ерда таъкидлаш жоизки, ҳозирги янги тафаккур даврида темурий султон Абу Саъид Кўрагон шахсига ҳам ҳолис ёндашиш вақти келди. Баъзи тадқиқотларда Ҳиротнинг ғорат этилиши ва баъзи қонли воқеалар мазкур султонга нисбат берилади (қаранг: Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Тошкент, 1968. – Б.39.). Уша давр тарихи ёзилган манбалар қайта кўриб чиқилганида шўролар даври тадқиқотларида Абу Саъид Сул-

асрлар шароити ва Навоийнинг улуғ султонлар табақасига муносабатини, хусусан, теурий султонларга юксак ҳурмат-эҳтиромини ҳисобга олсак, унинг Абу Саъидга қаратилган исёнкор сатрлари фақат қандайдир фожеа оқибатида пайдо бўлган чексиз адоват, нафрат натижасидагина отилиб чиқиши мумкин эди. Навоийшунос олим А.Ҳайитметов бу масалада тўғри фикрлаган деб ўйлаймиз. У ёзади: «Аслида Навоий расмий равишда сургун қилинмаган, балки ўз бошига тушиши муқаррар бўлган кулфатларнинг олдини олиб, зийраклик билан ўзига ўзи подшоҳнинг кўзидан узоқда туришга ҳукм чиқарган эди. Чунки Абу Саъид ва унинг одамлари Навоийга қаттиқ шикаст етказишлари, уни қамаб қўйиш ёки ўлдиришни ўйлаган бўлишлари мумкин».⁷²

Хуллас, Навоийнинг Абу Саъид мирзога салбий муносабати унинг ўзигагина маълум сир бўлиб қолди. Масаланинг иккинчи томони муҳимроқ. Навоий Ҳиротдан чиқиб Машҳадга борган экан, нега муайян вақт ўтиб, Самарқандга кетиш истаги туғилди экан? Ахир, Самарқанд шу пайтлари ҳам Абу Саъиднинг жиддий назорати остида эди-ку.

Шу ўринда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим. Ҳижрий 869 (1464 – 1465) йили Ҳирот дор ус-салтанасининг ҳокими – Вафой тахаллуси билан ажойиб шеърлар ёзган Аҳмад Ҳожи-

тон Амир шайх Абу Саъд номли лашкарбоши билан адаштириб юборилгани аниқланди (қаранг: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. ЎзРФА ШИ, инв. №2153. 568^а-варақ). Албатта, Султон Абу Саъид мирзонинг қонли юришларидан кўз юмиб бўлмайди. Бу барча султонларга хосдир. Бироқ унинг Ҳирот тахтини эгаллаши, баъзилар айтганидек, ғорат қилиниб эмас, балки тинч йўл билан бўлгани ва халққа ҳеч қанақа ранжу ситам етказмагани манбаларда кўрсатилган (қаранг: Мирхонд. Равзат ус-сафо. VI жилд. ЎзРФА ШИ, инв. №12432. – Б.285). Қолаверса, унинг илм-фан аҳли ва шоирларга нисбатан яхши муносабатларда бўлгани, давлат ободлиги учун жон куйдиргани, теурий шахзодаларга нисбатан, аввало, тинчлик ва омонлик тилгани ва бошқа бир қанча олижаноб хислатлари Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн...», Хондамирнинг тарихий асарларида келтирилган ашёвий далиллар ҳамда Абу Саъид томонидан рағбатлантирилган шоир ва илм аҳли рўйхати, Мовароуннахр, Хуросонда қурилган иншоотлар тавсифидан кўриниб туради.

⁷² Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент, 1961. – Б.278 – 279.

бек Абу Саъид мирзонинг фармони билан шахзода Султон Аҳмад мирзонинг эшик оғаси сифатида унинг номидан ҳукуматни бошқариш учун Самарқандга юборилади.⁷³ Агар Алишер Ҳиротда яшаб юрганида Абу Саъид тарихини ёзаётган Мавлоно Абусамад Бадахший⁷⁴ ва султоннинг хос мулозими Шайхимбек Сухайлий билан яқиндан ошнолиги ҳисобга олинса, Аҳмад Ҳожибек билан ҳам яқин муносабатда бўлганлиги аниқ бўлади. Чунончи, «Мажолис ун-нафоис»да у ёзади: «...Вафоий тахаллус қилур. Сурати хуш ва сийрати дилкаш, ахлоқи ҳамида ва атвори писандида йигитдур. Хуросонда тарбият топти. Ҳирот дор ус-салтанатида ўн йилга яқин ҳукумат қилди. Самарқанд маҳфузасида ҳам муддате ҳоким эрди...»⁷⁵

Машҳадда синиқ кайфият билан юрган Алишер иложи бори-ча узоқроққа кетишни истаган ва бунинг исботини «Илк девон» ғазаллари руҳиятида ҳам кўриш мумкин⁷⁶. Аҳмад Ҳожибек Самарқандда Навоийга қулай шароитлар яратиб бериши мумкин эди. Юқорида «Равзат ус-сафо»дан келтирилган иқтибосда Навоийнинг Аҳмад Ҳожибек билан суҳбатдош бўлганлиги ҳақидаги маълумот шундай хулосага олиб келади.

Эҳтимол, Алишер шоиртаъб, фозил ҳукмдорни қора тортиб Самарқандга боришни ихтиёр этган бўлса, ажаб эмас.

Навоий Самарқандда

Барча манбалар Алишер Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти-ни таҳсил билан боғлайдилар. Дастлабки маълумот Абдураззоқ Самарқандийга тегишли.⁷⁷ Мирхонд ҳам шундай фикрни билдиради. Аммо Самарқанд сафарининг сабаблари хусусида фарқ бор. Мирхонд Навоий Самарқандга Хуросонда «ўзига муносиб эътибор топмаганлиги» учун кетган деб ҳисоблайди.⁷⁸ Хондамир

⁷³ Равзат ус-сафо... – Б.290.

⁷⁴ Мажолис ун-нафоис. – Б.44.

⁷⁵ Кўрсатилган асар. – Б.151.

⁷⁶ Ё.Исҳоқовнинг «Навоийнинг илк лирикаси» китобида кўплаб мисоллар бор. Қаранг: Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – Б.168.

⁷⁷ Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 331^а-варақ.

⁷⁸ Равзат ус-сафо. Босма. – Лакхнау, XIX аср. VII жилд. – Б.15.

«Хулосат ул-ахбор»да шоирнинг Самарқандга кетиш сабабларида чуқурлашмаган, аммо у диққатни Навоий «тақдир жафокорлиги оқибатида Хусайн Бойқародан узоқлашиб кетди» деган фикрга қаратади: «Ҳазрати султоннинг яқин кишиси(Навоий) гўдаклик чоғидан болалик тонгининг ниҳоясигача ул музаффар байроқли султоннинг ёнида бўлган ва жафокор тақдирнинг воқитаси била бир қанча вақт унинг хизматидан узоқлашиб кетган бўлиб, Самарқанддан етиб келди».⁷⁹ Мазкур икки асарнинг ёзилган вақти Алишер Навоий қудратли подшоҳ Султон Хусайн Бойқаронинг яқин кишиси сифатида иззат ва икром соҳибига айланган бир вақтга тўғри келишини ҳисобга олсак, муаллифларда тарихчиларга хос маддоҳлик хусусиятини сезиш мумкин. Бироқ Хондамирнинг фикрини Абдураззоқ Самарқандий фикрига қарши факт сифатида қараш тўғри эмас. У таҳсил учун борилганини инкор этган эмас. Балки уларнинг дўстликларини яна бир карра таъриф-тавсифлаган ва икки дўстнинг анча пайт кўришмаганликларини уларнинг Ҳиротдан ташқарида юрган жудолик даврлари билан ифодалаган. Шундай эса-да, «Равзат ус-сафо»да ўзига муносиб эътибор топмаганлиги учун Самарқандга кетганлиги ҳақидаги таъкиддан Навоийнинг иқтидори Ҳиротда етарли баҳоланмагани ва унинг Ҳиротдан кетишига тўғри келганлигига амин бўлиш мумкин.

Мазкур маълумотларнинг мавҳум ва қисқа тарзда келтирилишининг сабаби шундаки, улар, аввало, Навоийга махсус бағишлаб эмас, балки йўл-йўлакай айтиб ўтилган маълумотлардир. Ушбу таъкидлар фақат тарихий асарларда қайд этилган, Султон Хусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши муносабати билан келтирилган тафсилотлардир. «Тақдир жафокорлиги» иборасига келсак, Хондамир Навоийнинг пойтахтдан узоқлигини назарда тутган. У, эҳтимол, ихрож сабабларидан тўла бўлмаса-да, қисман хабардор бўлиши ҳам мумкин. Чунки Навоий вафотидан сўнг яратган «Ҳабиб ус-сияр» асарида худди шу воқеалар баёнига аниқлик киритиб:» Султон Абу Саъид замонида Ҳирот дор ус-салтанатига қайтиб, бир муддат ул иқболошиёнлик остона

⁷⁹ Хулосат ул-ахбор... Кўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2209. 460^б-варақ.

хизматида бўлди. Аммо ўз ҳолига яраша даража ва риоят топмагач, Хуросондан Самарқандга кетди» тарзида Абу Саъид номини очиқ-ойдин кўрсатиб ўтган.⁸⁰ Демак, олдинги асарларида султоннинг номини очиқ кўрсатишга нимадир халал берган. Бизнингча, Амир Алишер «Хулосат ул-ахбор» ёзилаётган пайтда бу масалага алоҳида эътибор қаратилишини хоҳламаган, шекилли.

Буюк адибнинг ўзи Самарқанддаги ҳаёти ҳақида кам маълумот қолдирган. «Мажолис»даги қайдлар асосида унинг Улои Шоший, Мавлоно Юсуф билан танишуви, Фазлуллоҳ Абу Лайсий мадрасасида таълим ола бошлаши, Юсуф Бадеий билан ошно киришиши каби ижод аҳли билан муносабатини ёритиш мумкин.⁸¹ Мавлоно Мир Қаршийнинг саҳҳофлик дўконида ўтказиб туриладиган мушоараларда қатнашиб турганлиги⁸², Мавлоно Риёзий билан шеър устида баҳс юритиши унинг Самарқанд фозиллари билан яқин алоқада бўлганлигини тасдиқлайди.⁸³ Яна баъзи хотиралар борки, махсус кўрсатилмаган эса-да, улар Самарқанд даврига тааллуқли, деган фикрдамиз. Масалан, Навоий Мавлоно Риёзий фикрасида қуйидаги воқеани эслайди:

Бу гарро матлаъ анингдурким:

Ситораест дури гўши он ҳилолабрў,

Зи рўи ҳусн ба хуршед мезанад паҳлу.

Икки мисраъ орасида рабт жиҳатидин бир «ки» лафзи керак. Фақир анга дедимки, бу навъ яхшироқ бўлғайки:

Зи рўи ҳусн дури гўши он ҳилолабрў,

Ситораестки, бо моҳ мезанад паҳлу.

Инсоф юзидин керакки, мусаллам тутса эрди, жадал бунёд қилди, фақир соқит бўлдим. Ўз ёронлари талоштилар ҳам қабул қилмади. Самарқандда фавт бўлди».⁸⁴

⁸⁰ Ҳабиб ус-сияр. – Б.217.

⁸¹ Мажолис ун-нафоис. – Б.60.

⁸² Кўрсатилган асар. – Б.58.

⁸³ Кўрсатилган асар. – Б.59.

⁸⁴ Ўша ерда.

Риёзийнинг ўринли танқидга эътироз билдиришидан бу воқеа Навоийнинг йигитлик даврида рўй берган дейиш мумкин. Зеро, Навоий ўрта ёшларда шунчалик машҳурлик тутган эдики унинг маслаҳатларига, ҳатто Абдурахмон Жомий қулоқ осар эди. Демак, Навоийнинг шоирлик маҳорати юксак эса-да, ҳали ёш йигит эканлиги сезилади. Воқеанинг Самарқандда содир бўлганига Риёзий «самарқандлиғдур» ва «Самарқандда вафот этди» дейиши далил бўлиши мумкин. Чунки «Мажолис»да қўлланган қурилма бўйича зикр этилган воқеа тавсифланмишнинг ўз ватанида юз берган эса, Навоий шоир ватанини тилга олиш билан кифояланган. Агар шоир бошқа жойга кўчиб борган бўлса, айти асар ёзилаётган даврда муқим турган жойи таъкидланган масалан, «Андижондиндур, сўнгра Самарқандга борди»). Шунга қараганда, Риёзийни самарқандлик дейиш асносида Навоий воқеа Самарқандда бўлганига ҳам ишора этган.

Навоийнинг Самарқандда яшаш тарзи қандай бўлгани бора-сидаги маълумотлар бир-бирига зид. Жумладан, Заҳириддин Бобур «Бобурнома»да Алишербекка Самарқандда Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввий (ҳомий) бўлди⁸⁵ дейишидан унинг ҳоким томонидан моддий қўллаб-қувватланганлигини билиш мумкин. Фаҳрий Ҳиротий неғадир бу даврда шоир ночор аҳволда яшаган деган фикрни билдиради⁸⁶. Ҳар иккала муаллиф ҳам Навоийнинг кичик замондошлари ва эътиборга лойиқ фозиллар саналиши туфайли масаланинг ечими, табиийки, учинчи овозни, тарози палласидаги мулоҳазалар мувозанатини узил-кесил ҳал қилиши мумкин бўлган яна бир ҳолис манба бўлишини тақозо этади. Афсуски, у йўқ. Ана шу муаммога дуч келган кўпгина навоийшунослар унинг ечимини буюк шоир ижодидан излаганлар. Е.Э.Бертелс Навоийнинг Самарқандга келганидан сўнгги кайфиятини билдириш ниятида шоирнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги ўн биринчи мақолатда келтирилган ёш толиби илмининг катта шаҳардаги аҳволи баёнига суянади ва «Алишер шеърда тасвирланган каби камбағал сифатида келмаган бўлса ҳам, аммо бегона шаҳарда ёру биродарсиз, кимсасизликдан ўзини

⁸⁵ Бобурнома. – Б.153.

⁸⁶ Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.133.

йўқотиб қўйиш ҳоллари кам бўлмаган бўлса керак», деб хулоса чиқаради.⁸⁷ Худди шу шеър В.Абдуллаевнинг китобида ҳам⁸⁸, Иззат Султоннинг китобида ҳам келтирилади.⁸⁹ В.Абдуллаев уни қашшоқлик ва муҳтожликка изоҳ сифатида келтирса, Иззат Султон муҳтожлик ва мағрурлик тасдиғи сифатида кўрсатган. Е.Э.Бертельс ҳам, умуман олганда, Навоийнинг Самарқанддаги ҳаётини қашшоқликда ўтган деб ҳисоблайди.

Тахминимизча, Заҳриддин Бобур ўз хулосасида Хондамирдан эшитганлари ва «Мақорим ул-ахлоқ» асарида шоирнинг Самарқанддаги ҳаётдан келтирилган лавҳалар руҳиятидан келиб чиққан бўлса керак. Фаҳрий эса Навоийнинг ўз оғзидан эшитганлари асосида «совуқ кечаларнинг бирида Алишернинг ҳаммомга бориш зарурати туғилгани ва ҳаммомчига ёнидаги жуздонини гаровга қўймоқчи бўлса ҳам, у қабул қилмаганлиги» воқеасини келтириш билан унинг ҳаёти оғир кечганлигини таъкидламоқчи бўлган.⁹⁰

Самарқанд ҳокимининг қарамоғида бўлган шоирнинг ночор умр кечирганига ишониш қийин. Фаҳрийнинг маълумотига истисно сифатида қараш ҳам мумкин.⁹¹ Албатта, Фаҳрий келтирганча, шоир Самарқандда яшаган пайтида ўта камбағал эди дейиш унча тўғри бўлмас. Чунки Бобур таъкидлагани каби, ҳоким ўз суҳбатдоши – иқтидорли шоирга ҳеч бўлмаганда вақф пулларидан маош тайинлаши аниқ эди. Тайинлаганда ҳам Аҳмад Ҳожибекдек санъатсевар ва шоир киши Алишер учун етарли миқдорда маош бериши турган гап эди(худди Амир Алишер шоирларга вақф пулидан маош тайинлаганлиги каби). Табиийки, кейинроқ катта мулк эгасига айланган улуғ Амирнинг ўтмиши ҳақида гапирганда унинг Самарқанддаги ўртаҳол умргузаронлиги Фаҳрийга «аянчли, ночор» бўлиб кўринган. Бунинг тасдиғини қуйидаги маълумотни илова этганида ҳам кўриш мумкин:

⁸⁷ Навои и Джами. – С.80.

⁸⁸ Навоий Самарқандда. – Б.32 – 35.

⁸⁹ Навоийнинг қалб дафтари. – Б.174 – 179.

⁹⁰ Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.134.

⁹¹ Е.Э.Бертельс шундай ҳисоблайди.

«Султон соҳибқирон(Хусайн Бойқаро) мазкур амирни (Алишерни) талаб қилиб Султон Аҳмад мирзога хат ёзган, (уни олиб келиш учун) киши юборган. (Султон Аҳмад мирзо) уни муносиб анжомлар билан Султон соҳибқирон ҳузурига жўнатди. Амир Ҳиротга қараб йўл олди ва хизмат қилиш давлатига муяссар бўлди».⁹² Шу фактнинг ўзи ҳам унинг Самарқандда чор-ночор ва кимсасиз яшамаганлигига далолатдир. Гарчи у муайян лавозимда бўлмаган эса-да, ҳокимга яқин инсон мақомида бўлган кўринади, акс ҳолда, уни Ҳиротга келтириш учун Самарқанд ҳокимига махсус нома юборилмас эди.

Самарқанд Алишер Навоий ҳаётида алоҳида ўрин тутади. XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқанд илм-фан маркази сифатида ўз аҳамиятини йўқотгани борасидаги рус олимларининг таъкидларини баҳс доирасига тортишнинг ҳожати йўқ. Чунки бундай қарашлар анча йиллар олдин академик Воҳид Абдуллаев томонидан анча жиддий қораланган ва етарлича далиллар асосида унинг акси исботлаб берилган эди.⁹³

Бу даврда Самарқанд обод диёр бўлиб, Мирзо Улуғбек томонидан асос солинган жаҳоний илм-фан маркази аъёнлари ҳали сўнмаган, исломий илмларнинг алломалари ҳануз ҳанафийлик таълимотини мукаммал ўқитиш билан банд эди.

Манбаларда Навоийнинг Самарқандда неча йил яшагани ҳақида аниқ бир фикр айтилмаган. Шоирнинг ўзи «Самарқандда икки йил Фазлуллоҳ Абу Лайсий кўлида таҳсил олдим», – дейди.⁹⁴ Бу – биринчи факт. Самарқанддаги ҳаёти шу билан тулаган, таҳсилдан олдин ёки кейин Самарқандда яшаган ё яшамаганлиги ҳақида аниқ маълумот бермаган. Самарқандда, Аҳмад Ҳожибекнинг яқин суҳбатдоши сифатида саройда эътиборли зот бўлса-да, аммо расмий равишда Аҳмад мирзо мулозими эмасди. Чунки Навоий бу даврдаги ҳаёти ҳақида «Вақфия»да шундай ёзиб қолдирган: «...бу ҳақир ҳеч навъ хизматқа ўз

⁹² Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.134.

⁹³ Қаранг: Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1968.

⁹⁴ Мажолис ун-нафоис. – Б.33.

қобилиятимни ченамаган жиҳатдин ва ҳеч турлук машаққатқа ўз қувватимни англамағон сабабдин борча таманно эшигин юзум-ға мадрус ва жамъ муддаолар абвобин илайима масдуд қилиб эрдим».⁹⁵

Бошқа манбаларда унинг бир неча йил яшаганлиги умумий тарзда қайд этилган, холос. Иккинчи қўлимиздаги аниқ факт, бу – Навоийнинг Самарқанддан Ҳиротга қайтиш санасидир ва у Султон Ҳусайннинг 1469 йили Ҳирот тахтига ўтириши билан боғлиқ. Шундан келиб чиқиб навоийшунослар Навоий Самарқандда тўрт йил, яъни 1465 – 1469 йиллари яшаган деб таъкидлайдилар.⁹⁶ Аммо нега айнан 1465 йил? Манбаларда Навоийнинг Самарқандга келиш санаси кўрсатилмаган. У, ўзи айтганча, икки йил таҳсил олган, Бобур тасдиқлаганидек, Аҳмад Ҳожибекнинг ҳомийлиги остида кун кечирган. Шундан бошқа аниқлаштирувчи маълумотлар манбаларда учрамади.

Шоирнинг Самарқанддаги ҳаётини ойдинлаштирувчи айрим маълумотлар мавжуд. «Равзат ус-сафо»да қуйидагича ёзилади: **«...аз Хуросон ба Самарқанд рафта дар хонақоҳи Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ сокин гашт ва аксар авқотро ба мутолаа масруф дошт. Гоҳи бо Амир Дарвиш Муҳаммад Тархон ва Амир Аҳмад Ҳожибекки, соҳибихтиёри сари кори Мовароуннаҳр буданд, ихтилот менамуд то дар ин айёмки, Мирзо Султон Аҳмад бино бар таважжуҳи хоқони мансур ба суби Хуросон аз оби Амуя гузашт ва амир Алишер низ ҳамроҳи урду равон шуда буд. Баъд аз таҳқиқи хабари воқеаи Султон Абу Саъид ва истилои хоқони мансури музаффарливи бар балдаи фохираи Ҳирот аз амир Ҳожибек рухсат талабида ижозат ҳосил намуда ва рӯй ба Ҳирот овард».**⁹⁷ (...Хуросондан Самарқандга кетиб, Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ (Абу Лайсий) хонақосида яшади. Асосий вақти-

⁹⁵ Алишер Навоий. Вақфия. – Б.246.

⁹⁶ Ойбек Навоий Самарқандга 1466 йилда келган ва у ерда уч йил бўлган деб ҳисоблайди. Каранг: Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Т.ХII. – Б.113.

⁹⁷ Равзат ус-сафо. Босма. – Лакҳнау, XIX аср. VII жилд. – Б.15.

ни мутолаа билан ўтказди. Гоҳида Мовароуннаҳр давлати ишларининг соҳибхитиёри Амир Дарвеш Муҳаммад Тархон ва Амир Аҳмад Ҳожибек билан суҳбат қуларди. Бу ҳаёт шунгача давом эттики, Мирзо Султон Аҳмад Ҳусайн мирзога қарши Амудан кечиб, Хуросонга юриш қилганда Амир Алишер ҳам унинг ўрдусида эди. Абу Саъид мирзо ўлими воқеаси ва Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротни истило этганлиги ҳақидаги хабар аниқлангандан сўнг Аҳмад Ҳожибекдан рухсат олиб Ҳиротга юзланди.)

1.2. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ БАЛОФАТ ДАВРИ

Сарой мулозамати

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро саройига чақирилгунга қадар уч султон хизматида бўлади: Абдулқосим Бобур, Абу Саъид мирзо ва Султон Аҳмад мирзо. Бу даврларга алоқадор маълумотлар, асосан, юқорида кўриб ўтилганлардан иборат. Навоийнинг шахсан ўзи, у ёки бу султон хизматида бўлганлигига ишора берувчи баъзи жузъий тафсилотларни ҳисобга олмаганда, хизмат вазифалари ҳақида бирор-бир эътиборга лойиқ маълумот қолдирмаган. Жузъий маълумотлар нималардан иборат? Масалан, Абулқосим Бобур мирзо даврига оид маълумот «Мажолис»да мавжуд. Унда Хожа Ҳасан Хизршоҳ Астрободийнинг Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Машҳадда оғир касал бўлиб қолгани ва Алишернинг кўмаги билан сиҳат топиши айтилган. Бундан Алишер Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Машҳадда қолганлиги яна бир карра тасдиқланади. Аммо ўзининг Абулқосим Бобур саройидаги хизмати ҳақида гапирмаган. Абу Саид ҳузуридаги хизмат-вазифаларини эса, очиқ гапирмаса ҳам, баъзи воқеалардан Абу Саид мирзо даврида Алишер Ҳиротда сарой амалдорлари билан алоқада бўлгани ва қандайдир вазифа билан шуғулланганлиги англашилади. Жумладан, унинг яқин дўсти Шайхимбек Абу Саиднинг хос мулозими, ҳурматли кишиси Мавлоно Абдусамад Бадахший Абу Саид тарихини ёзаётган эътиборли олим эканлиги унинг саройга яқин турганлигини тасдиқлайди.

Самарқандда, Аҳмад Хожибекнинг яқин суҳбатдоши сифатида саройда эътиборли зот эса-да, аммо расмий равишда Султон Аҳмад мирзо мулозими бўлгани тўғрисида гапирмаган. Чунки Навоий бу даврдаги ҳаёти ҳақида, аввал айтилганидек, «Вақфия»да шундай ёзиб қолдирган: «...бу ҳақир ҳеч навъ хизматқа ўз қобилиятимни ченамаган жиҳатдин ва ҳеч турлук машаққатқа ўз қувватимни англамағон сабабдин борча таманно эшигин юзумга мадрус ва жамъ муддаолар абвобин илайимға масдуд қилиб эрдим».⁹⁸ Аммо «Макорим ул-ахлоқ»да Навоийнинг Султон

⁹⁸ Алишер Навоий. Вақфия. — Б.246.

Аҳмад ўрдусида хизмат қилгани ва Амир Султон Ҳасан Арҳан-гийннинг навқари бўлганига ишора бор.⁹⁹

Султон Ҳусайн Бойқаро 1469 йили Хуросон тахтини эгаллагач, Алишер Самарқанддан Ҳиротга қайтади. Алишер Ҳиротга янги ҳукмдор томонидан расман қақирилганми ёки йўқми, негандир, тарихчилар ушбу масалани ёритмаганлар. 1481 йили Навоий томонидан ёзилган «Вақфия»да унинг Самарқанддан қайтиши султоннинг хоҳиш-иродаси билан юз бергани ва бу ҳақда фармон-мактуб юборилганлиги борасидаги қайд бу масалага ойдинлик киритади. Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн...» ва Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» тарихий асарлари, Хондамирнинг Навоий ҳаёти ва фазилатлари ҳақида махсус ёзилган «Макорим ул-ахлоқ» асарида Навоий ўз ташаббуси билан келган дегандек талқин бор.¹⁰⁰ «Вақфия» 1481 йили ёзилган бўлса-ю, ундан аниқ хабардор Хондамир нега ўз асарларида бу жиҳатни ёритмаган? Чунки «Вақфия» хизмат ва молиявий ҳужжат сифатида кенг ўқувчилар аҳлига мўлжалланмаган. Шунинг учун Навоий ўз табиатига хилоф равишда, манманликка йўйилиши мумкин бўлган икки жиҳатни қайд этишга мажбур бўлган. Бири, гарчи аввал-бошдан хилватга чекинса-да, Ҳусайн Бойқаронинг қистови билан давлат хизматига тортилгани, иккинчиси шахсий мулки ҳажмини кўрсатишдир. Дарҳақиқат, Навоийдек мукаммал тақво соҳиби ва донишманд файласуф ўзининг катта мол-мулкини бирма-бир санаб, вақф қилинмишларни рисола тарзида васф этиши ғоятда зиддиятли. Муқаддимада Султонга аталган кўнгил изҳорларига қараганда, ушбу китоб султонга тақдим қилинган. Бунда Навоий қуйидагиларни кўзда тутгани яққол сезилади: Султон Ҳусайндан шон-шараф ва давлат соҳиби этганлиги учун миннатдорлик изҳори ва, шу билан бирга, мол-дунё йиғишга мажбур бўлиши ўзи истамаган ҳолда юз берганига ишора. Навоий асарларида ва , ҳатто Хондамирнинг унга бағишланган маълу-

⁹⁹ Макорим ул-ахлоқ / М.Фахриддинов ва П.Шамсиев тарж. – Б.97.

¹⁰⁰ Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Қўлёзма. 331^а-варақ; Равзат ус-сафо. Босма. – Б.70; Хулосат ул-ахбор. Қўлёзма. 60^а-варақ.

мотларидан ҳам кўриниб турадики, у ўз муваффақиятларини юксак тавозеъ ва камтарлик нуқтаи назаридан ғоят нозик пардаларда ифодалаш тарафдори бўлган. (Шоир назмидаги фахриялар алоҳида мавзу – Ш.С.) Аммо «Вақфия» ўз мазмун-моҳиятига кўра, Навоийни очиқ гапиришга мажбур қилган ягона истиснодир. Демак, Навоий юксак назокат ва фаросат юзасидан ўзининг Ҳиротга чақирилиши расмий равишда юз берганлигини тарихда қайд этиш нокамтарлик бўлади деб ҳисоблаган. Навоийнинг яқин кишилари «Вақфия» мазмунидан беҳабар бўлган дейиш қийин. Айниқса, Хондамир Амир Алишернинг котиби эканини назарда тутсак, у китоб мазмунидан аниқ хабардор бўлган. Демак, у ҳам тарих китобида унинг хоҳиши билан иш тутиб, камтарона қайдлар билан кифояланган, шекилли. Фақат анча муддат ўтиб, Навоий вафотидан кейингина унинг ёш замондоши Фахрий Ҳиротий бу масалани очиқ қайд этади. У шундай ёзади: «Султон соҳибқирон мазкур амирни талаб қилиб Султон Аҳмад мирзога хат ёзди, (уни олиб келиш учун) киши юборди. (Султон Аҳмад мирзо) уни муносиб анжомлар билан Султон соҳибқирон ҳузурига жўнатди. Амир Ҳиротга қараб йўл олди ва хизмат қилиш давлатига муяссар бўлди».¹⁰¹ Фахрий Ҳиротий маълумоти бир неча йил кейинроқ Сом мирзо томонидан ёзилган «Тухфаи Сомий» тазкирасида ҳам айнан такрорланади.¹⁰²

Манбаларда кузатилган ушбу икки хил ёндашув навоийшуносларимизни анча чалғитган. В.В.Бартолд Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд ва Хондамир асарлари Навоий раҳбарлигида ёзилганини рўқач қилиб, Фахрий ахборотини инкор этади.¹⁰³ Олим Шарафиддинов Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотининг биринчи нашрида «Султон Ҳусайн дўсти Навоийни эсга олиб уни Ҳиротга чақиради»¹⁰⁴ деса, иккинчи қайта нашрида: «Сом Мирзо томонидан берилган бу маълумот бошқа мўътабар ман-

¹⁰¹ Фахрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.134.

¹⁰² Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий. 167^а-варақ.

¹⁰³ Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. – С.226.

¹⁰⁴ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – Б.40.

баларда учрамагани учун унга бир ҳикоя сифатида қараш лозим»¹⁰⁵ дейди. Ойбек бунга чиройли уйдирмаларга мойил ёзувчиларнинг «шоирона афсонаси» сифатида қарайди.¹⁰⁶ Шу тариқа масала ечилмасдан қолди. Анча йиллардан сўнг ушбу мавзуга қайтган профессор А. Абдуғафуровнинг мақоласидан кейин аниқ тўхтамга келинди. «Вақфия»даги маснавийнинг кейинги байтларида, – деб ёзади олим, – Ҳусайн Бойқаро мактубининг бош мақсади баён этилади, шу қисмда унинг чиндан ҳам ёрлиқ-фармон характерида эканлиги аниқ-равшан юзага чиқади. Навоий уни бир ўринда «тавқеъ»(шоҳнинг махсус белгиси қўйилган фармон-ёрлиқ) сўзи билан ифодаласа, иккинчи ўринда очикдан-очик «хукм» деб атайди. Янги хукмрон Навоийни саройга расмий тақлиф этар экан, эндиликда «ғўша тутиш вақти эмас» деб таъкидлайди, ижтимоий-ижодий фаолликка чақиради, унга катта ваъдалар бериб, «бори ишларинг шу қадар авж оладики, ой юзасига ҳам қадам қўяжаксан» деб ёзади. Қисқаси, Ҳусайн Бойқаро мактуб-хукмини олиш ҳамона Навоийнинг тезлик билан саройга – Ҳирийга келишига ҳамда «хизматга белни боғлашга» даъват этади».¹⁰⁷ Р.Воҳидов ҳам «Мажолис ун-нафоис»нинг таржималарига бағишланган илмий-тадқиқотида «Вақфия»даги қайдлар Фаҳрий Ҳиротий маълумотлари билан янада мукаммаллашишини таъкидлаган¹⁰⁸. Ҳусайн Бойқаро Султон Аҳмад мирзога ҳақиқатда ҳам мактуб ёзган бўлиши мумкин. Биринчидан, Навоий Аҳмад Ҳожибекнинг яқинларидан бўлгани учун Ҳусайн Бойқаро шоҳлик расми – дипломатия қонун-қоидаларига мувофиқ, қолаверса, юксак маънавиятли шахс сифатида бошқа давлат ҳудудидан, айниса, саройга яқин инсонлардан бирига ўзига хизмат қилишни сўраётгани учун унинг ҳомийларига хат ёки фармон юборганли-

¹⁰⁵ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. – Б.56.

¹⁰⁶ Ойбек. Адабий-танқидий мақолалар // Мукаммал асарлар тўплами. Т.ХIII. – Б.115.

¹⁰⁷ Абдуғафуров А. Навоийга Ҳусайн Бойқаронинг мактуб-ёрлиғи // Шарқ юлдузи. 1973. №1. – Б.225 – 232.

¹⁰⁸ Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис»нинг таржималари. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.31.

гига ишониш мумкин. Аммо фармоннинг нусхаси ҳозирча топилгани йўқ.

XVI асрнинг 2-ярми – XIX аср ёзма манбаларида Навоийнинг Бойқаро саройига келиш тафсилоти Фахрий маълумотлари асосида ёритилган. У ҳам бўлса, санокли асарларда, фақат Абдулмўминхоннинг «Том ут-таворих» (XVI аср охири), Ҳусайнқули Азимободийнинг «Наштари ишқ» (XIX) ва ундан фойдаланиб ёзилган «Рўзи равшан» (XIX аср) тазкираларида учради. «Том ут-таворих» муаллифи, гарчи Фахрий маълумотига асосланса-да, айрим унсурлар унинг Хондамир ва Давлатшоҳ асарларидан яхши хабардор эканлигини кўрсатди. «Наштари ишқ» муаллифи ҳам Навоий ижоди ҳақида гапирар экан, тўлалигича Вола Доғистонийнинг «Риёз уш-шуаро» тазкирасидаги маълумотларни такрорлайди. Аммо таржимаи ҳол қисмида кўпроқ илк манбалардан бирига, хусусан, Сом мирзонинг «Тухфаи Сомий» тазкираси маълумотларидан фойдалангани аниқланди. Сом мирзо эса ўз асарида кимнинг маълумотларига суянганини юқорида кўриб ўтдик.

Навоийнинг сарой билан боғлиқ асосий фаолияти Ҳусайн Бойқаро даргоҳида кечган бўлиб, унинг таржимаи ҳолидаги асосий босқич ҳисобланади.

1469 йили Султон Ҳусайн ўз қошига чорлагач, Навоий «Ҳилолия» қасидасини ёзиб Ҳиротга кириб боради ва умрининг охиригача ўз дўстига, темурийлар хонадонига содиқ мулозим бўлиб қолади.

Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро саройида қандай расмий мансабларни эгаллагани тарихий манбаларда воқеа-ҳодисалар баёни жараёнида кўрсатиб ўтилган. Аммо унинг ҳукуматдаги вазифалари ва ваколатидаги тармоқлар тавсифи келтирилмаган. Унинг оддий вазирлик даври қисқа бўлиб, муҳрдорлик лавозимида ишлаган 1469 – 1471 йилларни ўз ичига олади. Муҳрдорлик мансабидаги вазифа ва бурчи ўз-ўзидан равшан. Бош вазир лавозимида Амир Алишер қандай вазифаларни бажаргани ёки, расмий тарзда айтганда, давлат бошқарувининг қайси соҳаларига масъул бўлганини аниқлаш мумкинми? Навоий «Вақфия»да пардали қилиб уларни ҳам айтиб ўтган. Унда султон томонидан Навоий зиммасига юкланган вазифалар бирма-бир қайд этилган.

Агар бу вазифаларни тартибга келтирсак, унинг бош вазир – девон соҳиби сифатида масъул бўлган соҳа ва тармоқлар ҳақида тасаввур олиш мумкин. Жумладан:

1. Турли халқ йиғинлари ва умумхалқ тадбирлари.
2. Ташқи ишлар. Улуғ меҳмонларни расмий қабул қилиш ва кузатиш.

3. Фавқулодда ҳолатлар, исёнлар, чегара муаммолари.

4. Порахўрликка қарши кураш.

5. Талончилик ва босқинчиликка қарши кураш.

6. Суд-адлия.

7. Вилоятлардан тушган ариза ва шикоятларни текшириш.

8. Амнистия (авф этиш).

9. Диний алоқалар.¹⁰⁹

Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асарида ҳам унинг хизмат вазифалари кўламини ойдинлаштириши мумкин бўлган турли нақллар мавжуд. Ҳар ҳолда, Навоийнинг ўз эътирофи конкретлилик даражаси билан талабга тўла жавоб беради. Албатта, Хондамир маълумотларида Амир Алишернинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини янада ёрқинроқ тасаввур қилиш имконияти кенг. Чунки Алишер Навоийнинг Султон Ҳусайн даргоҳида кўрсатган фаолияти, кўпроқ, Хондамир асарларида ёритилган. Ўша давр муаллифларининг бирортаси, табиийки, Хондамир каби кенг ва батафсил маълумотга эга бўлишининг иложи ҳам йўқ эди. XV – XVI аср муаллифлари унинг маълумотларидан имкон қадар фойдаланган эсалар-да, юқорида кўриб ўтилган айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, унга қўшимча бўладиган маълумот келтира олмаганлар. (Ўз ўрни билан Хондамир маълумотлари устида батафсил тўхталамиз.)

XX асргача яратилган форсий ёзма манбаларда Навоийнинг балоғат даври, хусусан, Султон Ҳусайн саройидаги мулозамат даври жуда кам ёритилган. Кўпгина ўринларда «Алишер Навоий Султон Ҳусайннинг вазири эди» ибораси учрайди, холос. Бу даврга тааллуқли маълумотлар, асосан, хронологиядан иборат ва улар таърих жанридаги битикларда учрайди. (Бу ҳақда таърихлар бўлимида сўз юритамиз.)

¹⁰⁹ Вақфия. – Б. 254 – 255.

Хулқ-атвори

Алишер Навоий номи тарих зарварақларида мангу нақшланишига уч асос сабаблигини яхши биламиз. Булар: унинг беназир истеъдодидан дарак берувчи буюк асарлари, машхур давлат арбоби бўлгани ва, ниҳоят, уни улуғ пир мақомига кўтарган хулқ-атворидир.

Фозиллик Шарқда инсон идеали саналгани учун ҳам Навоий даври манбалари ва XX асргача яратилиб, бизгача етиб келган ёзма манбаларнинг Алишер Навоий ҳақида маълумот берувчи деярли барчасида унинг хулқ-атвори хусусида тўхтаб ўтилган. Бунда ҳам икки ёндашув кўзга ташланади: биринчисида Амир Алишернинг фазилатларидан ҳикоя қилувчи нақллар орқали инсон камолоти мезонлари тарғиб этилса, иккинчисида буюк тарихий шахснинг кундалик, ҳаётдаги икир-чикирларга муносабатида кўринган хулқ-атвори билан халқни яқиндан таништиришга уринадилар. Ҳар иккала ёндашув таъсирини XVI – XIX асрларда яратилган барча манбаларда бирдек сезиш мумкин.

Давлатшоҳ унинг феъл-атворини шундай тавсиф этади: «Муносиб дўстлари, (баланд) мартабали арбоблар унинг ёқимли суҳбатидан миннатдор ҳамда розидирлар. Унинг ҳимматли мажлисларида қатнашиш фозиллар тилаги, олий даргоҳи фуқаронинг мурожаатгоҳи, дастурхони ҳижронзадалар учун турли нозу неъматларга тўла, эшиги муҳтожларга ҳамма вақт очикдир... Бу улуғ амирнинг мақбул табиати ва мулойим феъли султон жанобларига яқинлик, мусулмонларнинг муҳим ишларига кафиллик, шариат ва суннат, мулку миллат ишларини равнақ топтириш билан банд бўлса ҳам ҳамиша фазилат орттириш ва илм билан машғул. Унинг ҳаммажлислари хуштабъ фозил кишилардир. Унинг мақбул хоотири аҳли дилдан ўзгани истамасди, оғиртабиатлилар унинг ҳиммат назарига енгилтак бўлиб кўринадилар, ноаҳллар йиғинларига бормайдилар».¹¹⁰ «Равзат ус-сафо»да келтирилишича, 1470 йилнинг бошларида Ҳусайн Бойқаро Имом Ризо мазорини зиёрат қилиш учун Машҳад шаҳрига бор-

¹¹⁰ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Б.190.

ган вақтда Абдулхатиб Ҳиротда қолган девон мушрифидин Кутбиддин Товус Симноний устидан подшоҳга шикоятмуз гапларни етказиб, унинг лавозимини эгаллашга эришади. Сўнг хожа Низомиддин Бахтиёр билан тил бириктириб, ҳокимиятни ўз билганларича бошқариб, халққа бениҳоя жабру зулм кўрсата бошлайдилар. Бу эса, ўз навбатида, халқнинг безовталанишига олиб келади. Султон Ҳусайн бундан хабар топган замониёқ Амир Алишерни Ҳиротга жўнатади.¹¹¹ Навоий Ҳиротга келиб, Низомиддин Бахтиёрни ҳибсга олади ва Кутбиддин Товусни яна ўз лавозимига тайинлайди. «Равзат ус-сафо» муаллифи асарда бирор муносабат билан Амир Алишер иштироки рўй бераётган бўлса, у, албатта, ўзининг улуғ Амирга чуқур эҳтироми юзасидан Алишерга хос хусусиятларни баҳоли қудрат, воқеалар силсиласида ажратиброқ кўрсатишга интилади. Масалан, юқорида кўриб ўтганимиз, яъни Султоннинг Ҳиротда тартиб ўрнатиш учун амир Алишерни юбориши ва унинг сотқин, золимларни жазолаши «Матлаи саъдайн...»да қуруқ баён шаклида берилган.¹¹² Мирхонд эса ўзи яхши билган кишининг характери тўлароқ очиб беришни лозим топган: «Амир Алишер аввал шаҳарга бориб, ўзининг табиий одатига кўра(!) бефойда кунлардан уларнинг(халқнинг) кўнгилларига етган захмларга малҳам қўйди. Ситамдийда мазлумлар кўнгилни овлаш бобида тўла эҳтимом кўрсатди ва золимларнинг зулми дафъига киришди ва буюрдики, аввал олий ёрлиқни жумъа куни минбардан туриб ўқиб эшиттирсинлар... Шу сабабдан халқнинг кўнгли тинчу осуда бўлиб, подшоҳнинг давлату иқболи давом этишининг ҳамду саноси ва Амир Алишернинг улуғлиги ва шуҳрати ортиши дуосига қўл очдилар».¹¹³

Навоийнинг маънавий қиёфасини тўла акс эттирувчи асар, шубҳасиз, «Макорим ул-ахлоқ» (Хулқларнинг яхшилари) ҳисобланади. Хондамир улуғ мураббийнинг илм аҳлига бўлган муносабатини, унинг тарбияси остида етишиб чиққан олиму фозил-

¹¹¹ Равзат ус-сафо. Босма. — Б.19; Равзат ус-сафо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1950. VI жилд. 37^а-варақ.

¹¹² Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 341^а-варақ.

¹¹³ Равзат ус-сафо. VII жилд. — Б.19.

лар, яратилган муҳим асарлар ҳамда қурдирган маърифат масканлари ҳақида етарли маълумот берар экан, Навоийнинг хулқ-атворини иложи борица кенгроқ кўрсатиб беришга ҳаракат қилган.

Алишер Навоий даври манбаларини ўрганиш шуни кўрсатдики, улуғ амирнинг ҳазил-мутойиба ва аскияга ўчлиги, шу билан бирга, нозиктабълиги масаласи ҳам барча муаллифларнинг диққат марказида бўлган. Аммо ҳар ким ҳар хил талқин этган. Хондамир унинг нозиктабълигини юксак инсоний фазилатлар нуқтаи назаридан очиб беради. Жумладан у ёзади: «Соҳибқирон бир қиш Марв шаҳрида қишлаганларида олам улуғларининг паноҳи (Амир Алишер) ҳам бирга эди. Бир мусича олий ҳазратнинг чодирига кириб юрди, ҳеч ким тўқинмагани учун у ерга уя ясаб, тухум ҳам қўйди. Сайёралар подшоҳи (қуёш) Ҳут қишлоғидан иззат ва шараф манзилига юриш қилгач, Султон соҳибқирон ҳам Ҳирот тахтига йўналмоқчи бўлди. Мусича эса ҳали тухумини очмаган эди. Давлатли олий ҳазратнинг зотий шафқат ва табиий марҳамати шуни тақозо этдики, мусича тухум очиб, болаларини катта қилгунча чодир қимирлатилмай, шундай қолдирилсин. Бинобарин, хожа Ҳасан Бахтиёрга у чодирни муҳофазат қилиб туришни ва мусича болаларини учирақ қилгандан сўнг хизмат ҳақи учун чодирни ўзи билан олиб кетишини буюрди».¹¹⁴ Заҳириддин Бобур шундай келтиради: «Алишербекнинг мизожи нозик била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоғ эмас эркандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандда юрғонда ҳам ушмундоғ нозукмизож экандур».¹¹⁵ Қўриниб турганидек, Бобур мизожи нозиклик деганида унинг «сиркаси сув кўтармаслик» феъли мавжудлигини назарда тутмоқда. Мирзо Ҳайдар ҳам «Тарихи Рашидий» асарида Навоийнинг тез ранжишдан ўзга айби йўқлигини таъкидлаб ўтган¹¹⁶. Айни талқин Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида ҳам зикр этилади.¹¹⁷ Ушбу ҳол унинг

¹¹⁴ Макорим ул-ухлоқ. — Б.91.

¹¹⁵ Бобурнома. — Б.153.

¹¹⁶ Тарихи Рашидий. Қўлёзма. 121⁶-варақ.

¹¹⁷ Бадоеъ ул-вақоеъ / Форсчадан Н.Норкулов таржимаси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. — Б.94 — 95.

бу феъли ҳақидаги маълумотлар Навоийнинг ўлиmidан сўнг ёзма адабиётга олиб кирилганлигини ва Бобурнинг «Алишербек мизожи нозиклик билан машҳурдир» деганига қараганда, бу масала таққини атрофида кўп баҳсу мунозаралар бўлганини англатади. Зайниддин Восифийнинг бу масалани ёритишга махсус интилгани ҳам шундан далолат бериб турибди¹¹⁸. Ҳатто мазкур мавзуга алоҳида боб бағишлаган. Унда келтирилишича, Мир улфатчилики кумсаб ўз дўстларини кечки овқатга таклиф этади ва: «Таом сузилар ҳаддида ҳурматли дўстининг беморлиги ёдига тушиб, Соҳибдорони уни кўриб келишга жўнатди. Таомдан сўнг барча улфатлар Алишербекнинг кайфиятидан унинг кўнгли ёлғизлик истаб қолди, деган андишада бирин-кетин туриб ташқарига чиқдилар. Бу эса Мирнинг кўнглига оғир ботди ва шу пайт бемор ёнидан қайтиб келиб, хонага кирган Соҳибдорога қаттиқ оҳангда «Алишернинг уйи таомхонаю, Алишер ошпаз экан-да, улфатлар келади-у, ош ёб кетаверади-у», – деди. Соҳибдоро дарҳол ўзини оқлашга ўтиб, унинг айби йўқлиги ва Мирнинг ўзи уни бемор ҳузурига юборганлигини эслатди».¹¹⁹

¹¹⁸ Бу масала олимлар томонидан турлича шарҳланган. Масалан, Ойбек Алишернинг Самарқанддаги ғурури ва табиатининг нозиклигини заҳмат ва машаққатларга чидаш, кулфатларни ўз ичига ютиш деб билади (Алишер Навоий. – Б.17). В.В.Бартольд Бобур келтирган «назокат» сўзини «высокомерие» – «калондимоглик» деб таржима қилади. Бу хусусда Ю.Брегель ёзади: «Как показал А.Н.Болдырев, толкование слова «назокат» В.В.Бартольда неверно: его следует понимать в данном случае как «преувеличенная щепетильность, быстрая «необоснованная раздражительность», (Мир Али Шир и полит. жизнь. Комментарии Ю.Брегеля. – С.226). Айни ҳолатда А.Н.Болдырев изоҳи жуда тўғри, Навоийнинг фақру фанога эътиқодини билган Заҳириддин Муҳаммад Бобур «назокат» деганда тақаббуриликни назарда тутмаган. «Бадоеъ ул-вақоеъ» ва бошқа асарларда учровчи фактлар Навоийнинг нозиклиги унинг тез хафа бўлиши билан изоҳланишини бир овоздан тасдиқлайди. Иззат Султон ёзади: «...камтаринлик Навоийда ҳеч қачон инсоний иззат-нафс, ўзига ҳурмат ҳиссини пасайтирмади. Навоийда яхши маънодаги нозиклик, инсоний ғурур бор эди» (Навоийнинг қалб дафтари. – Б.173).

¹¹⁹ Бадоеъ ул-вақоеъ / Форсчадан Н.Норкулов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б.94 – 95.

Мир икки кун Соҳибдоро билан гаплашмайди. Соҳибдоро б
аҳволдан роса танг бўлиб турган маҳалда Мир уни чақириб, «Э
мавлоно Соҳиб, ғалат ва хатога йўл қўймаслик фақат Парвар
дигоргагина раводир. Мен камоли ғазабим туфайли сени усто
охундни кўришга жўнатганимни ёддан чиқаргандирман, сенг
эътироз билдирдим. Сен эса ҳаммага эшиттириб шуни айтишин
ва Алишерга нима бўлди, қариб ақлдан озибдими дегандек ҳам
манинг кўз олдида мени шарманда ва хижил қилишинг лозим
миди? Дўстлик олами нима бўлди? Ўтиниб қўйсанг-у, менин
хатойимни беркитсанг ва мени одамлар ҳайратига сабабчи
бўлишдан сақласанг бўлмасмиди?» – дея дашном беради.

Маълумотлар руҳиятидан билинадик, Амир Алишер таъ
нозиклигига қарамай, ҳазил-мutoйибага ўч инсон бўлган. А.Аб
дуғафуров Навоий сатирасига бағишланган махсус тадқиқоти
да шундай ёзади: «Навоий табиатида кулги, юморга мойиллик
нинг кучли эканлигини кўрсатувчи, кулгили ҳолатга мувофиқ ра
вишда кулгининг турли даража ва характер эгаллашини кўрсат
увчи мисоллар кўп. Буларнинг шоир замондошлари томонидан
зикр этилганлиги, объектив характери, айниқса, қимматини оши
ради, мўътабар манбага айлантиради.¹²⁰ «Макорим ул-ахлоқ»
да келтирилган ўнта латифа ва мutoйиба шундан шохидлик бе
ради. Улар фалсафий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, асосан
эътибори билан муаллиф томонидан онгли равишда китоб
қаҳрамонининг турли фазилатларини очишга йўналтирилгандир.

Алишер Навоийнинг кундалик турмушдаги кўпгина ҳазил-мutoйиба ва аскиялари халқ ичида шунчалик машҳур бўлганки, улар
оғиздан-оғизга кўчиб юрган, ҳатто кейинроқ баъзи китобларда
ҳам ўрин олган. Бу китобларда баён этилган аскиялар Хонда
мир «Макорим ул-ахлоқ»да келтиргани каби маърифий аҳами
ятга эга эмас. Улар шунчаки улуғ кишиларининг ҳаётига доир
олди-қочди воқеаларни бериш ниятида киритилган. Масалан
Ҳакимшоҳ Қазвиний келтирган латифалар шунга мисол бўла
олади.¹²¹

¹²⁰ Абдуғафуров А. Навоий сатираси. – Тошкент: Фан, 1966. 1-китоб. – Б.8.

¹²¹ Ҳакимшоҳ Қазвиний. Таржума-йи «Маҷолис ун-нафоис». – Б.244.

Мир Алишер ўзига қарата фаросатсизларча айтилган ўткир ҳажвни, юқорида айтилган феъли боис, тезда ҳазм қила олмаган кўринади. Буни «Бадоеъ ул-вақоеъ»даги Маждиддин ва Абулвосеъ Низомий ўртасида бўлиб ўтган суҳбатдан ҳам билиш мумкин: «(Маждиддин) Абулвосеъга деди: «Маҳдум, ёрдам беринг-у, лекин ўз вақтингиз ва ҳолингизга воқиф бўлинг... иншооллоҳ, яхшилик билан ўтсин». Мавлоно Абдулвосеъ деди: «...Эртага менинг мажлисга келмаганим бўлсин... шу туфайлики, мана анча вақт бўлди, сиз билан Алишер ўрталарингда дўстлик ниятлари борасида сизда биров гўбор ва кек кўринди. Алҳамдулиллоҳ, Оллоҳ таоло инояти туфайли бу гўбор тарқаладиган бўлди. Бу мажлис ва маҳфил биноси сўзсиз заиф ҳазил ва ярамас мутойиба асосига қурилиши керак. Мир Алишер олам сўзамолларининг пешвосидир. Ҳеч бир имкони йўқки, бу мажлисда мени аския қилмасалар. Мен у кишини мулоҳаза қилиб, қарши жавоб айтмаслигим мушқил. Унинг нозик мизож эканлиги сизга маълум-ку! Натижада мен туфайли ўртадаги ярашиш (муддаоси) барҳам ейди».¹²²

Кўриниб турибдики, кўпчилик Навоий мухлислари унга қарши жавоб айтишдан истиҳола қилганлар. Зайниддин Восифий маълумотларидан яна бир нарсани илғаб олиш мумкинки, унинг Навоий ҳақида келтирган барча нақллари ўзининг адресатига эга ва улар, асосан, Навоийнинг яқин даврасига тааллуқли инсонлар бўлиб, ҳатто нақлларнинг мазмун-моҳияти ҳам бошқа муаллифларнинг шу сюжетли маълумотларидан ўзгача. Масалан, Ҳакимшоҳ келтирган Навоий ва Соҳибдоро мутойибаси Восифий томонидан ҳам келтирилган, фақат хулосада тафовут мавжуд. Унда «мот бўлган Навоий кулиб юборди ва уловини дўстига тақдим этди» тарзидадир.

Худди шундай ҳолатлар Навоий ва Камолиддин Биноий ўртасидаги ҳазил-мутуйибалар баёнига ҳам тааллуқлидир.

Манбаларда Навоий ва Биноий муносабатларига алоҳида эътибор қаратилган. Уларни ўрганиб чиқиш Навоий ва Биноий характерларига хос бўлган айрим муҳим нуқталарни баҳолаш-

¹²² Бадоеъ ул-вақоеъ. – Б.98.

да фойдадан холи эмас. «Бобурнома»да ҳам бу ҳолатга эътибор берилиши бу икки буюк шахс ўрталаридаги муносабатларни ойдинлаштиришга қаратилган қадам сифатида баҳоланиши мумкин: «(Бинойй) бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳатдан Алишербек таън қилур экандур. Бир йил Мирзо Марваги қишлашга борганда Алишербек ҳам борур. Бинойй Ҳирийда қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёзда Мирзо Ҳирийга келганда савт ва нақш ўтқарур, Алишербек таажжуб қилуб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нухрангга мавсум. Бу тўққуз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур. Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳатдан хейли жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди. Яъқуббек ўлғондин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирийга келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноййнинг (орқасига) тегур. Алишербек мутойиба била дерки, «Ажаб балоест дар Ҳирий, агар по дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад». Бинойй дерким, «Агар жам мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад». Охир бу зарофатлардин яна Ҳирийдан Самарқанд азимати қилди. Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эрди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ боғлогон учун хотунлар кўк ёғлиғни қийиқ боғлогонни «нози Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладан Бинойй Ҳирийдин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзга ғайри мукаррар полон буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий»га машҳур бўлди».¹²³ Манбаларнинг деярли барчасида Мир Алишерга ўткир жавоблар айтишдан ҳайиқмаган ягона инсон Камолиддин Бинойй бўлганлиги ва Ҳиротдан узоқда юришга мажбур бўлганининг сабаби ҳам шунда дейилган. Восифий Бино-

¹²³ Бобурнома. – Б.162.

ийнинг ўз тилидан «Амир Алишернинг табъи нозиклиги ва (мендан) мизожи қайтганлиги туфайли Хуросон мамлакатада яшаш имконияти бўлмай қолди. Думоғим тахтгоҳида Ироқ мулки сайри ҳавосига жазм қилдим...» деб келтирган.¹²⁴

Амир Алишер Биноийни шоир сифатида анча қадрлаган ва, ўз навбатида, унинг қуюшқондан чиққан сўзларини кўтаришга ҳаракат қилган. Биноийнинг Ироқдан қайтиб келгандан сўнг ҳам Мир Алишер мажлисига таклиф этилиши шундан далолат беради.¹²⁵

Алишер Навоий Биноий билан ўрталарида воқеъ бўлган аскияларда мардона турган. Бироқ Навоий аскиядаги ахлоқсизлик, иззат-нафсга тегиш ўз меъёрида бўлиши тарафдори эди, шу билан бирга, ғаразли кинояни умуман ўзига сингдира олмаган. Шу ўринда таниқли навоийшунос А.Абдуғафуровнинг Навоий ижодини ўрганиш натижасида чиқарган тубандаги хулосасини келтириб ўтишни маъкул кўрамиз: «Навоий ўринсиз, асоссиз, ҳаёсиз кулгини, зўрма-зўраки, юзаки, фақат кулги учун бўладиган кулгини одобсизлик белгиси деб атайди. Бундай пайтларда Навоийда кулги термини, кўпинча, тор маънода ҳам ишлатилади ва у ҳазил-мутуйиба мазмунларини ифодалаб келади. Ҳазл-мутуйиба маъносидаги кулги ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатилиши керак, маълум одоб чегарасидан ташқари чиқмаслиги, шахсиятга тегмаслиги, уни ҳақорат этмаслиги керак. Қуруқ, бемаъни, «товон қичигини» эслатувчи кулгилар Навоий томонидан қораланади».¹²⁶ «Макорим ул-ахлоқ» ва «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарларида келтирилган кўпгина мутуйибалар шундан далолат беради.

Жумладан, «Бадоеъ ул-вақоеъ» муаллифи шундай нақл қилади: «Шундай дейдиларки, Мавлоно Биноий Ироқдан келган маҳалларда бир куни Мирнинг фозиллар билан тўла мажлисида Мир (Биноийдан) Яъқуббекнинг (Оққуюнлилар султони – Ш.С.) латифлик ва зарифлик фазилатлари ҳақида сўзлаб беришни сўради. Биноий деди:

¹²⁴ Бадоеъ ул-вақоеъ. Матни интиқодий. – С.605.

¹²⁵ Қўратилган асар. – С.616 – 617.

¹²⁶ Абдуғафуров А. Навоий сатираси. – Б.29.

– Яъқуббекнинг латофати ва зарофатидан ҳам мақтагулик фазилати шу эканки, у туркий тилда (сўз) айтмас экан.

Мир (аччиқланиб) деди:

– Эй Биноий! Дағаллик ва аҳмоқликни ҳаддидан ошириб юбординг!»¹²⁷

Манбалардаги маълумотлар умумлаштириб таҳлил қилинганда, XVI аср бошида яратилган асарларнинг деярли барчасида, Навоийнинг тез ранжишлик одати билан бирга, унинг кечиримлилиги ҳам қайд этилиб, бунинг тасдиғи сифатида Биноийнинг бир неча марта Мир мажлисига қайта таклиф этилиши мисол тариқасида келтирилади. Биноий ҳам Навоийни жуда ҳурмат қилган ва унга қатор қасидалар бағишлаган. Юқорида мазкур бўлганидек, Биноий Ироқдан қайтганда Алишер Навоий томонидан яхши кутиб олинган ва мушоарага таклиф этилган. Биноий шу пайтларда Амир Алишерга бағишлаб ёза бошлаган қасидасини тугатиб унга жўнатади. Аммо мушоарада Навоийнинг дилини оғритиб қўйгани боис эски яраси янгиланган шоир қасидани қабул қилмайди. Оқибатда Биноий қасидани ўзгартириб Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад мирзо номига бағишлайди ва Амир Алишерни ҳажв этганча Самарқандга жўнаб кетади. Мазкур қасида бизгача етиб келмаган. Шу тариқа у анча пайтгача Ҳиротга қайта олмаган. У ҳижрий 876(1471 – 1472) йили Самарқанддан туриб Навоийга бағишлаб «Мажмаъ ул-ғаройиб» номли қасида ёзган. Қасида яратилган йилига мувофиқ 876 байтдан иборат. У кўпроқ Навоийга узрхоҳлик билан ёзилган «ҳасби ҳол»га ўхшаб кетади. Бу қасида Навоийга етиб борганлиги маълум эмас. Тарихдан маълумки, Биноий Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротга қайтмаган ва бу қасида ҳақида Навоий замондошларидан бирортаси маълумот қолдирмаган. Ҳатто Бобур ҳам «Бобурнома»да бу ҳақда ломим демайди. Навоийнинг ўзи мазкур қасида ёзилган йили қайта таҳрирдан чиқарган «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида бу ҳақда эслатмаганлигидан қасиданинг Навоийга етиб бормаганлиги сезилади. Бизга қасиданинг 140 байти маълум бўлиб, у Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида келтирилган.¹²⁸

¹²⁷ Бадоеъ ул-вақоеъ. Матни интиқодий. – С.614.

¹²⁸ Кўрсатилган асар. – С.595 – 605.

Илк манбалардан олинадиган тасаввур шундайки, Камолиддин Биноийнинг шоирлик иқтидорини Навоий чуқур ҳурмат қилган. Бироқ Биноий ўзининг қалтис аския ва қочиримлари билан улуғ шоир нафсониятига теккан ҳолатлар бўлган. Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асаридаги мутойибада шундай дейилади: «Биноий ҳам фозил инсон ва комил шоирдир. У ва Мир Алишер ўртасида ўтган аскиялар машхурдир.

Биноий Мир Алишерга кўп қочирим қилар экан ва Мир ҳам аския қилиб: «Мавлоно Биноий жинни бўлиб қолибди, уни «Дор уш-шифо»га элтиб нўхат атала ва товонига уриш билан даво-ланглар», – деган экан. Шунда у қочиб, Ироққа кетган экан. У ерда Султон Яъқуб мурувватидан баҳраманд бўлиб, бир неча муддат ўтгандан сўнг Ҳиротга қайтибди. Мир Алишер бир киши орқали уни чақиртириб ва лутфу ошнолик кўрсатиб, иззат-икром билан кутиб олибди-да, ўтган воқеалардан узрхоҳлик қилибди. Биноий ҳам ўз аскиялари учун узр сўрабди ва улар ярашибдилар. Мажлисда Мир Биноийдан ироқликлар қандай таассурот қолдирганликларини сўраганда, Биноий ироқликларнинг ҳеч ҳам туркий шеър ёзмайдиганлари зўр таассурот қолдирганлигини айтибди. Шунда Мир:

– Сен ҳали ҳам ўзингга келмабсан-ку, қўй бундай қочиримларни! Дўстлик, аҳиллик ва ростлик юзасидан гапир-чи, бизнинг девонлардаги қайси матла яхшидир? – деб сўрабди.

Биноий: – Қуйидаги матлаъ халққа ёқади, – дебди:

*Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокроқ,
Кипригим шабнам тўкулгон сабзадин намрокроқ.*

Мир дебди:

– Ажаб кинояғўй одам экансан-да, бу матлаъ Мавлоно Соҳибники-ку! Биз уни сотиб олганмиз.

Биноий деди:

– Нима деяпсиз, сизга пичинг қилишга қандай ҳаддим сиғади. Мен бу матлаъ сизники эмаслигини билмас эдим. Сизда жуда кўп яхши матлаълар бор ва мана буниси ундан яхши чиққан:

*Бошимиздин сояи сарви қадинг кам бўлмасун,
Зоти покинг бўлмаса, оламда одам бўлмасун.*

Мир деди:

– Бу ундан яхши ва бу матлаъ Мавлоно Лутфийникидур (Аммо, аниқ бўлдики,) сен ҳеч қачон пичинг-кинояни тарк қилмас экансан!»¹²⁹

Мазкур латифалар ёзма манбаларда зикр этила бошлагач бу икки ижодкор муносабати ҳақидаги нақллар афсонавий тус олиб кетганлигини мушоҳада қилиш мумкин. «Бобурнома», «Бадоеъ ул-вақоеъ», «Латоиф ут-тавоиф», «Тарихи Рашидий», «Латоифнома», «Тухфаи Сомий», Ҳакимшоҳ Қазвиний тазкиралари орқали бу маълумотлар Ҳиндистон, Эрон, Осиё мамлакатлари ҳудудига тарқалиб, Навоий давридан узоқлашган сари улушоир шахсияти билан боғлиқ кўпгина масалалар ўзаро қоришиб мавҳумлик касб эта бошлаган. Давр кечмиши мобайнида Навоий-Бинойи зиддияти тарихи ихтиро қилинган ва аскияларда Мир Алишернинг уйланмасдан ўтиши каби шоир дунёқараши ва фалсафаси билан боғлиқ масала тилга олиниб, нотўғри хулосалар чиқарилган. Шунини алоҳида эътиборда тутиш лозимки, Бинойи ва Навоий ўртасида бўлиб ўтган ҳазл-мутуйибалар Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлигининг илк паллаларига тўғри келади ва икки забардаст ёш шоирнинг ўзаро рақобатига яхши кўз билан қараб керак.

Хайрия амаллари

Алишер Навоийнинг хайрия амаллари, бунёдкорлик фаолияти, уламо ва фузалога кўрсатган беҳад мурувватлари, фақирларга пуштипаноҳлиги ҳақида ўз замонасидан ҳозиргидавргача бетўхтов гапириб келинмоқда. У курдирган Халосия хонақосида ҳар куни мингдан ортиқ фақир ва мискинлар зиёфат қилиниб, лазиз таомлар билан тўйдирилган. Ҳар йили муҳтожларга икки мингга яқин пўстин, босма чакмон, кўйлак-иштон тоқия ва кафш улашилган. Машҳадда Имом Ризо боғида Дорул-ҳуффоз курдириб, ёнида ҳар куни муҳтож, заиф ва етимларга овқат бериш учун махсус уй солдирган.¹³⁰ Бироқ Хондамир на

¹²⁹ Тарихи Рашидий. 122^б-варақ.

¹³⁰ Макорим ул-ахлоқ / М.Фахриддинов ва П.Шамсиев тарж. – Б.66.

бу ва на бошқа асарларида, бармоқ билан санарли иморатларни ҳисобга олмаганда, уларнинг қурилиш санасини кўрсатмаган. Бу камчилик Навоий даврида ёзилган бошқа асарларда ҳам кўзга ташланади. Навоий замондошлари у қурдирган хайрия бино, иншоотлар сони ва тавсифини тўлиқ келтириш сўзнинг узайишига сабаб бўлишини ҳисобга олиб, ўзлари аниқ билган иншоотлар рўйхатини келтирганлар. Масалан, Давлатшоҳ ўн иккита иншоот ҳақида гапириб ўтса¹³¹, Хондамир юздан зиёдроқ хайрия бино ва иншоотларини, шу жумладан, ҳовуз ва кўприкларни санаб ўтади¹³². Фаҳрий Ҳиротий «Амир Алишер 370 хайрия биносини қурган» деб умумий тарзда ҳисоб қилса¹³³, Сом мирзо бу сонга аниқлик киритиб, «уч юз етмиштадан тўқсонтаси работлардир» дейди.¹³⁴

Кейинги даврларда, хусусан, XVI асрнинг иккинчи ярмидан XX асргача бўлган даврда ҳам Навоийнинг мол-мулкига бўлган қизиқиш сўнмаган. Зеро, кўплаб тазкираларда бунга урғу берилиши шундан далолатдир. Масалан, Маҳмуд бин Валининг «Баҳр ул-асрор» /XVI аср/, Фаҳмий Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асарларида Мирзо Ҳайдар Дўғлот маълумотлари айнан такрорланади.¹³⁵ Бахтовархоннинг «Миръот ул-олам», Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Тазкират уш-шуарои Муқимхоний» тазкирасидан эса уларнинг Фаҳрий ва Сом мирзо тазкираларидан фойдаланганликлари кўриниб туради.¹³⁶ Шу билан бирга, чалкаш маълумотлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, «Том ут-таворих» муаллифи Абдулмўминхон (XVI аср охири) ва Абдуллоҳ Кобулий (XVII аср боши) таърихлар тазкирасида Навоий қурдирган бинолар сони бир минг битта деб

¹³¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Б.371.

¹³² Макорим ул-ахлоқ. – Б.66 – 68.

¹³³ Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.133.

¹³⁴ Сом Мирзо Сафавий. Тухфайи Сомий. 169^а-варақ.

¹³⁵ Маҳмуд бин Вали. Баҳр ул-асрор. 160^а-варақ; Абдулматлаб Фаҳмий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2331. 36^а-варақ.

¹³⁶ Бахтовархон. Миръот ул-олам. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №5. 540^а-варақ; Муҳаммад Юсуф Мунший. Тазкират уш-шуарои Муқимхоний. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №20. 165^а-варақ.

ёзсалар¹³⁷, «Наштари ишқ» ва «Рӯзи равшан» тазкираларида Амир Алишернинг бино ва иншоотлари сони ўн икки мингта деб кўрсатилади.¹³⁸ Бу тазкиралар давр ва ҳудуд жиҳатидан қиёсан ўрганилганда Вола Доғистонийнинг «Риёз уш-шуаро» тазкирасидан фойдаланиб ёзилганлиги маълум бўлди. Аммо «Риёз уш-шуаро»да қайси манбадан фойдаланилгани номаълум.

Навоийнинг фазл аҳли тарбиясига кўрсатган рағбатига деярли барча Навоий даври манбаларида ва XVI аср манбаларидан, хусусан, «Латоифнома»(Фаҳрий), «Тухфаи Сомий»(Сом мирзо), «Тарихи Рашидий»(Мирзо Ҳайдар), «Таржумайи Мажолис ун-нафоиси Навоий»(Ҳакимшоҳ Қазвиний), «Тухфат ус-сурур (Дарвишали Чанг), «Ҳафт иқлим»(Амин Аҳмад Розий, 1597), «Том ут-таворих»(Абдулмўминхон), «Тазкират ут-таворих»(Абдуллоҳ Кобулий), XVIII аср тазкираларидан «Риёз уш-шуаро»(-Вола Доғистоний), XIX аср тазкираларидан «Наштари ишқ»(Ҳусайнқули Азимободий, 1817) асарларида алоҳида таъкидлаб ўтилган. Баъзида тазкиранавислар томонидан бу ҳолатга муболағавий тус бериб юборилганини ҳам айтиб ўтиш фойдадан холи бўлмас. Масалан, «Баҳр ул-асрор», «Риёз уш-шуаро» ва «Наштари ишқ»да «қарийб 12000 киши Навоийнинг ҳомийлиги остида тарбия қилинди» деган маълумот ҳам учрайдики, бу рақам қайси манба асосида келтирилганини аниқлаб бўлмади.¹³⁹

¹³⁷ Ҳайитметов А. Навоий ҳақида янги маълумотлар // Шарқ юлдузи. 1972. №9. — Б.187; Абдуллоҳ Кобулий. Тазкират ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2093. 159^а-варақ.

¹³⁸ Ҳусайнқулихон Азимободий. Ништари ишқ. 693^б-варақ; Муҳаммад Мазҳар Ҳусайн Сабо. Рӯзи равшан. Босма. ЎзРФА ШИ, инв. №3700. — Б.719.

¹³⁹ Ҳусайнқулихон Азимободий. Наштари ишқ. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4322. 693^б-варақ; Маҳмуд бин Вали. Баҳр ул-асрор. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1375. 60^а-варақ.

Мол-мулки

Алишер Навоий илм-фан ва санъат аҳлига, айниқса, эътибор берар, уларга катта маошлар тайинлабгина қолмай, уй-жойлар инъом этиб турарди. Шу сабабли бўлса керак, Навоий даврида ҳам, ундан кейин ҳам унинг мол-мулки манбаи, ҳажмига, иморатлари сонига қизиқишлар катта бўлган. Бу хусусда турли нуқтаи назарлар ҳам мавжуд. Масалан, Фахрий Ҳиротий Амир Алишернинг мол-мулки Ҳусайн Бойқаро хизматига келгандан кейин тўпланганига ишора этган¹⁴⁰ бўлса, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзоға куллий маблағлар пешкаш қилур эрди»¹⁴¹, деб келтиради. Алишер Навоий ёзади:

*Элдин менга гарчи гайри заҳмат йўқ эди,
Айб эрмас агар, музд ила миннат йўқ эди,
Эл бердилар, аммо менга рағбат йўқ эди,
Шаҳ давлатидин буларга хожат йўқ эди.*¹⁴²

«Вақфия» асарида Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга ҳам ғамхўр дўст, ҳам адолатпарвар ва халқпарвар Султон сифатида катта меҳр-муҳаббат билан қарагани, ҳамиша унинг моддий таъминотида эътибор бериб борганлиги аниқ қайд этилган.

Навоий даври ва ундан кейинги қўлёзма манбаларда ҳам бу ҳақда қўп гапирилса-да, аммо Султоннинг Навоийга қандай тарзда ёрдам берганлиги кўрсатилмаган. Бу ҳақда маълумот берувчи ягона манба Алишер Навоийнинг «Вақфия» асаридир. Академик А.Қаюмов тўғри таъкидлаганидек, «Вақфия» асари Навоийнинг ўзи томонидан ёзилган таржимаи ҳол. Навоийнинг ўз даврига, доирасига муносабати ҳамда Навоийнинг шахсий мулки, бу мулкдан улус манфаати учун истифода этилганлиги тўғрисида бир ҳужжатли асардир».¹⁴³ Унда биз султоннинг ҳовли қуриш

¹⁴⁰ Фахрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.134.

¹⁴¹ Бобурнома. – Б.154.

¹⁴² Вақфия. – Б.255.

¹⁴³ Қаюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б.71.

учун ҳижрий 881 (1476/1477) йили Ҳиротнинг шимолидаги Маргани кўши ёнидан ўттиз жериб¹⁴⁴ ер ажратиб берганлигини кўра-миз. Амирликдан истеъфо берганда ҳам Ҳусайн Бойқаро унга катта инъомлар бериб турган. Уларнинг шакли маош тарзидами ёки боғ-роғларми, балки вақф тарзидами, ҳозирча унинг кўлами бизга маълум эмас. Бу масалани фақатгина Султон Ҳусайн Бойқаро даври сарой вақф ва молиявий ҳужжатлари билан мукам-мал танишиш ҳал қилиши мумкин. Навоийнинг мол-мулки ҳақидаги асосий манба, ҳозирча яна ўша «Вақфия»дир. Бироқ, шуни эътиборга олиш лозимки, бу асар Алишер Навоий томони-дан фақат вақф қилинган дўконлар, иморату боғ-роғлар ва вақфчиларга буюрилган харажатлар ҳақидадир. Кўчмас мулк нар-хидан ташқари, улардан келадиган даромад ҳажми, унинг мол-дунёси ҳақида ҳозирча Навоий даври манбаларида аниқ маъ-лумотлар учрамайди. Учраганда ҳам Навоий ҳаётининг муайян бир қисмига тааллуқли маълумотлар бўлиб, унинг умумий бой-лиги ҳақида етарли тасаввур уйғота олмайди. Жумладан, Фах-рий Ҳиротий Амир Алишернинг кундалик даромади 75000 ди-нор ва чиқими 15000 динор деб кўрсатиб ўтади ва ҳар йили кам-бағалларга минг дона сарпо ажратишини баён қилади.¹⁴⁵ Мирзо Ҳайдар унинг кундалик кирими 18000 шоҳруҳий бўлганлигини қайд этади.¹⁴⁶ Афтидан, бу маълумотлар ҳозирча бизнинг наза-римиз тушмай турган бирор ҳужжатга суянилан ҳолда ёзилган бўлиб, Навоийнинг Астрободдаги фаолияти ва мол-мулкига дах-лдор. Чунки Фаҳрий юқоридаги рақамларни унинг Астрободда-ги ҳаёти ҳақида гапира туриб, хусусан, «Астрободдан қайтгач, давлат ишларини султонга топширди» жумласидан кейин кел-тирган. Мирзо Ҳайдар Дўғлот ҳам «Тарихи Рашидий» асарида унинг кундалик даромадига тўхталгач, амирлик ишларини Бобо Алига топширганлигини айтади.¹⁴⁷ Хондамир маълумотларидан маълумки, Амир Алишер Астрободга кетиш пайтида ўзига ёрдам-

¹⁴⁴ 1 жериб тахминан 1,2 гектарга тенг.

¹⁴⁵ Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.133.

¹⁴⁶ Мирзо Ҳайдар Дўғлот. Тарихи Рашидий. 121⁶-варақ.

¹⁴⁷ Ўша ерда.

чи сифатида Амир Бобо Алини ҳам олиб кетган эди. Демак, Мирзо Ҳайдар ҳам Астрободдаги молиявий рақамларни келтираётганлиги аниқ. Ўз тазкирасини тузишда Фаҳрий маълумотларидан фойдаланган унинг кичик замондоши Сом мирзо Сафавий Навоийга доир маълумотларида негадир Фаҳрийнинг юқоридаги рақамларини келтирмай ўтган. Бизнингча, Сом мирзо шаҳзодаларга хос дунёқараш билан тазкирада шоирнинг мол-мулки ҳисобини беришни ўзига эп билмаган кўринади ва «ул вилоятда /ҳам/ /Астрободда/ илм такомили билан шуғулланди», – деб қисқа гапиради.¹⁴⁸ Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асарида Амир Алишернинг вақф иншоотларига сарф бўлган харажатларни 500 туман деб кўрсатгани¹⁴⁹ асар ёзилган давргача таъмирланган иншоотларга алоқадор бўлса керак. «Вақфия»дан маълумки, Навоий вазифадорлар ва ўқувчиларнинг ўзигагина буғдой, арпа ва ошлиқдан ташқари ойига 1300 олтинга яқин маош тайинлаган.¹⁵⁰

Яқинлари ва суҳбатдошлари

«Мажолис»дан уларнинг баъзилари ҳақида тасаввур олиш мумкин. Булар Мавлоно Бурҳониддин, Мирхонд, Мавлоно Нодирий (бир муддат ҳамсуҳбат бўлган), Мавлоно Фаҳриддин, Паҳлавон Муҳаммад Куштигир, Шайхимбек Суҳайлий, Мавлоно Фасихиддин Низомий, Хондамир, «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да Хожа Дехдор номи ҳам тилга олинган. Шайх Баҳлул Навоийга тутинган ака бўлган.

Абдураҳмон Жомий ва Саид Ҳасан Ардашер Навоий эътиқод қўйган кишилар бўлиб, у устозлари аҳволдан ҳамиша хабардор ва уларнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб юрган. «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида таърифланган Жомий билан муносабатлари орқали Навоий таржимаи ҳолининг баъзи томонларини аниқлаштириш мумкин. Бу асарда Навоийнинг

¹⁴⁸ Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий. 167^а-варақ.

¹⁴⁹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Б.370.

¹⁵⁰ Вақфия. – Б.259.

Султон Ҳусайн Бойқаро замонидаги турмуш зайли, ижодиёти, мураббийлик фаолияти, ўй-кечинмаларига тааллуқли ишоралар кўп. Бироқ ундаги воқеа-тафсилотларнинг санаси кўрсатилмаганлигидан амир Алишер ҳаётининг қайси паллаларига хос бўлган воқеалар, руҳий ҳолатлар ҳақида сўз бораётганлиги аниқ эмас.

«Мажолис ун-нафоис»дан Алишер Навоий тарбияси остида фарзанд мақомида кун кечирган баъзи яқинлари ҳақида ҳам ахборот олиш мумкин. Масалан, у Мавлоно ҳожи Муҳаммад исмли машҳадлик йигитни ўзига фарзанд ўрнида ҳисоблашини ва фарзанддан ҳам азизроқ кўришини айтиб ўтган. Мавлоно Шарбатий Навоий қошида улғайган, Мир Ҳайдар Сабухий эса ота-отадан Навоийлар хонадонига энг яқин одамларнинг авлоди бўлиб, яқинлик жиҳатидан фарзанд ҳисобланган. Мир Иброҳим Амир Алишернинг Шайх Баҳлулбек исмли қадрдон дўсти ва тутинган оғасининг набираси бўлиб, Навоий уни ўғлидек асраб катта қилганлигини таъкидлаган. Мавлоно Шоҳ Али Навоийнинг мадрасасида таҳсил олиши билан бирга, унинг хизматида бўлган. Навоий Саид Ҳасан Ардашер ҳақида гапира туриб, уни ота ўрнида кўришини айтади; бу худди Мирзобек ҳам Сайид Ҳасан Ардашерга ва ҳам унга фарзанд бўлгани каби деб таъкидлайди.

Вафоти

Илк манбалардаги маълумотлардан Навоий умрининг охириги йиллари оғир касалликка учрагани, фикр-хаёли шариат арконларини бажариш ва боқий олам тайёргарлиги билан банд бўлиб қолганлигини сезиш мумкин. Буни Алишер Навоийнинг ўз асарларидаги эътирофлар ҳам тасдиқлайди. У «Ҳазойин ул-маоний» дебocasида ёзади: «...бу бандайи фақирға не нотавонлиғлар шикаст бердию бу заррайи ҳақирға не саргардонлиғлар даст берди. Агарчи маразимға сихҳат умиди пайдо бўлупдур, аммо ҳануз ғизо била шарбатким ичилур, ейилур, мисқол тарозуси била тортилур ва тонгдин ақшомғача соат шишасиға кўз тикилур ва агарчи заъфимға қувват имкони зоҳир бўлумтур, аммо ҳануз бузуғ кошо-намдин чиқарға қўпмоқ тиласам, осилған идбори анкабут торлари дастгирим бўлуб, мадад еткурмагунча тебранмакка тобу та-

вон ва ҳаракатқа мақдур, балки имкони йўқтур, пашша юз пили дамон торта олмаған юкни нечук тортқай, батахсиским, мажруху ва ранжур дағи бўлғай, мўрчамнинг шерн жиён қила олмаған ишни нечук қила олғай, хусусанким , бемор ва снххат тариқидн мажжур дағи бўлғай».¹⁵¹

Шу даврларда шоир ҳаж сафарига отланади. «Хазойин ул-маоний» ҳ. 903/м. 1497 йили якунига етганига қараб унинг ҳажга бориш истаги жиддий тус олганини шу сана билан белгилаш мумкин. Бироқ Султон Ҳусайн сиёсий вазиятнинг оғирлиги туфайли уни бу сафардан қайтаради. Шунда Алишер Навоий уни Ҳиротдаги Абдуллоҳ Ансорий мазоротиға мутасадди қилиб тайинлашни сўрайди. Унинг илтимоси қондирилади. Аммо у тўла маънода хилватнишинликка эриша олмаган. Чунки биз 1500 йил воқеаларига назар ташласак, Бадиуззамон мирзонинг Балхни олиш учун отаси билан жангга шайлангани, Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг Астрободдан юриш бошлаши, Сабзавордан Музаффар Ҳусайн мирзонинг Муҳаммад Ҳусайн мирзоға қарши отланиши ва енгилиши, Кепак Мирзонинг Машҳадни ташлаб кетиши бу даврда султоннинг анча вақт Ҳиротдан ташқарида юришига сабаб бўлганлигини кўрамыз. Шу жараёнда Амир Алишернинг ҳукумат ишларини бошқариб туришиға тўғри келган.

Вилоятларда тинчлик ўрнатилиб, Султон ўз ўғиллари, хусусан, Муҳаммад Ҳусайн мирзо билан ярашиб, пойтахтға қайтаётганида Амир Алишер кутиб олишға чиқади ва хушдан кетиб йиқилади.

Алишер Навоий вафотиға доир илк маълумотлар, асосан, муаррих Хондамир қаламиға мансуб. У Навоий ўлими тафсилотларини «Макорим ул-ахлоқ» ҳамда «Ҳабиб ус-сияр» асарларида етарлича ҳаққоний ва аниқ ифодаляб берган. Бу ҳақда Убайдулла Каримовнинг тадқиқоти мавжуд.¹⁵² Фаҳрий Ҳиротий ҳам қисқа бўлса-да, Навоий вафоти тафсилотини келтирган.¹⁵³ Шулардан

¹⁵¹ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Дебоча // Мукаммал асарлар тўплами / Илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи Ҳ.Сулаймон. – Тошкент, 1988. Т.III. – Б.15.

¹⁵² Каримов У. Навоийнинг сўнгги кунлари // «Сирли олам» / Ҳ.Шайхов таҳрири остида. – Тошкент, 1986. – Б.11 – 18.

¹⁵³ Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.134.

бошқа манбаларда шоир вафоти тафсилотлари учрамади. Навоий вафоти санаси ҳақидаги маълумотлар, юқорида кўрсатилганлардан ташқари, таърих жанридаги битикларда учрайди. Баъзи таърих тўпламларида таърих билан бирга Хондамир қолдирган шоир вафоти тафсилотлари, марсиялар ҳам келтирилган. «Том ут-таворих» ва «Таворихи касира» тўпламлари бунга мисолдир. Буни муаллифларнинг изланувчанлиги ёки оригиналликни таъминлаш мақсадидаги илмий ёндашуви деб баҳолаш унча тўғри эмас, албатта. Чунки «Ҳабиб ус-сияр» машҳур асарлардан. У XVI асрнинг иккинчи ярмидан XX асргача жуда кўп нусхаларда тарқалган. Шу сабабдан бу асар кўпчиликка яхши таниш, ундаги маълумотларни кўчириб қўйиш катта қийинчилик туғдирмайди. Тазкираларда учраган таърих ва марсияларнинг орасида айтарли ўзгаришлар йўқ. Аммо Навоий вафоти санаси атрофида кўпдан-кўп чалкашликлар борлигини кўрамыз. Чунончи, «Тазкираи таворих»-(Абдуллоҳ Кобулий) тўпламида «89 ёшга кириб, зулҳажада ойининг ўн тўртинчиси куни, чоршанба куни»¹⁵⁴, «Том ут-таворих» (Абдулмўминхон) асарида «64 ёшга кириб, жумод ул-аввал ойида»¹⁵⁵, «Лубб ут-таворих»(Мир Яҳё Қазвиний)да «жумод ул-аввал ойининг ўн бешинчиси, якшанба куни кечаси»¹⁵⁶, «Миръот ул-олам»(Бахтовархон)да «жумод ул-аввалнинг якшанба куни», – дейилса¹⁵⁷, «Мунтахаб ут-таворих»(Хокий) асарида «жумод ул-охир ойининг ўн бешинчиси, якшанба куни эрталаб» тарзида берилган.¹⁵⁸ «Рўзи Равшан» муаллифи Ҳусайн Сабо фақат «жумод ул-аввал» ойини кўрсатиш билан кифояланади.¹⁵⁹ «Тазкират уш-

¹⁵⁴ Абдуллоҳ Кобулий. Тазкират ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2093. 161^а-варақ.

¹⁵⁵ Бу ҳақда қаранг: Ҳайитметов А. Навоий ҳақида янги маълумотлар / Шарқ юлдузи. 1972. №9. – Б.188.

¹⁵⁶ Мир Яҳё Қазвиний. Лубб ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №3863. 143^б-варақ.

¹⁵⁷ Бахтовархон. Миръот ул-олам. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №5. 540^а-варақ.

¹⁵⁸ Ҳусайн б. Муҳаммад Хокий Шерозий. Мунтахаб ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2010. 225^б-варақ.

¹⁵⁹ Муҳаммад Мазҳар Ҳусайн Сабо. Рўзи равшан. Босма. ЎзРФА ШИ, инв. №3700. – Б.719.

шуаро Муқимхоний» муаллифи Муҳаммад Юсуф Мунший эса шоир вафоти санасини 924 ҳижрий йили барот ойининг бошида тарзида қайд этади.¹⁶⁰ Саъид Роқим Самарқандий ҳам «Тарихи касира» асарида «барот ойи бошларида» деб ёзган.¹⁶¹

Табиийки, энг аниқ сана Хондамирга тегишлидир. У Навоий ҳижрий 906 йили, жумод ул-охир ойининг ўн иккинчиси, якшанба куни вафот этганлигини ёзиб қолдирган. Фаҳрий тазкирасининг биз танишган нусхасида «жумод ул-аввал ойи, пайшанба куни»¹⁶², Сом мирзо тазкирасида эса «жумод ул-аввал, якшанба куни» деб ёзилган.¹⁶³ Кейинги икки тазкирадаги ўзгариш хаттотларнинг айби бўлиши керак. Зеро, бу асарларнинг асл нусхалари йўқ. Иккиламчи нусхалар ёки улардан кўчирилган қўлёзма нусхалар орқали етиб келган. Фаҳрийни Навоий вафоти маросимларида қатнашмаган ёки тафсилотларидан хабарсиз деб айтолмаймиз. Сом мирзони ҳам Хондамир асарларини ўқимаган дейиш қийин.

Нақл ва ривоятлар

Алишер Навоий ўз даврида Ҳирот, Мовароуннаҳр ва қўшни давлатларда одил вазир сифатида шунчалик шуҳрат қозонганки, унинг шахсияти ва кундалик турмушига оид халқ орасида машҳур бўлган барча овозаю миш-мишлар шоир вафотидан сўнг кўпдан-кўп нақл ва ривоятларнинг туғилишига олиб келган. Таниқли фолклоршунос олим М. Жўраев Алишер Навоий ҳақидаги оғзаки ривоятларнинг манбалари ва таснифига бағишланган мақоласида уч манбани кўрсатиб ўтади. Булар:

1. Алишер Навоий ҳаётида ҳақиқатан ҳам рўй берган воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда юзага келган оғзаки ҳикоялар заминидан шаклланган ривоятлар.

¹⁶⁰ Муҳаммад Юсуф Мунший. Тазкират уш-шуарои Муқимхоний. 165^а-варақ.

¹⁶¹ Саъид Роқим Самарқандий. Тарихи касира. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №7711. 36^в-варақ.

¹⁶² Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – Б.135.

¹⁶³ Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий. 170^а-варақ.

2. Навоий асарлари таъсирида юзага келган ривоятлар.
3. Қадимий фольклор анъаналари асосида яратилган ривоятлар.¹⁶⁴

Ёзма адабиётда эса, хусусан, биз кўздан кечирган манбаларда Алишер Навоий асарлари таъсирида юзага келган ривоятлар учрамади. Аммо Навоий ҳаётида ҳақиқатан ҳам рўй берган воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда юзага келган оғзаки ҳикоялар заминида шаклланган ривоятлар мавжуд. Бундай ривоятлар икки туркумга бўлинади. Биринчиси, улуғ амирнинг ибратори ҳаётидан олинган лавҳалар талқини – маърифий аҳамиятга эга бўлган ҳикоя ва латифалардан иборат. Иккинчисини эса Навоий ҳаётига доир олди-қочди латифалар ва ҳазл-мутуйибалар ташкил этиб, улуғ амир кундалик турмуш ташвишлари фонида кўрсатилган. Биринчи туркум улуғ амирнинг фазилатларига махсус бағишланган «Мақорим ул-ахлоқ» асари билан бошланади. Асар муаллифи Хондамир Навоий образини мукамал гавдалантириш учун 17 ҳикоя, 10 латифа ва мутуйибани зикр этади. Мазкур нақллар устида жиддий тадқиқот олиб борган навоийшунос олим Н.Маллаев уларнинг бадиий жиҳатдан хийла заифлигини ва бу муаллиф фактик воқеани айнан сақлаб, «жиддий услуб»ни мувофиқ кўрганлиги оқибатида юз берганлигини кўрсатади.¹⁶⁵ Шуни айтиш керакки, улар Хондамирнинг ўзи эътироф этганидек, «ҳазратнинг нозик зеҳни ва муборак фикрининг юқори даражада ўткир эканлиги далолати» учун келтирилган бўлиб, асосан, зиёлилар илғай оладиган «лутф»лардан иборат. Иззат Султон «Мақорим ул-ахлоқ»нинг ўзбекча нашрига ёзган сўзбошисида Хондамир Навоийнинг биографиясидан мисоллар олиб туриб, ислом назаридан намуна бўладиган киши образини гавдалантиришни ўзига мақсад қилиб қўйганлигини, «Мақорим ул-ахлоқ»нинг ҳар бобининг сарлавҳасида бир диний-ахлоқий тезиснинг олдинга сурилиши бежиз эмаслиги ва автор ўз олдида шундай идеологик-дидактик мақсад қўйгани учун Навоий образи-

¹⁶⁴ Жўраев М. Алишер Навоий ҳақидаги ривоятларнинг манбалари ва таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №4. – Б.52.

¹⁶⁵ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б.317.

дан худди шу тезисларга мос тушадиган томонларни бўрттириб кўрсатганлигини тўғри таъкидлаган».¹⁶⁶

Навоий асарларидан бевосита иқтибос этилган нақллар XVI – XIX асрларда жуда оз. Бунинг сабаби бу даврда жуда оммавийлашиб кетган тазкиранавислик анъанасининг етарли миқдорда фактик базага эгаллиги ва янги изланишларга эҳтиёж йўқ деб ҳисобланганида бўлса керак. Шунга қарамай, баъзи тазкираларда Навоийнинг ўз асарларидан олинган, илмий-адабий мунозараларга доир нақллар учрайди. Улар кўпроқ «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидан ёки «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дан олинган. Масалан, «Ҳафт иқлим»(Амин Аҳмад Розий, 1597) тазкирасида «Мажолис»да келтирилган Навоий ва Риёзий Самарқандий баҳси¹⁶⁷, Мавлоно Ёрий ва Навоий муносабатлари ҳақидаги ҳикоя¹⁶⁸ тафсилотлари берилган. «Нигористон» ҳикоялар тўпламида Алишер Навоийнинг «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асаридан шоир билан курашчи ўртасида Машҳадда содир бўлган воқеа келтирилади. Унда паҳлавоннинг бемор Навоий чўнтагидан янги шеър қораламасини олиб, суҳбат давомида ёдлаб олгани ва уни Навоийга Насимий шеъри сифатида ўқиб бергани, бундан шоирнинг ниҳоятда ҳайратлангани воқеаси сўзланади. Фаффорийнинг ҳикояга «Навоийнинг ўзи ёзишича» деб ибтидо қилганлиги ҳам уни бевосита шоирнинг асаридан олганлигини билдиради.¹⁶⁹ «Макорим ул-ахлоқ»қа мурожаат этилган ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, ҳозирча муаллифи номаълум «Наводир ут-таворуд»(ўхшаш воқеаларнинг нодирлари) китобида Навоий ва Шайхим Суҳайлий ўртасидаги шеърий таворуд (ўхшашлик) воқеаси бор. Бу бизга ҳижрий 954 (1549) йили тузилган «Нигористон» ҳикоялар тўплами орқали маълум. Муаллиф Аҳмад Фаффорий мазкур ҳикоя иқтибос олинган манба

¹⁶⁶ Макорим ул-ахлоқ / М.Фахриддинов ва П.Шамсиев тарж. – Б.11.

¹⁶⁷ Амин Аҳмад Розий. Ҳафт иқлим. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №617. 48^б-варақ.

¹⁶⁸ Ўша ерда.

¹⁶⁹ Аҳмад бин Муҳаммад ал-Фаффорий ал-Қазвиний. Нигористон. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4297. 324^а-варақ.

сифатида «Макорим ул-ахлоқ»ни эмас, балки «Наводир ут-таворуд» номини кўрсатади.¹⁷⁰

Иккинчи туркум нақл ва ривоятлар XVI асрнинг биринчи ярмидан XX асргача яратилган адабий-тарихий манбаларда учрайди. Бу даврдаги деярли барча тазкиралар, жумладан, Фахрий ва Сом мирзо, Заҳириддин Бобур ва Мирзо Ҳайдар, Ҳакимшоҳ Қазвиний, Фаҳриддин Али Сафий ва Зайниддин Восифий асарларининг Камолиддин Биноий тўғрисидаги фикрасида унинг Алишер Навоий билан бўлган ўзаро аскиябозлигидан мисол келтирилган. Манбалар хронологияси мазкур мутоибабалар асос-эътибори билан бу икки буюк шахс ҳақидаги овозалар кейинчалик ёзма адабиётга олиб кирилганини кўрсатади. Зотан, Навоий ҳаётлиги пайтида ёзилган бирор-бир асарда улар ўртасида бўлиб ўтган ҳангомалар, уларнинг ўзаро муносабатларидаги муайян бир оғишлар борасида заррача ҳам ишора йўқ. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да унга яхши муносабат билдирган.¹⁷¹

Шуниси қизиқки, форсий манбалардаги асосий мутоибабаларда Биноийнинг ғалабаси бўрттирилган. Навоий ғолиб чиққан аскиялардан мисоллар йўқ. Ваҳоланки, бизнинг кунларимизгача оғзаки равишда етиб келган кўплаб Навоий-Биноий аскиялари борки, уларда Навоийнинг ўткир сўз устаси сифатида Биноийни мот қилган ҳоллари аниқ ифода топган. Шулардан бир нечаси бошқа халқ ривоятлари қаторида тўпланиб, нашр ҳам этилган.¹⁷² Бундай ёндашувнинг сабаби, бизнингча, муаллифлар Камолиддин Биноийнинг Навоийдек машҳур зот билан беллашуви орқали унинг адабий муҳитдаги ўрнини кўрсатмоқчи бўлганлар. Кўринишдан бундай ёндашув беғараз, мақсад – Навоийнинг «машҳури замон»лигидан фойдаланиш нияти, холос. Бунинг тасдиғи сифатида шуни ҳам айтиш мумкинки, кўпчилик муаллифлар Навоийнинг машҳурлигидан ўз китоблари қадрини оширишда

¹⁷⁰ Аҳмад бин Муҳаммад ал-Фаффорий ал-Қазвиний. Нигористон. 416^а-варақ.

¹⁷¹ Мажолис ун-нафоис. – Б.74.

¹⁷² Эл деса Навоийни. Ривоятлар / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи М.Жўраев. – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 61 – 64.

фойдаланишга уринганлар. Буни XVI – XIX асрлар манбаларида учровчи Навоий билан боғлиқ бир неча воқеалар нақлидан ҳам кўриш мумкин. Масалан, Фаффорий «Нигористон»идги бир воқеада Амир Алишернинг бир қариндоши тонг пайти ҳаммомга боргани ва жинга дуч келгани ҳақида сўйланади ¹⁷³. Воқеа Алишер Навоий қариндошининг ўз тилидан сўзланса-да, ҳикоя: «Ҳабиб ус-сияр» соҳиби айтурки: «Амир Алишердан эшиттимки, бир қариндошим шундай деди» деб бошланади. Диққат қилинса, «Ҳабиб ус-сияр» муаллифи Хондамирдан эшитилган» дея, манбаларнинг обрўлисига диққатни қаратиш баробарида, эътиборни Амир Алишерга тортиб ўз китобининг «теша тегмаган» ахборотга бой эканлигини намойиш қилишга уриниш сезилади. Ярим аср ўтиб мазкур воқеа Маждиддин ал-Ҳасаний Маждий томонидан 1595 йили тузилган «Зийнат ул-мажолис» ҳикоялар тўпламида ҳам такрорланади. Шуниси қизиқки, энди воқеа қаҳрамони сифатида қариндош эмас, балки Навоийнинг ўзи гавдалантирилган. ¹⁷⁴

Ҳикоянинг мазмуни ҳақида гапирадиган бўлсак, у ҳеч бир аҳамиятга эга эмас: қаҳрамоннинг тонгда ҳаммомга бориб, у ерда ғайритабиий туюлган одамга дуч келиши, унинг ғойиб бўлганини кўриб қўрқиб қочиши ва йўлда яна уни учратишидан иборат.

Яна бир ўхшаш ҳолат. Ҳасан Хожа Нисорий «Музаккири аҳбоб» тазкирасида Мавлоно Абулқосим Ҳакимга алоҳида ўрин ажратган. Ёзилганлардан бу шахс, унинг тазкирадан ўрин олишга муносиб хизматлари ҳақида ҳеч қанақа маълумот ололмaysиз. Нисорий у ҳақда гап бошларкан, унинг отаси Мавлоно Дарвеш Ҳусайн табиб Амир Алишернинг табиби Дарвеш Али табибнинг амакиваччаси эканлигини қайд этади. Муаллиф бу билан гапни Абулқосимнинг улуғ инсонларга алоқадорлигига бураётганини тушунса бўлади. Ажабланарлиси шундаки, бундан сўнг фақат Дарвеш Али табиб ва Алишер Навоий муносабатларидан сўз боради. Табибнинг амир Алишер таъмирлаган Жомеъ мас-

¹⁷³ Аҳмад бин Муҳаммад ал-Фаффорий ал-Қазвиний. Нигористон. 336^а-варақ.

¹⁷⁴ Маждиддин Муҳаммад ал-Ҳусайний. Зийнат ул-мажолис. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4229. 142^а-варақ.

жиди тугашига ёзган таърихи ва шу билан боғлиқ тафсилот зикр этилади.¹⁷⁵ Ҳасанхожа Нисорий Амир Ҳайдар фикрасида ҳам шу йўлни тутган.¹⁷⁶ Нисорийнинг тазкираси ўз даврида ҳам, кейин ҳам мўътабар ҳисобланган. Кейинги даврларда ундан фойдаланган тазкиранавислар кўп учрайди. Аммо мазкур маълумот қайта қайд этилмаган. Унинг истисно сифатида асрлар ўтиб, фақат Мирсиддиқ Ҳашмат тазкирасида айнан такрорланганини кўрамиз.¹⁷⁷

Манбаларда Алишер иштироки кўрсатилган, аммо қаердан олинганлиги номаълум турли жузъий нақллар ҳам учраб туради. 983 ҳижрий(1576) йили яратилган «Мажмаъ ул-ғаройиб» номли тарихий-жуғрофий аҳамиятга молик дунё ғаройиботлари ҳақидаги тўпламдан жой олган нақл шу жумладандир.¹⁷⁸

Хуллас, китобларни ўқишли қилиш ниятида кўпгина анъанавий нақллар Навоий номига боғлаб юборилганини ва кузатишларимиз Маматқул Жўраевнинг қуйидаги хулосаси ёзма адабиётдаги нақл ва ривоятларга ҳам тегишли эканини кўрсатди: «Бундай ривоятларнинг пайдо бўлишига асос бўлган муайян насрий асар – эртак, латифа, оғзаки ҳикоя ёки нақл сифатида Алишер Навоий яшаган даврлардан олдин ҳам мавжуд бўлган. Кейинчалик улуғ шоирнинг донолиги, меҳнатсеварлиги, элпарварлиги ва оқиллигини ривоятларда тасвирлаш эҳтиёжи туғилганда ровийлар азалдан тилдан тилга ўтиб, халқ орасида айтилиб юрган анъанавий сюжетлардан фойдаланганлар».¹⁷⁹

¹⁷⁵ Хожа Ҳасан Нисорий. Музакири аҳбоб. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4282. 91^а-варақ.

¹⁷⁶ Кўрсатилган манба. 75^б-варақ.

¹⁷⁷ Мирсиддиқ Ҳашмат. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2252-1. 71^б-варақ.

¹⁷⁸ Султон Муҳаммад бин Дарвиш Муҳаммад Балхий. Мажмаъ ул-ғаройиб. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1262. 118^б-варақ.

¹⁷⁹ Жўраев М. Алишер Навоий ҳақидаги ривоятларнинг манбалари ва таснифи. – Б.55.

Таърихлар

Таърих – бирор-бир воқеа-ҳодиса содир бўлган санани аб-жад ҳарфлари воситасида ифодалаш. Атоқли шарқшунос Е.Э.Бертелс унга шундай таъриф берган: «Таърих – хронограмма, бу – бирор-бир ҳодиса санасининг шеърий ифодаси. Ҳирот аслзодалари давраларида бу ўйинга катта қизиқиш билан қараларди. Масжид, мадраса, карвонсарой, ҳовузларнинг қурилиш санасини белгилаш учун махсус сатрлар тўқилар ва биноларга чиройли қилиб ёзиб қўйиларди.¹⁸⁰ Дарҳақиқат, Ҳирот илмий-адабий муҳитида Шарқ мумтоз адабиётининг кичик лирик жанрлари, жумладан, таърихлар битиш кенг расм бўлган. Бунинг маълум сабаблари бор.¹⁸¹ Алишер Навоийнинг шахсан ўзи таърих ёзувчиларни рағбатлантириб турган. Улуғ Амир шаҳарда қурилатётган ҳар бир иншоот, рўй бераётган воқеаларга таърих ёздириб борган ва уларни китобларга, иморатларнинг пештоқларига нақш эттирган. Бу ишга барча фозилларни жалб қилиб, ўзига хос кўрик-танловлар ўтказган. Манбаларда Навоий шахсияти билан алоқадор таърихларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Навоийнинг иш фаолиятига доир.
2. Навоий қурдирган иморатларга бағишланган таърихлар.
3. Навоийнинг вафотида бағишланган таърихлар.

Алишер Навоийнинг иш фаолиятига тааллуқли таърихлардан бизга икkitаси маълум. Буларнинг бири Навоийнинг 1472 йил январ ойида соҳибдевон – бош вазир лавозимида тайинланиши муносабати билан Бурҳониддин Атроуллоҳ Розий ёзган таърихдир. Унинг бир мисраси Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида келтирилган.¹⁸² Мазкур таърих Хондамирнинг асарларида тўлиқ ҳолда берилган бўлиб, у қуйидагича:

***Мири фалак жаноби Алишер к-аз шараф
Ожиз бувад з-дарки камолоти ў хирад.***

¹⁸⁰ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – С.40.

¹⁸¹ Бу ҳақда қаранг: Сироҷиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Б.9.

¹⁸² Мажолис ун-нафоис. – Б.121.

**Девон нешаст охири шаъбон ба доду адл
Аз лутфи шоҳи одил ва л-ҳақ чунин сазад,
Чун муҳр зад ба давлати султони рӯзгор,
Таърих шуд ҳаминки «Алишер муҳр зад».**¹⁸³

(Фалак амири жаноб Алишернинг шунчалик шарафлилиги-дан ақл унинг камолоти кўламини идрок этишдан ожиз қолди. Шаъбон ойининг охирларида адолатпарварлик учун девонга ўтирди. Одил ва ҳақпарвар шоҳнинг лутфи шуни лойиқ топди. Замона султони давлатига муҳр босганлиги сабабидан «Алишер муҳр урди» бунга таърих бўлди.)

Ушбу таърих Саид Роқимнинг «Таворихи касира» асарида ҳам мавжуд¹⁸⁴. Бироқ унда охириги байтдаги «Султон» сўзи «иқбол» сўзи билан алмаштирилган. Саид Роқимнинг асаригача бўлган даврга тааллуқли биз кўриб чиққан манбалар, хусусан, тазкираларда таърихнинг бундай кўриниши учрамади.

Иккинчи таърих ҳам Розий қаламига мансуб бўлиб, Навоийнинг Астрободга юборилиши муносабати билан ёзилган. У қуйидагича :

**Он Мири Низомиддин Алишер
Авософ бирун зи ҳадди тақрир.
Чун кард қабул боз аморат
Таърих шуд «аморати Мир».**¹⁸⁵

(Низомиддин Амир Алишернинг сифатлари ҳаддан ортиқ. Қайта амирликни қабул қилгани учун таърихи «аморати Мир» бўлди.)

Бу таърих дастлаб Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» асарида зикр этилган. У кейинги даврларда кўплаб учрайди, аммо баъзи ўзгаришлардан холи эмас. Чунончи, «Жомеъ ут-таворих» - (Таърихлар тўплами)да шундай кўриниши мавжуд:

¹⁸³ Хулосат ул-ахбор. 482^б-варақ. Буни Навоийнинг муҳрдорлик лавозимига тайинланиши билан адаштирмаслик керак. Гап бош вазир сифатидаги муҳр босиш ҳақида кетмоқда.

¹⁸⁴ Саид Роқим Самарқандий. Таърихи касира. 36^б-варақ.

¹⁸⁵ Хулосат ул-ахбор. Қўлёзма. 487^а-варақ.

**Он мири Алишер ала сийр,
Кур аст камолу фазлу тадбир.
Чун кард қабул боз аморат
Таърих шудаи «Аморати Мир».**¹⁸⁶

(Ул Амир Алишердирким, унинг сийрати, ички дунёси фази-латлари олдиди камолот, фазл каби олий хулқлар тушунчаси ҳечдир. Яна қайтадан амирликни қабул қилгани учун таърихи «аморати Мир» бўлди.)

Алишер Навоий қурдирган иморатларга доир таърихлар унинг хизмат пиллапоялари ҳақидаги таърихлардан кўра кўпроқ учрайди. Уларнинг бир гуруҳи Ҳиротдаги Жомеъ масжидининг Навоий томонидан қайта таъмирланишига бағишланган. Масалан, Навоий ташаббуси билан Ҳирот Жомеъ масжиди қайта таъмирланганда Хондамир қуйидаги таърихни битади:

**Маҳкам асоси ин масжид
3-эҳтимоми амири банданавоз.
Баҳри таърих гуфт муршиди ақл,
«Шуд мустаҳкам асоси Жомеъ боз».**¹⁸⁷

(Банданавоз амирнинг ҳаракати-ла,
Масжиднинг асоси мустаҳкам бўлди.
Ақл муршиди тарих айтдиким,
«Яна Жомеъ асоси мустаҳкам бўлди».

Исфизорий ҳам қуйидаги таърихни айтган:

**Низоми давлату дин Мири подшоҳнишон,
К-давлати ду жаҳонаш Ҳақ каромат кард.
Мураммате ки аз асли бино фузунтар бувад,
Дар ин мақоми шариф аз улувви ҳиммат кард.
Ту иттифоқи ҳасан бину иқтизои қазо
Ки чун мувофиқи таърих шуд «мураммат кард».**¹⁸⁸

¹⁸⁶ Саъид Роқим Самарқандий. Тарихи касира. 55^б-варақ.

¹⁸⁷ Хулосат ул-ахбор. 470^а-варақ.

¹⁸⁸ Хулосат ул-ахбор. 470^б-варақ.

*(Дину давлат низомидур подшоҳий амир,
Икки жаҳон давлатини Ҳақ таъмин этган.
Бинонинг аспидан устунроқ таъмир,
Бу шариф мақомда саховат этган.
Сен тақдир савобнинг иттифоқин кўр,
Таърихи бўлибдур «таъмир этган».)*

«Мураммат қард» иборасидаги ҳарфларни абҷад ҳисобига айлантирганда 903 сони чиқади. Бу масҷид таъмирланган йилнинг ифодаси бўлиб, Хондамир кўрсатишича, Навоийнинг ўзи мазкур таърих моддасини топиб, кўпчилик ўртасига ташлаган экан. Бу эса таърих битишда шоирнинг ўзи ҳам иштирок этганини билдиради. Бироқ унинг таърихи бирор жойда зикр қилмаган.

Зайниддин Восифий Навоий қурган иморатларга бағишланган таърихлар анча кўп бўлганлигини қайд этса-да, уларни санаб ўтирмайди. У шундай ёзади: «...улуғ амир Алишер Ҳирот Жомеъ масҷиди таъмирини тугатган пайтлар фозиллар ва улуғлар унинг тугатилишига таърих айтганлар. Айтишларича, Саййид қози Ихтиёриддин иккита таърих бағишлаган экан. Бири арабча бўлиб, масҷид мақсурасининг айвони шимолий қанотида ва иккинчиси форсий бўлиб, айвон пештоқида сабт этилган. Ҳар иккаласи хосу авомга мақбул ва матбуъ бўлмишдир...»¹⁸⁹

Восифий шундан сўнг бири араб, иккинчиси форс тилида бўлган икки таърихни илова қилган. Унинг форсчаси қуйидагича:

***Шукр к-аз ҳиммати соҳибхайре
Гашт ин савмаа холи аз халал.
Ёфт итмом ба хуби, оре
Амали хайр, бувад хайри амал.
Таърихи солу маҳу рўзаш бувад
Даҳуми шаҳри раби ул-аввал.***¹⁹⁰

*(Шукрим, хайр соҳибининг ҳимматидан,
Бўлди бу савмаа халалдин холи.*

¹⁸⁹ Бадоеъ ул-вақоеъ. Матни интиқодий. – С.209.

¹⁹⁰ Кўрсатилган асар. – С.210.

*Тугади ул иморат яхшилик била, ҳа,
Савоб иш бўлди, ишларнинг савоби.
Таърих бўлди йилу ою куну унинг
«Раби ул-аввал ойининг ўнинчи куну».)*

Аммо келтирилган иккинчи – араб тилидаги таърих Ихтиёриддинга тегишли эмас. Восифий унинг Мавлоно Исомиддин ижоди эканлиги ва Сайид Ихтиёриддиннинг таърихидан илҳомланиб ёзилганлигини алоҳида таъкидлайди. У қуйидагича:

***Лаҳо тақун ва фиҳо суффатайни
Би важҳ ул-жидди салли ракаътайни.***¹⁹¹

*(Бу бинонинг тоқи бор ва унда икки суфа мавжуд,
Сен жиддий юз ила (қалбдан) икки ракаат намоз ўқи.)*

«Бадоеъ ул-вақоеъ»да келтирилган бу икки таърих негадир Хондамир асарларида йўқ. Бу бир-бирини такрорламагувчи икки асарни ўзаро яхлитликда кўриб чиқиш Навоий ҳаётига оид турли-туман, катта-кичик воқеаларнинг кўламини тасаввур этишда катта аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

«Жомеъ ат-таворих»да Мир Ҳусайн Муаммойининг Жомеъ масжиди таъмирига бағишланган қуйидаги таърихи келтирилган:

***Шуд мукаммал бинои ин масжид,
Лан тара фи асасиҳи нуқсо.
Кардам аз дил савол таърихаш,
Гуфт «сонии Масжид ул-Ақсо».***¹⁹²

*(Масжид биноти янада мукаммал бўлди.
Унинг асосида ҳеч қандай нуқсон қолмади).
Кўнгилдан таъриҳини сўрасам, дедими,
«Иккинчи Масжид ул-ақсо»дир.*

Муфтий Балхий «Мажмаъ ул-ғаройиб»да Жомеъ масжиди таъмирига оид уч таърихни келтиради. Бири Хондамирга, ик-

¹⁹¹ Ўша ерда.

¹⁹² Ниёз бин Сайид Али Бухорий. Жомеъ ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2893. 55^а-варақ.

кинчиси қози Ихтиёриддин ва учинчиси Муъиниддин Исфизорийга тегишли. Хондамир ва Исфизорий таърихлари биз юқорида кўриб ўтганларнинг айнан ўзи¹⁹³. Қози Ихтиёриддиннинг таърихи эса қуйидагича:

**Аз ҳиммати бузурги шуд минбар мукаммал,
Ки аз гояти тарофиъ бар арш сар кашида,
Ҳаргиз надида минбар 3-санги мармар
Таърих шуд ҳамон гавҳар к-аз каси надида.**

(Улуғ ҳиммат шарофатидан минбар шундай мукаммал бўлдики, баландликда арш билан бўйлашди. Ҳеч ким бундай мармар минбарни кўргани йўқ. Таърихи ҳам «бундай гавҳарни ҳеч ким кўрмаган» бўлди.)

«Музакири аҳбоб» муаллифи Хожа Ҳасан Нисорий Воиз Кошифий тилидан Дарвиш Али Табибнинг қуйидаги таъриhini келтиради:

**Таърихи имораташ, агар миҳоҳи
Арқоми аносир асту сифру афлок.**¹⁹⁴

(Қурилиш таъриhini истасанг аносир рақамлари ва сифру афлокдир.)

Алишер Навоийнинг бошқа иншоотлари ҳақида ҳам таърихлар учрайди. Жумладан, Навоий мадрасаси битказилиб, Амир Атоуплоҳ унда дарс беришни бошлаганда шундай таърих битган экан:

**Чун мадраса сохт Мир бо илму адаб,
Фармуд маро ифодаи аҳли талаб.
Чун дар шашуми моҳи ражаб ижлос,
Таърих талаб аз «шашуми моҳи ражаб».**¹⁹⁵

(Илму адабли Мир мадраса қуриб, илм аҳли талабини ифо-

¹⁹³ Султон Муҳаммад бин Дарвиш Муҳаммад Балхий. Мажмаъ ул-ғаройиб. 123^а-варақ.

¹⁹⁴ Хожа Ҳасан Нисорий. Музакири аҳбоб. 91^а-варақ.

¹⁹⁵ Султон Муҳаммад бин Дарвиш Муҳаммад Балхий. Мажмаъ ул-ғаройиб. №1262. 307^б-варақ.

далашни буюрди. Дарсларга ўтириш ражаб ойининг олтинчи куну бошланганидан унинг таъриhini ражаб ойининг олтинчи куну»дан изла.)

Бу таърих «Жомеъ ат-таворих»да ҳам зикр этилган. Унинг жамламасидан 891/1486 йилни англатадиган сон ҳосил бўлади. «Мажмаъ ул- гаройиб»да ҳовуз қурилишига бағишланган яна бир таърих мавжуд:

**Ҳавзеки, чу хоҳам аз сафояш жуям,
Сад бор даҳан ба оби ҳайвон шуям.
Ҳар чанд ки ҳаст манбааш чашмаи Хизр,
Таърихи вай аз «соқии кавсар» жуям.¹⁹⁶**

(У шундай ҳовуздирки, хоҳишим: софлигини айтсам, тириклик суви билан юз марта оғзимни чайсам. Унинг манбаси Хизр чашмаи бўлгани учун ҳам, унинг таъриhini «Кавсар соқийси»дан қидирдим.)

Бу таърих Мир Ихтиёриддин томонидан айtilган бўлиб, «Жомеъ ат-таворих» муаллифи уни Атоуллоҳники деб нотўғри кўрсатиб ўтган. Ундан ташқари, таърих-қитъани Боғи сафидда қурилган тош ҳовузга бағишланган деб ўтади. Аслида эса у «Пойи Ҳисор» ҳовузи қурилиши муносабати билан ёзилган. Бу ҳақда Навоий томонидан «Мажолис»да айтиб ўтилган¹⁹⁷ ва матни тўлигича келтирган.¹⁹⁸

Бизгача етиб келган таърихларнинг кўпи Навоий вафотига бағишлаб ёзилган шеърлардир. Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида Навоий вафотида деярли барча Ҳирот фозиллари таърих бағишлаганларини айтади. Сўз узайиб кетмаслиги учун мисол тариқасида тўрт таърихни келтириб ўтади.

**Фаҳриддин Муҳаммад Низомий:
Он қутби замона чун бирафт аз олам
Таърих шуд онки, «қутби ақтоб бирафт».**

¹⁹⁶ Кўрсатилган манба. 57^а-варақ.

¹⁹⁷ Мажолис ун-нафоис. – Б.123.

¹⁹⁸ Кўрсатилган асар. – Б.216.

(Ул замона кутби оламдан ўтганда, унинг таърихи «кутбларнинг кутби кетди» бўлди.)

Камолиддин Султон Ҳусайн:

**Он маефиратпаноҳки рафт аз фазои хок
Фи равзати муқаддаси тоба ҳолуҳу,
Чун ёфт ин камол зи хайрот дар ҳаёт,
Тарихи ғавт гашт «хайрун камолуҳу».**

(Ул маърифатпаноҳ руҳи тўпроқдан кўтарилгач, муқаддас жаннатда аҳволи яхшиланди. Ҳаётда камолотни яхши ишлар орқали қўлга киритгани учун вафоти таърихи «Хайрун камолуҳу» бўлди.)

Мавлоно Соҳибдоро:

**Афсус зи Мири осмонқадр,
К-афтод ниҳоли умраш аз бех.
Дар мотами ў чу дийда хун мирехт
«Хунрезии дида» гашт таърих.**

(Афсуски, осмончалик қадрга эга Амирнинг умр ниҳоли ил-дизидан кўпорилди. Унинг мотамида кўз қон тўккани учун таърихи «Хунрезии дийда» бўлди.)

Мавлоно Дарвеш Али:

**Дар мотами он қидваи арбоби вусул,
Абнойи замон, шоҳу гадо гашта малул.
Ҳижрат ба расул кард он саййиди қавм,
Таърихи вафоти ўст «ҳижрат ба расул».¹⁹⁹**

(Ул Ҳаққа етишганларнинг улуғи мотамида барча замон-дошлар, шоҳу гадо гамга ботди. Ул қавмнинг улуғи Расул ёнига кетди. Вафотига таърих «Расул ёнига ҳижрат» бўлди.)

Навоийга алоқадор бўлган таърихлар XV – XIX асрларда яратилган кўплаб таърих тўпламларида учрайди. Юқорида кўрилган таърихлар уларнинг асосини ташкил этади. Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ»да Навоий вафотига кўплаб таърихлар ёзилга-

¹⁹⁹ Мақорим ул-ахлоқ / М.Фахриддинов ва П.Шамсиев тарж. – Б.131 – 132.

нини, аммо уларнинг кўпчилиги манбаларга киритилмай қолиб кетганини алоҳида айтиб ўтади. Жумладан, Мир Мунший лақабли Саййид Раҳматулло Навоийнинг ёши қадар 62 таърих топган экан. Бироқ манбаларда унга мансуб таърихлар қайд этилмагани боис, биз унинг таърихлари ҳақида тасаввурга эга эмасмиз.

Кўздан кечирилган таърихларнинг баъзилари кейинги даврларда айрим қисмлари ўзгарган ҳолда ҳам учрайди. Балки улар Саййид Раҳматуллога мансуб таърихлардир? Навоий вафоти куни замондошлари битган таърихларга бадихатан қўшимча қилиниб, уларнинг сонини оширган бўлса-да, услуб ва бадиият жиҳатидан янгилик саналмагани учун манбаларда қайд этилмагандир? Бу – бир тахмин. Шу билан бирга, сўнгги асрларга мансуб баъзи муаллифлар қайта ишлаган таърихлар ҳам аниқланганини айтишимиз керак. Шундай ҳол Абдулло Кобулий тазкирасида учрайди. У куйидаги таърихни келтиради:

**Мир хуршидсифат Мир Алишер ки
Рахт бар баст аз ин доираи пурмеҳнат.
Соли тарихи вай ва манзили ў пурсидам
Омад овоз з-фирдавс ки: «Жаннат, жаннат!».**²⁰⁰

*(Қуёшсифатли амир Алишер
Бу азобли доира(ҳаёт)дан кўз юмди.
Унинг таърихи ва манзилини сўраганимда,
Жаннатдан «Жаннат, жаннат!» деган овоз келди.)*

Ҳар ҳолда, бир-иккита сўзи ўзгарган тўртликка янги ижод маҳсули эмас, балки кейинги даврларда таҳрирга учраган шеър шаклида қараш тўғрироқ бўлади деб ўйлаймиз. Кобулий қайсидир манбадан мазкур таърихни кўчириш жараёнида ундаги Навоий вафотига боғлиқ маълумотни ҳам иқтибос этган ва уларни Навоий даври манбалари билан солиштириб ўтирмаган кўринади.

Бундай хатоликлар кейинги даврларда яратилган баъзи кичик таърих китобларида ҳам учрайди. Аммо мана шу жузъий эътиборсизликлар кейинчалик яратилган кўплаб тазкираларда катта

²⁰⁰ Абдуллоҳ Кобулий. Тазкират ут-таворих. 160^б-варақ.

англашилмовчиликларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Бу, айниқса, уларда битилган Навоий таржимаи ҳолига оид маълумотларда намоён бўлади. Хусусан, ҳижрий 1019/1611 йили Ҳиндистонда тартибланган Хокий Шерозийнинг «Мунтахаб ут-таворих» тўпламидаги Султон Ҳусайн фикрасида Амир Алишер Султон Ҳусайннинг эмиқдоши тарзида таништирилади.²⁰¹ Маълумотларнинг умумий руҳидан Хокийнинг асосан «Тухфаи Сомий» тазкирасидан фойдалангани кўриниб туради. Навоийнинг отаси Кичкина Баҳодир деб, шоир вафоти санасининг Сом мирзо услубида берилиши ҳам шуни тасдиқлайди. Аммо Султоннинг кўкалдоши деган хулоса Хокийнинг ўз «ижоди» бўлса керак. Зеро, ундан олдин ўтган бирор тазкирада бу фикр учрамайди. Бундай таваккалчилик усули кейинги даврларда яна ҳам чуқурлашиб кетган. Чунончи, «Риёз уш-шуаро»дан кўчирган «Наштари ишқ» муаллифи Навоийни «Чигатой султонзодаларидан» деса²⁰², 1896 йили чоп этилган Фурсат Шерозийнинг «Осори Ажам» тазкирасида «Амир Алишер Наво деган жойдан ва Наво Табаристон ерларидадир» деб қисқача айтиб ўтадики, бу муаллифнинг Навоий ҳақидаги тасавури ниҳоят тор бўлганлигидан дарақдир. Ёки Ҳожи Абдулазим Шаръийнинг «Айн ут-таворих» тўпламида (1906 йили Бухорода кўчирилган қўлёзма – Ш.С.) «...ал-мутахаллус ба амири Навоий Нишопурий, шогирд ва муриди Мавлавий Жомий»²⁰³ деб ёзилиши ажабланарли ҳолдир. «Оташкада» муаллифи эса Фоний тахаллусини Фаноий деб ёзади. Ундан олдинги даврда яратилган ҳеч бир тазкирада бу ҳолат зикр этилмаган.²⁰⁴ Албатта, бундай ҳолатлар устувор эмас. Анча масъулият билан ёндашилган ва қўл остиларида мавжуд бўлган таърихлардан жиддий сараланиб, китоб саҳифасига туширилган XVI – XIX асрларга тааллуқли манбалар анча. Масалан, Муфти Балхий «Мажмаъ ул-

²⁰¹ Ҳусайн б. Муҳаммад Хокий Шерозий. Мунтахаб ут-таворих, 225^б-варақ.

²⁰² Ҳусайнқулихон Азимободий. Наштари ишқ. 691^а-варақ.

²⁰³ Абдулазим Шаръий. Айн ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4217. 90^б-варақ.

²⁰⁴ Лутф Алибек Озар. Оташкада. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №793. 13^б-варақ.

ғаройиб» (х. 983/1576) номли тарихий-жуғрофий тазкирасида Хондамирнинг қуйидаги таърих-қитъасини келтиради:

**Жаноби амири ҳидоятпаноҳ,
Ки зоҳир аз ў ғашт осори Раҳмат.
Шуд аз хорзори жаҳон суи боге
К-аз онжо шугуфт гулзори раҳмат.
Чу нозил шуд анвори раҳмат ба руҳаш,
Бижӯ соли фавташ з- «анвори раҳмат».**²⁰⁵

(Тўғри йўлга бошлагувчи жаноби амирким, унда Раҳмат асари бор эди. Бу жаҳон тиканзоридан бов томонга кетдиким, у ерда раҳмат гулзори очилди. Унинг руҳига Раҳмат нурлари ёғилгани учун вафоти йилини «Раҳмат нурлари»дан қидир.)

Мазкур таърих Саид Роқим томонидан ҳам келтирилган.²⁰⁶ Маҳмуд бин Вали «Баҳр ул-асрор» асарида (1034/1625) Ҳирот фозилларининг бирига тегишли тўртликни келтирган:

**Мири хуршидсифат Мир Алишер, ки буд
Бар ҳама халқи худо файзи сони беминнат.
Соли таърихи вай ва манзили у пурсидам
Омад овоз з-фирдавс, ки: «Жаннат,жаннат!».**²⁰⁷

(Қуёшсифатли Амир Алишер
Ҳамма халққа файзидан баҳра.
Унинг таърихи ва манзилини сўрасам,
Жаннатдан овоз келди: «Жаннат,жаннат!»)

«Тазкираи Муқимхоний»да (1120/1709) икки таърих келтирилиб, бирининг муаллифи Аминий таҳаллусли Султон Иброҳим эканлиги айтилади. Иккинчиси жуда қисқа бўлганидан «Бошқаси шундай айтган» деб ўтиб кетади. Таърихлар қуйидагича:

**Мири динпарвар Алишер, онки буд
Аҳли донишу мулку миллатро паноҳ.**

²⁰⁵ Султон Муҳаммад бин Дарвиш Муҳаммад Балхий. Мажмаъ ул-ғаройиб. 121⁶-варақ.

²⁰⁶ Саид Роқим Самарқандий. Тарихи қасира. 36⁶-варақ.

²⁰⁷ Маҳмуд бин Вали. Баҳр ул-асрор. 161⁶-варақ.

**Дар ҳидоят ҳодии роҳи худо,
Дар валоят волии дини илоҳ.**

**Оқибат 3-ин тангноки омад ба танг
Шуд суи фирдавс бо сад иззаву жоҳ.
Дар жинон жустанд аз таърихи ӯ
Гуфт ризвонаш: «Валоятинтибоҳ».**

(Динпарвар Амир Алишер аҳли донишу мулку миллатга паноҳ. Тўғри йўлга бошлашда худо йўлига бошлагувчи, валиликда илоҳий диннинг волиси. Оқибат бу дунёнинг тангликларидан танг бўлди ва иззат-обрў билан жаннат томон кетди. Жаннатларда унинг тарихини қидирсалар, жаннат боғлари дедиларки: «Валоятинтибоҳ».)

**Буд Кайхисрав дар иқлими сухан
Гашт аз он тарихи ӯ «Кайхисравӣ».**²⁰⁸

(Сухан иқлимида Кайхисрав каби бўлгани учун унинг таърихи ҳам «Кайхисравдек» бўлди.)

Мазкур таърихлар ундан сал олдинроқ Саид Роқим Самарқандийнинг «Тарихи касира» асаридан(1701) ёки Хондамирнинг «Равзат ус-сафо» асаридан олинган бўлиши керак. «Тарихи касира»да ҳам айнан шу таърихлар келтирилган.²⁰⁹

«Наштари ишқ» муаллифи ҳам икки таърихни сабт этган:

**Амири Хуросону суфийнисбат
Ба жуду сахо буд олий ниҳод.
Чу дархоста ошиқе соли ӯ
Хирад гуфт: «Дастури қудси нижд».**

(Ҳиммат ва саховатда тенги йўқ, суфиймонанд Хуросон амири эди. Ошиқ унинг йилини сўраганда Ақл деди: «Одам ирқининг муқаддас дастури».)

**Он амири кабири бо тадбир,
Рафт суи бақо 3-дори фано.**

²⁰⁸ Муҳаммад Юсуф Мунший. Тазкират уш-шуарои Муқимхоний. 165^а-варақ.

²⁰⁹ Саид Роқим Самарқандий. Тарихи касира. 36^б – 37^а-варақлар.

Дар пайи соли фавт марқум:

«Вой шуд гавру назм бе сарупо».²¹⁰

(Ул тадбирли улуз амир фано уйидан бақога кетди. Унинг вафоти йилига «Назм нозикликлари гангиб, эгасиз қолди» деб ёзиб қўйилди.)

Хусайнқули Азимободий мазкур таърихларни «Роқим гўяд», яъни «Ёзувчи айтадики» деб бошлаган. Аммо, назаримизда, улар унинг ижодига тегишли эмас. Чунки XIX аср тазкираларининг кўпчилигида бундай қайдлар эътиборсизлик, асл манбадан тўғридан-тўғри кўчириш жараёнида юз берганлигини кўриш мумкин. Мазкур муаммо Навоий ҳақидаги таърихларни тўплаш ишлари ниҳоясида ҳал бўлади деган фикрдамиз.

Таърихларни йиғиш илинжида қанча уринмайлик, ҳар гал янги топилмадек туюлган таърихлар Хондамир асарларида мавжуд таърихларнинг китобдан-китобга ўтган сари бузилиб борган шакллари эканлигига амин бўла бошладик. Мадомики, қўлимизда Хондамир қайд этган таърихлар тўпланган экан, яна бир қарра кейинги асарлардаги манбаларда учрайдиган таърихларнинг ўзгариб бориш жараёнини тасаввур қилиш мумкин. Аввало, шуни айтиш керакки, таърихлар Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асаридан ташқари унинг тарихий асарларига ҳам киритилган. Кўздан кечирилган кейинги даврлар таърихларининг кўпчилиги «Мақорим ул-ахлоқ»дан олинган деган тасаввурни пайдо қилади. Шу билан бирга, шу аснода берилишини тақозо этадиган «Мақорим»даги қўшимча тафсилотлар, жумладан, ҳикоя ва ҳазл-мутойибаларнинг умуман келтирилмаганлиги яна бир жумбоқ. Ашёлар устида ишлаш, хронологияни тиклаш ва қиёсий типологик-текстологик таҳлил фикрларимизни анча равшанлаштирди. Бунинг сабаби XVI асрдан эътиборан таърихлардан тўплам, тазкиралар тузиш анча кенг тарқалганлиги билан боғлиқ экан. Бу асарларнинг дастлабкилари XVI асрнинг биринчи ярмида тузилганлигини назарда тутсак, уларнинг қўлида «Мақорим ул-ахлоқ» нусхаси бўлган деган фикр туғилади. Аммо, шуни ёддан чиқармаслик лозимки, Навоий қурдирган иншоотларга бағишланган таърихлар Хондамир томонидан «Мақорим

²¹⁰ Хусайнқулихон Азимободий. Наштари ишқ. 692^б-варақ.

ул-ахлоқ»да йўқ. Улар, асосан, унинг тарихий асарларида. Таърих тўпламларида таърихлар қардан ва қай тарзда иқтибос этилгани ҳеч кимни қизиқтирмаган. Текширишларимиздан шундай хулоса чиқадики, тўпламлардаги Навоийга тааллуқли таърихлар Хондамирнинг турли асарларидан йиғилган ва ўз мазмунига мувофиқ жойда умумлаштирилган ҳолда берилган. Аммо қардан олингани кўрсатилмаган. Давр ўтиши мобайнида таърихлар бир китобдан иккинчисига ўтаверган. Уларнинг илк иқтибос этилган манбалари ёддан кўтарилиб кетган. Бу тўпламлар асос-этибори билан анъанавий тазкиралардан фарқ қилмай, балки уларнинг бир йўналиши сифатида майдонга келган. Шу билан бирга, таърих тўпламлари тазкиралардан фарқли равишда фақат анъанавий равишда шоирлар ҳақидаги маълумотлар билан чекланиб қолмасдан, балки жамиятнинг турли ижтимоий табақалари ҳаётидаги муҳим воқеасаналарни ҳам қамрайди. Таърих битилишига сабаб бўлган ҳодиса ва уларнинг адресатлари фанга муайян янгиликлар бериши мумкин. Аммо Алишер Навоийга келганда янгилик йўқ. Масалан, Мир Яҳё Қазвиний ўзининг «Лубб ут-таворих»(Тарихлар мағзи) тазкирасида(ҳ. 948/м. 1542 йил) Алишер Навоийнинг 33 йил фозилларга раҳбарлик қилгани, кўпдан-кўп иморатлар қургани, шоҳ асарлар яратгани ҳақида тўхталади ва, ниҳоят, унинг вафоти санасини кўрсатгач, фозиллар тўқиган бир таърихни келтиради:

**Он мири баландқадри олий рутбат,
Чун кард аз ин жаҳон ба жаннат рихлат-
Аз соли вафоташ ва жои ў пурсидам,
Доданд жавоби ман, ки: «Жаннат, жаннат!»²¹¹**

(Ул қадри баланд олий даражали амир бу жаҳондан жаннатга кетди. Унинг вафоти йили ва жойидан сўраганимда жавоб бердиларки: «Жаннат, жаннат!»)

Абдуллоҳ Кобулийнинг «Тазкираи таворих» асарида ҳам XV аср охирида яшаб ўтган кўп фозилу фузалолар, шайху машойихлар, шоиру олимлар вафоти муносабати билан келтирилган таърихлар баёнида Алишер Навоий билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Масалан, Мавлоно Субҳий Убайҳий вафотига бағишланган фикрада

²¹¹ Мир Яҳёё Қазвиний. Лубб ут-таворих. 143⁶-варақ.

шундай дейилади: «...Убайх навоҳийсидан бўлиб, Мавлоно Муҳаммад Бадахший воситасида Амир Алишер билан ошно ва ҳамсухбат бўлган».²¹² Ушбу маълумот «Мажолис ун-нафоис»да айнан шу тарзда учрайди.²¹³ Мавлоно Нодирий фикрасида унинг Мир Алишер суҳбатдоши бўлганлиги, аммо паришон ва масъулиятсиз эканлиги, ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам бу салбий хусусиятини йўқота олмаганлигини қайд этади. Ушбу маълумот ҳам асли «Мажолис»дан. Лекин Навоий Марвдан деб таништирган Нодирий қўлзмада хато кетиши оқибатида ҳиротлик бўлиб қолган (Марвий-Ҳиравий). Кобулий асар дебочасида ўзи фойдаланган асарлари, жумладан, Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр», Жомийнинг «Нафаҳот ал-унс», Давлатшоҳнинг «Тазкират уш-шуаро», Султон Ҳусайннинг «Мажолис ул-ушшоқ» тазкиралари қаторида «Мажолис ун-нафоис»ни ҳам кўрсатиб ўтадики, бу унинг турли манбалардаги маълумотлардан хабардор эканлиги, аввало, мўътабар манбаларга суянганлигига ишсантиради. Аммо асарни синчиклаб текшириб чиқиш унинг даъвоси унчалик тўғри эмаслигини кўрсатди. Жумладан, у амир Алишер минг битта иморат қурган деб ўтадики, қайси манбага асослангани маълум эмас. Ваҳоланки на Хондамир, на Давлатшоҳ ва на бошқалар бундай рақамни келтирмаган. Яна у ёзади: **«Манқуластқи, Мирзо Султон Ҳусайн амр фармуданки, дар фармойиш Мир Алишер ҳам муҳр мекарда бошад. Мавлоно Бурҳониддин ин таърихро фармудандки таърихаш ин бувад: «Алишер муҳр зад»(ҳижрий 876). Чун муддати умри муборакаш ба 89 расид... офтоби ҳаёти бо-баракаташ хусуф гардида аз ин дор ул-фано ба дор ул-бақо иртиқол фармуд. Таърих:**

**Мири хушидсифат Мир Алишер ки
Рахт бар баст аз ин доираи пурмеҳнат.
Соли тарихи вай ва манзили ў нурсидам
Омад овоз 3-фирдавс ки: «Жаннат, жаннат!»²¹⁴**

(Нақл қиладиларки, Мирзо Султон Ҳусайн фармойишларга Мир Алишер ҳам муҳр босишини буюрибди. Мавлоно Бурҳонид-

²¹² Абдуллоҳ Кобулий. Тазкират ут-таворих. 159^a-варақ.

²¹³ Мажолис ун-нафоис. — Б.89.

²¹⁴ Абдуллоҳ Кобулий. Тазкират ут-таворих. 160^b-варақ.

дин таърих моддаси «Алишер муҳр урди «деган таърихни ижод этди. Муборак умри 89га ва баракотли ҳаёт офтоби тутил-гач... дор ул-фанодан дор ул-бақога кўчди. Таърих:

Қуёшсифатли амир Алишер

Бу азобли доира(ҳаёт)дан кўз юмди.

Унинг таърихи ва манзилини сўраганимда,

Жаннатдан «Жаннат, жаннат!» деган овоз келди.)

Ҳайрон қоларлиси шундаки, агар унинг қўл остида Хондамир асари бўлганда эди, Навоийнинг вафоти вақти ва ёши ҳақида нотўғри маълумот бермасди. Келтирилган таърих ҳам биз билган мўътабар манбаларда бу тарзда келтирилмаган.

Навоийга бағишланган таърих мавжуд охириги давр тазкираларидан яна бири Фаҳмий тазкирасидир. У Хондамирга мансуб «осори раҳмат» моддали таърихни келтирар экан, уни қисқартириб, тўртлик шаклида ифодалаган²¹⁵.

Юқорида мазкур бўлган таърих-рубоий, таърих-қитъа ва таърих-байтлардан ташқари, Навоийга бағишланган таърих-марсия ҳам мавжуд. У Навоийнинг яқин дўсти Соҳибдоро қаламига мансубдир. Марсия ҳақида Ҳакимшоҳ Қазвиний билан деярли бир даврда Фаҳрий ва Сом мирзо ҳам ўз тазкираларида ахборот берган. Бир неча байтлари мисол келтирилган.²¹⁶ Фаҳрий кўрсатишича, марсия 45 байтдан иборат, ҳар байтнинг биринчи мисраси таваллуд ва иккинчиси вафот этган йилига таърихдир. Унинг нисбатан тўлиқроқ матни, яъни 39 байти Ҳакимшоҳ Қазвиний томонидан форсчага ўгирилган «Маҷолис ун-нафоис» асари орқали бизга маълум.²¹⁷ Марсия қуйидаги байт билан бошланади:

Эй фалак, бедоду бераҳми, бадин сон кардаи

В-эй ажал, мулки жаҳонро боз вайрон кардаи.

Бу марсия бўйича таниқли адабиётшунослар – С.Ғаниева, Р.Воҳидов ўз вақтида тадқиқот ишлари олиб боришган.²¹⁸ Марсия мазмуни Маҳмуд Ҳасаний томонидан эълон қилинган.²¹⁹

²¹⁵ Абдулматлаб Фаҳмий. Тазкират уш-шуаро. 36^а-варақ.

²¹⁶ Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – С.135; Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий. 170^а-варақ.

²¹⁷ Ҳакимшоҳ Қазвиний. Таржума-йи «Маҷолис ун-нафоис»и Алишер Навоӣ. – Техрон, 1323 ҳ. – С.244 – 247.

НАВОИЙ ВА ДАВЛАТ ХИЗМАТИ

Буюк дўстлик

Алишер Навоий Ўрта Осиё, айниқса, Хуросон давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутган темурийлар салтанати даврида яшади. Алишернинг ота-боболари темурий шахзодаларга яқинликлари жиҳатидан ҳамиша саройда хос эътиборга эга эдилар. Ушбу ҳол Алишернинг мукаммал тарбия топиши ва замонасининг улуғ кишилари қўлида илм ўрганишига имконият яратди. Султон Ҳусайн уни етук файласуф шоир ва давлат арбоби сифатида чексиз қадрлади. Алишер Навоий ўзига насиб этган бахт-саодат шукронасини

*Иқбол мутуи бахт ёвар бўлди
Хуршед раҳию сипеҳр чокар бўлди.
Олам элидин кимга муқаррар бўлди,
Бу мартабаким манга муяссар бўлди²²⁰, –*

деб миннатдорлик билан ифодалагани бежиз эмас, албатта. Султон Ҳусайн ва Алишер Навоий дўстликлари ҳақида шунчалик кўп манбаларда битилганки, бу ибратомуз фазилат соҳиблари муносабатлари афсоналарга қоришиб кетгандир. Бу икки буюк зот бири фозиллигу донолик, иккинчиси қилич ва сиёсат билан XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросон мамлакати ва темурийлар салтанати шон-шухратини етти иқлимга машхуру манзур этганлар. Бир афсонада шундай нақл қилинади: «Алишер Навоий ва

²¹⁸ Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. – Тошкент: Фан, 1983. – Б.304.

²¹⁹ Ҳасаний М. Таърихларда Навоий васфи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.12 – 16.

²²⁰ Навоий А. Вақфия //Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан. 1998. Т.ХIII. – Б.250.

Ҳусайн Бойқаро ёшликдан жуда қалин дўст бўлганлар, мактабда ҳам бирга ўқиганлар. Уларнинг домласи ғоят ўткир зехнли киши экан. У киши бир куни шогирдларининг зехнини, нимага қизиқишларини билмоқчи бўлибди. Хар иккаласига бош ва қилич расмини чизиб берибди-да, шарҳ ёзиб келишни топширибди. Алишер бош ва ақлни, доноликни таърифлаб ғазал битиб келибди. Ҳусайн бўлса қиличга ҳамду санолар айтиб, жангу жадал ҳақида мадҳия ёзибди». ²²¹ Халқнинг бу икки тарихий шахс тўғрисидаги тасавури ана шу ривоятда мужассамдир.

Шаҳзода Ҳусайн Бойқаро 1469 йили Хуросон тахтини эгаллагач, биринчи навбатда, дўстини излаттирди. Зеро, янги ҳукмдор бобоси соҳибқирон Амир Темур тузукларига асосан ўзига «ақлли, тажрибали, салтанат ишларини, сирларини очиб, яшин ишлар, махфий сирларни текшириш» учун маҳрами хос танлаши керак эди. Бу жиҳатдан дўсти Алишердан муносиб киши топилмасди. Бу даврда Алишер Самарқандда таҳсил ва ижод билан машғул бўлиб, сиёсат билан шуғулланишни ҳаёлига келтирмаган дейиш мумкин. Бунинг исботини унинг шу даврга алоқадор қуйидаги эътирофида кўрамыз: «... бу ҳақир ҳеч навъ хизматқа ўз қобилиятимни ченамаган жиҳатдин ва ҳеч турлук машаққатқа ўз қувватимни англамағон сабабдин борча таманно эшигин юзумга мадрус ва жамъ муддаолар абвобин илайимға масдуд қилиб эрдим. Хаёлим буким, чун оламнинг хиёнати ва олам аҳлининг диёнати равшан ва жаҳоннинг ишванамо ажизасининг вафосизлиғи ва ҳаётнинг руҳафзо маҳбубасининг бақосизлиғи муайяндур.

*Ҳамул авлоки дафъ айлаб аламни,
Тажарруд кўида қўйсам қадамни...
Қилиб маснад қаноат буръёсин,
Кийиб дебо киби узлат палосин...
Халойиқдек тилаб зоҳир ҳузурин,
Жаҳоннинг чекмасам жоми гурурин.
Тутуб ҳар шуғулдин дунёда гўша,
Муҳайё айласам, уқбога тўша...» ²²²*

²²¹ Эл деса Навоийни. Ривоятлар. – Б.4.

²²² Алишер Навоий. Вақфия. – Б.246.

Султон Ҳусайн Самарқанд султони Аҳмад мирзодан Алишернинг Ҳиротга қайтишига рухсат беришини илтимос қилади ва Алишернинг ўзига эса буйруқ тарзида қабул этиши лозим бўлган мактубни жўнатади. Мактубда Алишер, гарчи ўз ижоди билан халққа танилган ва халқ унинг маъни гавҳарларидан баҳраманд бўлган эса-да, мусофирчиликда қийналиб юрганига афсус билдирилади ва энди шодлик замони етгани айтилади:

*К-эй фазл жаҳонининг сипеҳри,
Йўқ, йўқки ўшул сипеҳр меҳри...
Сен гарчи гуҳар дўкони очтинг,
Лекин бу гуҳарни элга сочтинг.
Фикринг чаманида кўп раёҳин,
Лекин бўлиб анда халқ гулчин.
Назминг гулидинки даҳр тўлди,
Дегилки, сенга не баҳра бўлди?
Лафзингдин улусқа важду ҳолат,
Етмай санга баҳра жуз малолат...
Эмдики тараб замони етти,
Даврондин алам нишони кетти.²²³*

Ҳусайн Навоийнинг Ҳиротга тез етиб келишини ҳукм қилар экан, унинг алоҳида эътиборда бўлажагини айтади;

*Ҳам субҳи умидинг ўлди толеъ,
Ҳам меҳри муродинг ўлди ломеъ,
Чун сокийн давр жоми ишрат
Тутти, яна чекма захри меҳнат.
Тавқий етишгач айла лозим
Ким, жон била бўлгасен мулозим...
Ким ой уза қўйгасен қадамни,
Кун лавҳига чекасен рақамни...
Неча бийик айласанг сўзунгни,
Ондин бийик этгабиз ўзунгни.*

²²³ Кўрсатилган асар. – Б.248.

*Йўқтур санга вақт гўша тутмоқ,
Ишрат гулин оҳ ила қурутмоқ.
Чун ҳукми англадинг дам урма,
Балким дам урарга даги турма.*

Алишер қийин аҳволда қолади: салтанат ишларига аралашиш, бир томондан, уни ҳаловатдан бегона қилса, иккинчи томондан бадий ижоддан узоқлаштирарди. У қалбига қулоқ тутди:

*Навоий, не бало андуҳ эрур бу,
Ўзунгни солмогинг мундоқ бўлурму.
Ангаким ақлу ҳиммат ёр бўлгай,
Бу навъ ишлар қачон душвор бўлгай?
Қуёшдин тарбият гар топса хоро,
Қилур ёқут ила лаъл ошкоро...
Булутдинким, бўлур сероб туфроқ,
Мулавван гул берур минойи яфроқ...
Кулеким, тийра бўлмиш гулхан андин,
Эрур кўзгу жамоли равшан андин...
Қўюб бекорлиг фарзона бўлгил,
Илик ур ишгаву мардона бўлгил.*

Алишернинг ушбу хотираси йигитлик даврига тааллуқли бўлса-да, унда очиб берилган узлатга чекинишга мойиллик ҳисси бутун умри давомида уни тарк этмагани ҳаётининг кейинги саҳифаларида янада бўртиб кўрина бошлайди. Бу истак бир умр уни таъқиб қилган ва кўплаб навоийшунос олимлар, жумладан, А.Қаюмов, Б.Валихўжаев, С.Ғаниева ишларидан бу ҳақда етарли тасаввур олиш мумкин. Навоий шу давргача ижтимоий-сиёсий ҳаётдан четда турган бўлса-да, иқтидорли шоир, фозил киши сифатида Хуросон ва Самарқанд ижод аҳли ўртасида танилиб улгурган эди. Ҳусайн салтанат илм-фани ривожини йўлида Алишер Навоийдек кишининг ўз ёнида бўлишини хоҳлар эди. Бу масалада А.Абдуғафуровнинг фикрларини ёқлаймиз.²²⁴

²²⁴ Абдуғафуров А. Навоийга Ҳусайн Бойқаронинг мактуб-ёрлиғи // Шарқ юлдузи. 1973. №1. – Б.225.

Султон умрининг охиригача ўз ваъдасида турди. Навоий ўзи кутмаган даражада юксак эҳтиром, беҳисоб мол-дунё ва мансаб билан сийланди. Алишер Навоий ҳам охирги нафасигача дўстига улкан муҳаббат билан қаради. Умуман, манбаларда Ҳусайн мирзонинг Алишерга муносабати идеал дўстлик мақомида кўрсатилган. «Равзат ус-сафо» муаллифи бир неча ўринларда уларнинг бир-бирига муҳаббат ва садоқати кучли эканлигини таъкидлаган.²²⁵ Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида ҳам бир воқеа келтириладики, айтиб ўтилган мулоҳазаларга қўшимча равишда ҳақиқатда ҳам Султон Ҳусайн ва Навоий бир-бирларига юксак эҳтиром кўрсатганлар:

«...Улуғ Амир туркий «Хамса»сини тугатиб, Султон(Ҳусайн) номига бағишлаб келтирганда Мирзо дедилар:

– Анча вақтдан бери сиз билан ўртамизда бир гап борки, шуни бугун ҳал этмагимиз даркор.

Гап шунда эдики, Мирзо Амирни ўзига пир санашни хоҳларди.

Амир эса: «Оллоҳ, Оллоҳ! Нима деяпсиз, биз муридмиз, сиз эса ҳаммага пир!» – дерди.

Гап чўзилгандан сўнг, Мирзо сўрадилар: «Пир нимаю, мурид нима дегани?».

Амир: «Мурид шуки, пирнинг муроди нима бўлса, муриднинг ҳам муроди шу бўлиши керак!».

Шунда Мирзо(Ҳусайн) оқ отни келтиришларини буюрди...

Мирзо деди: «Демак, мен пир-у, сиз мурид бўлдингизми, менинг хоҳиш-муродим шуки, мана шу отга минасиз ва мен отнинг жировини тутиб, олдингизда юраман. Амирнинг отга мишидан ўзга чораси қолмади...».²²⁶

Бу икки буюк зот ўртасида жўшқин муҳаббат уларни бир умр тарк этмаган. Лекин ҳаётга, инсонга муносабатда баъзида улар ўртасида тушунмовчилик ҳолатлари ҳам бўлган.

²²⁵ Равзат ус-сафо. Босма. – Б.58 – 59.

²²⁶ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Критический текст / Введение и указатели А.Н.Болдырева. – М., 1961. – С.586 – 587.

Муҳрдорлик

1469 йил. Шаҳзода Ҳусайн Бойқаро Абу Саъид мирзонинг шаҳид бўлганидан фойдаланиб Ҳирот тахтини ўз тасарруфига киритади.

Султон Ҳусайн Хуросон тахтини эгаллагандан сўнг илгари ўзига ёрдамлашган, содиқ одамларига салтанат лавозим ва мансабларини улашади. Зеро, Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида ёзади: «... мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз ва таъмагирларга мол-дунё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларни қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирига (ҳокимлик) қилишга номзод қилиб кўрсатдим... қилган бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд қилдим».²²⁷

Навоий Самарқанддан чақиртирилади. Алишер Навоийнинг саройда бўлиши Ҳусайн Бойқаро учун ишончли ва садоқатли инсон сифатида ниҳоятда зарур эди. Алишер муҳрдор сифатида ўз фаолиятини бошлайди. Гарчи бу мансаб олий лавозимлар сирасига кирмаса-да, ҳужжатларнинг тўғри юритилишини назорат этувчи асосий ҳалқа ҳисобланган.

Ҳусайн эндигина тахтга ўтирган кезларида унинг Ҳиротдан ташқаридалигидан фойдаланган Ёдгор мирзо тахтни тортиб олади. Султон Ҳусайн тахтни қайтариш режасини тузганда, энг аввал Мир Алишердан маслаҳат сўрагани уларнинг ўзаро ишончи нечоғли кучли бўлганидан далолат беради. Манбаларда Навоийнинг муҳрдор вазифасида ишлаган даври тафсилотлари ёритилмаган. Аммо истеъфоси билан боғлиқ қайдлар «Равзат ус-сафо»да мавжуд. Албатта, улар жуда қисқа ва мавҳум. Муаллиф «Амир Низомиддин Алишер бир неча вақт муҳрдорлик вазифасида тургандан кейин бу мансабдан истеъфога чиқди ва амир Шайхим Суҳайлийни ўз ўрнига тайинлашни подшоҳдан илтимос қилди. Хоқони мансур бу илтимосни қабул қилди ва 876 йилнинг шаъбон(1472 йил январ) ойида эъозланишга лойиқ бўлган амир Навоийни юқори мансаб,

²²⁷ Темур тузуқлари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржима-си. – Тошкент, 1991. – Б.31.

соҳибдевон – девон олий амири мансабига тайинлашга қарор қилди»²²⁸ дейиш билан кифояланган. Кўриниб турибдики, истеъфо сўрашга мажбур этган сабаблар ҳақида деярли ҳеч нарса айтилмаган. Навоийнинг ўз асарларида ҳам, бошқа манбаларда ҳам ушбу саволга жавоб топа олмайсиз. Бир қарашда, Навоийнинг муҳрдорликдан бўшаши истеъфо эмас, балки мансаб пиллапояларидан юқорилаш каби тасаввур уйғотади. Замонавий навоийшуносликда шундай қараш устувор.²²⁹ Барча адабиётларда Навоийнинг муҳрдорликдан бўшаши ва амирликка ўтказилиши юқорида қайд этилган сана – 876 ҳижрий йилнинг шаъбон ойи (1472 йил январ) билан белгиланганча қолди. Аммо юқоридаги маълумот давомида келтирилган суҳбат мазмунига диққатни қаратсак, айрим масалалар навоийшуносларимиз назаридан четда қолганлигини кўриш мумкин. Хондамир ёзади: «Амир Низомиддин Алишер аввалига бу мансабни қабул қилмади(яъни амирликни – Ш.С) ва дедик: «Мен ҳозирда нилуфар остонанинг ичкилари жирғасида ўлтирибман, мансаб эгаси эмасман, лекин осмон ҳашаматли тахтга бошқа улуғ амирлардан кўра яқинроқман».²³⁰ Диққатни қаратинг, унга амирлик таклиф этилганда «мансаб эгаси бўлмаган». Бундан англашиладики, у амирликни қабул қилишдан анча илгари муҳрдорликдан бўшаган. Ўртада бир муддат «султоннинг яқин кишиси» сифатида саройга кириб-чиқиб юрган ва аниқ лавозимга эга бўлмаган. Муҳрдорликка Шайхимни тайинлашни сўраши Алишернинг ўз хоҳиш-истаги билан истеъфога чиққанини англатади. Бу илтимос Султон унга соҳибдевон лавозимини таклиф этган пайтда айтилган деб бўлмайди. Ушбу суҳбатдан Навоий амирлик лавозимини ҳам қувонч билан қарши олмагани сезилади.

Шу тариқа бизнинг олдимизда Навоий қачон муҳрдорликдан бўшаганини аниқлаш вазифаси кўндаланг бўлади. Муҳрдорликдан бўшаган пайтидан амирликка ўтгунгача орада ўтган муддат қанчалиги номаълум. Бирор манбада бу ҳақда ишора йўқ. Наво-

²²⁸ Равзат ус-сафо. – Б.25.

²²⁹ Фақат Ойбек муҳрдорликдан бўшаш ва амирликка тайинланиши алоҳида ажратиб кўрсатган. Қаранг: Адабий-танқидий мақолалар // Мукамал асарлар тўплами. Т.ХIII. – Б.19.

²³⁰ Равзат ус-сафо. – Б.26.

ийнинг ўз асарларида ҳам мазкур ноаниқликка ойдинлик киритилмаган. Қўлимизда фақат иккита факт бор. Бири – Навоийнинг муҳрдорликка тайинланган вақти ҳижрий 873 йилнинг шаввол ойи(1469 йил апрел) ва иккинчиси, соҳибдевон — амири кабир лавозимига тайинланиш вақти(Хондамир ва Розий бўйича ҳ. 876, шаъбон/мил. 1472 йил январ). Шу йўналишда таҳлилни давом эттириб, ўзим учун қутилмаган ҳолатга дуч келдим. «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да шундай воқеа ҳикоя қилинади: «Алар(Жомий – Ш.С.) Макка сафаридин қайтиб шаҳарга келганда подшоҳ рўзгор ҳаводиси иктизосидин Балх юрушига бориб эрдилар. Чун ҳумоюн роётким, Балхдин қайтиб, тахтга озим бўлдилар, истиқбол расми била Мурғоб вилоятигача келиб эрдилар. Подшоҳ била мулоқотдин сўнгра бандахонага ташриф келтуруб, кеча анда бўлдилар. Кеча алар истироҳат қилур учун бир янги такаллуфлик оқ уй бор эрди, ани тиктурулди, то ул ҳазрат анда осойишга машғул бўлдилар...

...Ҳам ушбу тарихда эрдиким, фақир сипоҳликдин мутанаффир бўлуб, маносибни тарк қилиб, мулозиматни ўқсутуб эрдим. Алар танбеҳ ва насиҳат юзидин сўрдиларким:

– Бу навъ амре масмуъ бўлди, бу жиҳат на эрди эркин?

Фақир дедимким:

– Инсон жинси суҳбат ва ихтилотидин малул бўлуб эрдим, бу ишга ул боис бўлди.

Алар дедиларким:

– Инсон кимни хаёл қилиб эрдинг, бизга дағи кўргуз?

Қўрқуб эрдимким, манъ қилғайлар. Бу жавобдин билдимким, муборак хотирлариға бу иш хейли нохуш келмаган эрмиш. Хотирим жамъ бўлди».²³¹

Демак, подшоҳ Балх юришидан пойтахтга қайтаётганида яқинда ҳаж сафаридан келган Жомий Мурғоб дарёси этагида уни қарши олади ва шу куни Навоий билан суҳбатда Навоийнинг истеъфога чиққани Жомийга маълум бўлади. Навоий «маносибни тарк қилиб, мулозиматни ўқсутуб эрдим» деганда узил-кесил истеъфога чиққанлигига ишора этган.

²³¹ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. – Б.20 – 21.

Мазкур хотирада сана кўрсатилмаганлиги Навоийнинг қайси мансабдан истеъфо бераётгани масаласини аниқлашда муаммо туғдиради. Замонавий навоийшуносликда масала бундай қўйилмаган. Чунки барча адабиётларда Навоий истеъфоси амирлик билан боғланган ва фақат бир марта, у ҳам бўлса, 1476 йили юз берган деб ҳисобланган. Муҳрдорлик ва амирлик мансаб йўлидаги кўтарилиш деб тушуниланган. Нега айнан 1476 йил деб ҳисоблангани ҳақида кейинги бўлимда гапирмоқчимиз. Ҳозир эса юқоридаги матнда келтирилган Жомийнинг ҳаж сафаридан қайтганлиги ва султоннинг Балх юриши ҳақидаги икки маълумотни текшириб кўришимиз зарур.

Жомий неча марта ҳажга боргани манбаларда қайд этилмаган. Аммо мамлакатда энг улуғ обрў ва эътиборга сазовор бўлиб, Хуросоннинг пешвосига айланган давридаги ҳаж сафари тарихда муҳрланган. Фаҳриддин Али Сафий бин Ҳусайн ал-воиз ал-Кошифийнинг «Рашаҳот айн ул-ҳаёт» асарида ана шу тарихий Ҳижоз сафари тафсилотлари берилган. Фаҳриддин Али «Ҳазрат маҳдумнинг муборак ҳаж сафарига юзланиши ва ушбу сафарда юз берган воқеалар баёни» номли махсус бўлимда Ҳазратнинг сафарга чиқиш санасини аниқ кўрсатади: «Ул киши 877 йилнинг муборак раби ул-аввал ойининг ўрталарида (1473 йил август) муборак ҳаж сафарига отландилар».²³² Жомийнинг Макка сафаридан қайтиши ва Ҳиротга кириб келиш санаси эса мазкур бобнинг охирида «шаъбон ойининг ўн саккизинчиси» билан белгиланган (1474 йил 8 январь).²³³

Айни пайтда Ҳусайн Бойқаронинг Балх юриши санасини ҳам аниқлаш Навоий истеъфосининг тахминий вақтини аниқлашга ёрдам беради. Ҳусайн Бойқаро Балхга қачон юриш қилган?

Тарихий манбаларда, хусусан, «Равзат ус-сафо», «Хулосат ул-ахбор», «Ҳабиб ус-сияр»да ҳижрий 876(1472/1473) йилдан 884(1479) йилгача Султон Ҳусайннинг Балхга юриш қилгани

²³² Али б. Ҳусайн ал-воиз Кошифий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1788. 125^в-варақ; Рашаҳот айн ал-ҳаёт. Босма. Лақҳ-нау, XIX аср. – Б.145.

²³³ Рашаҳот айн ал-ҳаёт. Қўлёзма. 130^в-варақ; Кўрсатилган асар. Босма. – Б.150.

ҳақида маълумот учрамади. 884(1479) йили Абу Бакрнинг Хуросонга бостириб кириши туфайли Ҳусайн Бойқаро Балхга юриш қилган ва Абу Бакрни қўлга олиб, қатл эттирган. Бундан маълум бўладики, юқоридаги суҳбатда Али Сафий баён этган Жомийнинг тарихий ҳаж сафари назарда тутилмапти. Жомий илгари ҳам ҳажга борган бўлиши мумкин. Султон ҳам илгари Балхга юриш қилган. Султоннинг барча жангу жадаллари, хусусан, Балхга юришлари Хондамир асарларида батафсил берилган. Бу давр Абу Саъид мирзо ўлиmidан кейинги тож-тахт учун кураш йиллари бўлиб, тарихчи Ҳусайн Бойқаронинг ҳарбий истеъдоди ва илоҳий иноят билан тож соҳиби бўлганлигини кўрсатиш мақсадида сиёсий саҳнадаги барча тожталабларнинг ҳаракатларини тасвирлаган. Аммо воқеаларни 1474 йилга тааллуқли дейиш қийин. Чунки Балх учун олиб борилган курашлар саҳнасида Ёдгор мирзо билан боғлиқ қайдлар бор. Султон Маҳмуд Ёдгор мирзо билан иттифоқ тузиб Ҳусайн Бойқарога қарши курашгани ҳақида маълумотлар учрайди. Маълумки, Ёдгор мирзо 1470 йили (июл – август) ўлдирилган. Шундай экан, суҳбатда ишора қилинган Бойқаронинг Балхдан қайтиши билан боғлиқ барча тафсилотларни қайта кўриб чиқиш ва тиклашга зарурат бор. Шу жараёнда Навоийнинг сиёсий фаолиятини ҳам бирмунча ойдинлаштириш мумкин. Чунки у Ёдгор мирзо билан боғлиқ барча курашларда Султон Ҳусайннинг ёнида бўлган. Бу эса Балх билан боғлиқ Бойқаро юришларида унга ҳамроҳлик қилганини ҳам англади. Навоий ва Жомий суҳбати ҳам буни тасдиқлайди.

«Равзат ус-сафо» тарихий асарининг Султон Ҳусайн Бойқаро даврини ўз ичига олган еттинчи жилди Навоий назорати остида ёзилган бўлиб, энг асл манба ва ҳужжатлар воситасида ёритиб берганлигига шубҳа йўқ. Аммо унинг кўп ўринларида, барча тарихий асарлардаги каби, бир даврга тааллуқли воқеалар баёнида саналар кўп такрорланмайди. Қайд этилган саналар орасидаги тафсилотлар бир саҳифага етмаса ҳам, икки санани бир неча ой ва йил воқеалари ажратиб турган бўлиши мумкин. Шу сабабли тарихий асарларда сана масаласини белгилаш ниҳоятда мураккаб жараён. У ўта синчковлик билан комплекс тарзда бошқа манба ва маълумотларга қиёслаб иш олиб боришни талаб этади. Ўша даврни яхлит тасаввур қилиш учун

маълумотларни бир ипга тизиб чиқиш керак бўлади. Шунда ўша вақтдаги вазият ҳам, сана масаласи ҳам ойдинлашиши мумкин. Қуйида шунга уриниб кўрамиз. Мен, асосан, саналари кўрсатилган ва айнан шу даврга тааллуқли воқеаларга эътиборингизни қаратаман, улар билан боғлиқ равишда ривожланиб борган ҳолатларни кўрсатиб ўтаман.

Ҳусайн Бойқаро тахтга ўтирган дастлабки кезлари унинг асосий рақиби Ёдгор мирзо эди. Ёдгор мирзо Амир Ҳасанбекнинг мададига таяниб 4000 кишилик қўшин билан Хуросон тахтини эгаллашга ҳозирлик кўра бошлайди. Бундан хабар топган Ҳусайн Бойқаро ҳижрий 874 йил рамазон ойининг биринчи куни (1470 йил 7 март) Ҳиротдан чиқиб Ёдгор мирзо устига Сабзаворга лашкар тортади.²³⁴ Сабзавор, Баҳробод, Жожирм ҳудудларида мағлубиятга учраган Ёдгор мирзо Астробод томонга қочиб, у ерда Ҳусайнга тобе бўлган Шайх Ҳасан Темур бошлиқ лашкарни тор-мор қилади.²³⁵ Шу ўринда тарихчи ёзади: «Жожирм Хоқони мансурнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) келишидан Эрам гулистони каби шодликка чулганган пайтда бешарм замон ва бемехр даврон ситамкорликка юз тутиб, зафарасарлик аскаргоҳда Мирзо Ёдгор Муҳаммад Астробод даҳанасида турган амир Шайх Ҳасан Темурнинг риштасини узган, амир Ҳасаннинг ўзи эса Шаммосон қалъаси томон қочган ва бир неча кундан кейин қалъадан чиқиб, ниёзмандлик қўлини шахзода Ёдгор Муҳаммад давлати этагига урган, унга батамом тобелик билдирган деган хабар тарқалди. Бу хабар ўрду ўртасида тарқалгандан кейин сафшикан сардорлар тўп-тўп бўлиб таҳамтан ҳоқон қошидан қочиб, Мирзо Ёдгор Муҳаммад ўрдусига юзландилар. Бу, шубҳасиз, ул ҳазратнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ўз ёнидаги амирларига ҳам ишончини камайтирди». Бойқаро ўзига юзланаётган хунук ҳодисалардан чўчиб, эҳтиёткорлик чорасини кўриб, урушдан танаффус қилади. Тарихчи ёзади: «...ва бу аҳволда урушдан ўзини тийди. Жожирмдан кўчиб... Пули Хотун тарафга кетди... Пули Хотундан Нерату қалъаси томон ўтиб, дор ус-салтана Ҳирот тарафга юзланди ва зулҳижжа

²³⁴ Равзат ус-сафо. Босма. – Б.18.

²³⁵ Ўша ерда.

ойининг ўн бирида(1470 йил 11 июн) Боғи Назаргоҳга келиб тушди, у ердан кўчиб Солор рўпарасидаги Саритоғ ўлангига борди. Нариги тарафдан Ёдгор Муҳаммад мирзо зафарёр мавкабнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) юришидан огоҳ бўлди ва Хуросон мулкнинг келини(Ҳирот) висолига умидвор бўлиб Машҳадга от сурди. Айнан шу вақтда Султон Маҳмуд Мирзо Амудан кечиб ўтиб Балх ва Шибирғон ҳудудида исён дудини кўкларга кўтарди». Кўриняптики, Ёдгор мирзо ва Султон Маҳмуд деярли бир пайтда Ҳусайн билан тахт талашишган. Бойқаро ўрдусида жиддий парокандалик ва саросима пайдо бўлади. Баъзи лашкарбошилар Ҳусайдан юз ўгиришади. Жумладан, шахзода Муҳаммад Умар ибн Султон Халил баъзи лашкарбошилар билан Ҳусайн Бойқарони ташлаб, Гармсирга кетиб қолади ва бу, Хондамир келтиришича, хижрий 874 йил зулҳижжа ойининг 19-куни(1470 йил июнь) содир бўлган.²³⁶ Тарихчи давом эттиради: «Бу даҳшатли хабар зафар ҳашаматли ўрдуда тарқалгандан сўнг кўзларини бадбахтлик пардаси босган кишилар қочишнинг бепоён водийсига қадам қўйдилар. Бу хабар ҳоқон ҳазратларининг мунаввар хотирлари паршонлигига сабаб бўлди, лекин бир неча кун душман ҳужумидан тағофил бўлиб туриш муносиб кўрилди. Шу ваҳждан Саритоғ ўлангидан Соқисолмас даштига кўчиб ўтди. Шу ерда яна бир гуруҳ беоқибат кимсалар хилофлик қилиб ҳумоюн мавкабдан (Ҳусайн Бойқародан) тизгинни қочиш сари бурдилар. Хоқоннинг ўрдусига тамом паршонлик йўл топиб, зафарёр байроқ Соқисолмас даштидан тўққиз работ орқали Нерату қалъаси сари кўтарилдики, бир неча кун ўрдуни мустаҳкамликда тенги йўқ ўша қалъада замонанинг хунук ҳодисаларидан асраш учун қолдирди».²³⁷ Пайтдан фойдаланган Ёдгор мирзо Ҳиротни эгаллайди : «Зафарбайроқли хоқон Султон Ҳусайн мирзо Саритоғ ўлангидан кўчиб, зафарёр байроқни Нерату томонга кўтарган вақтда Ёдгор мирзо Тус вилоятида туриб эди, аммо унинг аммаси Поянда Султонбегим амир Фаридун барлос ва Султон Аҳмадларнинг қутқуси билан муҳар-

²³⁶ Равзат ус-сафо. Кўлөзма. VII жилд. 37⁶-варақ. Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.18 – 19.

²³⁷ Равзат ус-сафо. Босма. – Б.19; Ҳабиб ус-сияр. Кўлөзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2153. IV жилд. 464⁶-варақ.

рам ойи чоршанба куни(1470 йил 30 июн) Ҳирот ташқарисидаги манзилдан шаҳарга кирди ва уни биродарзодаси учун забт этиб, шодиёна нақорасини урди ва ҳижрий 875 муҳаррам ойининг олтинчи жумъа куни(1470 йил 6 июл) хутба Ёдгор мирзо номига ўқилсин деб амр қилди».²³⁸ Султон Маҳмуднинг Балхни қамалга олиши айна шу даврга тўғри келгани ва унинг Ёдгор мирзо билан иттифоқда бўлгани қуйидаги сатрларда янада аниқ айтилади: «Мирзо Ёдгор Муҳаммад қайтадан Амир Ҳасанбекнинг ёрдами билан кучланган ва Хуросонни босиб олиш учун юзланган вақтлари Мирзо Султон Маҳмуд иттифоқ шarti бўйича Амудан кечиb ўтди ва Балхни қамал қилди».²³⁹ Бироқ Абу Саъид мирзо давридан Балх ҳокими бўлиб келаётган Амир Муштоқ Ҳусайн Бойқарога таслим бўлиб, садоқат изҳор этгани учун уларга дарвозани очмайди.

Маълумки, Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтини ўша ойнинг ўзидаёқ, яъни 23 муҳаррамда (1470 йил 23 июл) («Ҳабиб уссияр»да 23 сафар/22 август) қайта эгаллаб, Ёдгор мирзони қатл этади.

Хондамир ёзишича, сал ўтмай, Балхда ҳоким бўлиб турган Амир Муштоқ мустақиллик эълон қилади. Исён овозаси етгач, Ҳусайн Бойқаро дарҳол йўлга тушади ва Балхни уч-тўрт ой қамалда тутати. Қалъанинг мустаҳкам мудофаа этилиши, шу билан бирга, Бойқаро аскарлари орасида озиқ-овқатнинг етишмай қолиши оқибатида Султон Ҳусайн Балхни қўйиб, Мурғобга қайтишга ва у ерда тўхтаб, лашкар ва озиқ-овқат жамлашга мажбур бўлади.²⁴⁰ Айна шу пайтда Ҳусайннинг танг аҳволда эканидан фойдаланишни мақсад қилган ака-ука Султон Аҳмад ва Султон Маҳмуд Амудан кечиb, Балхга келадилар. Бироқ Амир Муштоқ уларга қаршилиқ кўрсатади. Шунда улар Ҳусайн Бойқарони енгиш фикрига тушадилар. Бу орада Ҳусайн даргоҳидан қочган Абу Бакр Бадахшонда қўшин тўплаб Ҳисорга бостириб киради. Бу ҳол ака-укаларнинг тезда орқага қайтишларига са-

²³⁸ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.19.

²³⁹ Кўрсатилган манба. – Б.22; Равзат ус-сафо. Қўлёзма. VII жилд. 33^а-варақ.

²⁴⁰ Равзат ус-сафо. Қўлёзма. VII жилд. 40^а-варақ.

баб бўлади».²⁴¹ Хондамир бу воқеа ҳижрий 875 йил ёзида рўй бергани ҳақида аниқ ёзиб қолдирган.²⁴² Ҳижрийни милодийга айлантирсак, 875 йил 1470 милодий йилнинг 30 июнидан бошланиб – 1471 йилнинг ёзида тугайди. Шаҳзода Абу Бакр Абу Саъид мирзонинг ўғли эди. У Ҳусайн Бойқаро ҳузурида бир оз жон сақлагач, уни тарк этади. Бадахшонга бориб, лашкар тўплайди ва акаси Султон Маҳмуднинг мулки Ҳисорни босиб олишга уринади. Хондамир кўрсатишича, Абу Бакрнинг Султон Ҳусайн даргоҳидан кетиши айнан Бойқаронинг Амир Мушток исёнини бостира олмай ноилож Мурғобга қайтган пайтида содир бўлган.

Демак, охириги воқеалар 1471 йилнинг ёз – куз ойларида юз бергани аниқ. Шундай экан, Жомийнинг ҳаж сафаридан келиб Султон ва Навоий билан учрашуви Бойқаронинг Балхдан Ҳиротга қайтаётиб Мурғоб бўйида тўхтаганида, яъни 1471 йилнинг кузида рўй берганлигига шубҳа қолмайди. «Рашаҳот айн ул-ҳаёт»-даги Жомий зиёратига оид тафсилотлар унинг кейинги ҳаж сафарига тааллуқли маълумотлар бўлса ажаб эмас.

Замонавий навоийшуносликда Жомийнинг ҳаждан қайтиш санаси таниқли жомийшунослар – рус олими Е.Э.Бертелс, эронлик олим А.Ҳикмат, тожик олими А.Мирзоев, ўзбек олими А.Ўринбоевнинг Жомий ҳаётига доир тадқиқотларида 1474 йил деб белгилангани учун юқоридаги суҳбатдан англашилган Балх юриши ҳам 1474 йили юз берган деб тахмин этилган. Чунончи, А.Ўринбоев Жомийнинг Ҳусайн Бойқарога ёзган бир мактуби устида иш олиб борар экан, тилга олинган воқеалар Султон Ҳусайн Бойқаро ўз чегараларини Абу Саъиднинг ўғиллари – Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Аҳмад ва Ҳисор ҳукмдори Султон Маҳмуддан ҳимоялаш учун чиққан пайтда ёзилганига қараб, бу пайтда улар Хуросонга юриб, Балхни қамалга олгандилар дейди ва уни ҳижрий 878(1473/1474) йил деб белгилайди».²⁴³ Юқоридаги тафсилотлардан келиб чиқиб Жомий мактуби санасини

²⁴¹ Кўрсатилган манба. 40^а – 40^б-варақлар.

²⁴² Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.25.

²⁴³ Письма-автографы Абд ар-рахмана Джами из «Альбома Навои» / Введ., перевод и указ. А.Уринбаева. – Ташкент: Фан, 1982. – С.129.

А.Ўринбоев айтганидек ҳижрий 878(1473/1474) йил деб эмас, ҳижрий 875(1470/1471) йил деб белгилаш ҳақиқатга яқиндир.

Демак, айтиш мумкинки, Навоий муҳрдорликка ҳижрий 873 йил рамазон ойидан кейин (чунки у рамазонда Самарқанддан келган), яъни шаввол ойида(1469 йил апрел) тайинланган бўлса, унинг истеъфоси 876 йилнинг шаъбон ойидан(1472 йил январ, яъни амирликка тайинланишидан икки-уч ой олдинроқ, 1471 йил кузида рўй бергани ҳақиқатга тўғри келади. Шундан айтиш мумкинки, Султон Ҳусайннинг иккинчи маротаба тахтни эгаллаш учун олиб борган жангларида Навоий қатнашган. Боз устига, Алишер ўз табиатига хилоф равишда қилич кўтаришга ҳам мажбур бўлган. «Матлаи саъдайн...»да ишора этилганидек, Амир Алишер султоннинг ўзига эътиқодини оқлагани унинг «муқарраби ҳазрати султоний» унвонига сазовор бўлишига сабаб бўлган. Бу хизмат табиатан кўнгилчан, фақру фанога мойил қалбли ижодкор инсонга оғирлик қилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Балки шу сабаб у салтанат ишларидан бўшаб, хилватда нафас ростлагиси, ижод билан мунтазам шуғулланиш, тоат-ибодат билан машғул бўлишга интилгандир. Балки Навоийнинг муҳрдорликдан кетишининг бошқа, янада муҳимроқ сабаби бордир. Негаки шу давргача ғурбат ва мусофират ғамини чекиб келган ёш шoirнинг ўз ижодий ниятларини амалга оширишга кенг имкониятлар яралган пайтда ҳаммасидан биратўла воз кечишга қарор қилиши бунинг сабаби анча чуқур деган мулоҳазага олиб борадики, ҳозирча, бу ҳақда бирор аниқ хулоса чиқариш қийин. Ушбу истеъфо сабаби навоийшунослик олдидаги энг катта жумбоқлардан биридир.

Амирлик

Навоийнинг амирлик мансабига тайинланиши муҳрдорликдан тўғридан-тўғри кўтарилиш эмас, балки истеъфодан сўнг муайян вақт ўтгач султон хоҳиш-иродаси билан амалга оширилганини кўрдик. Яна бир масала аниқланмай қолмоқда. Юқорида кўриб ўтилган Навоийнинг амирликка тайинланиши ҳақидаги Хондамир маълумотини ўрганишда давом этамиз. Хондамир ёзади: «Амир Алишер аввалига бу мансабни қабул қилмади ва

дедики: «Мен энди улуғ остона ичкилари қаторидаман, улуғ мансаб эгасиман, осмон қадар тахт амирларининг барчасидан юқорироқ ўринда ўтирибман. Борди-ю амирлик мансабига ўтирсам, барлос ва орлот амирларидан баъзилари тўрага биноан мендан юқори ўтирадилар. Бас, бу амирларга кафил бўлмоқ мансабимдан пастроқдир. Хоқони мансур унинг узрини қабул қилиб бағоят иноятидин «барлос умаросидин амир Музаффар барлосдан бошқа бирон кимса амир Алишердан аввал муҳр босмасин!» деган ҳумоюн ҳукм чиқарди».²⁴⁴ (Бу ерда гап Навоийнинг амир сифатида имзо чекиш навбат-тартиби ҳақида кетмоқда. Уни Алишернинг муҳрдор сифатидаги муҳр босиш вазифаси билан адаштириб юбормаслик зарур – Ш.С.). Таклиф этилган мансабдан Алишернинг кўнгли тўлмади деган ҳаёлга келган Султон мазкур лавозим даражасини яна бир поғона кўтарган. Ушбу маълумотдан Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоийга чуқур эҳтироми, шу даврда унинг раъйига қараб иш тутишга мойиллиги юқори эканлигини сезиш мумкин. Шундан Навоийнинг саройдаги мавқесини аниқ тасаввур этиш мумкин. Ноиложликда қолган Навоий юксак лавозимни қабул қилади. Шундан сўнг, тарихчи таъкидлаганидек, «хоқон раъйини риоя этиб, аморат мансабини қабул қилди, тилладўз чопон, наврўзий кулоҳ кийиш билан фахр топди».²⁴⁵

Маълумотларнинг юқорида кўриб чиқилган қисмида бу икки буюк шахснинг яқин дўстлиги фонида Алишернинг иззатталаблиги бўртиб кўрингандек туюлади. Дафъатан, буни яширин кибрга ҳам йўйиш мумкиндир. Аммо ундай эмас. Унинг моҳиятида амирликни қабул қилмасликка бўлган уриниш ўз аксини топган.

Навоий сарой хизматидан имкон қадар узоқлашишга интилар экан, султонга ўз муддаосини аниқ тушунтириб беришга ботина олмаган. Бу давр Бойқаро салтанатининг илк паллалари эканлигини унутмайлик. Султон ҳали Навоийнинг дарвишона дунёқарашини тўлиқ тушуниб етмаган ва унга ҳам бошқалар каби шоҳнинг иноятидан умидворлик асосий мақсади бўлган кимса

²⁴⁴ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.26.

²⁴⁵ Ўша ерда.

сифатида қараган десак, янглишмасак керак. Фикримизча, Алишернинг юқоридаги бизга такаббурлик каби туюлган ҳаракати аслида султоннинг нафсониятига тегиши ва норозилигига сабаб бўлиши керак эди. У дўстини ўзидан совитиш ва умидини узишни ният қилган. Уни амал қизиқтирмаган. Аммо иш Навоий ўйлаганча чиқмади. Султон унинг мавқеини кўтаришни ўзининг бурчи деб билди. Кутилмаган вазиятга тушган Алишернинг амирликни қабул қилишдан бошқа иложи қолмади. Акс ҳолда, Султоннинг мурувватига ношукурчилик сифатида тушунилиши аниқ эди. Икки ўт орасида қолган Навоий ноўрин баҳонаси учун ҳам хижолат чекади. Чунки Султон буни такаббурликка йўйиши мумкин эди. Хондамир давом этади: «Лекин муҳр уриш учун ул жанобнинг қўлига нишон берганларида нафси синиқлиги ва бағоят улуғ тавозулигидан нишоннинг шундай жойига муҳр босдики, ундан тубанроққа муҳр босишга жой қолмади».²⁴⁶ Хондамир маълумотида тасвир ниҳоятда равшан, Навоийнинг ички дунёсига хос фазилатлар ҳаққоний очиб берилган: ҳужжатларга муҳр босиш фурсати етганда уларни амир Сайид Ҳасан Ардашерга юборади. Табиийки, унинг Алишердан олдин муҳр босишга ҳаққи йўқлиги сабабли ҳужжатлар яна Навоийга қайтарилади. Шунда у қоғознинг энг остига муҳр босадики, ундан пастда (қоида бўйича) муҳр босишга жой қолмайди ва бошқалар ундан юқорида муҳр босишга мажбур бўладилар. Бу билан у, аввало, устози Сайид Ҳасанга садоқатини намоиш этади ва, иккинчидан, бўлажак фисқу фасодларнинг олдини олиб, ўзининг мансабпарастликдан йироқ эканлигини исботлайди. «Равзат ус-сафо»да ушбу ҳодисани подшоҳ ғоят олқишлагани ҳамда вазирлар орасида расмга айлангани ҳақида алоҳида таъкидланади.

Охирги парчадаги ҳолатда Навоий султоннинг кўнглида туғилиши эҳтимоли катта бўлган ранжишни кетказиш учун интилгани сезилади.

Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро саройида қандай вазифаларни бажаргани тарихий манбаларда воқеа-ҳодисалар баёни жараёнида кўрсатиб ўтилган. Аммо унинг ҳукуматдаги

²⁴⁶ Ўша ерда.

расмий мансаблари ва уларда унинг ваколатидаги тармоқлар тавсифи келтирилмаган. Навоийнинг оддий вазирлик даври қисқа – муҳрдорлик лавозимида ишлаган 1469 – 1471 йилларни ўз ичига олади. Муҳрдорлик мансабидаги вазифа ва бурчи ўз-ўзидан равшан. Амири кабир лавозимида Амир Алишер қандай вазифаларни бажаргани ёки расмий тарзда айтганда, давлат бошқарувининг қайси соҳаларига масъул бўлганини биз юқорида «Вақфия» асаридаги маълумотлар асосида кўрсатиб ўтдик.²⁴⁷

Амирлик даврида унинг барча сарой аъёнлари билан муносабатлари олий даражада бўлганлигига манбаларда ишоралар бор.

Иккинчи истеъфо

Навоийнинг иш фаолиятидаги ўзгаришларни аниқлаш ва улар билан боғлиқ хронологияни ўрганиш шоир таржимаи ҳолини тиклашдаги энг муҳим жиҳатлардан саналади.

Бурхониддин Атоуллоҳ қаламига мансуб куйидаги таърих Навоийнинг Астрободга ҳоким этиб тайинланиши муносабати билан ёзилган:

**Он Амир Низомиддин Алишер
Авософ берун зи ҳадди тақрир.
Чун кард қабул боз аморат
Таърихе шуд «аморати Мир».**²⁴⁸

Учинчи мисрадаги ишора «яна амирликни қабул қилди» иборасидан абжад ҳисоби билан 1487 йил чиқади. Биз ундан Алишернинг қачондир амирликдан истеъфо бергани ва муайян муддат ўтгач, 1487 йили Астрободга жўнатилиши муносабати билан яна давлат ишига қайтганлигини фаҳмлаймиз. Манбаларда Навоийнинг амирлик лавозимини илк марта 1472 йили эгаллагани аниқ кўрсатилган. Алишер Навоийнинг амири кабир лавозимида қанча вақт ишлагани, қачон ва нима учун истеъфога чиққанлиги

²⁴⁷ Батафсил маълумотлар учун қаранг: Вақфия. – Б.68.

²⁴⁸ Ғиёсиддин б. Ҳумомиддин (Хондамир). Равзат ус-сафо. Босма. – Лакхнау, XIX аср. VII жилд. – Б.36. Мазкур асарнинг олти жилди Мирхонд томонидан ёзилган. – Ш.С.

ҳақида аниқ маълумот ҳозирча йўқ. Фақат манбалардаги ишоралар ва бошқа муносабат билан қайд этилган тарихий фактларни қиёслаб ўрганиш орқали айрим хулосаларга келиш мумкин.

Замонавий навоийшунослиқда шоир амирликдан 1476 йили истеъфога чиққан деган фикр қатъий суратда қабул қилинган. Бу фикр ҳозирги мавжуд барча тадқиқотларда очиқ-ойдин эътироф этмоқда. Ушбу сана дастлаб рус шарқшуноси В.В.Бартольд томонидан қайд этилган. У ўзининг «Мир Али Шер ва сиёсий ҳаёт» асарида «Жомий сўзларига кўра, Навоий нақшбандияни чуқур ўргангач, 881(1476/1477) ўз хоҳиши билан обрў ва эътибордан воз кечиб(амирлик назарда тутилмоқда – Ш.С.), фақр йўлига кирди»²⁴⁹, – деб таъкидлайди.

20 – 50-йиллар ўзбек навоийшунослари, жумладан, Олим Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий» тадқиқотида моҳиятан Бартольднинг қараши маъқулланган.²⁵⁰ Бироқ у асосни бошқа манбадан олади: «Алишер Навоий бу даврда буюк шоир Абдурахмон Жомийга бағишлаб, «Тухфат ул-афкор»(1476) номли форсча бир қасида ёзади. Унда шоирнинг подшо ва унинг саройига қарши нафрати жуда очиқ ифодааланган. Бу қасидага қойил қолган Абдурахмон Жомий унга жуда юқори баҳо берган эди. Бу қасидани у «тозиёна», яъни «қамчи» деб атаганди. Алишерга ёзган мактубида қасиданинг мазмуни тўғрисида шу сўзлар бор: «Қасиданинг мазмунидан шу маълум бўладики, сиз зоҳирий кўринишлардан, подшо саройидан қочмоқчисиз? Сизнинг бу иродангиз шукур қилишга лойиқдир...»²⁵¹

Мушоҳада этилганидек, О.Шарафиддинов «Тухфат ул-афкор» борасидаги Жомий фикри ва қасида яратилган йил асосида Амир Алишернинг истеъфоси бўйича қатъий хулоса чиқарган.

С.Айнийнинг «Алишер Навоий» (1948) тадқиқотида О.Шарафиддинов келтирган «Тухфат ул-афкор»даги маълумотга яна бир қўшимча асос – «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дан бир хотира лавҳаси уланиб, қуйидаги яхлит «эпизод» яратилади: «Бу воқеадан кўп

²⁴⁹ Бартольд В.В. Мир Али Шер и политическая жизнь // Сочинения. В IX томах. – М.: Наука, 1964. Т.II. Ч.2. – С.235.

²⁵⁰ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент, 1971. – Б.66.

²⁵¹ Уша ерда.

ўтмай(О.Шарафиддинов талқинидаги қасида воқеасидан сўнг – **Ш.С.**) Алишер Жомийнинг рухсатини олмасдан, ҳукумат ишидан истеъфога чиқади. Унинг бу ишга, яъни амалдорликдан истеъфо беришига Жомий қандай қараганини у «Хамсат ул-мутаҳаййирин»-да қуйидагича қайд этади», – дейди Айний ва шу ерда биз «Мухр-дорлик» бўлимида кўриб чиққан Навоий – Жомий суҳбатини келтиради.²⁵² Мазкур қарашларнинг илмий таомилга киритилиши замонавий навоийшуносликнинг илк даврлари: 20 – 40-йилларга тўғри келиб, Навоийнинг илк юбилейи арафасидаги шошилинч тадбирлар жараёнида содир бўлган. Шунинг учун ҳам устоз навоийшуносларимизнинг хизматларини заррача камситиш фикридан йироқмиз. Шу билан бирга, улар ўз хулосаларида асосланган маълумотларни яна бир қарра қайта таҳлил қилиш фойдадан холи эмас.

В.В.Бартольд асосланган Абдурахмон Жомийнинг сўзлари унинг «Нафаҳот ал-унс» асари дебочасидан олинган. Унда муаллиф асар яратилиши сабаби устида тўхталаркан, ёзади: **«Дар таърихи санаи аҳади ва саманин ва саманмиа, муҳибби дарвишон ва муқтақиди эшон, он ҳама аз шуғл сер ва бар фақр далер – Низомиддин Алишер, ки ба тўъу ихтиёр аз олий маротиби жоҳ ва эътибор эъроз намуда ва ба қадами таслим ва ризо бар сулуки жодаи фақру фано иқбол фармуда, аз ин фақир мисли он сурате, ки бар дил гузашта буд ва дар хотир мутамаккин гашта, истидъо кард»**.²⁵³ Ўзбек тилидаги адабиётларда Жомийнинг сўзлари қуйидаги кўринишда учрайди: «881 йилда дарвишлар дўсти ва уларнинг мухлиси, ҳамма машғулотдан тўқ, фақирлик йўлига ботир амир Низомиддин Алишер(бу киши ўз хоҳиши ва ихтиёри билан даража ва эътиборнинг аъло мартабасидан бёт қайтариб, таслим ва ризо қадами билан фақирлик ва фонийлик йўлини қабул қилган), бу фақирдан кўнгулдан ўтган ва хотирда қарор топган шаклдагидай илтимос қилди».²⁵⁴ Қизиғи шундаки, аслият бундай таржима этилмасдан, балки **«Дарвиш-**

²⁵² Айний С. Навоий. Куллийёт. Дар 15 жилд. 1985. – С.306.

²⁵³ Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ал-унс. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ. Инв. 5149. 2^а-варақ.

²⁵⁴ Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Тўплам / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1966. – Б.136.

лар дўсти ва уларнинг мухлиси, ҳамма (дунёвий) машаулотлардан тўйган, фақр йўлига ботирларча отланган, ўз майлу ихтиёри билан қадру эътиборнинг олий мартабаларидан воз кечган ва таслиму ризо қадами билан фақру фано йўлига юзланган Амир Низомиддин Алишер 881 йили бу фақрдан кўнгилдан ўтган ва хотирда қарор топган шаклдагидай илтимос қилди» тарзида ҳам ўзбекчага ўгирилиши мумкин эди. Жомий жумласига синчиклаб қаралса, унда адиб сажъ усулини қўллаш ниятида иншо санъатида маъмул бўлган усул – сифатдошлар билан ифодаланган аниқловчиларни уюштириб келтиришдан фойдаланганлиги яққол кўзга ташланади. Қаранг: **«муҳибби дарвишон – муътақиди эшон»**(дарвишларга севимли бўлган – улар эътиқод қўйган), **аз шугл сер ва бар фақр далер»**(дунёнинг ишидан тўйган – фақирликдан қўрқмаган) ва шунга монанд **«эъроз намуда – иқбол фармуда»**(юз ўгирган – юз қаратган). Обрў-эътибордан воз кечмоқ ва фақру фано томон юзланмоқ дейилиши ҳали салтанатдаги мансабдан расман истеъфо берди дегани эмас. Шунга биноан, Жомий бу жумлада **«расмий равишда фақру фано сулукини қабул қилди»** маъносини ифодаламаётганлиги ҳам равшан бўлади. Шу нуқтаи назардан Жомий фикрини шу даврда, яъни ҳижрий 881/1476 милодий йилга келиб, Навоий «фақру фано» сулукига мойиллиги жуда баланд бўлганлигини назарда тутган, деб қабул қилиш мумкин. Ундан ташқари, Жомийнинг ҳижрий 881(1476) йил санасини келтиришдан мақсади мазкур китобнинг яратилиш ғояси туғилган пайтга эътиборни қаратиш эди. Унинг Навоий истеъфосига алоқаси йўқ. Аммо, шубҳасиз, бу сана ўша даврлардаги Навоий кайфияти ва дунёқарабини аниқлашда жуда катта аҳамиятга эга. Рус шарқшуноси Е.Э.Бертельс ҳам ўзининг «Навоий» монографиясида мавзу тақозоси туфайли ушбу масалани четлаб ўтолмаган. Айнан у Навоийнинг 1476 йили истеъфога чиққанлиги ҳақида очиқ фикр билдирмаган ягона олимдир.²⁵⁵ Унинг Навоий руҳиятидаги ўзгаришлар ҳақидаги хулосалари ўз илмийлиги билан бугун ҳам муҳимдир.

²⁵⁵ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр.труды. – М.: Наука, 1965. – С.118.

Олим Шарафиддинов келтирган матн-иктибосларни ҳам қайта кўриб чиқиш зарурати бор. Фикри ожизимизча, О.Шарафиддинов «Тухфат ул-афкор» билан боғлиқ хотира-лавҳада Абдурахмон Жомий фикрларини нотўғри изоҳлаган кўринади. Биринчидан, асл матн куйдагича: **«...Аз фаҳвои он чунон маълум шуд, ки хизмати эшонро иродати иқбол бар қиблаи мақсуд ва эъроз аз намудҳои бевуд мутааккад шуда...»**²⁵⁶, яъни «Мазмунидан маълум бўлдики, ул кишида (Навоийда – **Ш.С.**) мақсуд қибласига юз буришга (яъни фақр тариқатига) ва асосга эга бўлмаган (яъни фоний дунё лаззатлари – **Ш.С.**) кўринишлардан юз ўгиришга қатъият ҳосил бўлмиш»деб айтилган. Иккинчидан, Жомий томонидан Навоийнинг ўзини назарда тутиб «хизмати эшонро», яъни «ул кишида» деб айтилган ибора сўзма-сўз ўгирилиб «у кишининг хизматларини» тарзида подшо мулозаматига тааллуқли қилиб юборилган. Учинчидан, О. Шарафиддинов мактубнинг кейинги қисмидаги фикрни ҳисобга олмаган. Унда Жомий шундай давом этади: **«Аммо агар, чунончи, дар таъйири умурри суварии ва тарки иштиголи ғайри зарури, чун мулоийми мизожи азизон нест, муболага наравад ва дур наменамояд, ҳеч жо нест, ки мақсуд зоҳир нест ва жамоли зуҳурашро камоли зуҳур сотир не»**. (Таржимаси «Аммо зоҳирий ишларни ўзгартиришга ва ҳожатдан ташқари машғулотларни тарк этишга қўл ҳам ҳаракат қилинмасаки, бу азизлар мижозига мувофиқ эмас. Ва узоқ эмас ва ҳеч жой йўқки, мақсад юз кўрсатмасин, кўрингувчи жамолни (яъни Оллоҳ жамолини – **Ш.С.**) кўринувчи камол (яъни инсон камолоти, бу ерда Навоий камолоти-га шаъма қилинмоқда – **Ш.С.**) бекитувчи эмас».) Бу ерда Жомий давлат ишлари инсон руҳий камолоти масалаларига ғов бўла олмаслигини таъкидламоқчи ва Навоийни давлат ишларидан истеъфо бериш ниятидан қайтарган.

С. Айний хулосаси ҳақида гапирадиган бўлсак, у икки хотира-лавҳани бир-бирига улашда эътиборсизлик оқибатида уларнинг бошқа-бошқа даврларга тааллуқли эканлигини ҳисобга ол-

²⁵⁶ Алишёр Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин // Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1999. Т.ХIV. – Б.36.

маган ёки тузум манфаатларига мос келишини ўйлаб, атайин шундай йўл тутган. Чунки «Тухфат ул-афкор» қасидаси билан Жомий мактуби ҳижрий 880(1475/1476) йили ёзилган бўлиб, Навоий подшоҳ билан Марвга қишлоғга борганда Жомий иккаласи содир бўлган ёзишмаларга тааллуқдир. Иккинчи лавҳа эса Жомийнинг Макка сафаридан ва Ҳусайн Бойқаронинг Балх юришидан қайтган маҳалида юз берган. Биз тадқиқотимизнинг олдинги саҳифаларида Жомий ҳаж сафарларидан бирига 1470/1471 йили боргани ҳақида гапириб ўтгандик. Али Сафийнинг «Рашаҳот»да ёзиши бўйича, Жомий 1472 йили ҳажга кетган ва бу сафарга бир ярим йил вақт сарф бўлган.²⁵⁷ Бу ҳолатда ҳам С.Айний фикри тарихий воқеликка тўғри келмайди.

Кузатишлар шуни аён қилдики, В.Бартольд томонидан «Навоий – шоҳ» зиддиятини кўрсатиш учун «истеъфо» талқинини ривожлантириш йўлида ташланган «уруғ» О.Шарафиддинов ва С.Айнийни шу йўналишда янги материаллар топишга ундаган. Улар Навоийнинг истеъфосига асос сифатида «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дан мисоллар келтириш орқали бу талқиннинг фанда янада қатъийлашишида муҳим «хизмат» кўрсатдилар.

Навоий истеъфога 1476 йили чиқмаганига яна бир далил бор. Бу масалада энг муҳим аниқлик киритувчи манба унинг «Вақфия» асари эканлигини таъкидлаш лозим. Бу асар ҳижрий 886(1481/1482) йили ёзилган. Унинг дебочасида муаллиф уни ҳажга юбориш ва давлат ишларидан озод этиш ҳақидаги икки илтимос билан мурожаат қилади: «Ул ҳазратнинг(Султон Ҳусайн Бойқаронинг – Ш.С.) муаббад давлатидин ва рафеъ химматидин кўнглумга кечмаган комларга комгор бўлубмен ва тушумга кирмаган мақосидга иқтидор топибмен. Икки орзу риштасидин ўзгаким, гирихи кўнглум пардасидин ечилмади, икки мурод ғунчасидин ўзгаким, тугуни жоним гулшанидин очилмади. Аммо умидим улдурким, бу икки умидим мевасидин дағи баруманд ва муродим будурким, бу икки муродим гавҳаридин дағи сарбаланд бўлғаймен ва бу орзумандлиғ хорхорининг тикани кўнглумда синмағай ва бу мурод гавҳарининг

²⁵⁷ Али б. Ҳусайн ал-воиз Кошифий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт. Қўлёзма. 130^б-варақ.

ёғинин қатрадек туфроққа элтмағаймен... Бу мазкур бўлгон икки орзудин бири муборак сафардурким, исломим шахси беш ҳисдан бирининг ўқсуқлиги жиҳатидин ноқис бўлмағай ва мусулмонлиғим панжаси бир бармоқ йўқлуғидин малул қолмағай... Ва иккинчи му-родим улким, ул ҳазратнинг (Ҳусайн Бойқаронинг – Ш.С.) ғоятсиз иноятлари ва ниҳоятсиз шафқатлари муқобаласида юқори мазкур ва садрда мастур бўлгон хизматлардин (олдинроқ санаб ўтилган Навоийнинг саройдаги вазифаларига шаъма қилинмоқда – Ш.С.) бу фақри шикаста ва бу ҳақри дилхастага муносиброқ хизмат ул эрдиким, зубдаи авқотим ва хулосаи ҳаётимни ул ҳазратнинг мад-ҳи зоти ва таърифи сифотида сарф қилсам эрди ва ул бобда ғарро қасидалар ва рангин ғазаллар ва матбуъ маснавийлар ва маснуй иншолар, балки ҳар навъ назм ва насрдин китоблар тасниф қил-сам эрди ва мужалладлар тартиб берсам эрди, то ул ҳазратнинг фархунда оти бу васила била кўп йиллар рўзгор саҳифасида маз-кур ва хумоюн зоти бу восита била кўп қарнлар рўзгор аҳли тилида мазкур бўлса эрди»²⁵⁸. Навоий давлат хизмати бу ишларни амалга оширишга жиддий тўсқинлик қилишини аниқ ифодалаган: «бу навъ ғамноклик била(яъни давлат юмушлари билан) не нишотомез ал-фозға рабт бергай ва бу паришонлик била не маоний гавҳари жамъ қилғай?». Шоир «Хамса» ёзилишига аниқ ишора этади: «Аммо умидим борким, ул ҳазрат давлатидин онча фароғат даст берғай-ким, кечган ҳаётим бақиясин ва ўтган авқотим татиммасин бир ишга сарф қилғайменки, жаҳон интиҳосиғача қадар ул ҳазратнинг зикри хайри бодасидин улус хушҳол ва яна жаҳон ибтидосиғача анинг авсофи ҳамидаси оби ҳаётидин халойиқ коми маломол бўлғай».²⁵⁹

Кўриниб турибдики, Алишер Навоий ўзининг давлат ишлари-дан озод этилишини сўрамоқда. «Вақфия»нинг 886(1481/1482) йили ёзилгани ҳисобга олинса, 1481 йили ҳали Навоий амирлик лавозимида ишлаб турган бўлиб чиқади.

«Вақфия»даги илтимосларнинг натижаси одамни ўйлантира-ди. Навоийнинг чиройли тарзда етказган илтимослари қонди-рилганмикан?

²⁵⁸ Вақфия. – Б.261 – 263.

²⁵⁹ Кўрсатилган асар. – Б.265.

Мантиқ нуқтаи назаридан Ҳусайн Бойқаро шоҳлик расми бўйича ҳар иккала илтимосни ҳам қондириши лозим эди. Тарихий асарлардан бизга маълумки, Султон Ҳусайн Амир Алишернинг ҳажга боришига рухсат бермаган. Унда уни давлат ишларидан озод этганми? Шоирнинг ўзи бу ҳақда кейинчалик бўлса-да, очиқ гапирмаган. Бироқ Навоий ижодиёти эволюциясини кўздан кечириш шу масаланинг ечимига олиб келадиган баъзи тахминларни туғдиради. Биз биламизки, «Вақфия»дан кейин 1481 йилдан 1485 йилгача бўлган оралиқда Навоий ўзининг шоҳ асарларини, жумладан, «Хамса»ни яратди, «Бадоеъ ул-бидоя» девонини тузди.²⁶⁰ Тез орада, ўша йилнинг ўзидаёқ «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг тартиби ниҳоясига етиб, унинг китобат қилинганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Қисқа давр ичида тинимсиз меҳнат ва тўлиқ ўзни бағишлаш орқали дунёга келиши мумкин бўлган бу улкан асарларни давлат ишлари билан бир пайтда яратиш жуда оғир эмасми? Демак, Султон унинг фақат бир илтимосини бажарган бўлиши, яъни истеъфосини қабул қилган бўлиши керак. Чунки Навоий юқорида ўз истеъфосидан мақсад – «Султон Ҳусайн номини тарих зарварақла-

²⁶⁰ Қаранг: Валихўжаев Б. «Хамса» ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. №1. – Б.17; Абдуғафуров А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиш санаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. №4. – Б.8. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг бизга маълум қадимий нусхаси Парижда сақланиб, ҳижрий 886 йилда тузилган. Мазкур девонга тартиб берилиш вақти борасида навоийшуносликда кўп баҳслар бўлган. Баъзилар уни 1470 – 1476 йиллар, айримлар 1471 – 1472, яна бир гуруҳ олимлар 1468 – 1481 дейдилар. А.Абдуғафуров ёзади: «Биринчидан, Навоийнинг ўз таснифи бўйича, 1476 йилдан бошланувчи ўрта ёшлик – «васати син»да яратилган ғазалларнинг, шунингдек, 1477 – 1478 йиллар воқеаларидан баҳс этувчи бир неча қитъаларнинг девон таркибида мавжудлигидан ҳамда дебочадаги ёрдамчи далил-ишоралардан, иккинчидан, илк кўлёзма нусханинг 1481 йилда кўчирилганлиги фактидан «Бадоеъ ул-бидоя» ҳижрий 884(1479/1480) йили тузилган деган хулосага келиш мумкин (Кўрсатилган манба. – Б.7 – 8). Демак, Навоий ҳижрий 886 йилда «Вақфия» нусхасини султонга тортиқ қилиб, истеъфога чиққандан сўнг тезда девон устида ишлаган, ўша йилнинг ўзидаёқ кўчиртириб, султонга тақдим этган бўлиши мумкин.

рида қолдириш нияти»да шоҳ асарлар яратиш эканлигини таъкидлаган. Дарҳақиқат, шу даврлардан эътиборан буюк «Хамса»ни ёзишга киришганлиги шоҳ расмий равишда истеъфосини қабул этган деган фикрга олиб боради. Хамсанинг биринчи достони «Ҳайрат ул-аброр»нинг яратилиш санаси 1482 йил эканлиги бизга маълум. Демак, у 1481 йили давлат лавозимларидан озод қилинган дейиш мумкин. Унинг амирлик лавозимидаги фаолият йилларини 1472 – 1476 йиллар деб эмас, 1472 – 1481 деб белгиласак, тўғри бўлар. Аммо Навоий амалда Султон хизматларидан тўлиқ бўшай олмаган кўринади. «Садди Искандарий» достонида шу кайфиятни ифодаловчи ўринлар мавжудлиги шундан далолат беради. Ҳар ҳолда, Ҳусайн Бойқаро буюк асарлар яратишга бел боғлаган дўстини расмий равишда давлат лавозимидан бўшаган бўлса ҳам, давлат юмушларидан озод этмаган кўринади ва бу, табиий.

Шу ўринда бир савол кишини ўйлантиради. Навоий «Хамса» ёзиш учунгина давлат ишларидан истеъфо берганми? Биз бу масалада устоз навоийшуносларимизнинг улуғ мутафаккирнинг фақр ва қаноат тариқиға берилганлиги хусусидаги фикрларини тўла маъқуллаймиз ва яна бир далил билан ўз мулоҳазаларимизни яқунлаймиз. Истеъфонинг асл сабабини Навоийнинг ўзи кўрсатиб кетган, деб айтиш мумкин. Бу «Вақфия» муқаддимаси охирида келтирилиб, тўрт ният ифодаланган рубоийларнинг биринчисида ўз аксини топган. У қуйидагича:

***Олам ишидин мени малул эт, ё раб,
Фақр эмгаги тортарға ҳамул эт, ё раб.
Бу ишки, сенинг ризонг учун қилмишмен,
Ҳам айни ризо била қабул эт, ё раб.***

Биринчи мисрада шоир Оллоҳдан ўзини дунё ишларидан малул этмоқни, яъни безор қилишни (луғавий маъноси ҳайф, таассуф, зиқ бўлмоқ ва ғамгин бўлмоқни билдиради), иккинчи мисрада эса фақр машаққатини кўтарувчи ҳаммол этишни сўрамоқда. Демак, Навоий айни шу даврга келиб ўз ҳаётини фақр тариқати билан боғлашга ва қолган умрини тоат-ибодат, охират арконларини бажариш ҳамда ижод билан шуғулланишда ўтказишга қарор қилган. Рубоийнинг учинчи мисрасида бу қарор

Оллоҳ ризолиги йўлида эканлиги айтилгани ҳам шубҳага ўрин қолдирмайди. Демак, Навоийнинг бутун мол-мулкини вақф этиш ва истеъфо сўрашдан асл мақсади борлиги ҳам маълум бўлади. Бу ўтган йиллар давомида тобора қатъийлашиб борган истак – мансаб ва жоҳ қуршовидан қутулиб, фақр либосини кийиш эди. Аммо зинҳор буни суфия тариқатига кириш деб тушунмаслик керак. У гарчи нақшбандияга эҳтироми буюк эса-да, аммо ҳеч қайси тариқат аъзоси бўлмаган. Бунинг ўзига хос сабаблари бор ва у алоҳида мавзудир.

Навоий – Астробод ҳокими

«Равзат ус-сафо»да келтирилган маълумотга кўра, Султон Ҳусайн ҳижрий 892 йилнинг қишида (1486/1487 йил) Амир Алишерни дор ул-фатҳ Астробод ҳокими этиб тайинлашга қарор қилган. Хондамир кўрсатишича, «Ҳижрий 892 йилнинг қишида (1486 декабр – 1487 январ) хоқон Марвда қишлаб турганида Астробод ҳокими Амир Мўғулни ўз даргоҳига чақириб олди ва унинг мунаввар кўнглига Амир Алишерни дор ул-фатҳ Астробод ҳукумати билан сарфароз этиш қарори келди. Ул ҳазратнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) фикри софкўнгил амирга яширин эди.²⁶¹

Астробод ғарбий чегара ҳудудида жойлашган Жўржон вилоятининг маркази эди. Хуросоннинг ғарбий қўшниси Оққуюнлилар давлати эди. У замонларда ҳозирги Эрон давлати бўлмаган ва бу ҳудуд Шарқий Ироқ деб аталарди. Ғарбий чегараорти ерлари Оққуюнлилар салтанатига тобе Ардабил мулки соҳибларига қараган. Бу мулк бошида шиа мазҳабининг кўзга кўринган арбоби шайх Сафиуддин(1254 – 1334) асос солган сафавийлар сулоласи вакиллари туриб, кучли ҳокимият ва улкан вақф ерларига эга эдилар. XV асрнинг иккинчи ярмида уларнинг сиёсий саҳнага чиқиши кузатилади. Сафавийлар пешвоси Шайх Жунайд(1447 – 1456) Оққуюнлилар ҳукмдори Султон Узун Ҳасан билан куда-андачилик орқали яқин муносабатлар ўрнатиб олади. Бу тадбир ўша даврда анча кучли ҳисобланган Қорақуюнли-

²⁶¹ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.36.

лар салтанатига қарши иттифоқ эди. Сафавийларга озарбайжонларнинг кўчманчи элатлари устажлу, румлу, афшорларнинг қуролли гуруҳлари қўшила бошлайди. Жунайд Шервон ва Доғистонни босиб олишга уриниб кўради, аммо шервоншоҳлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатадилар. 1456 йили Самур дарёси бўйида Жунайд ва шервоншоҳ Халилуллоҳ ўртасида катта жанг бўлиб ўтади. Жунайд мағлубиятга учраб, ўлдирилади. Унинг ўрнини эгаллаган шайх Ҳайдар(1456 – 1488) отасидан ҳам баттар ўзга мол-мулкка ўч эди, қўшни ҳокимликларга ҳужум қилишни режалаштира бошлайди. Гарчи Шайх Ҳайдарнинг Шервон шоҳлиги ва бошқа мулкларга иштаҳаси олдиндан овоза бўлиб юрган эсада, оққуюнлиларнинг бу даврдаги ҳукмдори Яъқуб мирзо ва шервоншоҳ Фаррух Ясор бунга етарли эътибор қаратмадилар. Балки, шайхнинг онаси Ҳадича Хотун Яъқуб мирзонинг аммаси, Шайх Ҳайдарнинг хотини Аламшоҳ Бегим эса Яъқуб мирзонинг кичик синглиси бўлгани учун ҳам ундан хавотирланмагандилар. Шервоншоҳ Яъқуб мирзонинг қайнотаси бўлгани учун унга суянган, Шайх Ҳайдарнинг тизгини Яъқуб мирзонинг қўлида деб ўйлаган, шекилли. Воқеалар ривожи жуда табиий бошланган. Ҳижрий 893(1487/1488) йили Шайх Ҳайдар онаси Ҳадича Хотун воситасида султон Яъқубдан ғайридин черкасларни вақти-вақти билан «адабини бериб туриш» ниқоби остида лашкар йиғиш ва Оққуюнлилар давлати ҳудудида озод ҳаракат қилишга рухсат олади. Бу эса шайхнинг қўлида кучли армия тўпланишига ва қўшни давлатлар учун хавфли рақибга айланишига олиб келади.²⁶² Фикримизча, султон Ҳусайн Бойқаро даврининг ўта билимдон саркардаларидан ва давлатлараро муносабатларнинг шаклланиш жараёнларидаги паст-баландликларни чуқур тушунган давлат арбоби сифатида Шайх Ҳайдарнинг келажак мақсад ва шум ниятларини яхши тасаввур қилган. Балки унинг режаларидан воқиф бўлгандир. Хуросоннинг ғарбий чегараларидаги шиа халқларининг, агар бирор кор-ҳол юз берса, Ҳайдар томонига ўтиб кетиш хавфини сезган. Ҳусайн Султон Яъқуб ва Фар-

²⁶² История Азербайджана / Под ред. И.А.Гусеинова и др. – Баку, 1958. Т.1. – С.209.

рух Ясор билан муносабатларни янада яқинлаштириб, Ҳайдар билан келгусида келиб чиқиши муқаррар тўқнашувнинг олдини олиши керак эди. Бунинг учун чегараолди вилоятини шундай кишига топширмоқ лозим эдики, у ердаги халқлар бўйсунадиган ва иззат қиладиган, асосийси, Султон Яъқуб ва чегарадош вилоятларнинг ҳокимлари билан муносабатларда жуда ҳам уста дипломат ва уларнинг ҳурматини қозона оладиган инсон бўлиши зарур эди. Табиийки, бу тадбир шиа ва суннийлар орасида ҳам, қўшни ҳукмдорлар ўртасида ҳам мавқе ва эътибори баланд Навоий орқалигина амалга ошиши мумкин эди.

Журжон вилояти ҳокимлиги улуғ лавозим бўлишига қарамай, Алишер Навоий Астрободга кетаётганлигидан норози эканлиги манбаларда кўрсатиб ўтилган: «Собиттадбир амир тангри таолонинг ризолиги йўлида ҳозирлиги, ҳоқони мансур муҳим ишларини кифояти сарвига хушбўй хотирининг майли камолот даражасида бўлганлиги учун бу амрни қабул қилиш хусусида бирор нима демади. Кўп муболағадан сўнг, ризо бошини тебратиб, таважжуҳ юзини ул тарафга ўгириб, олампаноҳ даргоҳ мулозимларидан амир Бобо Али ва амир Бадриддинни ҳамроҳ қилиб Астрободга жўнади»²⁶³, – деб ёзади Хондамир.

Шу тариқа Навоийнинг учинчи марта расмий равишда давлат ишларига қайтганини кўриш мумкин.

Астробод Хуросоннинг ўта муҳим аҳамиятга эга минтақаси эди. Қалтис шароитда уни бошқариш ҳокимдан катта масъулият ва тинимсиз меҳнатни талаб қилиши, табиий. Боз устига, у барча мол-мулкни вақф этиб, 1481 йилдан бери ижодга берилган, қолган умрини ижод ва ибодат билан ўтказишга аҳд қилганди. Аммо ватан манфаатларини ўз ақидаларидан устун қўйиб, бу масъулиятли вазифани ўз зиммасига олади ва Астрободга жўнаб кетади.

Манбаларда унинг Астрободдаги фаолияти ҳақида маълумотлар жуда кам. Ҳозирча, асосан, Навоийнинг қўшни давлатлар ҳукмдорлари билан алоқаларини бирмунча ёритувчи ёзишмалар, жумладан, унинг Шервоншоҳ Фаррух Ясорга ёзган мак-

²⁶³ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.36.

туби, Оққуюнлилар ҳукмдори Султон Яъқуб мирзо, унинг бош вазири Шайх Наҳм билан ўрнатган яқин алоқаларидан дарак берувчи баъзи мактуб ва маълумотларга эғамиз, холос. Навоий-шунос олимларимизнинг тадқиқотларида Мир Алишернинг Астрободдаги кайфияти етарли ёритилган. Астрободда бир йил тургач, қайтишга изн сўрайди. «Равзат ус-сафо»дан: «...Амир Алишер бир йил муддат Журжон вилоятида мулку мол забти билан машғул бўлгандан сўнг ҳоқони мансур билан мулозамат шавқи кўнглидан кечди ва ижозат олингач, амир Бадриддинни ўз ўрнида қолдириб, дор ус-салтана Ҳиротга қараб йўналди... ва ўша вилоят ҳокимлигини бирортага берилишини илтимос қилди. Лекин ҳоқони мансур унинг бу илтимосини ризо қулоғи билан тингламади ва бир неча кун ўтиб яна Астрободга қайтишига рухсат берди».²⁶⁴

Султон Ҳусайн Бойқаро унинг илтимосини ризо қулоғи билан тинглаганининг сабаби, бизнингча, бу пайтга келиб, Ҳусайн Бойқаро олдиндан кўролган воқеалар юз бера бошлаган. 1488 йил бошларида Шайх Ҳайдар ялпи ҳужумга ўтиш вақти етган ҳисоблаб, Шервон шоҳлигини босиб олиш пайига тушади: бутун лашкарини Ганжа ва Барда оралиғида тўплайди. Сўнг Фаррух Ясорга одам юбориб, ҳар галгидек, черкасларни талаб келиш учун бораётганлигини ва Дарбанд йўлини ислом лашкарига очиб қўйишни сўрайди. Фаррух Ясор элчини кутиб олиб, иззат-икром билан кузатгач, Дарбанд йўлини очишга фармон беради. Шунда Ҳайдар ўз аскарларининг саллаларини ўн икки имом шаънига ўн икки йўлли қизил рангга бўятади ва Дарбанд йўлидан осонликча ўтиб олгач, Шервонга қарши уруш бошлади. Фафлатда қолган Фаррух Ясор беҳуда қон тўкилишидан қочиб, оила-уруғи билан Гулистон қалъасига бекиниб олади. Шайх бошлиқ минглаб «қизилбошлар» етти ойгача қалъани қамалда тутадилар. Ниҳоят, Ҳайдарнинг инсофга келишидан умидини узиб, тоқати тоқ бўлган Султон Яъқуб қаҳр билан Шервонга отланади ва 893 йилнинг жумод ус-соний ойининг охирларида (1488 йил июн) Ардабилга етиб боради. Бу хабарни эшитган Шайх қалъани

²⁶⁴ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.37.

қўйиб, Дарбандга чекинади. Султон унинг изидан қувади ва ражаб оғи охирида(июл) улар ўртасида қаттиқ жанг бўлиб ўтади. Пировардида, Ҳайдар жанг майдонида ўлдирилади ва қизилбошлар қўшини тарқатиб юборилади.²⁶⁵

Демак, Навоийнинг Астрободда туриши шу сабабларга кўра жуда ҳам зарур бўлган. Негаки, чегараолди шиа халқларини тинчлантириб туриш, уларнинг кўнгилларида сафавий шайхларига кўр-кўрона садоқат натижасида юзага чиқаётган жиҳод учқунларини ўчириш, шу билан бирга, қалтис вазиятда оғирлик, босиқлик ва чуқур мулоҳаза билан тўғри иш юрита олиш Ҳусайн Бойқаро назарида фақатгина Амир Алишернинг қўлидан келиши мумкин эди...

Навоий имкони топилди дегунча ҳукумат ишларидан озод этишни султондан сўраб турган. Қуйидаги воқеа бунга далил бўлиши мумкин.

Амир Алишернинг ёнида дастёр ва ҳамдард бўлган жияни Ҳайдар унинг қандайдир топшириғи билан Астрободдан Ҳиротга келади. Хондамир ёзади: «Мир Ҳайдар савдойилиқдан анча бахраманд одам эди. Ана шу савдойиликка шароб кайфи қўшилиб кетган бир вақтда бундай деди: «Султон ҳазратларининг яқин дўсти (яъни Амир Алишер) халофатойинлик остонанинг (яъни султоннинг) мулозимлари Кокулий баковулга Амир Алишернинг овқатига заҳар қўшиб беришни тайинлаганликларидан хабар топиб қолди. Шунинг учун ул зот қаттиқ ваҳимага тушиб, подшоҳга душманлик хаёлини кўнгил саҳифасига тадбир қалами билан ёзибдурлар». Хоқони мансур бу гапни эшитиб изтиробга тушди ва шамолдек тез елувчи элчини Амирни овунтирадиган ҳуמוюн нишон билан Астрободга юборди ҳамда нишонда қасамёд қилиб, айтдики: «Бу хусусда ул жанобнинг таъби шарифларига нимаики етган бўлса ҳақиқатдан йироқдир ва ҳаргиз бунақа фикрни шарофатли хотирларига келтирмасинлар». Султоннинг чопари Амир Алишернинг ҳузурига етиб бориб нишонни топширганда султон ҳазратларининг яқин дўсти ҳайрат денгизига чўмди. Чунки ўша гап-сўздан умуман беҳабар эди. Шу

²⁶⁵ История Азербайджана. – С.209.

бўлдию, подшоҳни зиёрат қилиш баҳонасида ўн-ўн икки кун деганда Астрободдан Ҳиротга етиб келди ва подшоҳ этагини ўпиш саодатига етишгач, арз қилди: «Амир Ҳайдар айтган гапларнинг бариси ёлғон ва ўта кетган бўҳтондир. Мен ҳеч қачон бунақа гапларни эшитмаганман». Шу сабаб Амир Ҳайдар жазога тортилди ва ҳибс этилди».²⁶⁶

«Заҳар» воқеасининг ҳақиқатда бўлган ёки бўлмагани номаълум. Бошқа манбаларда бу масала ёритилмаган. Аммо мазкур воқеа Ҳиротга сабрсизлик билан ошиқиб турган Навоий учун султон билан мазкур истеъфо борасида яна бир карра гаплашиб олиш имкониятини берди. Чегараолди хавфи бартараф бўлгани сабабли анча хотиржам тортган Ҳусайн Бойқаро Амир Алишерга Астрободни топшириб, Ҳиротга қайтишга рухсат этади. Мир Ҳайдар бу ишни ўз тоғасига куюнчақлигидан қилганими ёки оддий фаросатсизлик туфайлими, унинг қандай баҳоланишидан қатъи назар, ҳар ҳолда, Навоийнинг Астробод ҳокимлигидан қутулиб Ҳиротга қайтишига ёрдам берган.

Манбаларда келтирилишича, Алишер Навоий Астрободда бир ярим йилча яшаган. Мана шунинг ўзи ҳам қайсидир маънода биз илгари сурган мулоҳазаларни тасдиқлайди.

Амир Алишер Астрободдан қайтгач, амирлик ва давлат ишларини тарк этади. Унинг илтимосига султон ҳам қаршилиқ қилмайди. Хондамир бу даврда Навоий ўз масканида тинч ҳаёт кечиргани ва султон уни эъзозлаб мактублар ёзганда унинг барча унвонларини келтиришини алоҳида қайд этиб ўтган: «Астрободдан қайтгач, соҳибтадбир амир(Алишер) фориғболлик билан ўрганган ватани ва эски масканида кун кечирди. Амирлик ва ҳокимликни тарк этиш воситаси билан кун сари олий даражаси тоза, таъзиму тақрими бандоза бўлиб, аҳвол шу ерга бориб етдики, ҳоқони мансур унга йўллаган мактубларида ул жанобнинг (Алишернинг) лақабларини бундай деб ёзар эдилар: «Жаноб ҳидоятмаоб, маоли оёт, зубдаи арбоби дину давлат, қуввати асҳоби мулку миллат, муассис ал-хайрот, муваффақ ул-мубаррот, рукн ас-салтана, эътизод ул-мулк, эътимод ад-давлати хо-

²⁶⁶ Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. Қўлёзма. IV жилд. 603^a-варақ.

қоний, муқарраби султоний, низом ул-ҳақиқат, вад-дин амир Алишер», яъни ҳидоят эгаси, шараф ва ҳурматнинг қайтиш жойи, дину давлат арбобларининг сараси, мулку миллат эгаларининг етакчиси, хайру эҳсонларни таъсис этувчи, хайру эҳсон муассасаларига равнақ берувчи, салтанат устуни, подшоҳларни қўлидан етакловчи, хоқон давлатининг умиди, султон хазратларининг яқин дўсти, ҳақиқат ва дин низоми амир Алишер...»²⁶⁷

Ҳатто 1492 йили Султоннинг Навоий билан муносабати олий даражада бўлганлиги Маждиддин Муҳаммаднинг Навоий шарафига зиёфат ўтказиш ҳақида Абулвосеъ билан қилган маслаҳати баёнида ҳам ишора этилган.²⁶⁸

Алишер Навоийнинг Астрободга юборилиши сабаблари

²⁶⁷ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.38. Фурсатдан фойдаланиб шуни айтиб ўтиш керакки, баъзи олимлар Навоийга «Султоннинг яқин кишиси» (Муқарраби ҳазрати султоний) фахрий унвони Астрободдан келгандан сўнг берилган деб ҳисоблаганлар (қаранг: Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. – С.244; Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – С.172; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Б.358). Кейинчалик А.Ўринбоев Навоийга Астрободдан олдин ҳам шундай мурожаат қилинганини аниқлади (қаранг: Письма-автографы Абд ар-рахмана Джами из альбома Навои / Введ., перевод и указ. А.Уринбаева. – Ташкент: Фан, 1982. – С.23). Абдураззоқ Самарқандий маълумоти бизга уни янада аниқроқ сана билан белгилаш имкониятини беради. «Матлаи саъдайн»нинг 1470/1471 йил тугатилгани инобатга олинса, унвон Алишерга Ҳусайн Бойқаро иккинчи маротаба Ҳирот тахтини эгаллаганида берилган дейиш мумкин. Ёдгор мирзо Ҳирот тахтини эгаллаб олган даврда Ҳусайн Бойқаро лашкарбошилари орасида саросима чиқиб, кўпчилиги Султон Ҳусайндан юз ўғириб кетади. Шундай оғир вазиятда Навоий унга фавқуллодда садоқат кўрсатган. Алломанинг баҳодирона шижоати ва самимий маслаҳатлари орқали султонга омад кулиб боққани ҳақида Абдураззоқ Самарқандий батафсил китоб ёзиш ниятида бўлганини битиб қолдирган. Афсуски, у «султоннинг барча ишлари нега Амир Алишерга топширилгани сабабини баён этиш» орзусини амалга оширолмади. Биламизки, ушбу иш Хондамирга насиб этган, у ўз асарларида Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор мирзо устидан ғалаба қозонишида Навоийнинг қўшган улуши ҳақида батафсил тўхталади. Қаранг: Сирождидинов Ш. XV – XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1997. – Б.8.

²⁶⁸ Бадоеъ ул-вақоеъ. Матни интиқодий. – С.526.

ҳақида навоийшуносликда турли қарашлар мавжуд. Алишер Навоийнинг Астрободга жўнатилишига ҳозирги навоийшунослигимиз **сурғун** сифатида қарайди. Бундай қараш, аввало, шарқшунос В.В.Бартольд томонидан илгари сурилганди.²⁶⁹ Ўша даврнинг ўзидаёқ баъзи шарқшунослар бундай нотўғри қарашга кескин қарши чиққанлар. Бу ҳақда кейинроқ Бартольд асарларини қайта нашрга тайёрлаган олим Ю.Брегель шундай ёзади: «Охириги пайтлари В.В.Бартольднинг «1487 – 1497 йиллар Мир Алишер учун мурувватсиз ва обрўсизланиш йиллари бўлди, бу, аввало, унинг Астрободга сурғун қилинишида кўзга ташланди» деган фикрларини ўз ичига олган концепцияси жиддий қаршиликларга учради. А.А.Семенов манбалар Алишернинг Ҳиротдан узоқлашиши Маждиддиннинг бош вазирликка тайинланиши шарти эвазига рўй берганлиги хусусида бирорта ҳам гувоҳ кўрсатмаганликларини қайд этиб, Астробод Султон Ҳусайннинг энг бой ва муҳим вилояти эканлигини, унда, асосан, шахзодалар ёки султоннинг ўта ишончли кишилари ҳокимлик қилиб келганликлари ва Алишернинг Астрободга ҳоким этиб тайинланишини «узоқ вилоят»га «фахрий сурғун» сифатида тушуниш мумкин эмаслигини таъкидласа; шарқшунос Г.Р.Ремернинг кўрсатишича, Мир Алишернинг Астрободга юборилишини Султон Ҳусайннинг қўшни давлат ҳукмдорлари билан муносабатлари оғирлашгани билан изоҳлаш мумкин.²⁷⁰ Бироқ, маълумки, Семенов ва Ремернинг ҳақиқатга яқин фикрлари навоийшунослар томонидан инobatга олинмади. Ҳозирги кунларга қадар бу масала узил-кесил ҳал қилинмаган ва ўз ечимини кутиб турибди. Тўғри, Е.Э.Бертельс «Навоий» монографиясида ушбу масаланинг ёритилишида Семеновнинг сўзларини эслайди.²⁷¹ Лекин у ҳам Бартольднинг фикрлаш қолипи, умумсовет адабиёти ва илмига хос бўлган «ғоявий кураш» принципларидан четга чиқа олмайди: «Навоий ўзининг «Хамса»си устида ишлаётган пайтда унинг душманлари вақтни бекорга ўтказмадилар. Улар ҳар куни сул-

²⁶⁹ Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. – С.240.

²⁷⁰ Ўша жойда.

²⁷¹ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М., 1965. – С.171.

тон Ҳусайнга давлат ишлари хароб бўлганлиги ва уни йўлга қўйиш фақатгина Маждиддин Муҳаммаднинг қўлидан келиши хусусида ишора қилишарди. Сарой аъёнларининг қистови қатъий, шаробга ружуъ қўйган султоннинг иродаси кундан-кунга заифлашиб борарди. Шундай бўлиши ҳам мумкинки, Навоийнинг султон эътиборини давлат ишларига қаратиш учун қилган ҳаракатлари ва унинг сарой аъёнларига танқидий назар билан қараши султонга ёқмаган. Султонда вақти-вақти билан бундай маслаҳатчини кўздан йироқлаштиришга мойиллик бор эди. Султон учун Навоий виждон овози эди ва гоҳида у бу овозни ўчиришни хоҳларди».²⁷² Ўзбек навоийшунослигига асос солган олимлар ҳам Бартольд қарашларини бутунлай ўзлаштириб олдилар ва бора-бора «ғоявий кураш» талқини янада чуқурлаштирила бошланди. Масалан, О.Шарафиддинов ёзади: «Ҳақиқатни айтишдан қўрқмаган улуғ шоирни йўқотиш, ҳеч бўлмаса, пойтахтдан узоқлаштириб, унинг заҳарли сўзларидан қутулишни кўпдан бери ўйлаб юрган Ҳусайн Бойқаро уни Ҳиротдан бадарға қилишга қарор беради. Навоийни пойтахтдан узоқлаштиришга қуйидаги ҳодиса катта баҳона бўлган эди. Ҳусайн Бойқаронинг айшу ишратга берилиши натижасида хазина бўшаган, ҳатто подшонинг икки туман оқчага эҳтиёжи тушган эди. Икки туман пулни топиш лозимлигини Ҳусайн ўз вазирларига айтганда, улар пул йўқлиги ва ҳеч қаердан топиш мумкин эмаслигини билдирган эдилар. Бу вақт мажлисда ҳозир бўлган Маждиддин фақат икки туман эмас, осонгина 2000 туман ҳам топиш мумкинлигини айтди ва бунинг учун ўзига шу тўғрида ваколат берилишини шарт қўйди. Маждиддин илгари ҳам Ҳусайн Бойқаронинг вазири бўлган эди. Вазирлик даврида жуда кўп бузуқликларни, ярамасликларни қилган... эди. Маждиддиннинг бу қилиқларини ёқтирмаган ва ишларини мамлакат учун зарарли деб билган Навоий унинг вазирликдан туширилишига эришган эди... Маждиддиннинг янгидан вазирликка тайинланиши Навоийнинг катта норозилигига сабаб бўлажагини Ҳусайн Бойқаро биларди. Шунинг учун у Навоийни пойтахтдан сургун қилишга қарор қилди. Навоийни очиқ-

²⁷² Кўрсатилган асар. – Б.170.

дан-очиқ сургун қилиш мумкин эмас эди... Шунинг учун Навоийни мамлакатнинг узоқ бурчагидаги бир шаҳарга – Астрободга ҳоким этиб тайин қилиш пардаси остида 1487 йилда Ҳиротдан сургун қилди».²⁷³ Садриддин Айний ҳам Навоийнинг Астрободга кетишига Маждиддин сабабчи деб кўрсатади: «...Маждиддин иш бошидан кетгач, идора ишлари бир оз изга тушди. Лекин Султон Ҳусайн Бойқарога нисбатан туяни чўмич билан суғорилмокда эди, энди унинг исрофгарчилигига давлат хазинаси кифоя қилмайдиган бўлиб қолган эди, ундан ташқари бемаза ва ўзбошимча ишлар учун Алишердан даkki еб турар эди. У Маждиддинни қайтадан иш бошига қўйиб, ишрат чироғини янгидан ёқмоқчи бўлар эди, аммо бу ишга ҳам Алишер тўсқинлик қиларди... Мана шу сабабларга кўра Ҳусайн Бойқаро Алишерни пойтахтдан бутунлай узоқлаштириб кўнгли истаганча айш-ишрат қилишни истар эди. У 1487 йил бошларида уни Астрободга ҳоким қилиб пойтахтдан узоқлаштирди. Бу ҳақиқатда бир «фахрий сургун» бўлиб, бунга Алишер Ҳусайн Бойқаро томонидан маҳкум этилганди».²⁷⁴ Айниқса, 1989 йили нашрдан чиққан П.Равшановнинг тадқиқотида Бертельснинг фикрлари янада қиёмига етказилади: «Астрободнинг Ҳусайн Бойқаро учун энг хавфли мушкilotи унинг пойтахтдан узоқлиги ва давлат чегарасида эканлиги эди. Қолаверса, аҳолининг норози кайфияти уни бирон-бир шахзода эплашига ишонч туғдирмас эди. 1487 йилнинг бошларига келиб Астробод танглиги кўндаланг бўлиб қолади. Ҳусайн Бойқаро мана шундай вазиятда ўзига хос «маневр» йўлини тутади. Шоҳ эҳтиёжи учун катта маблағ инъом этган Маждиддин Муҳаммаднинг кўнглидан чиқиш ва энг муҳими, Астробод ҳукмдори масаласи шу тариқа Марвда ҳал этилади. Алишер Навоий ҳеч бир фармонсиз, оғзаки равишда /?/ Астрободга ҳоким этиб жўнатилади».²⁷⁵

Албатта, айтиб ўтиш жоизки, Айний Навоийнинг кетишини «икки

²⁷³ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент, 1971. – Б.78.

²⁷⁴ Айний С. Алишер Навоий. – Б.164.

²⁷⁵ Равшанов П.Тарих бадийати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б.113.

туман оқча» воқеаси билан боғламаган, манбалардаги воқеаларнинг хронологияси ва изчиллигига холис муносабатда бўлган. Бироқ у Навоийни кетказиш ва Маждиддинни тайинлаш Ҳусайнга ўзининг айш-ишрати учун шароит яратишдан иборат бўлган, деган фикрни ўтказишга уринади. Холислик И.Султоннинг «Навоийнинг қалб дафтари» китобида ҳам кўзга ташланади.²⁷⁶ Навоийнинг Астрободдаги фаолиятига бағишланган Юсуф Турсуновнинг мақоласида ҳам ҳозиргача давом этиб келаётган бирёқламаликка анча танқидий ёндашилган. Унинг хулосаси Семенов, Ремер ва Брегель фикрларига ҳамоҳанг бўлиб, масалани тўғри қўяди ва «Султон Ҳусайн Бойқаро, биринчи навбатда, салтанат манфаатини ўйлаб иш тутган, яъни у мамлакатнинг чегарага яқин вилоятига Навоийдек давлат ишига ҳушёр ва тадбиркор, юрт ичида эътибори юксак кишини ҳоким этиб тайинламоқ фақат давлат манфаатларига мос натижаларнигина беришини билган»²⁷⁷ дейди. Бироқ Турсунов ҳам Навоийнинг Астрободга кетишининг сабабларини кўрсатмаган. Табиийки, унинг салтанатдан Астрободга юборилиши зарурати нега айтилиши вақтда туғилганлиги ноъмалум қолган.

Хондамир ёзади: «Ҳазрати султоннинг яқин кишиси (Навоий) ҳоқон мулозаматидан узоқлашиб... Астрободга юзлангандан сўнг(!) бандапарвар ҳоқоннинг(Ҳусайн Бойқаронинг) мунаввар хотири қайтадан Хожа Маждиддинни баланд мартаба ва олий мансаб билан сарфароз этишга қарор қилди. Бу фикр ҳаёлга келишидан илгари(!), иттифоқо, Хожа Маждиддин тахт поясида турган пайтда ҳоқон ҳазратлари Хожа Низомулмулк ва Хожа Афзалга: «Харажатлар учун икки минг туман кепакий»²⁷⁸ тайёрлаш керак», – деб қолди. Вазирлар бу гапга кутилганидек жавоб бермадилар. Улар шоҳ ҳузуридан чиқишгач, Хожа Маждиддин Муҳаммад подшоҳ қаршисига тиз чўкиб, деди:»Агар олиҳазратларига ўн минг туман зарурат бўлганда ҳам ҳар бири девоннинг

²⁷⁶ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Б.350 – 351.

²⁷⁷ Турсунов Ю. Навоийнинг Астрободдаги фаолиятига доир // Адабий мерос. 1984. – Б.37.

²⁷⁸ Кепакий – Мовароуннаҳр ҳукмдори Кебекхон (1318 – 1326) томонидан жорий этилган пул бирлиги, қумуш динорга тенг.

харажатларидаги барча маблағларни тасарруфига ўтказиб юрган бу икки хожа бир зумда муҳайё этишлари лозим эди. Икки минг туман нима деган гап? Бу гап Хоқони мансурсга таъсир этиб бор ҳимматини ул улуғлик осмонининг қуёшига (Маждиддинга) қаратди».²⁷⁹ Манбадан аниқ ва равшан кўриниб турибдики, Амир Алишер Астрободга жўнаб кетганидан сўнг муайян вақт ўтгач, «икки минг туман кепакий» можароси рўй берган. Шундан кейингина султоннинг хаёлига Хожа Маждиддинни қайта олий мансабга ўтказиш фикри келган. Демак, Хондамирнинг ёзишича, султон ҳамиша Маждиддинни юқори лавозимга мўлжаллаб юрган. Аммо Навоийнинг эътирози бу ишнинг амалга ошишига тўсқинлик қилган. Балки Навоийдек тадбиркор киши ёнида бўлганда, султоннинг Маждиддинга эҳтиёжи унча сезилмагандир. Ҳар ҳолда, Амир Алишер кетгандан сўнг султон Хожа Маждиддиндек зуккофаҳм, тадбиркор ёрдамчига эҳтиёж сезган.

Султоннинг бу пайтда Марвда қишлаб турганини ҳисобга олганда, унга бирор давлат эҳтиёжи учун озроқ маблағ керак бўлиб қолгани тушунарли ҳол. Демак, Маждиддиннинг вазирларга нисбатан айтган танқидий фикри тўғри, мабодо Навоий шу суҳбатда бўлганида, ўша маблағни ўз ёнидан тўлаб юборарди десак, хато қилмасдик. Шу тахлитдаги воқеа ҳақида «Мақорим ул-ахлоқ»нинг тўққизинчи мақсадида бир ҳикоя бор. Унда айтилишича, Амир Алишер зарур харажат учун жамланиши лозим бўлган юз минг кепакийни ўз ёнидан тўлаб юборган. Умуман, манбаларда Амир Алишернинг Астрободга жўнатилишида Маждиддиннинг улуши бўлганлиги ҳақида ҳеч қанақа сўз ва маълумот йўқ. Демак, биз бу масалага Султон Ҳусайн Маждиддинни бош вазир қилиб олиш учун Алишерни «фахрий сургун»га жўнатди деб эмас, балки Амир Алишер Астрободга давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан юборилгач, давлат учун қайғурадиган содиқ киши сифатида Навоийдан сўнг ихлос қуйган иккинчи кишиси Маждиддин Муҳаммадни соҳибдеворликка кўтарди, десак, ҳақиқатга яқинроқ бўлади.

²⁷⁹ Ҳабиб ус-сияр. Қўлёзма. IV жилд. 603^a-варақ; Равзат ус-сафо. Босма. – Б.36.

Олимларимизнинг тадқиқотларида келтирилган қарашларга келсак, уларнинг тарихий воқелиқдан четга чиқиб кетишларига бир-бирларига суяниб фикр юритишлари сабабчидир. Илк навоийшуносларнинг совет тузуми мафкурасидан келиб чиқиб, Навоий «ҳақиқатни айтишдан қўрқмаган шоир» бўлгани учун султон «унинг заҳарли сўзларидан қутулиш учун бадарға қилди» тарзидаги талқинлари бугун қайта кўриб чиқилиши керак. Афсуски, баъзи яқинда нашр этилган тадқиқотларда ҳали ҳам эскича фикрлаш ҳукмронлик қилмоқда. Улардаги камчиликларни бартараф этишда қуйидаги нуқталарга эътибор қаратиш сўралади: биринчидан, Алишер Навоий Султонга тобе киши сифатида ҳеч қачон ҳақиқатни баралла айта олмаган, балки мавриди билан тушунтиришга уринган (Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асаридаги Навоий ва етим бебошлар воқеасини эсланг). Иккинчидан, Навоий султонга заҳарли сўз ёки дакки бериш у ёқда турсин, подшоҳнинг қатъий қарорига қарши кескин гапиришга журъат эта олмаган.²⁸⁰ Бундай муносабат фақат унга ва ўша даврга тааллуқли бўлмай, балки ҳукмдорлар ва тобеинлар ўртасидаги муносабатлар мезонини белгилайдиган қоидадир. Темур тузукларида султон ўзининг айтган сўзидан қайтмаслиги ҳақида қатъий талаб қўйилиб, Маҳмуд Ғазнавийдан мисол келтирилгани бежиз эмас, албатта. Учинчидан, Алишер Навоий баъзи тадқиқотларда айтилганидек, Астрободга оғзаки буйруқ билан эмас, балки махсус фармон асосида юборилган. ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Хусайн Бойқаронинг Оққуюнлилар ҳукмдори Султон Яъқуб мирзога юборган мактуб-ёрлиғи нусхалари сақланади. Шулардан бири таниқли олим А.Ўринбоев томонидан эълон қилинган.²⁸¹ Унда Навоий Астрободга Хусайн Бойқаронинг фармони асосида ҳоким этиб юборилаётгани ва шу билан боғлиқ масалалар борасида сўз юритилади.

²⁸⁰ «Макорим ул-ахлоқ»да келтирилишича, Навоий подшога бирор қарор ёки масала юзасидан ўз фикрини ҳимоя қилиш мақсадида тўққиз мартагача мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлган – Ш.С.

²⁸¹ Ўринбоев А. Навоий биографиясига оид икки ҳужжат // Адабий мерос. 1982. №2. – Б.57 – 62.

СУЛТОН ҲУСАЙН, ВАЗИРЛАР ВА АЛИШЕР НАВОИЙ

Навоий ва Маждиддин Муҳаммад

Эътибор берган бўлсангиз, таҳлилларимиз Навоий Ҳусайн Бойқаро хизматига келган 1469 йилдан 1492 йилгача бу икки тарихий шахс муносабатларида бирор-бир оғиш, совуқчилик бўлмаганини кўрсатмоқда. Бу хронологияни эсда тутиш жуда муҳим. Сабаби Навоий ҳаётидаги энг кўнгилсиз воқеалар бундан кейинги йиллари рўй берган. Биз аста-секин ана шу мавзуга яқинлашмоқдамиз. Бу масала замонавий навоийшуносликни ҳам жуда қизиқтирган. Умумий хулосалар тўғри чиқарилган. Аммо кўп ўринда Навоийнинг вазирлар билан рақобати, сарой фитналари билан боғлиқ изтиробли саҳналар, воқеалар кетма-кетлиги ва тарихий саналарни белгилашда изчиллик етишмайди. Биз кейинги саҳифаларда навоийшунослик илмий истеъмолга олиб кирган маълумот-фактларни қайта кўриб чиқиш орқали ана шу масалаларни тартибга келтиришга уриниб кўрамиз. Дастлаб, сўз навоийшуносликда асосий муҳолифат майдонига чиқарилган Маждиддин Муҳаммад хусусида.

Хондамирнинг тарихий асарларида тасвирланишича, Маждиддин Муҳаммад нужум ва иншо илмларида моҳир, Султон Ҳусайн Бойқаронинг аксарият аркони давлат ва аъёнлари орасида имтиёзга эга шахс эди. Кези келганда айтиб ўтиш керакки, ўша даврнинг бирор-бир тарихчиси Хожа Маждиддинга салбий муносабат билдирмаган. Албатта, Навоий билан Маждиддин ўртасида рақобат мавжуд эди. Шу сабабли Навоий тарафдори Хондамир ўзининг кейинги даврда яратган тарихий асарларида Маждиддиннинг салбий хислатларини кенгроқ очиши мантиқан тўғри бўларди. Бироқ у ҳам Маждиддиннинг баъзи одатларини ёмонласада, умуман, уни донишманд давлат арбоби сифатида, ҳатто Заҳриддин Бобур ҳам билағон вазир деб таърифлайди.

Манбаларда кўрсатилишича, Низомулмулк ва Афзалиддин Муҳаммаднинг чакуви билан бир пайтлари Маждиддин Ҳусайн Бойқа-

ро томонидан лавозимидан пастлатилиб, парвоначилик вазифасига тайинланган. Унинг давлат ишларидаги иқтидори ва қобилияти Ҳусайнни бир неча маротаба уни бош вазирликка қўйишга ундаса-да, аммо бунга ҳамиша Амир Алишер қарши бўлган. Чунки Маждиддин «бу қадар мақтовга лойиқ феъли ва яхши ишлари билан бирга ўжар ва дағал киши эди. Арзимаган нарсага ғазабланиб, фаҳш ва дашномга тил очар эди, аркони давлатнинг кўнглини ҳамма вақт фаҳш сўзлар билан ранжида қилиб, тилининг ранжи халофатошён остонанинг ичкилари ва яқинларига ҳам етар эди».²⁸² Навоий ўзи хушмуомала, андишали одам бўлганидан ҳамманинг ўзидек бўлишини хоҳларди, сурбетларга тоқат қилолмаслиги олдинги бобда баъзи мисоллар воситасида ўқувчи эътиборига ҳавола этилди. Демак, Маждиддиннинг Навоий билан келишмаслигига, аввало, унинг қўполлиги сабаб эди деб ҳисобласак, тўғри бўлади. Қолаверса, Маждиддиннинг давлат маблағларини ғайриқонуний ўзлаштиришига Навоий жиддий қарши эди. Бизнингча, Амир Алишер Маждиддинни кейинги айби – баднафслигини рўқач қилиб ишдан олинишига эришган. Ҳуқуқлари камситилгани учун Маждиддин ич-ичидан эзилган эса-да, аммо Навоийнинг мавқеи олдида ожиз эди. Шу жиҳатдан унинг шоирга нисбатан яширин кек сақлаши табиий эди. Алишер бор экан, Маждиддин султонга яқинлаша олмас, бунга Низомулмулк ва Афзал Муҳаммад ҳам йўл қўймасдилар. Қолаверса, бу давр (шартли равишда: Алишер Астрободга кетгунга қадар – **Ш.С.**) Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий дўстлиги энг олий нуқтасига етган палла бўлиб, Маждиддиннинг Султонга Навоийни иғво қилиши ёки Алишер саройдан узоқлаштирилган тақдирда вазирлик лавозимига рози бўлиши каби навоийшуносликда учрайдиган қайдлар мантиқан тўғри эмас. Амир Алишер Астрободга кетгандан сўнг Ҳусайн Маждиддинга умид боғлаб, уни бош вазир мансаби билан тақдирлагани манбаларда аниқ айtilган. Бунга сабаб Низомулмулк ва Афзалнинг султон олдида хазинани тўлдириш муаммосини ҳал этолмаганликларидир. Маждиддин салтанат ишларини яхши юргизар, подшоҳ хазинасини тўлдиришда бирор-бир имконият-

²⁸² Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. – Б.37.

ни қўлдан бой бермасди. Бу султонга хуш ёқиб, унга кундан-кун ишончи зиёда бўла бошлайди. Яна тақрорлаймиз, Маждиддин – мол-дунёга хирс қўйган одам, у подшоҳ хазинасини тўлдириш жараёнида ўзи учун ҳам беҳисоб мол-мулк йиғишга интиларди. Бу ўша давр амалдорларига хос умумий иллат эди. «Равзат ус-сафо» асаридаги Маждиддин, Низомулмулк, Афзалиддин воқеалари бунга бир мисолдир.²⁸³

Амир Алишер Астрободдан қайтгач, амирлик ва давлат ишларини тарк этади. Султон Ҳусайн Бойқаро қаршилиқ қилмайди. Демак, Маждиддиннинг салтанат равнақи йўлида жонбозлик кўрсатиб бажараётган ишлари, фойдали маслаҳатлари султон Ҳусайн Бойқарони тамоман қониқтирган кўринади. Хондамир ёзишича, Маждиддин давлат ишларини, кўпинча, адолат билан юритади, унинг сиёсати туфайли бирор амалдор халқдан яширин тарзда бирор ботмон ғаллани олишга журъат этолмасди, бирор ясовул ёки аскарнинг бозор аҳлидан бирортасига қўл кўтаришга юраги бетламасди. Хожа Маждиддин ҳар куни тонгдан пешин намозигача Султон давлати ва девон ишларининг саранжоми билан машғул бўларди, шундан сўнг замоннинг уламолари ва фозиллари билан суҳбат қуради²⁸⁴. Навоийнинг Астрободдан кейинги ҳаётида Маждиддин Амир Алишерга нисбатан ҳали ҳам қўнғлида ғубор сақласа-да, энди унга душманлик кўзи билан қарамасди дейишга асос бордек кўринади. Бунга сабаб, биринчидан, Султоннинг Алишерни тинч қўйишга қилган қароридан ва Алишернинг ўзи ҳам «узлатга чекиниш»ни хоҳлаётгани туфайли энди унга ҳеч ким хавф сололмаслигидан хотиржам бўлиши керак. Иккинчидан, у Алишер Астрободдалигида шоирнинг тарафдорларини саройдан четлаштириб улгурганди. Бунга Навоийнинг энг содиқ одами Афзал Муҳаммаднинг Навоийдан паноҳ излаб Астрободга қочиб борганини далил тарзида кўрсатиш мумкин. Битта-яримта Навоийга хайрхоҳлар ҳам энди Маждиддиндан қўрқиб, дамини чиқармасдилар. Шундай бўлгач, Амир Алишер унга қарши муносабат билдирган тақдирда ҳам унга таъсир қилмаслигидан хотиржам эди.

²⁸³ Кўрсатилган асар. – Б.36.

²⁸⁴ Равзат ус-сафо. Қўлёзма. 45⁶-варақ.

Сарой аъёнларининг кайфиятини Навоий яхши билган кўри-
нади. Манбаларда кўрсатилишича, Алишер Маждиддиннинг
илгариги воқеалар учун кек сақлаб юрганини яхши англари, шу-
нинг учун у билан ярашиш муддаосида эди. Восифий «Бадоеъ
ул-вақоеъ» асарида шундай ёзади: «Мавлоно Соҳибдоро ҳикоя
қилади: «Бир куни улуғ амир (Алишер) Мири Калон номи билан
машҳур бўлган Хожа Маждиддинни Боғи Жаҳонорода учратиб,
дедилар: «Сизнинг беҳиштдек осмон зийнатли мажлисингиз таъ-
рифу тавсифини эшитдик, зарифу фозиллар мавлоно Абулво-
сеъ Муншига ҳазл-мутойиба қилишибди. Мавлоно уларга қарши
туриб, ҳаммасини енгибди. Бу ажойиб ва ғаройиб ҳодиса. Эсин-
гизда турсак, шундай суҳбатга биз ҳам мушарраф бўлсак». Хожа
қўлини кўксига қўйиб: «Бундай фахрдан бошим осмонга етар
эди»,— деди ва мажлисга ҳозирлик кўриш учун бир ҳафта муҳ-
лат сўради».²⁸⁵

Парчадан кўриниб турибдики, Абулвосоъ воқеаси Навоий учун
Маждиддин билан муносабатларни яхшилашга бир баҳона эди.
Маждиддин Султоннинг Навоийга бўлган юксак эҳтиромини
ҳисобга олиб, у билан ярашиш Султонга маъқул келишини ўйлай-
ди ва катта зиёфат тартиб беришга киришади. Бу факт Султон
Хусайн Бойқаро билан Алишер ўртасидаги беғубор дўстлик Маж-
диддин вазирлиги даврида ҳамон мустаҳкам бўлганидан дарак
беради. Акс ҳолда, Маждиддин шоирга катта эътибор бермас-
ди. У зиёфатни келаси чоршанба куни, яъни ҳижрий 897(1492)
йили жумод ус-соний ойининг биринчи кунида (6 март) ўтказиш-
ни мўлжаллаб, Абулвосоъни маслаҳатга чақиради. Маждиддин
зиёфатга Амир Алишер келишини, шунинг учун ўтган сафарда-
гидек ҳазл-мутойибада барча оғирликни Абулвосоъ ўз зимма-
сига олишига тўғри келишини айтганда: «Мавлоно Абулвосоъ
деди: «Равшан хотирингизга маълум бўлғайким, мажлисга ме-
нинг келмаганим бўлсин! Хожа Маждиддин бу сўзни эшитдию,
изтиробда қолди. Жойидан сакраб туриб, деди: «Маҳдум, бу
қандай гап бўлди? Амир Алишернинг мақсади сиз эдингиз. Бу
мажлисга келмасангиз, ҳолимиз вой-ку! Бу ўтиришга мен қарийб

²⁸⁵ Бадоеъ ул-вақоеъ. Матни интиқодий, саҳ. 52.

юз минг танга харжляяпман. Сизсиз амир Алишер менинг бу хизматимдан заррача мамнун бўлмайдилар. Менинг бу миқдор пулим зое кетади. Нега сиз бундай қилмоқчисиз?».²⁸⁶

Бундан кўриниб турибдики, Абулвосеъ ҳам Навоийга, ҳам Мажиддинга яқин киши бўлгани учун икки давлат арбоби ўртасидаги ярашиш маросимини амалга оширувчи ягона восита эди. Бироқ Абулвосеъ Мажиддин саволига қуйидагича жавоб беради: «Шу туфайлики, мана анча вақт ўтди, сиз билан амир Алишер ўрталарингизда дўстлик ниятлари борасида бир оз ғубор ва кек кўринди. Алҳамдулilloҳ, Оллоҳ таоло хоҳиши билан бу ғубор тарқаладиган бўлди. Мир Алишер олам сўзамолларининг пешвосидир. Ҳеч бир имкони йўқки, бу мажлисда мени аския қилмасалар. Мен ул кишини мулоҳаза қилиб, қарши жавоб айтмаслигим жуда мушкул. У кишининг нозикмизож эканлиги сизга маълум-ку! Оқибатда мен туфайли ўртадаги ярашиш ва мусаффолик барҳам ейди. Мирзо Султон Ҳусайн эса, сизларнинг ярашишларингиз орзусида. Мулоҳаза қилиб кўринг (агар мен ярашишни бузиб қўйсам) ҳазрат хоқоннинг менга нисбатан не муносабати воқеъ бўлур? Ё мени ҳалок этади ёки ғазаб палахмонига солиб ўз мамлакати майдонидан улоқтиради», – дейди. Мажиддин ўз фикрида туриб олади. Шунинг ўзидан Мажиддиннинг Навоий билан дўстона муносабат ўрнатишга майл қилишининг асосий сабабларини сезиш мумкин.

Муносабатлардаги ўзгаришлар

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши ва унинг сабаблари навоийшунослиқдаги энг катта жумбоқлардан саналади.

Тарихий асарлар, жумладан, «Равзат ус-сафо», «Хулосат ул-ахбор» ва «Ҳабиб ус-сияр»да улар орасидаги «совуқчилик» билан боғлиқ воқеаларга аниқлик киритилмаган. Бироқ Дарвиш

²⁸⁶ Ўша ерда. Баъзи тадқиқотларда Мажиддиннинг исрофгарчилиги, «айш-ишрат»лари ҳақида гап кетганда, унинг «ховузларга май тўлдирган»лиги (Ойбек) айтилади. Бу воқеа Алишер Навоий ташрифи муносабати билан ўтказилган мана шу зиёфатда юз берган. Унда мармар ховузга саккиз юз калла қанд ташлаб, шарбат тайёрланган.

Алининг Ҳусайн Бойқарога муҳолифлик йўлини тутиш воқеаси баёнида бу ҳолат ҳақиқатан ҳам юз берганлигини сезиш мумкин. Ушбу баёнда биринчи марта Ҳусайн Бойқаронинг Навоий ҳақида норози оҳангда гапирганини кўрамиз: «Ўша вақтларда, бир куни Амир Дарвиш Алининг хилофлик ҳаракатидан (султон) хотирида малоллик пайдо бўлганидан сўнг, баъзи бир хос кишиларга айтдики: «Ажаб ҳолдирким, агар Дарвиш Али шунча тарбияту иноятимизни кўриб, нонкўрлик йўлини тутибдур ва хилофлик даъвосини қилибдур». Шунда фасод аҳлининг баъзи бирлари амир Дарвиш Алининг ишларида акаси Амир Алишернинг қўли бор дейишганда ҳокони Мансур ҳазратнинг яқин кишиси(Навоий) устидан ҳам ўша мажлисда андак шикоят қилди. Шу пайт ул жаноб (Алишер) олий тахт поясига келиб қолиб, бу ерда ўтган гаплардан хабар топгач, бу иғводан бағоят таъсирланди ва хафа бўлди.²⁸⁷

Хондамир Дарвиш Али исёни туфайли акасининг салтанатдаги обрў-эътибори пасайгани ва оқибатда ўз бошига тушиши эҳтимоли бор фалокатдан хавфсираш сабаб бўлганига ишора этади: «Дарвиш Али ишончли кишилардан Хожа Маждиддиннинг эътибори ва ихтиёри кўтарилиб, акаси Амир Алишернинг гаплари нописанд қолаётганлиги ва Алишерга тааллуқли барча ишларни ўз тасарруфига ўтказиб, унга муҳолифлик жиҳатидан исён эшикларини очганлигини қайта-қайта эшитаверганидан сўнг, агар бу аҳвол шу тарзда кетаверса, Амир Алишер қадрининг таназзули унга ҳам таъсир кўрсатиб, ҳокимликдан четлатилиши мумкинлиги ҳақидаги ўйни хаёлидан ўтказди».²⁸⁸

Навоий укасининг хилофлик йўлини танлаганидан ташвишга тушиб, Хожа Дехдорни унинг олдига юборишга муваффақ бўлади. Бу орада Султон Ҳусайн Балхга жўнайди. Амир Дарвиш Али уни Балх ташқарисига чиқиб чуқур ҳурмат билан кутиб олади ва катта зиёфат уюштиради. Султон уни кечиради, аммо ҳокимликдан бўшатади. Бу ҳақда Хондамир алоҳида тўхталган.²⁸⁹

²⁸⁷ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд, сах.40.

²⁸⁸ Равзат ус-сафо. ЎзРФА ШИ, инв 12432-рақамли, босма нашр. сах40; Ҳабиб ус-сияр. ЎзРФА ШИ, инв 2153-рақамли, сах.249.

²⁸⁹ Ўша ерда.

Муносабатларнинг совуши Дарвиш Али исёнида акс-садо берганига караганда, анча илгарироқ бошланган.

Маждиддин Султоннинг кайфиятидан амир Алишерга нисбатан илгариги илиқлик йўқолаётганлигини кўрган ва Султоннинг хафагарчилигини тарқатиш учун Навоий ҳаракат қилиши муқаррарлиги ҳамда яна давлат ишларига қайтишга уринишидан хавотирланган бўлиши мумкин. Юқорида Хондамирдан келтирилган лавҳадан Маждиддинда эски адоват чўғи қайта алангаланганлигини сезиш қийин эмас. Хос кишилар ва фасод аҳли деганда Маждиддин назарда тутилган бўлиши мумкин.

Маълумотлар руҳидан Маждиддин гарчи икки дўст орасидаги тушунмовчиликнинг моҳиятини билмаса ҳам, аста-секин Султоннинг хафачилигини орттиришга интила бошлагани, унинг мажруҳ қалбига ҳар хил иғволар билан таъсир этиб, улар ўртасидаги муносабатларни янада кескинлаштиришга зўр берганлиги сезилади. Бу кайфият унинг гумашталарига ҳам юққанлигини қуйидаги воқеадан билиш мумкин. Зайниддин Восифий ёзади: «Мавлоно Бадахший ҳикоя қилади: ...Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг Мирҳожии Пири баковул деган мулозими бўлар эди. Бир куни тахтиравонда ҳурматли ҳарамдан(саройдан) чиқиб келаётганида Мир Алишер ҳарам дарвозаси остонасига қадам қўяётгани ва у (Мирга) етишгач: «Маҳдум, бугун сизнинг мулозимларингиз ҳазрат Мирзо ҳузурида ажиб гапларни айтдилар»,— деди ва ўтиб кетди. Ўша вақтлари подшоҳнинг Мирдан озгина ихлоси қайтибди, деган миш-мишлар тарқалган эди. Шу сабабдан Мир изтиробга тушиб, тахтиравон кетидан югурди ва «Маҳдум, пича тўхтанг!»— деди. У эса: «Маъзур тутасиз, Мирзо мени бозорликка юборганлар, жуда шошилаяпман»,— деди. Айтишларича, Мир қарийб йигирма қадамча тахтиравоннинг орқасидан югуриб борган...

Мир Ҳазратлари Мирзо Ҳусайн билан мулоқот пайтида ўзи гумон қилган хавотирдан асар ҳам сезмади. Шоҳ ҳузуридан чиқиб, баъзи яқинларидан сўраса, улар: «Мирзо бугун сизни шундай хотирладиларки, ҳеч мурид пирини бундай ҳурмат билан хотирламаган»,— деб жавоб беришди. (Шунда) Амир Алишер тушундики, Мирҳожининг мақсади халққа ўзининг Мир Алишер билан қандай муомала қилишини кўрсатиб қўйиш бўлган...

Мир бу гинани дилига тугиб қўйди ва бир йил ўтгач, бир куни намоз пайти Мирзо ҳузурига келди. Бу учрашув ҳақида келишилмагани учун Мирзо сўрадилар: «Чеҳрангизда ташвиш ғубори сезилади, қаердан келаяпсиз?».

Мир деди: «Дарвиш Алишоҳ ҳузурига борган эдим. У ёқдан келаётиб, Ферузобод дарвозасига етган пайтимда дарвоза ичида гала-ғовур эшитилди. Сизнинг мулозимларингиздан бўлса керак деб хаёл қилдим. Бир тўда хушсурат йигитлар тозинажод отларга миниб келиб қолдиларки, бу шаҳарда бундай гўзал йигитларни ҳеч кўрмаган эдик. Улар ортидан «ҳай-ҳуй»лашиб ясовуллар келар, «таррикуво» деб халқни четга суришиб, йўл очишарди. Мен ҳам ўзимни бурчакка олиб кузата бошладим. Қимматбаҳо гавҳару ёқутлар билан безатилган тахтиравонда Мир Ҳожи Пир пайдо бўлди... Бағоят хушҳол бўлдик: худога шукурки, бизнинг подшоҳ мулозимлари Кайковус, Афросиёб, Хисраву Парвиз, Баҳром ва улуғ султонлар ҳамда эҳтиромли хоқонларга муяссар бўлмаган нашъу намода юрибдилар».

Мирзо бу воқеани эшитиб, эзилди ва ҳайрон бўлди... Бир соат ичида Ҳожи Пирнинг хонадони ер билан яксон этилиб, саодат авжидан хорлик тупроғига ташланди».²⁹⁰

Бу икки воқеа тафсилотидан қуйидагиларни тушуниб олиш мумкин: биринчидан, Мир Ҳожи Пирнинг халқ ичида улуғ амирга кўрсатган калондимоғлиги Навоийнинг сарой хизматларини йиғиштириб қўйгани ва «тинч ва осуда ҳаёт»га эришганини тасдиқлайди. Акс ҳолда, унга бундай муносабатда бўлишга саройдаги оддий амалдорнинг юраги дов бермас эди. Иккинчидан, Навоийнинг Дарвиш Алишоҳ ҳузуридан келаётгани бу воқеанинг Маждиддин вазирлиги даврида юз берганини англатади, чунки Дарвиш Алининг Балхдаги ҳокимлиги Маждиддин даврида эди. Учинчидан, саройдаги мулозимларнинг асосий кўпчилиги – Хожа Маждиддиннинг одамлари, улар Алишерга нисбатан душманона кайфиятда бўлганлигини тасдиқлайди. Тўртинчидан, унда Султон ва амир ораларидаги совуқчиликка шаъма бор. Дарвиш Али ҳокимликдан 1493 йили бўшатишган. Демак, юқоридаги Мирзо ва

²⁹⁰ Бадоев ул-вақоеъ. Матни интиқодий, саҳ. 551 – 555.

Навоий сухбати Дарвиш Али исёни арафасида бўлиб ўтган. Султон улуғ шоирга кўрсатилган ҳурматсизлик ва нописандлик учун Мир Ҳожи Баковулни жазолайди. Бундан, аввало, Султон совуқчилик боисини унга билдирмасликка ҳаракат қилгани яна бир қарра тасдиқланади. Демак, Ҳусайн Бойқаро ва Навоий ўртасидаги муносабатларнинг киши билмас совиши Астрободдан келганидан сўнг муайян вақт ўтгач (Маждиддиннинг зиёфати пайтида, яъни 1492 йили уларнинг муносабатлари яхши эди. Бунга Абулвосеънинг юқоридаги сўзлари далил – Ш.С.), Дарвиш Алининг исёнигача бўлган давр оралиғида юз берган. Дарвиш Алининг исён кўтариш режаси Маждиддин зиёфатидан сўнг бир йил ўтиб юз берганини ҳисобга олсак, Ҳусайн Бойқаро ва Навоий муносабатлари биринчи марта худди мана шу бир йил ичида бизга номаълум сабабга кўра совий бошлаган.

Хондамирнинг «амир Алишер бу иғводан бағоят таъсирланди» дейишига қараганда, Алишер Маждиддин гуруҳидан бундай ошқора хужумни кутмаган. У жуда асабийлашиб, хоқон билан очиқчасига гаплашишга мажбур бўлган. Бунга далил шуки, султон худди шу арафада фармон эълон қилади. Унда Навоийнинг укаси Дарвиш Али баъзи гуноҳлари учун эътироз майдонида тутиб турилгани(исёнга шаъма этилмоқда – Ш.С.) ва буни зинҳор Навоийга таъсирли деб ўйлаш хатолик, калтабинлик бўлиши ҳамда Амир Алишернинг нафис хотирини осуда тутиш буюрилади.²⁹¹

Бу Султоннинг ҳамиша халқ олдида ва шоирнинг ўзига аввалгидек муносабат кўрсатишга тиришганлиги ҳақидаги мулоҳазамизни ҳам тасдиқлайди.

Бироқ манбалардаги қайдлар боис навоийшунослар бу масалага хоҳ шоир ҳаёти талқинида, хоҳ ижоди таҳлилида, иложсиз тўхталиб ўтишга мажбур бўлганлар. В.В.Бартольд концепциясига мувофиқ совуқчилик даври «Навоийнинг мурувватсиз йиллари» аталиб, 1487 йилдан 1494 йилгача давом этган. Унга кўра, бу ҳолат Навоийнинг Астрободга сургун қилинишидан бош-

²⁹¹ Ўринбоев А. Навоий биографиясига оид икки ҳужжат//Адабий мерос. 1982, 2-сон, Б.57 – 62.

ланган. Юқорида келтирилган мисоллар унинг мазкур хулосаси нотўғри эканлигини ва ушбу ҳол анча кейин юз берганини кўрсатади. Бартольд совуқчиликнинг тугашини нима асосда 1494 йил билан белгилагани тушунарсиз. У на бир асос ва ё бирор тахмин билан махсус изоҳламаган. Бироқ унинг баёнидан совуқчилик Маждиддиннинг ўлими билан ўз ниҳоясига етган (яъни 1494 йили – Ш.С.) деган мулоҳаза аён бўлиб туради.

Ҳануз навоийшуносликда икки дўст орасининг бузилишида вазирлар айбдор этиб кўрсатилади. Баъзи ишларда Дарвиш Алининг исён кўтариш режаси натижасида Султон Ҳусайн Бойқаро дарҳол Маждиддинни вазифасидан четлаштиришга мажбур бўлган ва ўрнига Низомулмулкни тайинлаган ҳамда Алишер Навоий устидан қилинган иғво Маждиддин эмас, Низомулмулкнинг иши,– дейилади.²⁹² Дарвиш Алининг хилофлик режаси султоннинг шу муносабат билан чиқарган фармони вақтига қараганда ҳижрий 898 йили, рамазон ойининг йигирма тўртинчи куни, яъни 1493 милодий йилнинг июль ойларида фош бўлган. Маждиддин бу пайтда ҳали бош вазир эди. У ҳижрий 899, яъни 1494 милодий йили ишдан бўшатирилган. Унинг четлатилишига Навоий ёки Дарвиш Алининг алоқаси бор эди дейиш қийин. Шундай бўлганда, Хондамир «Маждиддин баъзи амирларнинг хиёнаткорлиги оқибатида чақувга учраган» деб айтмасди. Низомулмулкнинг иғвоси бошқа муносабат билан уюштирилган. Бу ҳақда кейинги бўлимда сўз юритамиз.

Кузатишларимиз шуни кўрсатдики, Султон Навоийдан озурдалигини ҳеч кимга, ҳатто ўз ичкиларига ҳам ҳеч қачон ошкор этмаган. Шуниси ажабланарлики, Навоийнинг ўзига ҳам билдирмасликка интилган. У бунинг сабабини билишга бир неча бор ҳаракат қилган бўлса-да, натижа чиқмаган. Навоий жуда қаттиқ изтироб чеккан. Таниқли навоийшунос А.Ҳайитметов томонидан топилиб, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида эълон этилган Навоийнинг Ҳусайн Бойқарога ёзган бир мактубида шу ҳақда сўз юритилади: «Бир неча кундирки, каминанинг гумон қилишича, ҳазратларининг(Ҳусайн Бойқаронинг – Ш.С.) олдида дарё

²⁹² Қаранг:Айний С. Навои. Куллиёт, саҳ .322.

бир қатра бўлмиш хотирлари саҳифасига ғубор қўниб, чексиз лутф манбаи бўлган файз эшигини менинг юзимга беркитиб қўйди... Шу сабабли бу дардимни на бирор кишига изҳор этишга журъат қиламан ва на хабарсизлик бурчагида ўлтуриб, бу аҳволга нисбатан сабр қилиш қўлимдан келади... Мендан ранжиганингиз ё ранжимаганингизни ҳеч ким ўзингиздан яхшироқ билмайди. Мен ўз гуноҳларимга иқрорман, аммо билмайман, мен қандай ножўя иш қилдимки, сиз ўзингизни мендан тортиб олдингиз...».²⁹³

Шу ўринда Навоий ғазалларининг айримларида содиқ дўстдан ажралиш, замона аҳлидан шикоят ҳисси равшан кўриниб турган мотивлар шу даврга тааллуқли эмасмикан деган ҳақли савол туғилади Аммо тарихий асарлардаги пинҳона ишоралар ва Навоий ғазалиётининг яратилиш санасини аниқлаш мушқил иш эканидан совуқчиликнинг асл сабаби нима бўлганини айтиш қийин.

Навоий ва Низомулмулк

Мажиддин 1494 йили ишдан олингач, Низомулмулк бош вазир лавозимига тайинланади. Хондамирнинг маълумотларида Низомулмулкнинг номи Мажиддин, Афзал Муҳаммад ва Мир Алишер номлари билан бир қаторда учраши унинг султон назаридаги энг эътиборли шахслардан бири бўлиб келганлигини англатади.

Тарихий асарларда 1494 йилдан 1497 йилгача Хуросонда бирор-бир уруш ёки Ҳусайн Бойқаронинг юришлари бўлганлиги ҳақида умуман гап очилмаган. Демак, айтиш мумкин бу даврда Хуросон тинчлик ҳукм сурган. Манбаларда 1494 йилгача Низомулмулк ва Навоий муносабатларида ажралиб тургувчи бирор салбий жиҳатни кўрмадик. Навоий ва Низомулмулк муносабатларини ёритишга имкон берадиган маълумотлар ҳам йўқ. Бунинг сабабини Навоийнинг саройдан четда юргани билан изоҳлаш мумкин. Бироқ 1497 йилга келиб салтанатда юз берган баъзи воқеалар Навоийнинг

²⁹³ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг форсий мактублари ҳақида// Ўзбек тили ва адабиёти. 1974, 1-сон, Б.9 – 13.

сийёсий ҳаётга аралашшига ҳаракат қилганини, Низолмулмулк билан ораларида зиддият пайдо бўлганини кўрсатади.

Манбаларда келтирилишича, Балх ҳукумати Астрободни бошқариб турган Бадиуззамонга топширилади. Астробод унинг ўғли Мўмин мирзога ваъда қилинади. Бироқ охири дақиқаларда султоннинг қарори ўзгариб, Астрободга Ҳадичабегимдан туғилган ўғли Музаффар Ҳусайн мирзо ҳоким этиб тайинланади. Бундан норози бўлган Бадиуззамон Ҳусайн Бойқаро билан келишмай қолади. Бу келишмовчилик кундан-кунга кескинлаша бошлайди. Бу ҳолат халқ бошига офат, нотинчлик келтириши, салтанат ва қўшинда парокандалик пайдо қилишини тушунган Алишер Навоий жиддий безовталанади. Шу даврдан бошлаб, унинг ота-бола ўртасидаги совуқчиликни бартараф этиш учун ҳаракат қила бошлаганини кўра-миз. Жумладан, «Равзат ус-сафо»да шундай маълумот келтирилган: «Ҳоқони мансур ўзининг хаста мизожига, эгарда юриш оғирликларига қарамай, ўша қишда Бадиуззамоннинг адабини бериб қўйиш учун нусратнишонли лашкарини Балх вилоятига қаратишга қасд этди. Аммо ҳазратнинг яқин кишиси Амир Низомиддин Алишер: «Агар ҳумоюн фармон чиқарилса ва банда Балхга бориб, Бадиуззамонга насиҳат қилсам, уни подшоҳона мурувватлар камолига умидвор этсамки, дилозорлик биёбонидан хизматкорлик йўлига келса»,— деди. Бу ўй ҳумоюннинг мизожига тўғри келди ва Амир Алишер мақсад сари юзланди».²⁹⁴ Навоий ота-боланинг келишмовчилигида салтанат барқарорлигига катта хавф сезган. Бунга четдан томошабин бўлиб туришни ўзига эп билмаган ва ўз ташаббуси билан султонга мурожаат этган деган мантиқий хулосага келиш мумкин. Унинг беғараз нияти Низомулмулкка ёқмагани қуйидаги лавҳадан билинади: «Амир Алишер Балхга бориб, ҳикматли гаплар билан сайқал бериб, Бадиуззамон Мирзонинг хотири ойнасидан хафачилик зангини кетказётган пайтлари амир Алишернинг ҳаракати билан тинчлик ўрнатилишини истамаган Хожа Низомулмулк ва баъзи яқинларининг иғвоси билан ҳоқони мансур Балх кутволи Амир Ислом Барлосга нишон(фармон) юборди».²⁹⁵ Нишонда эса, Бадиуззамон ов қилиш учун шаҳар ташқарисига чиққан ма-

²⁹⁴ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. саҳ.49.

²⁹⁵ Ўша ерда.

ҳалда шаҳар дарвозалари беркитилиб, шаҳзодани ичкарига қўямаслик буюрилган эди. Савол туғилади: Алишер Бадиуззамон ёнига кетган пайтда нима воқеа, қандай иғво юз бердики, Султоннинг Навоийга ишончи шубҳа билан алмашган ва у таклиф этган ярашув йўлидан айнагани? Муаррих Низомулмулкдан бошқа – баъзи яқинлар, деганда кимларни назарда тутмоқда?

Навоий даври ва бизга маълум тарихий асарларда иғво мазмуни очиб берилмаган, фақат у «Алишер воситаси билан сулҳ тузилишини истамаган» гуруҳга тегишли эканлиги айтиб ўтилган. Иғво нима ҳақда бўлган бўлиши мумкин? Сафавийлар сулоласи тарихига бағишлаган «Оламорои Сафавий» асарида кўзга ташланмайдиган шундай эпизод борки, ушбу масаланинг ёритилишида ва, энг асосийси, мантиқий хулоса чиқаришда муҳим аҳамиятга эга. Унда келтирилишича, «1496 йили Султон Ҳусайн Бойқаро Бадиуззамонга Балх ҳукуматини топширади. Астрободни эса Музаффар Ҳусайн мирзога бериш учун фармон чиқаради. Икки кундан кейин Бадиуззамон Алишер Навоийдан хат олади. Хатда шундай ёзилган экан: «Агар сиз Астрободдан Балхга кетсангиз, ўзингизнинг ўрнингизга Муҳаммад Мўмин мирзони қўйиб кетинг. Нима бўлса ҳам шаҳар бошқа кишига тегмасин». Бадиуззамон бу хатни олгач, ёшлиқдан унга мураббий шоирдан жуда хурсанд ва миннатдор бўлди».²⁹⁶

Ушбу маълумот тарихий асосга эгами, йўқми? Нега Навоий ҳақида бой маълумот қолдирган Хондамир умрининг охириги йилларида яратган «Ҳабиб ус-сияр» асарида бу ҳақда лом-мим демаган? О.Эфендиевнинг ёзишича, инглиз шарқшуноси Денисон Росс Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» асарида шоҳ Исмоил Сафавийнинг ёшлик даври воқеалари баёнини «Оламорои Сафавий»дан фойдаланиб ёзганлигини аниқлаган.²⁹⁷ Демак, Хон-

²⁹⁶ Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV – I пол. XVI вв. – Ашхабад: Ўлим, 1981, стр. 28.

²⁹⁷ «Денисон Росс считал, что автор «Тарихи шоҳ Исмоил» («Оломорои Сафавий»)нинг бузилган номи – Ш.С.) жил в XVI веке и был современником шаха Исмаила (в книге Ross D. The early of shah Ismail founder of the Safawī Dynasty – «Journal of the Royal Asiatic Society». London, 1986). Составление данных, содержащихся в многочисленных сочинениях рас-

дамир юқорида келтирилган маълумотдан хабардор ва унинг сохта ҳамда бирор асосга эга эмаслигини аниқ билгани учун ҳам уни ўз асарига киритмаган. Мазкур тафсилот айнан Низомулмулк ва унинг гуруҳи тўқиган иғво моҳиятини ифодалаган бўлиши мумкин. Сабаби, иғво Бадиуззамон ўз ўрнига ўғли Муҳаммад Мўмин мирзони қўйиб, Астрободдан Балхга келган пайти рўй берган. Астрободдан Мўмин мирзони чиқариш ва ота-бола ўртасидаги нифокнинг кучайишидан ким манфаатдор эди? Албатта, бу ўринда биринчи шубҳа ўз ўғлига тахт валиаҳдлигини олиб беришни режалаштирган маҳди ульё Ҳадичабегимга тушади. Навоийнинг муросасозлик сиёсати ва ота-бола ўртасидаги эътибори унинг сиёсий режаларига тўғаноқ бўлиши турган гап эди.²⁹⁸ Шу туфайли уни вақтинча бўлса-да, султон «эътиборидан узоқроқ тутиш»дан манфаатдор эди дейиш мумкин. Бу масала Низомулмулк билан хуфия маслаҳат қилинган кўринади ва салтанат миқёсида катта можаро келтириб чиқариши аён бўлган мудҳиш иғво тайёрланиб, Султонга етказилган бўлиши мумкин. Иғвога учган Султон Балхдаги лашкарбошиларга Бадиуззамонни шаҳарга киритмаслик ҳақида янги фармон юборади. Демак, иғводан Низомулмулк икки тарафлама фойда кўриши

сматриваемого периода, показывает, что «Тарихи шоҳ Исмоил» был использован и другими современниками анонимного автора. По мнению Д.Росса, Гиясиддин Хумомиддин ал-Хусайни Хондемир в сочинении «Хабиб ус-сияр» заимствовал из «Тарихи шах Исмаил» отдельные события, касающиеся периода ранней деятельности Исмаила. (Бу ҳақда қаранг: Эфендиев О. Образование государства Сефевидов в начале XVI в. – Баку, Изд.АН АзССР, 1961, стр. 8 – 9.

²⁹⁸ Ҳадичабегимнинг кирдикорлари Бадиуззамонда кучли норозилик уйғотган. Ҳадичабегим Ҳусайн Бойқаро ҳарамига киритилгунча собиқ подшоҳ Абу Саъид мирзонинг гунчачиси бўлиб, ундан бир қиз ҳам туққан. Бойқаро Султон Санжарнинг қизи (Бадиуззамоннинг онаси) ва Абу Саъид мирзонинг икки қизидан кейин унга уйланади. Уни ниҳоятда севганидан (Бобур маълумоти) барча хотинларидан устун қўйиб, Маҳди ульё деб улуғлайди. Тарихчи олим Т.Файзиев «Темурий маликалар» китобида унинг туғилган йилини 1452 йил деб кўрсатган. Бу тўғри эмас. Чунки ҳеч қайси манбада унинг таваллуд йили аниқ кўрсатилмаган. Манбалардаги қиёсий таҳлиллар унинг Султон Ҳусайндан 4-5 ёш кичик эканини тасдиқлади.

диққатни тартади. Биринчидан, у Султон ва Навоий муносабатларини узил-кесил бузиб ташлар; иккинчидан, Ҳадичабегимнинг истагини тўла қондирар эди. Иғво оқибатида Навоийнинг бошига тушиши мумкин бўлган савдо Ҳадичабегимни қизиқтирмаган. Малика ва вазирнинг яқдиллиги шундаки, ҳар иккаласи султонга етказилган иғвонинг фош бўлишига йўл қўймаслик ва сиёсий вазиятни кескинлаштириш учун Музаффар Ҳусайн мирзони Мўмин мирзо устига жўнатганлар. Чунки Навоий султон билан Бадиуззамонни яраштирганда эди, Астробод масаласи тинчлик йўли билан ҳал этиларди. Натижада Мўмин мирзо ўлдирилмаган, «Оламорийи Сафавий»да тилга олинган воқеа иғво эканлигига Ҳусайн Бойқаро ишонган бўларди. Шу тариқа, Алишер Навоийнинг юзи ёруғ бўлар, чуқурроқ назар солсак, Бойқаро ўз салтанати илдизига болта урмаган ва инқирозини тезлаштирмаган бўларди. Афсуски, Амир Алишер мағлубиятга учрайди.

Муносабатларнинг илиқлашуви

Мўмин мирзо қатл қилинган (ҳижрий 903 йил сафар ойи/мил.1497 йил, октябр), Султон хушёр тартади. Аммо фурсат бой берилган эди. Энди фақат Бадиуззамон эмас, балки деярли барча фарзандлар Султон Ҳусайн Бойқаро билан келишмай қоладилар. Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»да ёзади: «Муҳаммад Мўмин мирзо шаҳид этилгани ҳақидаги хабар чор-атрофга тарқалгандан сўнг оташандух ва пуралам қабихликнинг учқуни яқину йироқ, турку тожикнинг ўчоғига сачрагандан кейин Хуросоннинг теварак-атрофида ҳукумат қуруб ўлтирган шахзодаларнинг ҳар бири Ҳадичабегимнинг макру ҳийлаларидан чўчиб, Бадиуззамон мирзога тақлид қилиб, отага қарши муҳолифат йўлини тутдилар».²⁹⁹

Тарихий асарларда Султон Ҳусайн билан ўғиллари ўртасидаги жанглار тафсилоти, унинг қўлга киритган ғалабалари таъкидланишига қарамай, воқеалар баёнидан жанглар Султон учун

²⁹⁹ Навоий замондошлари хотирасида / Тузувчи Б.Аҳмедов. – Тошкент, 1985, Б.138.

оғир ва қалтис кечганлигини сезиш қийин эмас. Султон ушбу фалокатларнинг сабабчиси сифатида Низомулмулкни қоралайди ва рўй берган танглик уни тобора Алишер Навоий мададига суяниб иш кўришга мажбур қилади. Бу даврда Султоннинг шoirни яна ўзига яқинлаштириш муддаоси борлиги унинг Навоийга «Хазойин ул-маоний» куллийетини тузишни буюришидан маълум бўлади.

Навоий ушбу мактуб-ҳукмни куллийет дебочасига киргизган. Унда шундай дейилади: «Эй, қадимий бандаи хос ва эй, бойирий ходими завий-ул-ихтисос! Бурунги икки девонким, бизнинг ҳукму хитобимиз била мураттаб қилдинг ва куллийету жузвийетин бизнинг машварату таълиму истисвобимиз била тузаттингким, бирининг ишқомиз абётидин бу эски дайрнинг рафиъ тоқида ушшоқнинг шўру ғавғосидир. Ва яна бирининг шавқангиз ғазалиётидин бу қадимий маниъ гумбад равоқида муҳаббат аҳлининг хўйу алолоси, андин сўнгра йиғилғон ашъорнинггу назм риштасига тортилғон дурру шаҳворнинг адади бурунги девонлардин ортқон чоғлиғ дурур. Ва бу латофати сифоти хўблар ва малоҳати симоти маҳбублар била яна икки девон тартиб берса бўлурдек маълум бўладур. Нетгунгдурким, бу ишдин дилбандроқ бўлғайу не килғунгдурким, бу шуғлдин судмандроқ бўлғай. Эмди авло будурким, бу ғариб ишга кўнгул келтургайсен, балки ҳукм бу эрурким, бу ажиб амрға хома сургайсену тафаккур хилватгоҳида хаёл шўху раънолари била базм тузгайсен. Ва то фалак гардиш қилур, башар жинсининг хаёлиға келмаган аъжубани элға кўргузгайсен... Чун сенга тавфиқ мадад қилиптуру бу мақсуднинг ҳеч кимга йиғилмағон моддаси йиғилиптур, тиларбизким, фурсатни ғанимат билгайсену бу муддао ҳусулиға рағбат қилгайсен!».³⁰⁰

Дебочада Навоийнинг Султонга жавобан ёзган хати ҳам келтирилган. У кўпроқ гинахонлик билан ёзилгандек. Шу жиҳатлари билан «Хазойин ул-маоний» дебочаси, аввало, олдинги девон ва илмий асарларидаги дебочалар, қолаверса, умуман, Шарқ илмий-адабий асарлари дебочаларидаги услуб ва бағишлов тарзидан кескин ажралиб туради. Мактуб мазмуни қуйидагича:

³⁰⁰ Хазойин ул-маоний дебочаси, саҳ.13 – 14.

**Дедимки, бу ишдаким бўлурмен маъмур,
Хар нечаким тутмасам ўзимни маъзур.
Лек иштаки аждаҳоға келтурғай зўр,
Зўр эткай ўзиға истаса қилмоқ мўр.**

Ул ҳумоюн замирнинг ойинайи гетийнамоида равшану пайдодур ва ул покиза кўнгулнинг жоми жаҳоноройида мубарҳану хувайдоким, бу бандаи фақирға не нотавонлиқлар шикаст бердию бу зарраи ҳақирға не саргардонлиғлар даст берди. Агарчи маразимға сихҳат умиди пайдо бўлупдур, аммо ҳануз физо била шарбатким ичилур, ейилур, мисқол тарозуси била тортилур ва тонгдин оқшомғача соат шишасиға кўз тикилур, агарчи заъфимға қувват имкони зоҳир бўлибтур, аммо ҳануз бузуғ кошонамдин чиқарға қўпмоқ тиласам, осилғон идбори анкабут торлари дастгирим бўлуб, мадад еткурмагунча тебранмакка тобу тавон ва ҳаракатқа мақдур, балки имкони йўқтур, пашша юз пили дамон торта олмақон юкни нечук тортғай, батахсиским, мажруҳу ранжур доғи бўлғай, мўрчаминг шери жаён қила олмағон ишни нечук қила олғай, хусусан, ким бемору сихҳат тариқидин маҳжур дағи бўлғай.

Рубоия:

**Аввал икки девонға чу қилдим рағбат,
Ҳам эрди йигитлик мададим, ҳам сихҳат.
Бўлдум чу қорию хаста, йўқ ул қувват.
Кўргузғали андоқ нималарға журъат.**

Куллийраги буким, ул давовин тартибида Султони Соҳибқирон олий табъининг ислоҳу ихтимоми беҳад ва ҳар жузвий нуқтада тағйиру таълими мо ло каломи беадад эркон жиҳатдин ул иш саранжом суратин пайдо қилди. Ва ифтоҳидин ихтомиға дегунча тартиб рақами чекилди. Бу заъфу нотавонлиғим замонида бу ажзу забунлуку бесомонлиғим туғёнида Султон Соҳибқироннинг раъйи оламоройию замири хуршидтаъсири гўёким баъзи авқотда олам кешвари фатҳиға азмсозу баъзи ҳолотда кишвар аҳли ободонлиғиға сеҳрпардоз ва баъзи замонда айшу нишот била илиги зарпош ва баъзи овонда тоату ибодат била

кўзи гавҳарпошлиққа мутааммилу муштағил учун бу хошок да-
рёдек кўнглига кирмасу бу зарра қуёшдек замирига пайдо эр-
мас. Ва султони Соҳибқироннинг ҳиммат юзидин ихтимомию
саъй ғоятидин таълими бардавоми бўлмаса, мундоқ душвор
иш илгари бормоғи мутаассир, балки ҳаёлимга кечурмағи му-
тааззирдир. Мундоқ ҳукм бўлгондин сўнгра гоҳ-гоҳи ҳолимдин
огоҳ бўлмаса неткаймену лаҳза-лаҳза аҳволимдин хабар
бўлмаса нета олғаймен. Қумурсқа Сулаймоннинг хотирига кел-
маса не маҳалли таажжубу таҳайюр, Суҳо чархи гардон сатҳ-
ида кўрунмаса не маҳали ҳайрату тааззур».³⁰¹

Мазкур ҳукм-мактуб ва Навоий жавобидан қуйидаги мулоҳа-
залар туғилади:

1. Навоий оғир касалликни бошидан кечирган.
2. «Касаллик ва балолар сабаби султонга маълум» дейили-
шидан қандайдир воқеаларга ишора этилмоқдаки, буни Жомий,
Паҳлавон Муҳаммад каби дўстларнинг вафоти билан бирга,
Маждиддиннинг Дарвиш Али исёни арафасидаги иғвоси, Низо-
мулмулкнинг Бадиуззамонга исёни билан боғлиқ иғвосига шаъ-
ма сифатида тушуниш мумкин.
3. «Сиҳат умиди пайдо» бўлишига қараганда, Навоий ва сул-
тон ёзишмалари касалликдан тузалиш даврида содир бўлган.
Бу ҳақда «Хазойин ул-маоний»нинг дебочасида айтилиши На-
воийнинг хасталаниши 1497 йили юз берганлигини билдиради.
Демак, Ҳадичабегим ва Низомулмулк иғвоси оқибатида Султон-
нинг Навоийга ишонмай қўйиши шоир руҳиятига қаттиқ таъсир
қилиб, тўшакка йиқитган бўлиши мумкин.

4. Султондан ижодда унга ҳамкорлик қилишни сўраш, мурувват
кўрсатишни илтимос қилиш фонида гинахонлик аломатларини се-
зиш қийин эмас. Навоий ўзига эътибор камайганлигига ишора этган.

Мактуб Ҳусайн Бойқарога етгач, дарҳол Навоийга жавоб
йўллаган. Ушбу мактуб ҳам дебочага киритилган Унинг мазмуни
юқоридаги мулоҳазаларимиз тўғрилигини исботлайди. Жумла-
дан, унда шундай ёзилган: «Кўнглунга солма ва бу навъ савдо
ва васвос ҳаёлига қолмаким, биз ҳеч ҳолда сенинг ҳолингдин

³⁰¹ Хазойин ул-маоний дебочаси, саҳ.15.

ғофил эмас эркондурбиз, аммо бу ҳолдин сен ғофил. Ва кўнглумиздин ҳаргиз ёдинг зойил эрмас эркондур, бу маъни сенинг кўнглингда зойил. Андоқки, бурунги икки девоннинг тақмилида риоятдин ҳеч навъ тағофил воқеъ бўлмади. Ва раҳнамолиқ ва иноятдин ҳеч турлук тақосул сурат боғламади. Эмди доғи ҳамул дастур била, балки ондин ҳам ортуқроқ, мунда ҳам ҳамул қонун била, балки ондин ҳам афзунроқ аҳволингда хабар тутулғусидир. Ва бир оз вақтда сарвақтингга етилғусидир. Чун заъф ҳолинг бизга зоҳир ва пайдоодур, шафқат ва банданавозлиқлар билан не ерда қолсонг ўтқарилғусидур. Ва чун шикаст аҳволинг бизга равшан ва ҳувайдоодур, марҳамат ва навосозлиқлар била ҳар мушқулинг бўлса ҳал қилилғусидур».³⁰²

Маъзур жавобдан шундай хулосага келиш мумкин:

1. Султоннинг «Ҳамиша биз сени ёдлаб, ҳолингни сўраб юрамизу, сен бундан хабарсизсан» дейишидан шоирни юпатиш оҳанги сезилиб турибди. Бу эса, бир томондан, Навоийнинг оғир касал бўлганлигини тасдиқласа, иккинчи томондан, султон унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилганига ишора бор.

2. Навоий касал пайтида Султон Ҳусайн Ҳиротда эмаслиги аёнлашилмоқда. Ёки, аксинча, Навоий пойтахтдан бошқа ерда.

Султоннинг Навоийдан узоқда бўлса ҳам унинг ижодидан хабардорлиги ишорасига «Муншаот»даги адресати номаълум бир мактуб мазмунини боғласак, шоҳ ва Навоий ўртасида кимдир воситачилик қилганлиги равшанлашади:

**«Фироқ ароки, етар кўкка шуълаи оҳим,
Бу ўтқа, оҳ, агар раҳм қилмаса моҳим.**

Қуллуқ дуодин арзадошт шулким, иноят иншои бирла қулунгизни ёд қилиб эрдингиз, мужиби сарафрозлиқ бўлди. Тенгри таоло давлатингизни орттурсин ва ёшингиз узун бўлсин.

**Ғамим етқурди мингдин бирга руқъанг
Ки, берғай тенгри бир ёшинга минг ёш.**

³⁰² Ўша ерда.

Битиб эрдингизким, Мирзо тобуғида камина қулни ёд қилиб
йиғлармен. Ёд қиларингизға розимен, йиғлашингизға йўқ.

**Дема ҳажрингдин менга одат бўлибтур йиғламоқ,
Шод бўлким, манго қисмат бўлибтур йиғламоқ»³⁰³.**

Кўриниб турибдики кимдир Султон Ҳусайн мирзо кўнглида
Навоийга нисбатан раҳм уйғотишга астойдил уринган. У ким
бўлиши мумкин? Мактубдан қуйидаги хулоса келиб чиқади:

1. «Хазойин ул-маоний» дебочасидаги озурдалиқ руҳи ва мак-
тубдаги Навоий изҳорининг бир-бирини тўлдириб келиши улар
бир даврда ёзилган деган фикрга олиб келади.

2. «Ёд қилиб йиғлаш»дан Навоийнинг оғир аҳволда, бетоб
эканлиги англашилади.

3. Адресат Ҳусайн мирзонинг яқинларидан бўлиб, ёши улуғ
инсон.

Бизнингча, у Шайхимбек Суҳайлий бўлса керак. Худди шу
даврда Навоийнинг Суҳайлийга ёзган бир соқийномасига эъти-
борни қаратамиз:

**...Ким Суҳайлий саридур зор кўнгул
Кўп тилар суҳбатин афгор кўнгул.
Сен эдингким, менга дамсоз эрдинг,
Ҳар ниҳон нуқтада ҳамроз эрдинг.
Зулмларким менга бу чархи даний
Қилди, қайдин топай айтурға сани.
Ким бири бу эдиким, солди йироқ
Сени, бағримға қўйуб доғи фироқ.
Менга гар дарду ҳам анбуҳ ўлди,
Қисматим ғуссаю андуҳ ўлди...
Кимки келса бу тараф, ёд айла,
Тарабойин сўз ила шод айла.³⁰⁴**

Ушбу шеър шу даврга тааллуқли бўлиши мумкин. Мулоҳаза-
мизча, шеърдан Суҳайлийнинг узоқда эканлиги ва бу даврда

³⁰³ Алишер Навоий. Муншаот. 20 жилдлик. XIV жилд, саҳ.195.

³⁰⁴ Фавойид ул-кибар // Хазойин ул-маоний. Т.VI. – Б.491.

Навоий оғир кечинмаларни бошидан ўтказаётганлиги англашилади. Фикримизча, Навоий оғир дард билан йиқилгач, Шайхим Сухайлий султон кўнглида мурувват учкунларини алангалантира олган ва биринчи бўлиб султоннинг ўзи бу совуқчиликка барҳам беришга қарор қилишига эришган кўринади. Навоий ижодидан яхши хабардор Сухайлий унинг «Хазойин ул-маоний»ни тузишга 1491 йили киришгани, аммо бу ишга совуқчилик сабаб ҳафсала қилмай, ташлаб қўйгани ҳақида гапириб шоирни бу вазифани бажаришга даъват этишга ва шу орқали унинг яримта кўнглини кўтаришга чақирганлиги эҳтимолга яқин. Навоийни сиёсий саҳнага тортишдан манфаатдор султон учун бу тадбир айтиш муддао бўлган бўлиши мумкин.

Султон Ҳусайн Бойқаро ҳижрий 902 йили шаъбон ойининг йигирма тўққизинчи куни(1497 йил 2 апрель) Пули Чароғда Бадиуззамон устидан қозонилган биринчи ғалабадан сўнг Ҳиротга қайтмай, Балхга боради. У шу бўйи 903 йилнинг сафар ойига(1497 йил октябрь) Мурғоб дарёси бўйида қолади. Балки, Султоннинг шоирдан узоқдалиги тушунилган ўринлар келтирилган ҳар учала мактуб ана шу даврда, яъни Султон Ҳусайн Бадиуззамон билан Пули Чароғда(1497 йил 2 апрель) тўқнашгандан сўнг ўтган ойлар оралиғида ёзилгандир. Чунки, кейинги даврда Навоий Машҳадга борганлиги, Султон билан изчил ёзишмалари, Машҳаддан сафар ойда қайтиб, Мўмин мирзонинг азаси устидан чиққани ва шундан кейин яна Бойқаронинг маҳрами розига айланганини кўрамиз. Бу орада Низомулмулк ва унинг хонадонининг аёвсиз равишда яқсон этилиши султоннинг Навоийга яна ҳам суяниб қолишига сабаб бўлганини айтиш керак.

Шу тариқа, улар ўртасида яна илиқ муносабатлар вужудга келганини кўриш мумкин. Масалан, ҳ. 903(1498) йил шаввол ойининг йигирма тўртида Бадиуззамон отасига қарши қўзғалганда Нешин яйлоғида турган подшоҳ ўз лашкарининг озлигидан ваҳимага тушиб қолади. У дарҳол Ҳиротга чопар юбориб, у ерда ҳукуматни бошқараётган Алишерга ўзи отга миниб, шаҳарнинг ичию ташидан қаерда лашкар ёки аскар кўрса тўплаб ўрдуга юборишни буюради.³⁰⁵ Мазкур факт Мўмин мирзо қатлидан кейин Наво-

³⁰⁵ Равзат ус-сафо. Босма. VII жилд. саҳ.55.

ий ва султон алоқалари ўнганлигини тасдиқлайди. Юқоридаги воқеа давомида шундай келтириладики, Амир Алишер воқеа жиддий тус олганлигини сезгач, дарҳол султон ёнига жўнаб «ул олий ҳазратнинг озурда кўнглини Бадиуззамон мирзонинг хотири тилагига тарғиб қилди. Амир Алишернинг сўзлари ихлосу давлат-хоҳлик камолидан бўлгани учун ҳазрати хоқони Мансур муборак қулоғининг қабул пардасига етди».³⁰⁶ Гап шунда эдики, Бадиуззамон отасидан Балхни қайтариб беришни талаб қилар, Султон эса рози бўлмасди. Навоий Султон ва Бадиуззамон ораларига тушиб, урушга йўл қўймасликка, шаҳзодага Сеистон ва Фароҳ вилоятларини олиб беришга муваффақ бўлади. Султон Ҳусайн умрининг сўнги йилларида, айнан, биз сўз юритаётган ҳижрий 903/1498 йилдан кейинги даврда Навоийга ниҳоятда суяниб қолганлиги воқеалар кечмишидан янада яққол сезилиб туради.

Умр интиҳоси

Хондамир асарларидан маълумки, Мир Алишер умрининг охирида барча давлат ишларидан истеъфо бериб, қолган умрини охират йўлида бажариш лозим бўлган ишларга бағишлаган. Бу борада Навоийнинг қариллик айёми ҳақидаги сўзлари диққатга сазовордир:

«...Ва бу авқот мобайнида ҳар миқдорким фурсат топтим, хоҳ «Хамса» назмидин ва «Назм ул-жавоҳир» ва «Мажолис ун-нафоис» ва «Зубдат ут-таворих» ва сойир таснифлар иштиғолидин ҳам ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро – Ш.С.) дуойи давлатиға авқотимни сарф қилдим. Ва биҳамдиллоҳ андоқ муродлар касб эттимким, менинг абнойи жинсимнинг юзидин бирига муяссар бўлмайду. Ва андоқ мақсудларға еттимким, аларким мендек, юз, балки минг куллари бор эрди, бирининг соғари орзуси менга нишот еткурған май била тўлмайди. Биҳамдиллоҳ таолоки, бу авқотдаким, умр водийсининг кўпрагин анинг давлатидин муродлар била қатъ этибмен ва ҳаётнинг ниҳоятиға комлар, балки комронлиғлар била етибмен. Ҳеч турлук армон хотиримда қолмайдуру ҳеч навъ орзу кўнглумда синғонин ҳаёлим топа олмай-

³⁰⁶ Равзат ул-сафо. Босма. VII жилд. 57-бет.

дур. Ҳар не дунё муродию ва зоҳир комгорлиғидур сурубмен ва сўзумнинг сийту садосин анинг мадҳида етти фалакка еткурубмен. Улча орзу ҳайсиятидину армон жинсидин қолиптур, охират йўлининг суҳулату осонлиғи ва ботин мулкининг иёлат ва комронлиғидур ва ул вобастадур ҳақ субҳонаху ва таолонинг тавфиқи била амри итоатиға ва Расули саллаллоху алайҳи васаллам шафоатию шариатининг мутобаатиға».³⁰⁷

Навоийнинг бу уринишлари, аввало, ҳаж сафари тараддудида кўзга ташланади. Аммо Султон Ҳусайн Бойқаро «унинг давлатдан узоқда бўлиши салтанат учун кўнгилсиз ҳодисаларнинг рўй бериши учун имконият яратиш» эканлиги туфайли ҳаж сафарига ҳар хил сабаблар билан монелик қилган. Жумладан, Хондамир шундай ёзади:

«...Ул ҳазратда ўсиб-униш кунлари бошланишидан то ҳаётининг охирги дамларигача бошида мусулмонлик ҳажини ўташ ҳаваси ва хотирида пайғамбар қабрини зиёрат қилиш фикри ўрин олган эди. Ҳар вақт имкони бўлганича бу хусусда ҳаракат қиларди ва узлуксиз ўз ҳолича қуйидаги икки байтни тилга оларди.

Назм:

**Кай бувад, ёраб, ки рў дар Ясрибу Батҳо кунам,
Гаҳ ба Макка манзилу, гаҳ дар Мадина жо кунам.
Бар канори Замзам аз дил бар кашам як замзама
Ваз ду чашми хунфишон он чашмаро дарё кунам.**

(Таржимаси:

*Ёраб, Ясриб билан Батҳога қачон борарканман?
Гоҳ Маккада турсаму, гоҳ Мадинада жойлашсам эди.
Замзам бўйида қалб таронасини қуйласам,
Қон оқувчи икки кўзимдан у чашмани дарё қилсам эди.)*

Неча бор бу сафарга рухсат олиш учун муборак оёғини узангига қўйиб тўғри саройга йўлланар, ҳар бор қудратли Соҳибқироннинг илтимоси билан қайтар ва бу истакнинг юзага чиқишидан чекланар эди».³⁰⁸

Бундан маълум бўладики, Навоий бир неча бор рухсат олиш учун Ҳусайн Бойқарога мурожаат қилган. Ҳажга бориш қарори

³⁰⁷ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Дебоча, саҳ.19.

³⁰⁸ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. саҳ.75.

биринчи марта қачон туғилгани ҳақида манбалар лом-мим демайди. Навоийнинг «Вақфия» асарида масаланинг ечимига олиб келувчи бир жиҳат мавжуд. У «Вақфия»да шоҳдан икки илтимосини қондиришни сўрайди. Улардан бири давлат ишларидан бўшатиб, ижод учун шароит яратиб бериш бўлса, иккинчиси – ҳаж сафарига рухсат этиш ҳақидаги илтимос эди. Навоийнинг «Вақфия» асари 1481 йили ёзилди.³⁰⁹ Шундан сўнг бир қанча асарлар, хусусан, «Хамса»нинг ёзилиши икки илтимосдан фақат бири – «Хамса» яратиш ғояси маъқулланганини англатади. Хулоса шуки, ўшанда ҳаж сафарига рухсат берилмаган.

Мир Алишернинг Байтуллоҳ зиёрати орзуси кун сайин кучайиб боради ва ҳижрий 904/1499 йили Абдулҳай табибни рухсат олиш учун Марвга – ўғли Абулмуҳсин мирзони қамал қилиб ётган Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига юборади. Ўзи эса «...бундан кейин бу кунни эртага айлантиришга тоқатим қолмади, деган байт мазмунини тилга келтириб, саодатли олимлар, фозиллар тоифаси ҳамда кўпчилик мулозимлар билан бирга Машҳад томонга йўл олади».³¹⁰ Абдулҳай табиб подшоҳ ҳузуридан Навоийга мактуб олиб қайтади. Унинг Хондамир келтирган нусхасида, жумладан, шундай ёзилади:

«...Сўнгра, равшан кўнгилларига маълум бўлсинки, жума куни ражаб ойининг ўн бирида улуғ мавлоно Абдулҳай келиб, шариф мизожларининг кайфияти, соғ-саломатлик, яхши ҳолатларини етказди. Бундан хабар топиш беҳад шодликка сабаб бўлди. Унинг етишувидан илгари кўнгилларида қарор топган Ҳижоз томонга жўнаш тўғрисидаги хабар оғизма-оғиз келиб турарди, аммо ишончли кишилардан эшитилмагани учун эътиборимиз йўқ эди. Лекин ўша киши суҳбатида Хожа Афзалиддин Муҳаммадга ёзилган хат мазмунидан маълум бўлдики, бу кунларда у тилак мустаҳкамланиб, яна янгиланиб, жўнаш хаёли жазмга айланган...

³⁰⁹ Баъзи тадқиқотларда «Вақфия» 1480/1481 йили ёзилган деб кўрсатилган. Ҳижрий 886 йил милодий 1481 йил 2 мартдан бошланганини ҳисобга олиб асар ёзилган йил 1481/1482 деб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

³¹⁰ Равзат ус-сафо. Саҳ. 59.

Берилган рухсат ва ижозатдан қайтмаймиз, лекин нимаики кўнгилга келса огоҳлантиришимиз лозим. Равшандирки, бу хусусда йўл тинчлиги шартдир. Маълум бўлсинки, бу кунларда ўтиш йўли бўлган Ироқ ва Бағдодда аҳвол қанақанги паришон ва беқарордир. Миср ва Шом чегараларида ҳам турли бошбошдоқлик борлиги эшитилмоқда. Ривоят шундайдики, агар йўл хавфи шундай даражага етиб, кимсанинг сабабсиз кимсанинг белига қўл уриши мумкин бўлса, йўлга тушмоқ вожиб эмас. Агар бу кунларда йўл хавфидан бирор фикр хотирга келмаса, қандай бўлади? Чунки ўзлари айтардиларки, йўллар нотинчлиги жиҳатидан бир оз Уфлурий тартиб бериб, агар зарур бўлса, хавфли жойга етишганда мулозимлардан ҳар бирининг ёнида ўшандан бир оз бўлиши керак.

Яна гап шуки, бу сафарнинг узоққа чўзилиши маълум, умрга ишонч йўқ. Агар яна бир бор учрашиб, хайрлашиш қондаси юзага келса бўларди. Аммо бу икки ҳолнинг бўлиши билан бирга, бу муқаддималарнинг ёзилишидан шундай қўрқув ҳам борки, мабодо муборак хотирга андак ғубор етишиб, бу сўзлардан ғараз юришни манъ этиш экан, деган хаёлга борадиларми?

Ҳамиша давлатхоҳлик юзасидан нимаики хотирларига келса, бетакаллуф гап-сўз қиладилар. Бизга ҳам бу бобда ҳар нима хотирга келса, маълум қилиш лозим кўрилади.

Боқий: тўғри фикрда ихтиёрлидирлар ва нимаики икки дунё яхшилигига керак бўлса, тақдим қилиб турилур. Икки дунё саодати ёр бўлсин. Вассалом».³¹¹

Мактуб хулосасидан кўриниб турибдики, Султон Ҳусайн умрга ишонч йўқлиги сабабли ҳаж олдидан бир кўришиб, хайр-маъзур қилиш истагини билдирган ва имкони бўлса сафар ниятидан қайтишга ишора этган.

Бу масалада айрим ойдинлаштирувчи ишораларни Хондамир берган. Улар Навоийнинг шахсий кечинмалари билан боғлиқ икки жиҳатни ёритади. Жумладан, Мўмин мирзонинг қатли воқеалари Навоийни қаттиқ изтиробга солгани ва бу хусусда

³¹¹ Макорим ул-ахлоқ. / М.Фахриддинов ва П.Шамсиев таржимаси. — Б.76 – 78.

Хондамирнинг Навоий тилидан келтирилган «Мўмин мирзо билан бўлган воқеа шайх Маждиддин Бағдодийнинг ўлими воқеасига монанддур. Зеро, ўшандан сўнг бутун Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ироқ Чингизхоннинг Турондан Эронга лашкар тортиши сабабли вайрон этилиб, халқ қирғинга учраган эди» тарзидаги ўхшатиш Амир Алишернинг салтанат таназулига сабаб бўлаётган воқеалардан жиддий хавотирга тушганлигини кўрсатади. Айни пайтда у салтанат ишларидан узоқ экани ҳам англашилади. Султоннинг бу галги баҳонаси йўл нотинчлиги билан изоҳланса-да, аммо мамлакатда юз берган сиёсий тангликни юмшатишда Навоий ёрдамига муҳтожлиги сезилади.

Демак, маълум бўладики, 1481 – 1497 йиллар орасида ўтган 16 йил ичида Навоий ҳажга бориш учун рухсат сўраб мурожаат этмаган. Тарихий асарлардаги маълумотларга қараганда, Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг энг тинч даври шу беш йилдир. Табиийки, айнан мана шу ораликда ҳажга бориб келиши учун қулай вазият мавжуд бўлган. Султоннинг Навоийга рухсат бериши учун барча шароитлар муҳайё эди». ³¹² Нега Навоий бундан фойдаланмаган? Шуниси ажабланарлики, «Вақфия» ёзилганидан 18 йил ўтиб, Навоий негадир яна ҳаж сафарига қатъий отланади. Хуллас, бу масала жумбоқлигича қолмоқда.

Хондамирнинг «Равзат ус-сафо» ва «Ҳабиб ус-сияр» асарларида келтирилишича, «мактуб қўлга теккандан кейин Амир Алишер яқинлари билан кенгаш ўтказди. Барча ундан султон ҳузурига бориб, ота-болани яраштириб қўйишни сўради» ³¹³. Та-

³¹² Айрим тадқиқотчилар «Ҳазойин ул-маоний»нинг дастлабки варианти 1493 йили тартиб берилган деб ҳисоблашади. Аммо бу мулоҳазани ҳам қайта кўриб чиқиш керакка ўхшайди. Ҳар қандай вазиятда ҳам бу иш унинг ҳажга боришига монелик қилиши мумкин эмасди. Маълумотларни ўрганиш ишлари «Ҳазойин ул-маоний» 1497 – 1498 йиллари тартиб берилганини кўрсатмоқда.

³¹³ Демак, «Равзат ус-сафо» ёзилган пайтда муаллиф юқоридаги мактубнинг асл нусхаси эмас, балки мазмунини билган ёки асар ҳажмини ҳисобга олиб қисқароқ ёзгани эҳтимолдан холи эмас. Бироқ «Равзат ус-сафо»да мактуб хулосаси ва кейинги тафсилот йўқ. Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»ни ёзаётганда эса хатни асл кўринишида бериш орқали олдин йўл қўйган хатосини тузатиб кетган. Мактубнинг асли шундай бўлганини тур-

рихий асарлардаги маълумотларнинг қиёсий таҳлили шуни кўрсатадики, айнан шу даврда Навоийнинг сиёсий фаолияти кескин кучайганини кўриш мумкин. Бу давр, асосан, 1497 – 1501 йилларни ўз ичига қамрайди. Табиийки, тарихий солномалар ўз характериға кўра Навоийнинг сиёсий саҳнадаги иштирокини қуруқ фактларда кўрсатган. Унинг ички кечинмалари ва бу давр воқеаларига муносабати очиб берилмаган. Аммо улардан баъзи хулосаларға келиш мумкин.³¹⁴ Юқоридаги маълумотлар таҳлили сиёсий жараёнларға Навоийнинг аралашуви муайян бир танаффусдан кейин содир бўлган деган фикрға олиб боради.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро мактубини олгач, йўлга тушади. Марвға етмасдан туриб, Сарахсда тўхтаган пайтида Марв томондан Султон Ҳусайн келаётгани хабари эшитилади. Маълум бўлишича, подшоҳ ва шахзода ўртасида Амир Низомиддин Дарвеш Али воситасида сулҳ тузилиб, қўшинлар Ҳиротға қайтаётган экан. Бу воқеа тафсилоти «Ҳабиб ус-сияр»да шундай келтирилади: «(мактубға биноан) Ҳазрати султоннинг яқин кишиси (Амир Алишер) баҳор фаслининг бошларида Машҳаддан Марв томонға йўл олди. Сарахс худудига етганда Султон Марвдан шу қасаба томонға келаётганлиги маълум бўлди. Воқеа қуйидагича эди: Марв қамали уч-тўрт ойға чўзилгандан сўнг фатҳу зафар сурати мурод ойнасида жилва кўрсатмагандан кейин ҳазрати хоқон сулҳға мойил бўлди. Абулмуҳсин мирзо ҳам қалъани мудофаа этишдан чарчагач, отаси ёниға элчи юбориб, Амир Дарвиш Алини сўраттирди. Жаноб амир ҳукмға биноан, шаҳарға бориб шахзода билан учрашди. Шахзода: «Агар хоқони ман-

ли манбалар –мактубот ва муншаот каби хат тўпламларида мавжуд нусхалари билан чоғиштириш ҳам тасдиқлайди. Қаранг: Мактуботи тарихий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. Рақами.3743. 161⁵ – 163^а-варақлар; Мажмуаи руқъаот. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. Рақами.296. 169^б-варақ.

³¹⁴ Чунончи, Низомулмулкнинг хонавайрон этилишиға тайёргарлик жараёниға, хусусан, Афзал Муҳаммаднинг Ироқдан чақирилиб, сарой хизматига жалб этилишиға Навоийнинг фаол аралашуви, шу даврдан султоннинг яқин ҳамдардига айланиши навоийшуносликда етарли ёритилмаган. Айни шу воқеалар шоир ҳаётининг охириги 15 йили ва шахсий кечинмалари тафсилотларини тиклашға ёрдам беради.

сур менинг гуноҳимдан ўтиб, Ҳиротга қайтсалар, мен пешкашлар билан тахт поясига борурмен», деди. Амир Дарвеш Али олампаноҳ даргоҳига қайтиб, Абулмуҳсин мирзонинг сўзларини султонга етказди. Унинг илтимоси қабул этилди ва Сарахсга қараб йўлга тушилди».³¹⁵

«Равзат ус-сафо»да ҳам бу воқеа айнан шундай ҳикоя қилинган.³¹⁶

Шу ўринда Ҳусайн Бойқаро ва Абулмуҳсин мирзо орасида сулҳ тузилиши тафсилотини бошқача ёритган манба ҳам мавжудлигини кўрсатиб ўтиш фойдали деб ўйлаймиз. Жумладан, сафавийлар тарихига оид «Оламорийи сафавий» асарида ёзилишича, қамал уч-тўрт ойга чўзилгач, Абулмуҳсин мирзо укаси шахзода Кепак мирзодан ёрдам сўрайди. Кепак мирзо эса унга онаси воситачилигида отаси билан сулҳ тузишни маслаҳат беради. «Агар, – дейди Кепак мирзо, – отамиз шунда ҳам рози бўлмаса, унда Бадиуззамонни Ҳиротга ҳужум қилишга ундаймиз».

Абулмуҳсин укасининг маслаҳати билан ҳарамдан онасини чақиртиради. Онаси келиб ўғли билан барча нарсаларни гаплашиб олгач, Султонга унинг тавбасини етказди. Бироқ султон кўнмайди. Шу аснода Алишердан хат келади. Унда Бадиуззамон ва Амир Зуннун ўн беш минг аскар билан Ҳиротни ўраб олгани айтилиб, Султондан тезроқ Ҳиротга қайтиш сўралади. Шундан сўнг Султон сулҳга рози бўлиб, Ҳиротга қайтишга қарор қилади».³¹⁷

«Оламорийи Сафавий»даги тафсилот оз эса-да, Хондамир маълумотларига қўшимча бўлиши мумкин эди. Бироқ Навоийнинг сулҳ тузилиши арафасида Ҳиротда эмас, Машҳадда эканлиги, Бадиуззамон томонидан Ҳиротнинг қуршаб олиниши Султоннинг Абдулмуҳсин мирзога қарши Марвга борган пайтида эмас, балки Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг исёнини бостириш

³¹⁵ Ҳабиб ус-сияр. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2153. IV жилд. 281^б-варақ.

³¹⁶ Равзат ус-сафо. – Б.59.

³¹⁷ Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV – I пол. XVI вв. – Ашхабад: Ўлым, 1981. – С.72 – 74.

учун Астрободга борган вақтида рўй берганлиги ушбу манбадаги маълумотларнинг ҳаққонийлигини текшириб кўришга жиддий зарурат борлигини кўрсатади.

Хуллас, манбалар руҳидан шуни англаш мумкинки, мамлакатда юзага келган сиёсий тангликни бартараф этиш ва издан чиққан бошқарув жиловларини қайта қўлга олишга Ҳусайн Бойқаро кучсизлик қила бошлайди. Шунинг учун ҳам қалтис вазиятларда Алишер Навоийнинг шахзодалар орасидаги мавқеидан фойдаланишдан бошқа иложи қолмаган эди. Буни тўғри англаган Навоий ҳаж сафаридан умидини бутунлай узади ва Султон Ҳусайн Бойқаро билан ўзаро келишувга мувофиқ умрининг охирини Ансорий мақбарасида ўтказишга қарор қилади.

Охирги илтимос

Алишер Навоий Абулмуҳсин мирзо билан сулҳ тузиб қайтаётган Султон Ҳусайн Бойқаро билан Сарахс яқинидаги Бозорго-ни тавия номли қишлоқда учрашади. Хондамир учрашув натижасини шундай очиб беради: «...Олий даражали амир улуғ қароргоҳда уч кун туриб, ўша кунлари подшоҳга, шахзодаларга ва ҳарам аҳлларига ажойиб чопқир отлар, юкташир туялар, беҳисоб молу маблағ тортиқ қилди. Амирлар, вазирлар, садрлар ва ичкиларни, подшоҳ даргоҳидаги мулозимларнинг кўпчилигини инъому эҳсон мевалари билан мамнун этдилар. Сўнг аъло ҳазратга арз қилдилар: «Сиз бир вақтлар подшоҳлик ишлари билан шуғулланишдан бош тортадиган бўлсам, шайх Нажмиддин Кубро мазорида тураман ёки Хожа Абдуллоҳ Ансорий остонасини супурувчи бўламан, деб айтган эдингиз. Эндиликда бу иш сизга муяссар бўлмайди, менга эса Ҳижоз сафарига хоҳиш ва рағбат билан ижозат бермайсиз. Шундай бўлгач, энди рухсат берсаларки, сизнинг ваколатингиз билан қолган умримни Ансория остонасини супуришга сарф қилсам. Мулозимлик ишларидан батамом озод бўлсам, чунки қарилик мадорсизлиги вужудимга таъсир кўрсатиб, қувват кетган, бадан заифлашган...». Ҳазрати Соҳибқирон лутфу меҳрибонлик кўрсатиб ва бу илтимосни яхши қабул қилиб, деди: «Модомики, сиз Хуросонда турар бўлсангиз, ҳар қандай илтимосингиз ўринлатилади, чунки аниқ биламанки,

агар сизнинг шариф вужудингиздан бу мулк холи қолса, катта-кичик, барча халойиқнинг аҳволида кўзғолон юз беради». Шу онда софқўнгил амирнинг қобил қоматини тугмалари олтин, авраси зардор қора қундузий пўстин, мазкур мансабга муносиб бошқа қимматбаҳо тўнлар билан беади ва пойтахт Ҳиротга қайтишга рухсат берди³¹⁸. Биз эътиборни қаратмоқчи бўлган нарса шуки, Навоий «Ҳазойин ул-маоний» девони дебочасида юқоридаги илтимосни ифодалаган ўз мактубини келтирган. Мактубда Навоий оғир касалликка чалингани, энди қолган умрини тоатибодатда ўтказишга қарор қилганлиги ёритилгани учун унинг мазмунини тўлароқ келтиришни мақсадга мувофиқ деб биламиз:

«Қуллуқ арзадошт улким, бу бандага ёш улғайган чоғда заъфе юзланди. Ва ул заъф риштаси риштадек заъфлик пайкаримга андоқ чирмондики, ул қуёшдек замирға равшандир. Ҳоло мизожим истиқоматдин мунҳариф ва баданимда неча мараз мухталифдур. Ва атиббо иложидин ожиз ва маъзул ва аҳиббо мизожимдин мутҳажжиб ва малул, димоғим паришонлиғидан сўзум номарбут ва ҳаёлим ошуфталиғидин ҳолим номазбут. Бағрим қизиғонидин жисмимда ҳумой лозим ва кўнглум озғондин бошим айланмоғи ва кўзум қорормоғи дойим. Не тонгдин оқшомғача ўзумға бир дам ғизодин ком, не оқшомдин тонгғача турфат ул-айни кўзумға уйқудин ором. Хотирим савдоомиз ҳаёллардин мушавваш, бесару диллиқдин ҳар неча дилкаш сўз бўлса кўнглумга нохуш. Меъдамнинг ҳазм қилур ғизоси замона аҳлининг изоси, кўнглумнинг нишот базмида майи ноби фалак тийғи оқизғон бағир хуноби, нотавониким, юқори мазкур бўлғондек ғизо қилур оши мисқол тоши била бўлғай, агар гоҳи заиф хотири шарбат майли қилса, ул доғи бу тош торозуси била тортилғой, киши қўлдамайин ердин кўпарида кўп озор бўлғай ва асо мадади бўлмагунча ердин қадам кўтармаги душвор, сайр ҳавосин қилса, ики инсонга отландурур тушурурида ҳаммолвашлик, отлонғонидан сўнгра пайсари юкидин бир ҳайвонга мурдакашлик, тушқондин сўнгра бу сайр куфтидин аъзоси нокор, бу озурдалиқдин яна бир кеча-қундуз тебрана олмай, андоқки, бир

³¹⁸ Навоий замондошлари хотирасида. — Б.57, 96, 141.

йиллик бемор, иссиқ нафасларидин ҳаётининг гули пажмурда
ва нафасининг оғир кирар-чиқаридан заиф тани озурда.

Рубоия:

**Ҳар шому саҳарга тегру ингранмоқ иши,
Бу ёнидин у ёнига айланмоқ иши.
Ғаҳ-ғаҳ иситма ўтидин ёнмоқ иши,
Ғаҳ тўнгдуруридин яна чирманмоқ иши.**

Рубоия:

**Не жисмида тобу не танида қувват,
Не кўнгилда хушлуқ, не ўзида сиҳҳат.
Мундоқ кишининг муносибидур қурбат,
Вайронасидин чиқмоқ анга не нисбат.**

Султон соҳибқироннинг инъоми беғоятидин ва эҳсони бени-
ҳоятидин умрин бу давлатлиғ даргоҳда ва ҳаётин бу саодатлиғ
боргоҳда юқори ўтган шарҳ била сарф этган банданинг илтимо-
си будурким, мазкур бўлғон тараддуд ва машаққатлардан озод
бўлғай. Ва ғамгин кўнгли бу навъ заъф айёмида нисбатсиз қайғу-
лардин шод, мундоқ умрдаким, бу кун тонглалиқ маълум эрмас...
Умид улким, ул ҳазрат давлатидин андоғким, дунё иқбол ва ко-
мидин мустафид бўлдим, охират кому иқболидин ҳам ноумид
бўлмоғоймен. Ул остоннинг қулларининг бу қул била ёрлиқ нишо-
ни улдурким, Султон соҳибқирон иноятидин бир ёрлиқ нишони
битилғай ва бу бандани султоний иморатнинг байт ул-махфира-
сининг сойир жорубашкашларидин бирининг ўрнига мансуб ва
сарафроз этилғайким, бу афтодалиғ айёмида бори ул остонада
йиқилғаймен. Қувватим бўлғонда супурги олиб илгим била ва қув-
ватим бўлмоғонда супурги ўрнига кирпигим била ул остонани су-
пурур баҳонаси била ариғ ва бу уйни ул сурма била ёруғ тутгай-
мен. Ва бу хизматимни дин ва охиратим шарафи билғаймен»³¹⁹.

Хондамир Сарахс учрашуви тафсилоти давомида келтириши-
ча, Султон Навоийга Ансорий мазорининг жорубкашлик – супу-
рувчилигини бергач, у шу ҳақда фармон чиқарилишини сўраган.

³¹⁹ Навоий. Хазойин ул-маоний. Дебеча. – Б.20 – 22.

Фармон Сарахсда эълон қилинган. Хондамир ёрлиқ-фармон матнини келтирмаган. Биз анча изланишлардан сўнг уни Навоий замондоши Абдуллоҳ Марвориднинг хатлар тўпламидан топдик.³²⁰

Унинг мазмуни қуйидагича: «Тўғри ҳадисга эътимод вожиб бўлганлигидан «Бир-бирлари билан келишган руҳлар (ерда ҳам) дўстлашади» равшан мазмуни иттифоқу иттиҳод воситасидир ва азал субҳи ошнолик силсиласиким, боқий дунё мустаҳкамлигидир. Бирлаштириш ва кенгайтириш ойинаси маъни арбоблари орасинда ушбу далил билан муқаррар ва мусалламдир. Ундан олдинроқким, жон ғайб ичра ниҳон ва дилдор руҳ аксиким, жон ойнаси эрди, ҳар сифатким, ғайб водийси фазосида кашф бўлса, шуҳуд мамлакати қисматида жилваланди ва жилва қилур. Бу баён сидқи ва важ келтирмақдин муддао шулким, руҳонийлик шартларига содиқлик ва муносибликка кўра, муқаддас сифотлик зот, жаноби давлат устуни, мамлакат умдаси, дину давлат арбоблари доҳийси, мулку миллат асҳоблари зубдаси, хайрли ишлар муваффиқи, хоқоний давлат таянчи, ҳазрати султоннинг яқин кишиси, дину давлат низоми амир Алишернинг тавфиқли толеси маълумдир. Тавфиқ шундай бахтга муяссар этдиким, гўдаклик бешиги матласидан офтоб нурли давлат юлдузининг юксакликка кўтарилишигача мувофиқат йўлида ҳумоюн даражали, Сулаймон сифотли ул зот била бирга бўлдим. Аржуманд хотирга шоҳона дунёвий мақсадлар йўлида зоҳирий ва ботиний кўмак бериш шарафи топширилган эди. Алҳамдулиллоҳ, бу узоқ муддат ва бутун даврон ул саодатли ном ва жанобнинг муборақ вужуди била зебу зийнат топган, беғубор давлатга ҳар томонлама далолатдир. Ҳақиқатан, бу изоҳга гувоҳликнинг ҳожати йўқ. Ушбу ёрқин тасаввурга биноан, ҳамиша хотири ризолиги сўралди. Агар ул жанобнинг эзгу замири хоҳиш-иродаси юз берса, рад этмаганмиз, у кишининг илтимосларини сўзсиз қабул қилганмиз. Ҳамиша мунаввар толели замижда «Жаҳонгирлик ва жаҳонбонлик, осмон қадар юксакликка кўтарилган мулкчиликдан сўнг азим қутблар қутби, олам машойихлари султо-

³²⁰ Қаранг: Сирожиддинов Ш. Қуллуқ арзадошт улким... // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №4. – Б.68 – 73.

ни... Абу Исмоил Хожа Абдуллоҳ Ансорий...нинг мозори мулозамати ва машойихлар малики, ҳақиқат нурлари мажмуи... Шайх Нажмиддин Кубро...остонаси мулозамати муяссар бўлса ва саодатли салтанат айёми бу қутлуғ муваффақият хабарини келтирса деган ақида бўлганлигидан, бу хусусда ул жаноб (Навоий) билан доим тортишар эдик ва бу ҳол шунгача давом эттиким, ул жаноб арз қилдиким: «Хумоюн хотирнинг нияти шундай эди ва мунаввар кўнгил ушбуни тасдиқлайдиким, бу эзгу ният ул салтанат устунининг шиоридир, ҳазрат... Хожа Абдуллоҳ Ансорий оstonасига фарзандлик ҳисси ва ҳазрат Шайх Нажмиддин... улуғ мозорига яқинлик жиҳатидан жуда муносибдир. Агар супурувчилик ва ул сипеҳрошёнлик оstonанинг хизмати ҳумоюн ваколоти била бу жанобга топширилса, умид улким, ҳумоюннинг (Хусайн Бойқаронинг) ниятлари амалга ошур. Ва дарё бир қатра бўлмиш хотирининг мазкур муддаоסי бажарилур!».

Шу ерда ҳукм қилдиким, башарият улуғи Ансорий оstonаси ул жанобнинг (Амир Алишернинг) ҳомийлигига топширилсин! Ул жанобнинг яхши кун кечирishi ва ички ишларига қўлдан келгунча илтифот кўрсатилсин! Арбоблар ул жаннатмонанд манзилнинг ривож-равнақи, тартиб-интизоми йўлида ул жаноб (Алишернинг) шариф фикри қандай ва талаби қай даражада бўлмасин, иложи борича, бажо келтиришга ҳаракат қилсинлар!

Саодатманд фарзандлар! Номдор амирлар ва олий миқдор садрлар! Ўтиборли вазирлару барча ҳокимлар, ҳазрат аъёнлари, хос гуруҳлару қуйи табақаларнинг барчаси! Айниқса, ул муқаддас даргоҳ вақф ишларидаги мутаваллилар, мутасаддилар ва мубоширлар! Хусусан, ул жаноб фармойишларини бажармоқни вожиб деб билувчилар! Ул кишининг яхши ниятли фикри билан мувофиқа қилмасдан, ёрдамчиларига маъқулламасдан бирор ишга қўл урмасинлар ва вақфлар йиғиндисининг жаъми ул жаноб қандай лозим топсалар, шул тариқа шаръий харажатга сарфлансин! Ва ўзларининг тайинланиш ва бўшатишлари ул жанобга боғлиқ деб билсинлар! Ва ҳеч ким ул кишининг розилигисиз муътабар оstonанинг муҳимотига асло қўл урмасин!».³²¹

³²¹ Абдуллоҳ Марворид. Муншаот. ЎзР ФА ШИ. Инв. 880. 110-варақ. Таржима муаллифники.

Шу ўринда аниқлик киритилиши лозим бўлган бир жиҳат кўзга ташланади. «Хазойин ул-маоний»нинг тартиб берилиши ҳ. 902/1497 мил. йилга келиб тугатилган деб ҳисобласак, унда, Султон «Хазойин ул-маоний» дебочасида зикр этилган мазкур илтимосни бажаришга узоқ вақт шошмаган бўлиб чиқади. У ҳолда, Хондамир тасвирлаганидек, ҳ. 904/1499 мил. йили Сарахсда, яъни орадан икки йил ўтиб, Навоийнинг Султонга мурожаатига тақририй илтимос сифатида қараш мумкин. Аммо Алишер Навоий бу мактубни «Хазойин ул-маоний» девони дебочасида келтирар экан, уни муддаоига эришганлик белгиси сифатида сақлаб қолишни котибларга васият қилади: «...Ва ул арзадоштим саводин бу дебоча зайлида сабт этгаймен ва битғучиларга ҳам бу фихрастдин бу арзадоштни айирмасқа васият этгаймен. То кун сўнги бу дебочани ўқуғон элға бу арзадоштим била бу муддаоимга етғоним нишонаи бўлғай возиҳ ва далили бўлғай лойиҳ. Бу жиҳатдин то олам инқироzi бўлғусидир Султони соҳибқирон давлатиға дуо қилғайлар ва шафқат ва бандапарварлиғига сано дегайлар!». ³²²

³²² Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Б.20.

ХУЛОСА

Рисолада Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид илк маълумотлар санавий изчилликни бузмаган ҳолда қайта кўздан кечирилди. Улуғ шоир ҳақида биз билган барча маълумотлар, айнан мазмун-моҳияти билан сиз танишиб чиққан манбаларга тақалади. Шу билан бирга, мулоҳаза қилинганидек, тазкиралардаги маълумотлар жанр талаби нуқтаи назаридан қисқа келтирилган бўлиб, узук-юлуқ, ахборот тариқасидаги қайдлардан иборат. Тарихий асарларда улуғ мутафаккир ҳаёти тафсилотлари анча батафсилроқ келтирилса-да, аммо улар ҳам Султон юришлари воқеалари баёнида йўл-йўлакай зикр этилган маълумотлар бўлиб, Навоий ҳаётини изчил ёритиш масалаларида талабга жавоб бермайди. Шунини ҳисобга олиш керакки, тарихчилар катта муддатни бир сатрга жойлашган. Кўп ҳолларда воқеанинг санаси ва ўрни кўрсатилмаганидан ёки сўз узайишидан қочиб ахборот тариқасида икки-уч ғиз гап қистириб кетилган. Кўпинча, қисқа сатрлар бир неча ой ва йилларни ифодалаб, муайян ишора ёки маълумот аниқлик жиҳатидан мавҳумлик касб этган. Бу – табиий ҳол; манбаларнинг жанрий хусусиятлари ва, умуман, ўша давр талаблари нуқтаи назаридан тўғри, шундай ёритилиши маъмул бўлган воқеа-ҳодисалар талқини Алишер Навоий ҳаётининг биз учун анча муҳим кўринган баъзи томонларини ўз ичига қамраб ололмаган ёинки ҳозирда муҳим саналган маълумотларни ўша даврда тўлароқ зикр этишга эҳтиёж сезилмаган. Шунини эътиборда тутиш зарур, айнан мана шу «бўшлиқ»лар кейинги даврларда Алишер Навоийнинг машҳурлиги ва унинг шахсиятига қизиқиш йўқолмаганлиги оқибатида турли талқинлар воситасида «тўлдирилган» ва натижада илк манбалардаги маълумотлардан, кўп ҳолатларда, анча фарқ қилувчи маълумотлар туғилган.

XV – XIX асрларда яратилган манбалардаги Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотларнинг ўзаро қиёсий типологик-текстологик таҳлили Навоий шахсияти талқини икки кўринишга эга эканлигини кўрсатди. Уларни бирламчи ва иккиламчи талқинларга гуруҳлаштириш мумкин:

Бирламчи талқин ижодкорлари Навоий билан ҳамаср ва за-

мондош инсонлардир. Улар ўз кузатишлари, кўрган-билганлари ва эшитганлари асосида Навоий ҳақида энг дастлабки, илк маълумотларни ўқувчилар эътиборига, умумий тарзда бўлса-да, ҳавола этдилар. Бундай муаллифлар сирасига Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Мирхонд, Муъиниддин Исфизорий, Хондамир, Абдулғафур Лорий, Абулвосеъ Низомий, Али Сафий, Фахрий Ҳиротий, Зайниддин Восифийларни киритиш мумкин. Улуғ мутафаккир ҳаётига доир маълумотларнинг энг кўпи унинг яқин ёрдамчиси ва шогирди Фиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир қаламига мансубдир. У «Равзат ус-сафо»нинг VII жилди, «Хулосат ул-ахбор», «Ҳабиб ус-сияр» тарихий асарлари ва «Макорим ул-ахлоқ» асарида ўзининг шахсий кузатишлари орқали Навоийнинг ёрқин сиймосини ҳаққоний кўрсатиб берган. Айниқса, «Макорим ул-ахлоқ» Навоийга бағишланган ёднома сифатида муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, мазкур асарнинг энг катта нуқсони шундаки, муаллифда аниқ маълумотлар бериш имконияти бўла туриб, биринчидан, кўп ҳолларда, воқеа-ҳодисаларнинг санасини зикр этмаган ва, иккинчидан, Навоий ҳаётини санавий изчилликда очиб бермаган. Шунинг учун асардаги маълумотлар унинг ҳаёт йўлини тўлиқ ёритиб бера олмайди. «Макорим ул-ахлоқ» улуғ мутафаккир ҳақидаги хотиралар мажмуаси сифатидагина баҳолашни мумкин. Хондамирнинг тарихий асарларига келсак, уларда Амир Алишер фаолиятига кенгроқ тўхталишга иштиёқ сезилса-да, аммо Султон юришлари воқеалари баёнида йўл-йўлакай зикр этилган маълумотлар сифатида Навоий ҳаётини изчил ёритиш масалаларида талабга жавоб бермайди. Шундай манзара Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн» тарихий асарида ҳам, Абдулғафур Лорий, Абулвосеъ Низомий ва Фахриддин Али Сафий асарларидаги Жомий билан боғлиқ ўринларда ҳам кўзга ташланади. Тазкиралар Навоий ҳақида муҳим маълумотлар қолдирган бўлсалар-да, келтирилган маълумотлар узук-юлуқ, ахборот тариқасидаги қайдлардан иборат ёки Навоий ҳаётининг фақат бир томонинигина ёритади.

Илк маълумотларда кейинги талқинлардан фарқли ўлароқ, маддоҳлик хусусиятлари устувордек кўринса-да, аммо уларнинг барчасига хос бўлган асосий ва умумий услуб шунда кўринади-

ки, маълумотларда аниқ таъриф ва пухта далил пешма-пеш келтирилган. Бу услуб, гарчи тазкиранависликнинг асосий мезонларидан бири сифатида илгаридан маъмул бўлиб келган эса-да, асл талқин маълумотларида ўзгача фазилатга эгадир. Аввало, Навоий ҳақида маълумот берувчиларнинг ўзлари Навоийни яқиндан яхши билувчи, юқори даражада шоиртабъ ва шеър санъатининг нозик пардаларини илғаувчи нуктадон бўлганлар. Улар Навоийнинг шоир сифатидаги даражасини кўрсатишда мақтамаслик, бадиий маҳоратига тан бермасликнинг имкони йўқлигига ишора этиб ўтганлар. Иккинчи томондан, Навоийнинг дунёқараши, ақидалари, фаолиятининг муҳим қирраларидан яхши хабардорликлари боис, барча сифатлари мақтовга сазовор эканлигини қисқа сатрларда ва нозик ишораларда бўлса ҳам ифода этганлар. Учинчидан, мутасаввиф сифатида буюк суфий мутафаккирлар – Хожа Аҳрор Вали ва Абдурахмон Жомийнинг хос эътирофларига сазовор бўлган ва эътиборини қозонган, давлат арбоби сифатида Ҳусайн Бойқаро ва Ироқу Рум султонлари наздида мукаррам Алишер Навоийнинг холис тавсифи кучли мадҳ янглиғ кўриниши эътироз уйғотмайди.

Бирламчи талқин ижодкорларининг ҳар бирида ўзига хос услуб намоён бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий, Абдурахмон Жомий ва Султон Ҳусайн Бойқаро унинг ижоди таҳлилида бирдек нуктадонлик кўрсатган бўлсалар, унинг таржимаи ҳоли бобида ўз қарашларидан келиб чиққан ҳолда ўзлари афзал деб билган томонларга кўпроқ ўрин ажратганлар. Жумладан, Давлатшоҳ унинг ёшлик даври ва хайрия иншоотларига эътиборни қаратиш орқали буюк саховатпеша эканлигини, Жомий унинг фақр ва суфиёна хулқ-атвори васфи воситасида унинг комил инсон эканлигини кўрсатиб беради. Хондамирда буюк устозга таъзим ва миннатдорлик, Восифийда шахсан таниш бўлиш бахтидан масрурлик, Фаҳрий Ҳиротийда буюк истеъдоддан ҳайрат уларнинг мавзу йўналишини белгиллаган.

Бироқ бирламчи талқинни ташкил этган илк қўлёзма манбалардаги маълумотларда тўқима тафсилотлар ҳам мавжудлигидан кўз юмиб бўлмайди. Улар, асосан, XVI асрнинг 1-ярмида ижод этган мирзо Ҳайдар Дўғлот, Ҳакимшоҳ Қазвиний, Сом мирзо Сафавий асарларида учрайди. Бу муаллифлар Навоий ҳақида

китоблардаги маълумотларга янгилик қўшиш мақсадида халқ орасида тарқалган овозаларни текширмасдан ўз асарларида қайд этганлар.

Алишер Навоий вафотидан сўнг турли ҳикоя ва нақллар, латифа ва аския-мутойибаларни ёзма адабиётга олиб кириш ҳаракати уларнинг халқ орасида машҳур бўлганлигини билдиради. Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам «Макорим ул-ахлоқ»даги каби маърифий аҳамиятга эга эмас, олди-қочди, кўнгилочар воқеалар тавсифидан иборат.

Бу тоифадаги манбаларда Алишер Навоийнинг ижодидан кўра унинг шахсиятига нисбатан қизиқиш кўпроқ бўлганлиги сезилади. Бунга қуйидаги омиллар сабаб бўлган бўлиши мумкин:

1. Алишер Навоий Шарқ оламида Рашидиддин, Бузургмехр каби доно вазирлар қаторидан жой олган буюк тарихий сиймодир. Ундан сўнг тарих бундай кишини қайд этмаган.

2. Барча тазкиранавислар ўз китобларининг ўқишлилик даражасини ошириш учун ўзларига нисбатан яқин даврда яшаб ўтган ҳамда афсонавий адолатпарвар вазир сифатида халқнинг қалбига чуқур сингган Алишер Навоий шахсияти ва таржимаи ҳолига доир маълумотларни зикр этишдан манфаатдор бўлганлар.

3. Тазкиранавислар баъзи форс шоирлари ва ижодкорларининг машҳурлигини ошириш мақсадида унинг фаолиятида Алишер Навоийнинг ролини ёнги муносабатлари масаласини атайин бўрттириб кўрсатганлар. Масалан, Камолиддин Биноий масаласи буни исботлайди.

XVI асрнинг II ярмидан бошлаб, Навоий ҳаёти ва фаолиятини ёритишда иккиламчи талқин услуби яққол кўзга ташланади.- Бу даврда унинг қуйидаги кўринишлари кузатилади:

1. Илк ёки иккиламчи маълумотларнинг биридан айнан кўчириш (Дарвишали Чанг, Маҳмуд бин Вали, Фаҳмий, Шарифжон Садр Зиё, Мирсиддиқ Ҳашмат, Муҳаммад Мазҳар Сабо ва бошқалар).

2. Турли даврларга тааллуқли икки ва ундан ортиқ манбалардаги маълумотларни қўшиб ишлатиш (Абдулмўминхон, Бахтовархон, Муҳаммад Юсуф Мунший, Абдуллоҳ Кобулий, Муҳаммад Абдулмажидхон, Ҳасанхожа Нисорий, Сом Мирзо, Шерхон Лудий, Фаффорий, Муфтий Балхий, Фаҳмий).

3. Илк ва иккиламчи манбалардаги маълумотларни ўзгартириш (Абдулмўминхон, Абдуллоҳ Кобулий, Ҳусайнкулихон Азимободий, Волаи Доғистоний, Дарвишали Чанг, Хокий Шерозий, Муҳаммад Мазҳар Сабо).

Мазкур аралаш талқин услуби кенг расм бўлган XVI асрнинг II ярми – XIX аср манбаларида Навоий шахсиятига ёндашув қуйидаги кўринишларда учради:

1. Китобнинг ўқишлилигини ошириш нуқтаи назаридан Алишер Навоийнинг машҳурлигидан фойдаланиш («Нигористони Фаффорий», «Зийнат ул-мажолис», «Музакири аҳбоб», «Мажмаъ ул-ғаройиб»).

2. Ихтиёрсиз равишда (XVI асрнинг II ярми – XIX асрга оид таърих тўпламларида ва баъзи тазкираларда, жумладан, «Ҳафт иқлим», «Осори аҷам», «Оташкада», «Гулзори аброр»).

3. Анъана сифатида («Баҳр ул-асрор», «Тазкираи Муқимхоний», «Миръот ул-олам», «Миръот ул-хаёл», «Нигористони суҳан», «Наштари ишқ», Фаҳмий ва Ҳашмат тазкиралари).

4. Онгли равишда («Том ут-таворих», «Мунтахаб ут-таворих» (Хокий), «Риёз уш-шуаро», «Рўзи равшан»).

Иккиламчи талқиннинг шаклланишига муаллифларга маълум бўлган маълумотлар ва тасаввурлар ҳам бирмунча «хизмат» қилганлигини таъкидлаш ўринлидир. Бу эса, ўз навбатида XV асрнинг II ярми – XVI асрнинг бошида Алишер Навоий ҳақида айтилган ҳақиқий маълумотлар XX асрга келиб анча ўзгариб кетишига сабаб бўлди. Кейинги давр муаллифлари ўз асарларида берилаётган маълумотни йўқ жойдан олмаганлар, албатта. Ҳар бир маълумотда илгари учраган маълумотларнинг муайян тарздаги вариантларини эслатувчи жиҳатлар бор. Баъзи асарларда халқ орасида машҳур оғзаки нақлларга тўғридан-тўғри Навоий образини киритиш ҳолатлари ҳам учрашини ҳисобга олиш керак. Тазкира ёки тўпламларда машҳур кишилар ҳаётига доир маълумотлар етмаганда Навоий билан жуда кўп воситалар орқали боғлиқ инсонлар ҳақида тўхталишга ҳаракат қилинган.

Буюк шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Амир Низомиддин Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига ўз замонасидаёқ қизиқиш катта бўлиб, бугунги кунларгача сўнмай келаётганлиги табиий ҳол. Зотан, тарих бундай инсонларни кам кўрган. Жаҳон бади-

ят ганжинасига муносиб дурру гавҳар асарлар қўшиш билан биргаликда, бутун вужуди билан халқу холиқ ризолиги, маърифату маданият рушду ривож, хайру саховат йўлида мислсиз жонбозлик кўрсатган бу фариштасифат Инсоннинг номи абад ул-абад эзгулик тимсоли ва адолат рамзи сифатида тиллардан тилларга, диллардан дилларга кўчиб юришига шак-шубҳа йўқ.

Бугун Навоийнинг ҳақиқий таржимаи ҳолини яратиш учун тўла асос бор. Эндиги вазифа – «майда-чуйда» тафсилотлар сифатида тадқиқотчилар томонидан эътибор берилмай кетган, лекин шоир ҳаётининг мавҳум томонларини очишга хизмат қиладиган жузъий маълумот-ишораларни ўрганиш, Навоийнинг шеърӣ асарларидаги автобиографик қайдлар ва илк манбалардаги маълумотларни диққат билан ўзаро чоғиштириш, шоир таржимаи ҳолини қўшимча тафсилотлар билан бойитишдир. Навоӣ шеърлари унинг ҳаётӣй кечинмаларига изоҳ учун келтирилганда ҳар бир девоннинг яратилиш санаси, ундан олинган шеърнинг бошқа девонларда учрамаслиги ҳисобга олиниши лозим.

ИЛК МАНБАЛАР ВА УЛАРДАГИ АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

I. Алишер Навоийнинг турли асарларида учраган маълумотлар

1. Энг биринчи ёд олган ғазали Амир Қосим Анворнинг «Риндему ошиқему жаҳонсўзу жомачок, Бо давлати ғами ту зи фикри жаҳон чи бок» матлали ғазали эди. Бу пайтда Алишер уч ва тўрт ёш орасида бўлган.

2. Шоҳрух мирзо вафотидан сўнг Алишерлар оиласи Хуросондан қочиб, Ироққа (ҳозирги Эрон) кўчди.

3. Йўлда Тафт қишлоғида Шарафиддин Али Яздий билан учрашди. Бу пайтда Навоий эътирофича, у олти ёшда бўлган. Суҳбатда Навоийнинг шу ёшда Қуръони каримнинг «Таборақ» сурасигача ёд олгани маълум бўлади.

4. Паҳлавон Муҳаммад ҳақида ёзган «Ҳолот»ида уларнинг дўстлигига қирқ йилга яқин вақт бўлганлигини айтиб ўтган. Улар сирдош дўст бўлганлар. Агар асарнинг 1493 йили ёзилганлигини эътиборга олсак, уларнинг дўстлиги, тахминан, 1454 йилдан давом этиб келганлиги маълум бўлади.

5. Тоғалари Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибий.

6. Мир Шоҳий номли шоир вафот этганда унинг отаси Сабзавор ҳокими эди.

7. Таниқли аруз билимдони Мавлоно Яҳё Себакнинг шогирди Дарвеш Мансурдан арузни ўрганган.

8. Хожа Юсуф Бурҳондан мусиқа бўйича таълим олди.

9. Самарқандда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳузурда икки йил таълим олди.

10. Навоий Самарқандда Улои Шоший, Мавлоно Юсуф билан танишди.

11. «Мажолис ун-нафоис»дан Алишер Навоий тарбияси остида фарзанд мақомида кун кечирган баъзи - бир яқинлари ҳақида ҳам ахборот олиш мумкин. Масалан, у Мавлоно Ҳожи Муҳаммад исмли машҳадлик йигитни ўзига фарзанд ўрнида

ҳисоблашини ва фарзанддан ҳам азизроқ кўришини айтиб ўтган;

Мавлоно Шарбатий Навоий қошида улғайган.

Мир Ҳайдар Сабухий ота-оналари Навоийлар хонадони хизматида бўлиб келган кишилар фарзанди, яқинлик жиҳатидан фарзанд ҳисобланган;

Мир Иброҳим Амир Алишернинг Шайх Баҳлулбек исмли ниҳоят қадрдон дўсти ва тутинган оғасининг набираси. Навоий уни ўғлидек асраб катта қилганлигини таъкидлаган;

Мавлоно Шоҳ Али Навоий мадрасасида таҳсил олиш билан бирга, унинг хизматида бўлган;

Навоий Саид Ҳасан Ардашер ҳақида гапира туриб, Мирзобек исмли йигит ҳам у кишига, ҳам ўзига фарзанд ўрнида эканлигини айтиб ўтади.

II. «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн»

Абдураззоқ Самарқандийнинг ушбу тарихий асари 872(1467-1468) – 874 (1469-1470) йиллар орасида ёзиб тугатилган ва 875(1470) йили муаллиф уни яна давом эттириб, ўша йилнинг сафар ойида (1470 йил август) рўй берган воқеаларни ҳам қўшган.³²³ Асар икки жилддан иборат: биринчи жилди 807(1405) – 832 (1428-1429) йиллар воқеаларини ўз ичига қамраб олган. Иккинчи жилди 833(1429-1430) – 875(1470) йиллар воқеалари тавсифидан иборат. Иккинчи жилднинг биринчи қисми таниқли шарқшунос олим А.Ўринбоев томонидан таржима қилиниб, дастлаб 1969 йили нашр этилган...³²⁴

1.Қадим замонлардан мукаррам боболари ва азим аждодлари улўғ амирлар қаторидан жой олган.

2.Умаршайх Мирзо хонадони давлати даврида кўкалтошлик даражаси эътибор қалами билан рўзгорлари лавҳига ёзиб қўйилган.

³²³ Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва тарихнавислик фаолиятига доир // Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Кириш сўз. – Тошкент: Фан, 1969. – Б.19.

³²⁴ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Юқоридаги нашр.

3.Мовароуннаҳр вилоятида бир қанча вақт – неча йилу ой, сахару шом турли фазилатлар ва камолот касб этди.

4.Олимлар ва муҳаққиқлар пешвоси Хожа Аловуддин Фазлуллоҳ Абу Лайсий мулозаматида диний илмлар таҳсили ва яқиний маърифат такомилида машғул бўлди.

5.Авлиёлар қутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг, Оллоҳ унга тинчлик берсин, файзли бузургвор мажлисидан файз олиб, офтоб янглиғ мунаввар сийратидан баҳра олди.

6.Амир Алишер Самарқанддан ҳайит арафасида Ҳиротга етиб келди.

7.«Ҳилолия» қасидасини назм этиб, ҳайит куни Султонга тақдим этди.

III. «Равзат ус-сафо», «Хулосат ул-ахбор» ва «Ҳабиб ус-сияр»

«Равзат ус-сафо фи сияр ил-анбиё вал-мулук вал-хулафо»(Набийлар, маликлар ва халифаларнинг таржимаи ҳолида софлик боғи) асари муаллифи Муҳаммад ибн Ховандшоҳ (Мирхонд). У Навоийнинг ҳомийлиги остида яшаган. Бу асар етти хилддан иборат. Ўрта Шарқ ва Осиё тарихига бағишланган. Асар яратилишига Алишер Навоийнинг ўзи раҳбарлик қилган.

Хондамир қаламига мансуб **«Хулосат ул-ахбор фи аҳвол ил-ахёр»** (Хайрли кишилар аҳволида жаҳон хабарларининг хулосаси) асари ҳижрий 904/905(1498/1499) йили Навоий раҳнамолигида олти ой ичида ёзиб тугалланган. Хондамирнинг машҳур тарихий асарларидан яна бири **«Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афрод ал-башар»** (Инсон хабарлари ва фардларида дўстнинг таржимаи ҳоли) бўлиб, у 1515 – 1523 йиллар орасида ёзилган. Ундаги маълумотлар айрим тафовутларни назарга олмаганда, «Хулосат ул-ахбор» ва «Равзат ус-сафо»даги маълумотлар билан бир хилдир.

I. Султон Ҳусайн Бойқаронинг Хуросон тахтига илк бор ўтириши ва Алишернинг Ҳиротга қайтиши.

II. Навоийнинг 1469 йилгача бўлган ҳаёти:

I. Алишер аждодининг теурийлар хонадонига алоқаси.

2. Мирзо Абулқосим Бобур саройида.

3. Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Машҳадда қолиб, илм билан шуғулланиши.

4. Султон Абу Саъид замонида Ҳиротга қайтиб, бир неча вақт яшаши, аммо ўз ҳолига муносиб эътибор топа олмай, Самарқандга кетиши.

5. Жалолиддин Абуллайсий хонақосида истиқомат қилиши. Мовароуннаҳр ҳокими Султон Аҳмад Мирзонинг яқин қариндошлари ва амирлари бўлмиш амир Дарвиш Муҳаммад Тархон ҳамда Амир Аҳмад Ҳожибек билан яқинлашуви.

Султон Аҳмад Ҳусайн Бойқаронинг Ҳуросонга қилган юришини эшитганда Навоий унинг ўрдусида эди. Султон Абу Саъид ўлими хабаридан сўнг Навоий Султон Аҳмаддан рухсат олиб, Ҳиротга қайтади, рўза ҳайити арафасида Бойқаро билан учрашади ва «Ҳилолия» қасидасини тортиқ қилади.

Алишернинг муҳрдорлик вазифасига тайинланиши.

III. Султон Ҳусайн мунажжимни чорлаб, Ёдгор мирзога қарши уруш кунини белгилашига Навоийнинг эътирози.

IV. Амир Алишернинг Низомиддин Бахтиёр Симноний устидан чиқарган ҳукми ва Қутбиддин Товусни девон мушрифлигига ўтказиши, Ҳиротда тартиб ўрнатиши.

V. Султон Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор мирзога қарши уруш режасида Амир Алишер билан сирлашгани.

VI. Султон Ҳусайннинг Ёдгор мирзога қарши тунги ҳужумида Навоийнинг жасорати. Султон Ҳусайннинг иккинчи маротаба Хуросон тахтига ўтириши.

VII. Амир Алишернинг муҳрдорлик вазифасидан истеъфо бериши ва Шайх Аҳмад Сухайлийнинг Навоий илтимосига биноан муҳрдорлик лавозимида тайинланиши.

VIII. Амир Алишернинг Султон Ҳусайн томонидан амирлик мансабига тайинланиши. Навоийнинг камтарлик юзасидан нишоннинг энг остига муҳр босиши. Бурҳониддин Атоуллоҳ ёзган таърих.

IX. Балхда Амир Муштоқ саркашлиги. Султоннинг Балхга юриши ва унда Навоийнинг иштироки.

X. Абу Бакр ибн Абу Саъид шаҳид этилган пайтда (884/1479) Амир Алишернинг Ҳиротда ҳоким бўлиб туриши.

XI. Амир Алишернинг Астрободга жўнатилиши. У ерда Яъқуб

мирзо Оққуюнли, Ширвоншоҳлар мамлакати билан дўстона алоқаларнинг ўрнатилиши.

XII. Бир йилдан сўнг Ҳиротга келиб, ҳокимликдан озод этилишини сўраши ва рад жавобини олгач, Астрободга қайтиб кетиши.

XIII. Бир неча ойдан сўнг Ҳиротга Астрободдан Амир Ҳайдарнинг келиши ва унинг «заҳар» ҳақидаги уйдирмаси. Султоннинг тезда Астрободга чопар юбориб, ушбу воқеадан хабарсиз эканлигини билдиргани. Алишернинг Ҳиротга келиши ва бу воқеа уйдирма эканлигини айтгани. Амир Ҳайдарнинг жазоланиши ва Навоийнинг шу баҳона Ҳиротда қолиши. Амирлик ва ҳокимликни тарк этиб, ўз масканида тинч ҳаёт кечириши ва султоннинг уни эъзозлаб мактублар ёзганда унинг барча лақабларини келтириши.

XIV. Амир Дарвиш Алининг Балх вилоятида саркашлик қилиш муддаоси. Султон Ҳусайннинг ундан жаҳли чиқиши ва фасод аҳлининг Навоийни ғийбат қилиши. Султоннинг ҳам Навоийдан шикоят қилиши. Алишернинг бундан ғоятда мутаассир бўлиши. Дарвеш Алининг Деҳдор воситасида подшоҳ ҳузурига келтирилиши. Султоннинг унинг гуноҳидан ўтиши ва қишлаш учун Балхга жўнаши. Алишер Навоий ва Дарвеш Алининг ҳам у билан бирга бўлиши.

XV. Султоннинг Балхдан баҳор ойида Ҳисорга юриши. Навоийнинг Балхда қолиши.

XVI. Астрободнинг Музаффар Ҳусайн мирзога берилиши муносабати билан Бадиуззамоннинг отасига қарши кайфияти ва Алишернинг Балхга бориб, унга насиҳат қилиши.

XVII. Амир Алишер Имом Ризо зиёратидан (Машҳаддан) қайтгач, Мўмин мирзо қатлини эшитади ва Шайх Маждиддин Бағдодий қатли оқибатларини эсга олиши.

XVIII. 903(1498) йил рамазон ойи охирларида Султон Ҳусайннинг ўзига нисбатан душманлик йўлини тутган баъзи - бир кишиларни жазолаш борасида Алишер билан маслаҳатлашгани.

XIX. (903 йил – 1498 июн) Султон Ҳусайн Ҳиротга чопар юбориб, ўша ерда бўлган Навоийга отга миниб, маҳаллалардан лашкар йиғишни буюради. Амир Алишер жума куни фармонга бинотан иш қўради.

XX. 904 йилнинг муҳаррам ойида (1498 йил август) Мир Алишер воситачилигида Гуён чашмаси тепасида Бадиуззамон ва Султон Ҳусайн ўртасида сулҳ тузилади.

XXI. Амир Алишернинг Машҳадга бориб Каъба зиёратига руҳсат олиш учун Абдулҳай Табибни Марвга юборгани ва Султон Ҳусайндан мактуб келиши.

XXII. Навоийнинг Марв томонга йўлга чиқиши ва Сарахсда Султон Ҳусайн билан учрашуви. Амирнинг Абдуллоҳ Ансорий мазоридаги жорубкашлик вазифасини сўраши ва бу муддаосига эришуви. Ҳиротга қайтгач, Ансорий мазорида ош бериши.

XXIII. Навоийнинг вафоти.

IV. «Макорим ул-ахлоқ»

Хондамир қаламига мансуб бўлиб, Алишер Навоийнинг юксак фазилатларига бағишланган махсус рисола:

1. Алишер Навоийнинг туғилган куни – ҳижрий 844 товуқ йили, рамазон ойининг ўн еттинчи куни.

2. Соҳибқирон Ҳусайн Бойқаронинг отаси Фиёсиддин Мансур, саодатли подшоҳ мирзо Султон Муҳаммад Бойқаро ва бошқа яқинлари, қариндош-уруғлари бу буюклик гунчасига ҳамиша меҳр-шафқат кўзи билан боқардилар.

3. Шоҳрух Султон вафотидан кейин Мир Алишернинг отаси ўз бола-чакасини олиб Шерозга жўнаб кетди.

4. Алишер Навоий ҳижрий 874 йил бошида Ҳусайн Бойқаро билан Ёдгор Муҳаммадга қарши урушда қатнашади.

5. Султон Абу Саъид подшоҳлиги даврида Самарқандга бориб, Хожа Фазлуллоҳ Абу Лайсий хонақосидан хужра олди ва таҳсилга киришди.

6. Абу Саъид вафотидан сўнг Ҳирот пойтахтига Ҳусайн Бойқаро салтанат байроғини тиккач, ватанга қайтди. Бу ерда энг юқори даражага эришиб, подшоҳ ноиблигини қўлга киритди. Давлат ишлари билан бирга бутун вақтини китоб иборатларини тузишга, маъноларни текшириш, ақлий фанларнинг нозик нуқталарини топишга сарф қилди.

7. Донишманд олимлар учун шароит, талабалар учун мадраса ва хонақоҳлар бино қилди. Масалан, «Ихлосия» мадрасаси, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия», «Низомия» ва «Хусра-

вия» мадрасалари шу жумладандир. Олимлар миннатдорлик юзасидан Алишер Навоий номига кўплаб китоблар бахшида этганлар.

8. Туркий ва форсий шеърлар ёзишда ҳар икки тилда қобиляти зўр бўлса ҳам, туркийда таъби ортиқроқ эди.

9. Йигитлик даврида Лутфий ҳузурида ғазал ўқийди. Матлаъси:

**Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.**

Лутфий ғоят таъсирланиб: «Валлоҳ, агар муяссар бўлса эрди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтларимни шу ғазалга алмашур эрдим», дейди.

10. Алишер Султон Аҳмад мирзо ўрдусида:

а) Султон Ҳусайн мирзонинг ўлимга маҳкум этилган икки аскарининг ҳукмини қамоқ жазосига алмаштиришга муваффақ бўлади;

б) Мирзобек воситасида Ҳусайн Бойқаронинг икки аскарини ўлимдан олиб қолади;

11. Ёшлик ва йигитлик замонида доимо дарвешлар хизматида бўлди. Бир қанча вақт жамият билан алоқа ипини узиб, табаррук жой бўлган Работи Суҳайлда яшади. Мамлакат жиловчи Ҳусайн Бойқаро қўлига ўтгандан сўнг Навоийнинг ота-боболари подшоҳ оталарининг яқинларидан бўлгани учун султон уни олий мансабларни қабул қилишга чақиради. Алишер фақру фано йўлини тутишга мойил бўлганидан ҳар қанча бош тортса ҳам султон қаттиқ қистади ва, хуллас, «бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал» деган иборага биноан амирлик мансабини эгаллади.

12. Алишернинг амирлик вазифасига тайинланиши ва унинг Олий Фармоннинг энг остига муҳр босиши.

13. Алишер Навоийнинг Султон билан келишувига мувофиқ, агар Султон томонидан ҳар бир иш ўринсиз воқеъ бўлса, Алишер томонидан тўққиз мартагача айтишга ҳақли экани.

14. Бир неча йилдан сўнг амирликдан истеъфо берди.

15. Амир Алишер Марвда «Баҳр ул-аброр» қасидасига таъаббуъ ёзди.

16. Абдурахмон Жомий Ҳижоз сафаридан қайтаётганда Навоий хат ва рубоий ёзиб, унга юборади. Абдурахмон Жомий ҳам рубоий билан жавоб қайтаради.

17. Алишер Навоий асарлари: «Хамса» – 27000 байт, «Чордевон» – 25000 байт, «Мезон ул-авзон», «Чиҳил рубоий», «Мажолис ун-нафоис», «Назм ул-жавоҳир», «Рисолаи муфрадот», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Тарихи мулуки аҷам», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Сайид Ҳасан», «Ҳолоти Лаҳлавон Муҳаммад», «Маҳбуб ул-қулуб», «Лисон ут-тайр», «Насойим ул-муҳаббат».

18. Ҳижрий 892 йили Мозандарон вилояти Амир қўлига топширилди. Алишер Навоий Мозандарон маркази Астрободда икки йилга яқин яшади.

19. Амир Алишер қурган иморатлар, ҳовузлар, работлар, ҳаммомлар, масжидлар.

20. Марғани боғида ғоят зийнатли масжид қурган.

21. Ота кетаётганда бирор муҳтожга кўзи тушиб қолса, унга эҳсон қилиш мумкин бўлиши учун ҳар вақт катта миқдордаги маблағни ишонган мулозимларидан бирига бериб қўяр эди.

22. Ҳаж орзуси. Султон Ҳусайн рухсат бермайди.

23. Хожа Абдуллоҳ Ансорий остонаси мулозаматини сўраб, султонга мурожаат этади ва рухсат олингач, 904 йилнинг йигирма иккинчи шаъбонида маърака ўтказиб, халқнинг фотиҳасини олади.

24. Ўша йили кўп вақт Гозургоҳда бўларди. Ансория остонасининг шарқ томонида хонақоҳ бунёд қилди.

25. Бироқ ҳаж орзуси кучайиб, 905 йили қайта-қайта Султонга мурожаат этди. Ҳар гал Султон рози бўлар, аммо сал ўтмай гапидан пушаймон бўлиб, уни турли баҳоналар билан қайтарар эди. Охирида ўз манфаатларидан кечиб, ҳаж қилишга рухсат беради. Фармон эълон қилинади. Бироқ сиёсий вазият оғир бўлгани ва Амир Алишернинг мамлакат тинчлигини сақлашда катта ўрин тутганлигини ҳисобга олиб, сафар вақтини кейинроққа суриш илтимос этилади. Навоий машойих ва уламоларнинг илтимоси билан бу сафардан воз кечади.

26. 906 йил жумодил-охир ойининг ўн иккинчиси, якшанба куни дунёдан ўтади (1501 йил 3 январ).

V. «Тазкират уш-шуаро»

Тазкиралар ичида Алишер Навоий номи зикр этилган илк асар Амир Давлатшоҳ бинни Аловуддавла Бахтишоҳ ал-Қозий Самарқандий қаламига мансуб «Тазкират уш-шуаро»дир. Муаллиф умрининг асосий қисмини сипоҳийликда ўтказган. Бизгача етиб келган мазкур асари ундан ягона ёдгор бўлиб, унда беш юз йил мобайнида яшаб, ижод этган бир юз эллик нафар шоир ва адиб фаолияти тадқиқ доирасига тортилган. Бу асар ҳижрий 892(1486) йили ёзилган, муқаддима, етти қисм ва хотимадан иборат. Асарнинг хотима қисми Давлатшоҳга замондош шоирлар ҳақида бўлиб, жумладан, Алишер Навоий борасидаги қимматли маълумотлар ҳам шу қисмдан жой олган:

1. Алишер Навоий миллат ва диннинг низомидир.
 2. Шиори: шаҳарларни ободонлаштириш ва мўминларга муруват қилиш.
 3. Йўли Ҳақ йўлидир.
 4. Амир Алишернинг отаси замонасининг машҳурларидан, Чигатой улуси улуғларидан бўлиб, азим султон Абулқосим Бобур Баҳодир давлати даврида мамлакат донишманди ва давлат билимдони, (султоннинг) ишончли кишисига айланди.
 5. Амир Алишернинг отаси сипоҳий эди.
 6. Навоий ёшлик пайтидаёқ Абдулқосим Бобур меҳрини қозонди ва шеър ёзишда моҳир эди.
 7. Улуғ амир бўлганда дину давлат ҳомийси, миллат ва шариятнинг пушти паноҳига айланди.
 8. Ҳусайн Бойқаро унинг фойдали маслаҳатларидан баҳраманд ва мансаб аҳлию мартаба арбоблари унинг шариф суҳбатидан миннатдор ва рози.
 9. Фозилларнинг мақсади унинг олий мажлисига етишишдир. Унинг кенг даргоҳи заифлару фақирларга бошпана, дастурхонидоги неъматлари муҳтожлар учун муҳайё қилинган, қарам эшиклари ниёзмандлар учун доимо очиқ.
- Энг буюк асари ориф шайх Низомийнинг «Хамса»сига ёзган жавобидир. Ул улуғ амирдан олдин ҳеч ким бундай муваффақиятга эриша олмаган. Алҳақ, маъноларни ул дostonда олий даражасига етказган.

10. Улуғ амирнинг Хожа Хусрав Дехлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига жавоб тариқасида ёзган ажойиб қасидаси бор.

11. Улуғ амирнинг туркий шеърий девони султонлар ва киборлар мажлисларининг бегадидир.

12. Турли жойларда мадрасалар, масжидлар, работлар ва хайрия бинолари ва шифо уйи қурди. Ул биноларга тайинланган вақфлари, пул ҳисобида тахминан 500 туман кепакий бўлса керак. Жумладан, Ҳирот дор ус-салтанаси иморатларидан Жомеъ масжиди, мадраса, хонақоҳ, дор уш-шифо ва ҳаммом. Работлардан: Ишқ работи, Сангбаст работи, Нишопур навоҳийсидаги Дайробод работи, Қосим Анвор ва Фаридиддин Аттор мақбараларидир. Тусда жойлашган Чашмаи Гил сувини қарийб ўн фарсах жойдан нотекисликлар, баланд-пастликлардан олиб ўтиб муқаддас Машҳадга келтирди ва Машҳад халқини сувсизлик азобидан халос қилди.

VI. «Равзат ул-жиннат фи авсофи мадинаи Ҳирот»

Муъиниддин Муҳаммад ал-Замжий ал-Исфизорийнинг «**Равзат ул-жиннат фи авсофи мадинаи Ҳирот**» (Ҳирот тавсифида жаннат боғи) асари мазмун жиҳатидан жуғрофий характердаги тазкира 1492 йили Ҳиротда яратилган. Асарда ёзилишича, Навоий:

1. Бодгис вилоятининг «Чиҳил духтарон» қасабасида работ қурдирди.

2. Фаридиддин Аттор мозори устида равоқли иморат солди.

VII. «Баҳористон»

Абдурахмон Жомийнинг «**Баҳористон**» асари 1487 йили шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асари таъсирида ёзилган. Асар саккиз боб(равза) ва хотимадан иборат. Жомий еттинчи равзанинг сўнгида Навоий ҳақида тўхталган:

1. Тавозеъ ва ўзини камсуқум қилиш фазилатларига андоқ берилганким, ўзини шу тоифа қаторида кўрар. Дунё лаззатларидан ўзларини четга тортганлар, уни ўз табақаларидан ҳисоблаганликлари учун мартабаси улуғ бўлди ва у уларга ҳомий.

2. Гарчи, қобилиятининг кенг қамровлиги билан ҳар икки хил шеър-туркий ва форсийда маҳоратга муяссар бўлган бўлса ҳам,

аммо табъи форсийдан кўра туркийга кўпроқ мойилдир. Унинг ғазалиёти туркий тилда ўн мингдан кўпдир. Низомий «Хамса»сига жавобан ёзган маснавийлари ўттиз мингга яқин. Ундан олдин бу тилда ҳеч ким бунчалик шеър айтмаган. Форсий шеърларидан Хусрав Дехлавийнинг «Дарёи аброр» номли қасидасига жавоби борким, нозик маънолару латиф хаёлотга (фантазияга) бойдир.

VIII. «Нафаҳот ал-унс»

Абдурахмон Жомий-нинг **«Нафаҳот ал-унс»** номли сўфий шайхларга бағишланган тазкирасида ҳам Навоийга алоқадор маълумотлар мавжуд.

Масалан:

«...Кўпинча бу фақирнинг(Жомийнинг – **Ш.С.**) хотирида унинг (Абдуллоҳ Ансорийнинг «Табақоти сўфия» асари – **Ш.С.**) иложи борича кенгроқ ёзилиши ва изоҳланишига тоқат қилиниши истаги кечарди ва нимаики маълум бўлса, халққа оддий бўлган иборалар билан баён айласам ва тушунарли бўлмаганларини яширин чойшаб остида қолдирсаму, муборак китобларда зикр этилган улуғ гапларни қўшиб баён лавҳига ёзсам ва ўшал китобда битилган улуғларнинг аҳволи, мақоми, маориф каромати, валодату вафоти йиллари унда муназзам этилса. Аммо бошқа нарсаларга чалғиб, бу нарсани амалга ошириш муяссар бўлмасди. (Бу ҳол шу пайтгача давом этдиким,) саккиз юзу саксон биринчи йили дарвишлар севиклиси, эътиқодчилар ишончи... буюкликнинг олий мартабасидан хоҳиш ва ихтиёр ила юз ўгирган, таслим ва ризо қадами била фақрлик йўлига юзланган Амир Низомиддин Алишер бу фақрдан худди кўнгилдан кечган ва хотирда маҳкам ўрнашиб қолган суратни илтимос қилди...».

IX. «Мақомоти Мавлавий Жомий»

Абдурахмон Жомийнинг мулозими ва шогирди, Алишер Навоийнинг ҳамсуҳбати Абдулвосеъ Низомий томонидан Жомий ҳаётига бағишланган **«Мақомоти Мавлавий Жомий»** асари хижрий 900(1494-1495) йилда яратилган.

1. Абдурахмон Жомийнинг вафоти. Навоий аза ва мусибат соҳиби сифатида маросим ва маъракаларни ўз зиммасига олди, жонлиқлар сўйиб ийдғоҳда халққа ош берди.

2. Навоий Абдурахмон Жомийнинг вафоти муносабати билан марсия ёзди ва у Камолиддин Хусайн Воиз томонидан минбарга чиқиб ўқилди.

3. Шу йилнинг ражаб ойида Навоий Абдурахмон Жомий қабри устида мақбара қурди.

Х. «Такмили Нафаҳот ал-унс»

Навоийнинг замондоши Абдулғафур Лорий қаламига мансуб. Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ал-унс» китобининг тўлдирилгани вариантдир. Асар ҳижрий 912(1506-1507) йили Ҳиротда яратилган. Бу асарда ҳам Навоий ҳақидаги маълумот Жомий вафоти билан боғлиқ ўринларда келтирилиб, унда Навоийнинг Жомийга бўлган юксак меҳр-муҳаббати, вафотига ёзган марсияси ҳамда ҳазрат қабри устида Амир Алишер қурган иморат ҳақида хабар берилган.

XI. Хусайн Бойқаро рисоласи

Навоийнинг туркий тилдаги ижодига воқеан асосли ва муносиб баҳо бера олган замондошларидан бири султон Хусайн Бойқародир. Ўзи гўзал шеърлар ёзиш билан биргаликда Алишер Навоий девонларини таҳрир эта олиш даражасидаги олий табъга эга бўлган Султон Хусайннинг Навоий ижодига берган баҳоси, сўзсиз, ниҳоятда қимматлидир. Хусайн Бойқаро эътирофича, Навоий:

1. Маъоний абкориға бу кунга дегинча ҳеч киши туркона либос кийдурмаган.

2. Мир Алишер... тахаллуси Навоийға машҳурдуруру ашъорида бу тахаллуси мастур, турк тилининг ўлган жасадиға Масих анфоси била руҳ кюрди.

3. Ҳар синф шеър майдониғаким, таковар сурди, ул кешварни тийғи забон била ўз хийтайи тасарруфиға кийурди.

4. Алишернинг назми васфида тил қосир ва баён ожизтурур.

5. Агар шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, озар «Хамса»син, машҳур будурким, ўттуз йилда такмил берибтурур ва Мир Хусравким, «Хамса» абйоти ададин ўтуз мингдин ўн секиз мингга ихтисор қилибтурур ва шухрати мундоқдурким, олтиетти йилда тугатибтурур. (Навоий «Хамса»си) бунёдининг ибтидосидин саводининг интиҳосиғача ҳамоно икки йилдан ўтмади.

6. Навоий шеърят мулкининг султони, соҳибқиронидир.

XII. «Бадоеъ ул-вақоеъ»

Навоий ҳаётининг ёритилишида Хондамир асарларидан сўнг энг салмоқли маълумот қолдирган ёднома Зайниддин Восифийнинг **«Бадоеъ ул-вақоеъ»** хотиралар тўпламидир.

Зайниддин Восифий ўз асарида Навоий шахси нозикликлари ва фазилатларини очувчи турфа нақллардан иборат тўрт бўлимни унга бағишлаган. Булар қуйдагича:

XIV боб. Амир Алишернинг мизожи назокати ва латофати ҳақида.

XV боб. Пурза боғида Амир Алишер ва Хожа Маждиддин мажлиси ҳамда фозилларнинг Абдулвосеъ Муншига қилган ҳазил-мутуйбаси.

XVI боб. Амир Алишер табъида нафсоний шахват ва руҳий лаззатга майлнинг чекланганлиги хусусида.

XVII боб. Мавлоно Биноий фазилатлари ва унинг улуғ амир билан рўй берган аскиялари.

Бундан ташқари, Султон Ҳусайн мирзонинг курашлари фазилатлари ва камолоти тўғрисидаги XIX бобда, хусусан, Паҳлавон Муҳаммад Абу Саид воқеаларида Навоийнинг иштироки кенг тасвирланади.

XIII бобда Восифийнинг Навоий билан учрашуви тасвирланган. Жумладан, XIV бобда 2, XV бобда 6, XVI бобда 3, XVII бобда 8 ҳикоя келтирилади. Бошқа боблардаги баъзи воқеалар баёнида Навоийга алоқадор таърихлар, латифалар сўзланади.

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асаридаги Навоий таржимаи ҳолига оид асосий маълумотлар мундарижаси:

1. Восифийнинг Соҳибдоро воситасида Алишер Навоий билан танишуви тафсилоти.

2. Амир Алишер мизожи назокати ва латофатининг зикри (Навоийнинг Соҳибдородан хафа бўлиши тафсилоти).

3. Алишер Навоий ва Маждиддин Муҳаммад ярашуви.

4. Навоийнинг ўз мухолифи Амир Жаҳонгир Барлосга қилган инояти.

5. Мирҳожии Пири Баковулнинг амир Алишерга қилган муомаласи.

6. Алишер Навоий табъида нафсоний шахват ва руҳий лаззатга майлнинг чеклангани хусусида.

7. Фиёсиддин Деҳдорнинг Амир Алишер мулозаматига кириш тафсилоти.

8. Ҳижрий 903(1497-1498) йили Ҳирот шаҳрини босиб кетган ўғри, безори ва бевош етимларни жазолаш учун Султон Ҳусайн Бойқаро Амир Алишерга ваколат бериши.

9. Султоннинг Хожа Деҳдор суҳбатини эшитиш учун мажлис ҳозирлаши ва унда Амир Алишернинг иштироки. Амирнинг маст бўлиб қолган Паҳлавон Муҳаммаднинг эҳтиётсиз содир этган хатти-ҳаракати туфайли жаҳли чиққан султондан узрхоҳлик қилиши.

10. Амир Алишер ва Соҳибдоро аскияси.

11. Камолиддин Беҳзоднинг Амир Алишер мажлисига табиат манзарасида Амир Алишернинг тасвири акс этган расм чизиб келиши ва унинг мажлис аҳли томонидан таъриф қилиниши.

12. Амир Алишернинг шоирларга Котибийнинг «шутур ҳужра» қасидасига жавоб ёзишни буюриши ва Аҳмадийнинг жавоби билан боғлиқ мутойиба.

13. Мавлоно Ҳасаншоҳнинг рўзғор қийинчиликлари оқибатида ўғлини мотам либосида Амир Алишер ёнига юбориб, «кафанлик ва жаноза харажати» олиб келишни буюриши ва шу билан боғлиқ мутойиба.

14. Амир Алишернинг Сеистон қозиси билан учрашуви. Қозизоданинг ҳозиржавоблиги ва фозиллиги.

15. Мир Алишер Жомеъ масжидини таъмирлаганда олимлар ва фозилларнинг таърих айтиши.

16. Навоий ва баъзи мухлислар ўртасида бўлиб ўтган гуфти-гўйлар.

17. Мавлоно Соҳибдоронинг Навоий вафотига ёзган марсияси матни.

XIII. «Латоифнома»

Навоий шахсининг форсигўй халқлар орасида машҳур бўлишида «Мажолис ун-нафоис»нинг Фаҳрий Ҳиротий томонидан форс тилига таржима қилиниши катта аҳамият касб этганлиги шубҳасиздир. Бу таржима **«Латоифнома»** номи билан машҳ-

урлик тутиб, унинг тўққизинчи мажлиси махсус Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган:

1. Мирга амирлик мансаби меросийдир.

2. Унинг отаси Амир Кичкина Султон Абу Саъид мирзо мулозими эди. Гарчи муҳру мансаби бўлмаса ҳам, катта ҳурматга эга эди.

3. Она томонидан бобоси Шайх Абу Саъид Чанг мирзо Бойқаро хонадонидида амир ул-умаро вазифасида эди.

4. Амир Алишер ўн ёшлигиданоқ Бобур мирзо хизматини қилар, (султон) уни фарзандидек кўрарди.

5. Мир замон султони (Ҳусайн Бойқаро) билан мактабда ҳамсухбат ва ҳамсабоқ эди. Улар қачон бошларига бахт куши қўнса, бир-бирларини унутмасликка аҳду паймон боғлашган экан.

6. Султон Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) ҳукумат байроғини кўтарганда мазкур амир Самарқандда Хожа Фазлulloҳ Абуллайсий мадрасасида илм таҳсили билан банд эди. Бечоралиги шу даражада эдики, ундан ортиғини тасаввур этиш мумкин эмас эди. Унинг ўз тилидан келтирадилар: «Ўша пайтлар бир кеча чўмилишга эҳтиёж туғилди. Ҳаво ниҳоят совуқ эди ва ҳаммомга боришга зарурият пайдо бўлди. Бориб, ҳаммомчига жуздонимни ол деб қанча қистасам ҳам олмади».

7. Султон Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) Султон Аҳмад мирзога мазкур амирни (Самарқанддан) юборишни сўраб, мактублар ёзди, киши юборди. (Султон Аҳмад мирзо) уни барча анжомлар билан таъминлаб, Султон Соҳибқирон хизматига юборди. Амир Ҳиротга юзланди ва мулозамат давлатига муяссар бўлди.

8. Аввал муҳрдорлик вазифасига мушарраф бўлди. Оқибат унинг (султон томонидан) тарбияти шундай даражага етдики, султонни номдор биродарлари, комкор фарзандлари унинг мулозаматини шараф деб билишиб, ифтихор қила бошлашди.

9. Бир дақиқа ҳам сулук аҳлининг тариқати дақиқликларидан четлашмади. Чунончи, бир бор ўз ихтиёри билан дунё ишларидан қўл тортди ва тақову тоат гўшасига юзланди. Аммо салтанат ишлари унинг оламоро фикрига боғлиқ бўлгани учун Соҳибқирон султон уни машаққат водийсидан қайтарди ва Мозандарон пойтахти бўлмиш Астробод мулкини унга тутқазди.

10. Амир Астрободда бир йил сокин бўлди ва яна қайтди. Унинг кўнгли ҳамиша дарвишликни ихтиёр этгани учун яна бир йилдан кейин Соҳибқирон султон мулозаматига қайтди ва бошқа бормади. (У) ҳукумат ва ишларни султонга топширди ва юзини фазлу камол арбоблари тарбиясига бурди.

11. Ҳар куни 75000 динар амир хазинасига тушарди ва 15000 чиқим бўлар эди... Яшовчиларга ҳар йили мингта сарпо тайинлади ва 370 хайрли иморат қурди... Бунчалик мислсиз ва нодир хаттотлару хонандалар, созандаю наққош, музаҳҳибу мусаввирлар, муаммойлару шоирлар унинг тарбияси остида нашъу намо топдиларким, ҳеч бир замонда бундай бўлганлиги маълум эмас.

12. Шоирликда, турклар ўртасида фозил донишманд сифатида шундай муқаррар бўлдики туркий назм баёнида ҳеч ким у каби шиддат билан бу водийда қадам ташламаган, у шул мулкнинг подшоҳидир. Уни Абдурахмон Жомийнинг яқини деб билдилар. Ҳ азалиёти беш девондир: тўрттаси туркий ва бири форсий. Биринчи туркий девон «Ғаройиб ус-сиғар» номланган, иккинчиси – «Наводир уш-шабоб», учинчиси – «Бадоеъ ул-васат», тўртинчиси – «Ғавойид ул-кибар». Форсий девони олти минг байтдир.

13. Соҳибқирон султон Астробод сафаридан ва Муҳаммад Ҳусайн мирзо юришидан қайтаётган маҳалда Ҳирот шаҳридан ўн бир фарсаҳ бериюқда жойлашган Хожа Порсо манзилига етганда мазкур амир кутиб олишга чиқиб унга қўшилган эди ва ўша соатда бемор бўлиб 906 ҳижрий йили жумод ул-аввал ойининг пайшанба куни вафот этди.

14. Шоирлар таърих ва кўп марсиялар айтишган. Мавлоно Соҳиб 45 байтдан иборат марсия айтганким, ҳар байтнинг бир мисраси туғилган йили ва иккинчиси вафоти санасини билдиради.

XIV. «Бобурнома»

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома» асарида Навоий ҳақида келтирган маълумотлари ўзининг танқидий ва ноўхшаш қараши билан кескин ажралиб туради:

1. «...Алишербек Навоий (Ҳусайн Бойқаронинг) беги эмас эди, балки мусоҳиби эди. Кичикликда ҳаммактаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абу Саъ-

ид мирзо Ҳиридин ихрож қилди. Самарқандға борди, неча йил-ким Самарқандда эди. Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввий-си эрди. Алишербекнинг мизожи нозук била машҳурдур. Эл на-зокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибилий экандур. Самарқандда эрканда ҳам ушмундоқ нозукмизож экандур».

2. «Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтур, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқон эрмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Ман-тиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиқ. Тўрт ғазалиёт де-вони тартиб қилибтур: «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавоид ул-кибар» отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннифоти борким, бу мазкур бўлғонлар-га боқа пастроқ ва сустроқ воқеъ бўлубдур. Ул жумладин, иншо-ларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жам қилиб-дур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким, битиб-дур, йиғиштирибдур»³²⁵. Ёки «...Яна «Мезон ул-авзон» отлиқ аруз битибдур, бисёр мадҳулдир. Йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазн ғалат қилибтур. Баъзи бухурнинг авзонида ҳам янгиланиб-тур, арузга мутаважжух бўлғон кишига маълум бўлғусидир. Фор-сий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахал-лус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар сушт ва фурудтур...»³²⁶.

XV. «Тарихи Рашидий»

Алишер Навоий ҳақида маълумот қолдирган тарихий асар-лардан яна бири Мирзо Ҳайдар Дўғлотнинг «Тарихи Рашидий» асаридир. У XVI аср тарихига оид қимматли материалларга бой, Шарқий Туркистон(Қашқар), Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Афғонис-тон ва Ҳиндистон каби ўлкалар тарихига бағишланган. «Тарихи Рашидий» маълумотлари:

1. Унинг асли уйғур бахшиларидандир.
2. Отасини Кичкина дер эдилар. Оддий киши эди.
3. Мир Алишер Мирзо Ҳусайн билан кичикликда ошно бўлган

³²⁵ Бобурнома. – Б.154.

³²⁶ Ўша ерда.

экан. Мирзо подшоҳ бўлганда унинг хизматига келди. Мирзо унга кўп эътибор қилди. У эса, ўз навбатида фазл аҳлига(эътиборини қаратди). Чунончи, ўша замондаги турли тоифадан чиққан фозилу беназирларнинг барчаси унинг ҳаракати натижасида (етишиб) чиқди...

4. Амирлик пайтида мулк йиғишда ҳаракат кўрсатди. Унинг бир кунлик даромади 18 минг шоҳрухий эди. Амирлик ишларини, отхона ва зарбхона ва бошқа давлат уйлари идора қилишни ўз даврининг йирик лашкарбошларидан бўлган Бобо Алига топширди ва сипоҳийликни тарк этди.

5. Мирзо Бойқарога улуғлар ва суҳбатдошлар қаторида хизмат қилар эди.

6. Қўлидан келгунча кишиларнинг ҳолатини чиқарар, фазл аҳлига ҳомийлик қиларди.

7. Ўз даромадининг барчасини охираат учун хайру савоб ишларга сарфлади. Кўплаб иморату, уйлару масжидлар қурганким, ҳозир ҳам Хуросонда кўплари сақлангандир. Бунчалик иморат қуриш камдан-кам кишиларга муяссар бўлур.

8. Бирорта ҳам фозил йўқки, унинг тарбиясини кўрмаган бўлса. У жуда маданиятли, ўткир фаҳмли, нозиктаъб одам эди ва ҳамманинг ўзидек бўлишини хоҳларди. Бу эса кўпчиликка қийинчилик туғдириб, ўртада ҳар хил хафачиликларга сабаб бўларди. Мир Алишерда нозиклик ва тез хафа бўлишдан ўзга айб топмайдилар.

XVI. «Тухфаи Сомий»

XV асрнинг II ярмидан XVI асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда яратилиб Навоий ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги илк маълумотларни ўз ичига қамраган манбаларнинг энг охиргиси Сом мирзо Сафавийнинг **«Тухфаи Сомий»** асаридир. Сом мирзо эътирофи:

1. Амир Алишер хайриялар соҳиби, ҳазрат султоннинг яқин кишисидир.

2. Кичкина Баҳодирнинг фарзандидир. Отаси чигатой султонлари, хусусан, Султон Абу Саъид замонида ул подшоҳнинг даргоҳ ичкиларидан эди.

3. Она томонидан бобоси Мир Саъид Бек Султон Хусайн Бойқаронинг бобоси Бойқаро мирзо умаролари қаторида хизмат этарди.

4. (Алишер) умр тонги палласида Султон Ҳусайн билан бир мактабда ўқиган.

5. Алишер ёшлик айёмини Абулқосим Бобур мирзо хизматида ўтказган. Қобилияти жиҳатидан подшоҳга ёқиб, унинг тутинган фарзанди сифатида танилган.

6. Абулқосим Бобур ўлиmidан сўнг Машҳадга кетиб, таҳсил билан машғул бўлган.

7. Ҳиротда юз берган тўс-тўполонлар оқибатида Мовароуннаҳр томонга – Самарқандга борди ва Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасасида фазл қоидалари такомили билан шуғулланди.

8. Султон Ҳусайн тахтга ўтиргач, Самарқанд подшоҳига чопар орқали мактуб юбориб, Алишерни жўнатишни сўради.

9. Подшоҳ Алишерни шоҳона анжомлар билан сийлаб Хуросонга кузатади.

10. Султон Ҳусайн саройида Алишер муҳрдорлик, кейинроқ девон амирлари бошлиғи сифатида фармонлар остига муҳр урди, сал ўтиб барча ишларидан истеъфо берди.

11. Кейинчалик Астробод волийси бўлиб, бир қанча вақт у ерда қадр топди.

12. Астрободдан келганидан сўнг яна давлат ишларини тарк этди. Бу ҳол халқнинг унга бўлган эъзоз ва эҳтиромини янада кучайтирди. Шаҳзодаларнинг аксарияти унинг хизматида бўлдилар.

13. Туркий шеърда таҳаллуси мутлақо Навоий бўлиб, қарийб олти минг байтдан иборат. Форсий девонида таҳаллуси Фонийдир.

14. Фазл аҳлини тарбия қилди ва уларнинг ҳар бири ўз фанида аср яғонаси бўлдилар. Ажойиб асарларини ул амир номига атадилар.

15. Амир томонидан уч юз етмиш хайрия биносини таъмир этилган. Шундан тўқсонтаси работ, қолганлари масжид, мадраса, хонақоҳ ва кўприклардан иборат.

16. Шоирнинг вафоти тўққиз юзу олтинчи йил жумадил-аввал ойининг якшанба кунида содир бўлган.

XV АСР ЗИЁЛИЛАРИ АЛИШЕР НАВОИЙ МАДҲИДА

Абдураззоқ Самарқандий

Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» номли тарихий асари 872(1467-1468) – 874(1469-1470) йиллар орасида ёзиб тугатилган ва 875(1470) йили муаллиф унияна давом эттириб, ўша йилнинг сафар ойида (1470 йил август) рўй берган воқеаларни ҳам қўшган.³²⁷ Асар икки жилддан иборат: биринчи жилди 807(1405) – 832(1428-1429) йиллар воқеаларини ўз ичига қамраб олган; иккинчи жилди эса 833(1429-1430) – 875(1470) йиллар воқеалари тавсифидан иборат. Иккинчи жилдининг биринчи қисми таниқли шарқшунос олим Асомиддин Ўринбоев томонидан таржима қилиниб, нашр этилган,³²⁸ бироқ унинг Навоий ҳаёти ҳақида маълумотлар мавжуд бўлган иккинчи қисми таржима қилинмаган эди. Мазкур асарнинг навоийшунослик учун аҳамиятли томони шундаки, у Алишер Навоий номини тарихда биринчи бор ёзма қайд этган манбадир. Мазкур асар Султон Ҳусайн Бойқарога пешкаш қилингунга қадар Алишер Навоийнинг назаридан ўтган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Унда акс этган Навоий ҳаётига алоқадор маълумотлар тарихий факт сифатида муҳимдир. Маълумотлар қисқача ахборот тарзида келтирилса ҳам улуғ мутафаккир ҳаётини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Аввало, Ҳусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши воқеалари баёнида Алишернинг ўз дўсти ёнига келганлиги фактининг таъкидланишининг ўзи Алишернинг бу даврда салтанатда юксак мақомга эга бўлганлигидан дарак беради. Абдураззоқ Самарқандий ёзади: **«Амир**

³²⁷ Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва тарихнавислик фаолиятига доир // Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Кириш сўз. – Тошкент: Фан, 1969. – Б.19.

³²⁸ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Юқоридаги нашр.

Алишер, ки аз қадим ул-айём аболи икром ва аждоди изоми ӯ дар силки умарои кибор интизом доштанд ва дар давлати хонадони Мирзо Умаршайх сурати манқабати кўкалтоший ба қалами эътибор бар лавҳи рӯзгор менигошт, аз тарафи мамлакати Мовароуннаҳр, ки пеш аз ин дар гуруҳи мулозимони афзал ул-уламо вал-муҳаққиқин Хожа Аловуддин Фазлуллоҳ Абу Лайсий ба азми таҳсили улуми диния ва такмили маорифи яқиния буд ва дар он вилоят чанд гоҳ, солу моҳ, саҳару шом анвои фазойил ва камолот иктисоб намуда ва истифоза аз мажлиси бузургвори файзосор истифода ва аз замири фоиз анвори офтоби дарахши кутб ул-авлиё Хожа Носириддин Убайдуллоҳ саламаллоҳу ва иқбоҳу мефармуд, расид ва ба давлати дастбӯсу оғуши подшоҳи исломпаноҳ сарафроз гардид ва чун айёми ийди бузурге буд, жаноби аморатмаоб аз фуруғи табъи чун офтоб қасидаи «Ҳилолия» назм фармуд ва дар рӯзи ийди дарахши ҳумоюн гузаронид ва подшоҳи исломпаноҳ дурҳои обдор баҳраманди махсус гардонид...».

(Таржимаси: «...Қадим замонлардан мукаррам боболари ва азим аждодлари улуғ амирлар қаторидан жой олган ва Умаршайх мирзо хонадони давлати даврида кўкалтошлик даражаси эътибор қалами билан давр лавҳига ёзиб қўйилган Амир Алишер Мовароуннаҳр вилоятида бир қанча вақт – неча йилу ой, саҳару шом турли фазилатлар ва камолот касб этиб, олимлар ва муҳаққиқлар пешвоси Хожа Аловиддин Фазлуллоҳ Абу Лайсий мулозаматида диний илмлар таҳсили ва яқиний маърифат тақомилида машғул бўлиб, авлиёлар кутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг, Оллоҳ унга тинчлик берсин, файзли бузургвор мажлисидан файз ва офтоб янглиғ мунаввар сийратидан баҳра олиб, ул вилоятдан етиб келди. Ҳайит арафасида жаноб амирлик чўққиси (Алишер) офтоб каби равшан табъи ила «Ҳилолия» қасидасини назм этиб, ҳайит куни султонга тақдим этди ва исломпаноҳ подшоҳни оламни яшнатувчи гавҳарлар каби бу «дуру жавоҳир»лари билан баҳраманд этди».³²⁹)

³²⁹ Бундан сўнг келтирилажак таржималар муаллиф қаламига мансуб.

Навоийнинг Самарқандда Фазлуллоҳ Абу Лайс қўлида таълим олгани ва Ҳиротга қайтишда Султон Ҳусайн ҳузурига қасида билан кириб борганлиги ҳақидаги маълумотлар китобхонлар учун янгилик эмас. Чунки Навоий ҳақидаги тадқиқотлар, бадиаларда бу ҳақда гапирилган. Бироқ тадқиқотчиларимиз ушбу маълумотларни «Матлаъи саъдайн»дан эмас, Хондамир асарларидан олганликларини таъкидлашимиз жоиз. Мирхонднинг (Хондамир давом эттирган) «Равзат ус-сафо» тарихий асари, Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» ва «Ҳабиб ус-сияр» асарларидаги Шохрух мирзо, Абулқосим Бобур, Абу Саъид мирзо даврдан Ҳусайн Бойқаронинг илк салтанатигача бўлган давр воқеалари асос-этибори билан «Матлаи саъдайн»дан олинган. Шу жумладан, Навоий ҳақидаги маълумотлар ҳам баъзи ўзгартиришларни ҳисобга олмаганда, айнан келтирилган. Аммо Абдураззоқ Самарқандий маълумотида икки жиҳат мавжудки, у бошқа тарихий асарларда акс этмаган. Аввало, муаллиф Навоийнинг Самарқандда эканлиги пайтида Хўжа Аҳрор Вали суҳбатларидан баҳраманд бўлганлигини айтиб ўтганки, бу Навоий дунёқараши ва мафкураси ташаккулининг босқичларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Иккинчидан, асарнинг ёзилиш йили ҳисобга олинадиган бўлса, Навоийга «ҳазрат султоннинг яқин кишиси» унвони қачон берилгани равшанлашади. Абдураззоқ Самарқандий давом этади: **«Ва ихтиёру иқтидори амири номдор дар тамоми мулку мамлакати он султони жамфармон аз шарҳу баён гузашта. Тамоми саранжоми умури изом ба ҳусни тадбиру лутфи тақрири ў муфавваз гашт ва мулаққаб ба «муқарраб ал-ҳазрати султоний» шуд. Чунончи, шарҳу баёни он солҳои дарози оянда аз масоидати вақт маъмулист, иншаоллоҳу таоло».**³³⁰

(Таржимаси: «Номдор амирнинг султон мамлакату мулкидаги ихтиёр ва қудрати шарҳу баёндан ўтмишдир. Барча улуғ ишлар унинг тадбиркор ҳусни ва мулоҳазакор лутфига топширилди ва «ҳазрат султоннинг яқин кишиси» унвонини олдики, келажақда узоқ йиллар унинг шарҳи ва муфассал изоҳини қилиш орзудир, иншаоллоҳу таоло».)

³³⁰ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн.

Муҳаммад ибн Ховандшоҳ (Мирхонд)

Муҳаммад ибн Ховандшоҳ(Мирхонд) Навоийнинг ҳомийлиги остида яшаган тарихчидир. Унинг **«Равзат ус-сафо фи сияр ил-анбиё вал-мулук вал-хулафо»**(Набийлар, маликлар ва халифаларнинг таржимаи ҳолида софлик боғи) тарихий асари Алишер Навоийнинг раҳбарлиги остида яратилган. Бу асар етти жилддан иборат бўлиб, Ўрта Шарқ ва Осиё тарихига бағишланган. Мирхонднинг невараси Хондамир шундай ёзади: **«Баъд аз он амири хисравнишон хонаеро, ки дар хонақоҳи «Ихлосия» ба юмни мақдами шарифаш махсус буд, ба он жаноб арзоний дошта, ба таълифу таҳрири «Равзат ус-сафо» амр фармуданд. Жаноби абуий ба таййиди ҳазрати иззату баракот ва таважжуҳи амири ҳидоятманқабат дар таснифи он нусхаи кироми шарти жидду ижтиҳод ба жо оварданд ва ба андак рӯзгоре шаш дафтари он китобро ки дар ҳафт иқлим шабиҳу назир надорад тамом карданд».** ³³¹

(Тажимаси: «...Хисравнишон амир(Навоий – Ш.С.) Ихлосия³³² хонақосидаги муборак қадами учун ажратилган хос ҳужрасини ул жанобга (Мирхондга – Ш.С.) топшириб, «Равзат ус-сафо»ни ёзишга амр қилдилар. Жаноб бобом ҳазрати иззат ва баракот соҳибининг ғамхўрлиги, ҳидоятли амирнинг диққат-эътибори билан ул нодир нусхани яратишга жиддий бел боғлаб ҳаракат кўрсатди ва андак замонда ул етти иқлимда беназир китобнинг олти дафтарини ёзиб тугатди».)

Мирхонднинг ўзи асар дебочасида бу ҳолни шундай тасвирлайди: **«Аммо баъд чунин гўяд роқими ҳуруф... Муҳаммад бин Хованд Шоҳ..., ки дар баҳори олами жавоний ва авосити айёми зиндагоний, ки беҳтарини авқот ва хуштарини овори ҳаёт аст, хотири фотир ва замири касир ба мутолааи кутуби таворих, ки сабаби вуқуф аст бар авзои аҳли олам ва**

³³¹ Хулосат ул-ахбор. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2209. 483^а-варақ.

³³² Қўлёзмада негадир Халосия хонақоси номи Ихлосия тарзида кўрсатилган ва бу котибнинг айби билан юз берган бўлиши керак. Зеро, Навоий уни «Вақфия»да Халосия деб кўрсатган. Хондамир унинг номини мадраса номи билан адаштириб юбориши мантиқан ишонарли эмас.

мужиби иттило бар кайфияти сулуки тавойифи умам мойил ва машғул мебуд... баъзе авқот шаммае аз наводири ҳикоёт дар мажмуи афозил ва маҳфили арбоби фазоил бар ваҷҳи илқо карди, ки мустаҳсани асҳоби одоб омада ба шарафи иртизо мақрун гашти ва дар хилоли ин аҳвол карратан баъди ахири чанде аз ихвони сафо ва мутажаллий ба зевари фазилат... илтимос мефармуданд, бал амр мефармуданд, ки дар ин боб китобе... пардохта ояд ва бо вуҷуди... мултамаси дӯстон бино бар адами ривожи нақди ҳунар ва ҳулуви арсаи гетий аз вуҷуди ҳуккоми ҳунарпарвар ва мувофиқи мутанавваи дигар ҳусули мақсуд тааххир ва таъвиқ мебуд. Ва инкишофи жамоли матлуб ба ҳеч ваҷҳ рӯй наменамуд ва чун бо ақл машварат кардам гуфт, ки ҳарчанд ў (Алишер Навоӣ – Ш.С.) дар таърихдоний ягонаи замон аст, ҳануз ба шунидани воқеаҳои таърих бисъёр иштиёқ дорад. Бино бар ин бо таълифи китоби таърих ба ў наздики бояд жуст... Ва чун сухани ҳидоятосори ақл маъқул намуда баъд аз истижоза маърузи рои оламороӣ гашт. Ин ҳадис мустаҳсан ва матбуи табъи ваққодаш омада ишорати олий нофиз гашт, ки бар муқтазои савобдиди он мужтаҳиди мӯсиб ба тартиби (китоби) таърихий мубодират бояд намуд, ки иборот аз хатту холи мажоз ва истиора холий ва аз вусмати сирқату орият орий бошад... ва муштамал бар муқаддима ва ҳафт қисм ва хотима намуд. Ва банда ангушти қабул пардохта итоат ниҳода... монанди қалам дар таҳрири китоби чунин камари хидмат бастам... ончи муваффақи илайҳи ин амри хатир аст аз кутуби тарихий ва манзиле, ки ончи ба тасвиди авроқ иштиғол тавон намуд ва мажмуи мутамманиёт ба арзи қабули он... муқарраб ил-ҳазрат ус-султоний иқтирон ёфта, хонаро ба юмни мақдами фархундаисораи ихтисос дошт дар хонақоҳи Ихлосия бар канори наҳри Инжил... иноят фармуд... ва бемуболаға ва такаллуф ва ҳушомад ва тасаллуф, агар хоҳири хатираш ба эъзозу эҳтироми уламо ва фузалои аном мойил нашуди улуми маъқул ва манқул аз сафаҳоти замони асҳоби таҳқиқу тақлид мунъадам ва зойил гашти» ³³³

³³³ Равзат ус-сафо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4223. I жилд. 2^a – 2^b-варақлар.

(Мазмуни: «Ушбу сатрлар роқими Муҳаммад бин Ховандшоҳ шундай дейдики, ёшлик баҳорида ва умр кечмишининг ўртала-ридаким, ҳаётнинг энг ширин паллаларидур, олам аҳли вазия-ти ва кайфиятини англашга сабаб бўладиган тарихий китоблар-ни ўқишга кўнгил мойил ва фикр-зикр банд эди... Баъзида фо-зиллар даврасида нодир ҳикоятлардан сўзлаб берардим ва уларнинг олқишларига сазовор бўлардим... Фазилатли, софдил биродарлар бир неча бор бу борада китоб ёзишга ундар эди-лар. Ҳунарпарвар ҳокимлардан олам саҳни холилиги ва бошқа сабабларга кўра бу мақсад кейинга сурилар ва матлуб жамоли-ни кўрсатмас эди... Ақл билан маслаҳат қилинганда, у(Алишер Навоий) гарчи тарихдонликда замон яғонаси бўлса ҳам ҳануз тарихий воқеалар эшитишга кўп иштиёқи бор, шунга биноан та-рихий асар ёзиш учун унга яқинлашиш лозимлигини айтди. Ақл-нинг ҳидоятли фикри маъқул бўлиб, рухсат олингач, ул оламини безатувчи фикр соҳибига (Навоийга – **Ш.С.**) арз қилинди. Бу сўз унинг табъига маъқул тушиб, олий кўрсатма берилди: «Тарихий китоб ёзишга киришилсин. Иборалари мажозу истиорадан холи ва ўғирли-ку орият айбидан соф бўлсин. Муқаддима, етти қисм ва хотимадан иборат қилинсин».

Мен қабул бармоғини итоат кўзи узра қўйдим ва... қалам каби китоб ёзишга хизмат камарини боғладим ва бу амрни бажариш-да муваффақ бўлиш учун тарихий китоблар ва қоғоз қоралаш имконияти бўлган хона сўрадим. Менинг жамъи илтимосларим ҳазрати султоннинг яқин кишиси томонидан инобатга олинди. Ул зот Инжил ариғи ёқасида жойлашган Ихлосия хонақосидаги ўзи учун ажратилган уйни иноят қилди. Муболағасиз, такаллуф ва хушомадсиз айтиш мумкинки, агар (ул зотнинг) олижаноб хо-тири олимлар ва фозилларни эҳтиром ва эъзоз қилишга мойил бўлмаганида эди, ақлий ва нақлий илмлар тақлид ва таҳқиқ ас-хоблари замири саҳифаларидан ўчиб кетарди...»)

Ушбу эътироф ҳам Шарқ кўлёзмалари муқаддималарида уч-ровчи анъанавий бағишлов усулида битилган. Аммо унда тас-вирланган ҳолат Навоий ҳаётининг айрим жиҳатларини, жумла-дан, унинг ҳомийлик фаолиятини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

Бу асарда Навоий билан боғлиқ воқеалар еттинчи қисм – Сул-тон Ҳусайн Бойқаро салтанати даври тафсилотларида кўп уч-

райди. Асарнинг еттинчи жилди Хондамир томонидан ёзилган. Б. Аҳмедов мазкур асарнинг Навоийга алоқадор ўринларини форс тилидан ўгириб, ўзбек китобхонларига «Навоий замондошлари хотирасида» китобида тақдим этиши навоийшунослиқда катта ижобий воқеа бўлди. Навоий мухлислари биринчи марта улуғ мутафаккир ва давлат арбоби ҳақидаги асл маълумотлар билан яқиндан танишдилар. Аммо олим асосий эътиборни Навоийнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини ёритишга қаратган. Асарнинг хотима қисмида келтирилган Навоий ҳақидаги васф мавзуга бевосита тааллуқли бўлмагани учун ҳисобга олинмаган бўлса керак. Унда «Амир Алишер хислатлари ҳақида бир неча сўз» деб номланган бўлим мавжуд. Унда ҳам Навоийга бўлган юксак эҳтиром сингдирилган сатрларга дуч келамиз. Улуғ шоир, давлат арбоби ва мутафаккир олим Алишер Навоийга алоқадор ҳар бир сўз навоийшуносликни бойитишга хизмат қилишини назарда тутиб, ушбу васф билан таништириб ўтиш маъқул кўринди. Жумладан, муаллиф шундай ёзади: « **Миёмани зеҳни дарро-каш умури дину давлатро мунтазам ва маҳосани табъи наққодаш муҳоми мулку миллатро ба тасмаи эътидоли хулқи руҳпарвар кашид, густариши насими баҳораш ақвоти табииро ҳаёт бахшид ва ҳусни тақрири дилпазираш абвоби омолу омоний ва дарҳои иқболу комроний бар рўйи дил-ҳо кушуда:**

**Насими хулқат агар бигзарад сўи бўстон
Ба жои мева ҳама жон бар оваранд ашжор.
Вагар зи нақҳати лутфат шамма ёбад жаҳон
Шавад ба хуший ҳамчу кулбаи аттор.**

Ба рифъати қадр бениҳоят, шаъну касрати асбоби ком-роний ва вуфури мужиботи давлат ва ҳашмат ахтар мисол омада ва сити насафот ва овозаи адолат ва зикри ахлоқу авсофи писандидааш монанди насими сабо ба атрофу акноф расида

**Гузашта хоки жинонаш ба қадр аз афлок,
Фитода номи бузургаш ба адл дар афвоҳ».**

(Мазмуни:...Ўткир зеҳни дину давлат ишини тартибга келтирган, танқидий таъбининг зўрлиги мулку миллатнинг муҳим ишларини руҳпарварлик ҳулқининг тасмасига ўтказган, ундаги баҳор насимининг ёйилиши табиий қувватларни жонлантиради ва унинг дилга ёқувчи сўзлари умид ва омонлик, иқболу комронлик эшикларини кўнгиллар учун очгандир:

Хулқинг шамоли гар эсса бўстон томон,

Дарахтларга жон кириб кетар.

Лутфинг хушбуйидан жаҳон заррача баҳраманд бўлса

Аттор кулбасидек барча ёқ хушбўй бўлади.

Қадри баландликда бениҳоят, иззат-обрў, давлату улуғ ишларда омад ва муваффақият юлдуз мисол боши узра чарақлаб турибди, адолатпарварлиги овозаси ҳамда намунали ахлоқи ва ёқимли васфи таърифи тонг насими сингари чор-атрофга ёйилган:

Унинг жаннатий тупроғи (яъни остонаси маъносида) қадрда фалакдан ҳам ўтгандир, унинг буюк номи адолатда машҳур бўлгандир».)

Муаллиф Навоийни хайру саховат, илм-маърифат пешвоси сифатида хос мақомга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди:

«Остони фархунданишонаш маржаи садришинони жомеъи жоҳу жалол ва даргоҳи макраматпаноҳаш малжову мулози хурдабинони ғавомизи фазлу камол... яъни ҳофиз дақойиқи маоний, муқарраби ҳазрати султоний

Он, ки дар фақру ғаний гашта ва дар базл далер

Низом уд-давла вад-дин Амир Алишер.

Покиза тийнате, ки ба тавфиқ таҳзиби ахлоқ ва талаби аъроф ва тазкияи нафси нафис ва тасфияи таъби латиф фоиз шуда ва аз фунуни улуми ақлий ва нақлий, сунуфи фазоилу камолоти илмий ва амалий ба нисобаи комили вофир мутахаттий омада

Гар ташбиҳ ба илм аст ў Алист

Дар таслиҳ дуруст Бу Алист.

Ақлаш аз қиёси ақл фузун,

Нақлаш аз мақоми нақл бурун».

(Мазмуни: Унинг саодатли остонаси улуғ мансаблиларнинг бош урадиган жойи ва фахрли даргоҳи фазлу камол соҳибларига бошпана... ва чор-атрофдан илму дониш пешволари унинг

манзилига ошиққан... яъни амири кабир султон ҳазратларининг
яқин кишиси,

Улким, бою камбағалга саховатда марддир,
Дину давлату дунё низоми Мир Алишердир
ким, олий тарбия ва латиф табъда покликка эришган, ақлий
ва нақлий илмлар, илмий ва амалий камолот ва фозилликда олий
даражага етган ва ундан ҳам ўтгандир.

Агар ташбиҳи илмда бўлса, у Алидир,

Замонамизнинг Бу Алисидир.

Унинг ақли қиёсдан ортиқ,

Нақли нақл чегарасидан ўтган».)

Муаррих Навоийнинг ижоди, ундаги илоҳий сўз қудрати жи-
лолари фусункорлигига офарин айтади: **«Софи тийнате, ки
саҳоифи маншуроти фасоҳатосораш конҳин ал-ёкут вал-
маржони зевари тожи ҳурри мақсурот фил-хайём мезебад
ва латоифи манзумоти балоғатшиораш зебу зийнати гушу
гардани дилдорони мухаллад:**

Хомаи ў чун гуҳарафшон шавад,

Назми сухани ў лулуи маржон шавад.

**Дар кашфи ҳақоиқи авроқи суҳуфи самовий тақрири он
вофий ва дар табаййуни дақоиқи аҳодиси муъжизосори
мустафовий таҳрири ў кофий**

Аз ақли ту ҳақоиқи тибён мубаййин аст,

В-аз қавли ту дақоиқи қуръон муфассир аст.

**Аз сафои табъи салимаш оби ҳайвон хижил ва аз раво-
ни зеҳни мустақимаш соҳти кайвон мунфаил.**

**Ва бе шоиба ва такаллуфу лоф ва қоилаву тасаллуф ва
газоф онҳазрат муттасиф шуд».**

(Мазмуни: «Соф ниятликим, фасоҳатлик насрлари саҳифа-
лари худди ёкуту маржондек ҳурри мақсуралар тожиги безак ва
манзумалари латифлиги дилдорларнинг қулоқ ва бўйинларига
мангу зебу зийнат:

Унинг қалами гавҳар сочувчи бўлсин,

Унинг сухани назми маржон шодаси бўлсин.

Самовий китоблар варақлари ҳақиқатларини кашф этишда
унинг фикри ҳақ ва мустафовийларга мансуб муъжизосор ҳадис-
лар аниқлигини белгилашда унинг сўзи ҳал қилувчидир.

Сенинг ақлинг ҳақиқат илмини тушунтириб бергувчи,
Сенинг сўзинг Қуръон нозикликларини тафсир қилгувчи.

Унинг салим таъбининг софлигидан ҳаёт суви хижил ва мустақим зеҳнининг равонлигидан олам тузилиши мунфаъил. Такаллуф, лоф ва ортиқча, беасос хушомадсиз ул ҳазратга баҳо берилди».

Муаллиф таъриф сўнгида улуғ амирнинг эл-юрт ободлиги йўлидаги ишлари ҳақида ҳам қисқача айтиб ўтиб кетади:

«Мутажаллий ба тажаллиёти осмоний ва мутаҳаллий ба ахлоқи илоҳий ва мавсуф ба авсофи разияи номутаноҳий ва муртакиб ба аъмоли ҳасана ва мужтаниб аз афъоли замима ва он миқдор бақоъи ниқоъ ва имороти фалакиртифоъ, ки меъмори олии ҳимматаш дар атрофи жаҳон, хусусан, мамолики Хуросон аз мадорису хавониқ ва масоҷид ва дор уш-шифо ва аробит ва ғайрҳо сохтаву пардохта, ки ҳаргиз ҳеч подшоҳи зушавкату соҳибҳашмат ба имороти он муваффақ нагашта

Сохт иморот басте дар жаҳон

Пай набурд ваҳм ба теъдоди он.

Танг шуд аз вусъати онҳо замин,

3-рифъатишон ғайрати чархи барин».³³⁴

(Мазмуни: Осмон jismlарининг энг ярқироғи, илоҳий хулқнинг ифодаси ва чексиз таърифлар мавсуфи, савоб ишларнинг сабабчиси ва гуноҳ ишлардан ўзини сақловчи шу қадар фалақўпар иморатларким, олийҳиммати меъмори жаҳон атрофида, хусусан, Хуросон мамлакатада мадрасалар, хонақоҳлар, масҷидлар, дор уш-шифо, работлар ва бошқа иншоотлар курганки, ҳеч қайси шавкатли подшоҳ бунчалик иморат қурмаган:

Жаҳонни тўлдирди иморатга ул,

Сонини назарга илмади буткул.

Улар кенглигига замин тор келди,

Юксакликда чархни қолдирди».)

³³⁴ Равзат ус-сафо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1950. VII жилд. – Б.50 – 51.

Амир Давлатшоҳ бин Аловуддавла Бахтишоҳ Самарқандий

Тазкиралар ичида Алишер Навоий номи зикр этилган илк асар Амир Давлатшоҳ бин Аловуддавла Бахтишоҳ ал-Қозий Самарқандий қаламига мансуб «**Тазкират уш-шуаро**» асаридир. Муаллиф умрининг асосий қисмини сипоҳийликда ўтказган. Бизгача етиб келган мазкур асари ундан ягона ёдгор бўлиб, унда беш юз йил мобайнида яшаб, ижод этган бир юз эллик нафар шоир ва адиб фаолияти тадқиқ доирасига тортилган³³⁵. Бу асар ҳижрий 892(1486) йили ёзилган бўлиб, муқаддима, етти қисм ва хотимадан иборат. Асарнинг хотима қисми Давлатшоҳга замондош бўлган шоирлар ҳақида бўлиб, жумладан, Алишер Навоий борасидаги қимматли маълумотлар ҳам шу қисмдан жой олган. Асарнинг яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, у Алишер Навоий номига бағишланган ва асар дебочасида шу ҳақда сўз юритилган.

Аввало, Давлатшоҳ Навоийнинг барча унвон-лақабларини санаб, кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилади ва сўнг унинг фазилатлари мадҳига ўтади:

«Молики риқоби килку шамшер

Низом ул-миллат вад-дин Алишер

ки, мамдуҳи ақобири офоқаст ва мазҳаре ки, мажмуи макорим ул-ахлоқ, зоти малаксифоташ унсури караму муруват ва ҳиммати кимёхосияташ айни шафқату рофиятаст. Арбоби фазлро суддаи маниъаш мақарри муаййин ва асҳоби иллати фоқаро дор уш-шифои карамаш мафарри мубаййин. Иморати гил, гарче зоҳиран шиори ўст, аммо ба ҳақиқат иморати дил низ пешаву кори ўст».

(Мазмуни: «Соҳиби ул шамшир, қиличнинг,

Алишер ул низомидир миллату диннинг.

У – давр улуғларининг мадҳида бўлган буюклик. У барча олий хулқларни ўзида акс эттирган сиймодир. Малаксифатли зоти карам ва муруватнинг асосидир, кимёхосиятли ҳиммати – раҳм-

³³⁵ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони / Б.Аҳмедов таржима-си. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.4.

шафқатнинг манбаси, фазл арбобларига олий оstonаси доимий макон, фақирлик иллатига дучор бўлган кишиларга карамининг шифо уйи шаксиз бошпана. Унинг шиори кўринишидан лой иморат бўлса ҳам, ҳақиқатда кўнгил иморати қуриш бўлди».)

Давлатшоҳ Амир Алишер фаолиятида бўртиб кўринган икки асосий йўналишни ажратиб кўрсатади ва уларни шарҳлаб ўтади: **«Бо язди субҳонаҳу ва таоло дар ин ҳар ду тариқаш собити қадам ва росухи дам дорад, ки шеваи аввал сабаби маъмурии билод ва шафқат бар уббод аст. Ва тариқи соний, асли ихлосу маҳзи ришоди меъмори саъйи жамилаш вайронии мулкро маъмур сохт ва соқии карамаш махмурони ситамро масрур гардонид. Ли муаллиф ал-китоб:**

**Дар замонаш чун 3-вайроний намебошад асар,
Чуғз аз ин васвосу савдо мекунад навҳагарий.**

Покбозии, ки ба жилваи абкори маоний қаноат ва Исосифат аз олоиши табиат мужаррад буда ва хайроту эҳсон ёдгори ўст. Ва боқийёт ус-солиҳот муниси рўзгори ўст... Дуои давлати ин амири кабири соҳиби ҳиммат бар заммаи халқ фарз аст:

**Раиятпаноҳо, дилат шод бод,
Ба саъйят мусалмоний обод бод!
Фидоият ҳама чиз шоиста дод,
Жавонмарди ро, донишу дину видод.
3-фазлат Хуросон фархундаи бум,
Шараф бурда бар хоки Юнону Рум.
Мурод аз жаҳон номи нек асту бас,
Ба жуз номи некӯ намонад 3-кас.
Туро хайру эҳсон ва некию ном
Бимонад то жовидон, вас-салом!»³³⁶.**

(Мазмуни: «Ҳақ субҳонаҳу ва таоло иноятидан бу икки йўлда собит ва қатъийдир: биринчиси – шаҳарларни ободонлаштириш ва мўминларга мурувват қилишдир; иккинчиси, гўзал қарашлари меъморининг асл ихлоси ва пок ҳақ йўликим, мулк вайронгарчилигини обод қилди. Карамии соқийси ситам махмурларини хушвақт этди.

³³⁶ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – С.12 – 13.

Муаллифдан:

Замонида вайронадан асар қолмади,

Бойкуш бу ишлардан фарёд кўтарди.

Унинг поклигим, маъно бокиралиги жилвасига қаноат қилган ва Исосифат табиат макруҳликларидан ўзини тортган. Хайрли ишлари ундан ёдгор, эҳсонлари унинг тақдирига мунис бўлди... Ҳимматли улуғ амирнинг давлати ҳақиқа дуо қилиш халқ учун фарздир.

Эй халқпарвар, дилинг шод бўлсин.

Ғамхўрлигиндан мусулмончилик обод бўлсин.

Фидолигинг барча ишни шойиста қилди –

Жувонмардлиги донишу Оллоҳ динини.

Фазлингдан Хуросон гуллаб-яшнади,

Овозаси Юнону Румга тарқалиб шараф топди.

Дунёда яшашдан мурод яхши номдир,

Инсондан қоладигани яхши ном, холос.

Сендан савобу, эҳсону, яхшилигу, ном –

Қолсин жаҳон тургунча мангу».)

Давлатшоҳ Навоий таржимаи ҳолини унинг зикрига бағишланган асосий бўлимда насаб тавсифидан бошлайди:

«Волиди бузургвори ин амири номдор аз машоҳири рўзгор буд ва аз жумлаи санодиди улуси Чигатоий ва ба рўзгори давлати султони изоми Абулқосим Бобур Баҳодур мудабири мулку кофии давлат ва муътамиди алайҳ ва машорун илайҳ. Бо вужуди туркият тарки фазоил намена-муд.³³⁷ Ва ғояти ҳиммати олиаш бар он масруф буд ки, фар-

³³⁷ В.В.Бартольд ушбу парчани қуйидагича изоҳлайди: «Давлатшоҳнинг сўзига қараганда, Мир Алишернинг отаси Бобур хизматида бўлган. Турк, аммо саводли киши эди, ўғлининг ҳар тарафлама билим эгаллаши учун ҳаракат қиларди (Мир Али Шир и политическая жизнь. – С.216). Кўри-ниб турганидек, атоқли шарқшунос «تركى» сўзини туркий деб таржима қилган ва «турк бўлса ҳам, лекин саводли киши» дейди. Давлатшоҳ учун Навоийнинг отасини туркий деб миллатини алоҳида ажратиб кўрсатишга туркийлар давлатида бирор эҳтиёж бўлмаган деб ўйлаймиз. Шу жиҳатдан В.В.Бартольд таржимаси асл маънони ифодаламаган дейишга асос бор. Рус шарқшуноси каби Садриддин Айний ҳам мазкур иборадан келиб чиққан ҳолда, Навоий отасини саводсиз деб хулоса чиқарган (Қаранг:

занди саодат-мандаш ба зевари фазл мутаҳаллий ва ба анвори ҳидоят мутажаллий гардад».

(Мазмуни: «Бу номдор амирнинг отаси замонанинг машҳурларидан эди ва Чиғатой улуси улуғларидан бўлиб, азим султон Абулқосим Бобур Баҳодир давлати даврида мамлакат донишманди ва давлат билимдони ва (султоннинг) ишончли кишисига айланди. Сипоҳий эканлигига қарамасдан, фозилликни ташламади ва барча олий ҳиммати саодатманд фарзандининг фазл безаги билан безаниши, ҳидоят нурлари билан ярқирашига сарфлади».)

Муаллиф Навоийнинг Абулқосим Бобур меҳрини қозонганлигини ёзар экан, унинг ёшлик пайтидаёқ шеър ёзишда моҳир бўлганлигини таъкидлайди: **«Дар рӯзгори подшоҳи мағфури мазкур, ин амири кабир бо вужуди ихтишоми ҳукумат доиман ба фазилат кўшиди ва ба арбоби фазл суҳбат дошти ва табъи кариму зеҳни мустақимаш ба гуфтани ашъору шунидани осору ахбор мавлаъ буди ва дар овони шабоб зуллисонайн шуд ва дар шеваи туркий соҳибфан гардид ва дар тариқи форсий соҳибфазл.**

Муаллифро аст:

**Туркийсин кўриб қилурлар тарку товба ҳам
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий била Кардарий.
Бо вужуди форсий дар жунби шеъри комилаш,
Чист ашъори Заҳиру кист бори Анварий?**

Султон Бобур подшоҳе буд суханшунос ва ҳунарпарвар. Доиман, бар лутфи табъи ваққоди ин амири кабир офарин карди ва аҳёнан дар туркий ва форсий шеъре аз муншаоти он амири кабир мутолаъа намуди ва дар қудрати табъу зебоии каломи латифаш таажжуб карди ва ба алтофи бедаригааш мустафид ва ба дуои хайраш мадад фармуди».

(Мазмуни: «Мазкур мағфиратли подшо (Абулқосим Бобур – Ш.С.) замонасида улуғ амир ҳукумат ҳашаматиға қарамасдан, доим фазилат орттиришға ҳаракат қилар ва фазл арбоблари

Навои. – С.199). Назаримизда, бу ўринда мазкур сўз сипоҳий маъносини ифодалаётир. Чунки кўпгина туркий адабиёт намуналарида турк сўзи «жангари, жангчи» маъносида келтирилган ўринлар ҳам мавжуд.

билан суҳбат қуларди. Ўткир зеҳни ва мукаррам таъби шеър айтиш, асарлар ва тарихлар тинглашга ташна эди. Ёшлик пайтларидаёқ зуллисонан бўлди. Туркий тилда маҳорат эгасига, форсийда фазл соҳибига айланди. Муаллиф бу амир ҳақида шундай дейди: Шеър... Султон Бобур суҳаншунос ва ҳунарпарвар подшоҳ эди. Доим лутф ила бу улуғ амирнинг ёрқин таъбига офарин ўқирди. Баъзида унинг туркий ва форсий ижодидан бир шеър ўқир ва таъбининг қудрати, латиф камолининг зеболиги қаршисида таажжубланар эди. Ўзининг бедариг лутфидан баҳраманд ва яхши дуоли билан мадад берарди...».)

Давлатшоҳ Навоийнинг Абулқосим Бобур саройида яшаганлигини ва унинг 1452 – 1457 йиллар орасидаги ҳаётини умумий кўринишда бўлса ҳам ўз даврида биринчи бўлиб тасвирлаб берганлиги диққатга молиқдир. Бироқ, ундан кейинги ҳаёти ҳақида гапирмасдан, балки бу – тазкира ҳажми талаби нуқтаи назаридан бўлса керак, бирдан тазкира ёзилаётган даврга қайтади: **«Ал-йавм ин амири кабир, ҳомии дину давлат ва пуштипаноҳи шаръу миллат аст. Хусрави рўзгор аз насойиҳи муфидаш мустафид ва асҳоби маносибу арбоби маротиб аз суҳбати шарифаш машкур ва розий. Мажлиси маниъаш мақсади фузало аст ва даргоҳи рафиъаш маржаъи зуафову фуқаро. Хони неъматаш барои маҳжурони неъмат муҳайё ниҳода. Боби карамаш бар рўҳи ниёзмандон доиман кушода, орий**

**Хайрот чунин лутфи худой бошад,
Не аз сари шуҳрату риоий бошад.
Соҳибназар, ки сийраташ хайру атост,
Биллоҳки, ҳидояташ атоий бошад».** ³³⁸

(Мазмуни: «Бу кун улуғ амир дину давлат ҳомийси, миллат ва шариатнинг пушти паноҳидир. Замон хусрави(Хусайн Бойқаро) унинг фойдали маслаҳатларидан баҳраманд ва мансаб аҳлию мартаба арбоблари унинг шариф суҳбатидан миннатдор ва рози. Фозилларнинг мақсади унинг олий мажлисига етишиш-

³³⁸ Тазкират уш-шуаро . – Б.368.

дир. Унинг кенг даргоҳи заифлару фақирларга бошпана, дастурхонидаги неъматлари муҳтожлар учун муҳайё қилинган, қарам эшиклари ниёзмандлар учун доимо очиқ. Ҳа,

Савоб ишлар шундай худо лутфи билан бўлса,

Шуҳрату, бир мақсад кўзланмаган бўлса.

Сийрати хайру эҳсон бўлган назар соҳибининг

Оллоҳки, ҳидояти Илоҳдан берилган бўлса керак».)

Шундан сўнг Давлатшоҳ унинг ижодига тўхталади: **«Ончи то имрўз аз он табъи латиф содир шуда аз туркию форсий: Дар туркий – Жавоби «Хамса»и шайхи ориф Низомий аст, ки қабл аз он амири кабир ҳеч кас бар чунин фазле иқдом нанамуда. Ал-ҳақ доди маоний дар он достон дода ва ду байт аз достони «Лайли ва Мажнун» ба истишҳод меоварим, ки дар баҳориёт аст ва ташбиҳоту хаёлоту баланд дар ин ду байт аст:**

Марз узра кияр себарға жавшан,

Шашпар кўтарур бошиға савсан.

Лола варақин бериб сабоға,

Бағриқародек учар ҳавоға.

Табъи латифи саноеъу бадоеъи боқии абёт аз ин ду байт маълум кунад.

«Дар хона агар кас аст, як ҳарф бас аст».

(Мазмуни: «Бугунгача ул латифтабъдан нимаики содир бўлган бўлса, туркийда ориф шайх Низомийнинг «Хамса»сига ёзган жавобидир. Ул улуғ амирдан олдин ҳеч ким бундай муваффақиятга эриша олмаган. Алҳақ, маъноларни ул достонда олий даражасига етказган. «Лайли ва Мажнун» достонидан икки байт келтирайликким, баҳор ҳақидадир ва ташбиҳлар, юксак хаёлот мавжуддир: Парча. Латиф табъи, қолган байтларининг бадиийлиги ва санъаткороналиги шу икки байтдан маълум.

«Уйда бирон киши бўлса, бир сўз басдир».)

Навоий «Хамса»сига билдирилган мазкур муносабат тазкиралар ичида энг дастлабки ва ўта масъулият билан берилган баҳо сифатида диққатга сазовордир. Агар хамсанавислик тарихига назар ташланса, XIV – XV асрларда Низомий «Хамса»си

шакл-андозаларидан четлашиш, мазмун-моҳият нуқтаи назаридан ҳам янги анъаналарни жорий этишга интилиш кучайганлигини мушоҳада қилиш мумкин. Жумладан Кирмоний, Табризий, Кавкабий ва Жомий каби хамсанависларнинг муносабати шунга мисолдир. Шу ҳодисани тадқиқ этган йирик навоийшунос олим, академик Б. Валихўжаевнинг кузатишлари Давлатшоҳ Самарқандий баҳосини анча изоҳлаб беради: «Бизнингча, бу масалада Алишер Навоий бир томондан Низомий ва Хусрав Деҳлавий хамсаларининг моҳиятини чуқур тушунган ҳолда уларни ҳимоя қилишга чоғланди, иккинчидан ва, энг муҳими, анъанавий мавзу ва қаҳрамонларни янги давр ҳамда талаблар асосида янгича талқин қилиш, шаклан ўхшаш, аммо оригинал, мазмунан ҳамоханг, аммо янги асарга, янги қаҳрамонларга айлантириш мумкин, яъни назираи беназирни майдонга келтириш лозим деган ақидадан келиб чиққан эди. Бу билан у илмий адабий меросни қадрлай билиш, ундан фойдалана олиш лозим, у эскирди деб баҳридан кечиш керак эмас, дегандай бўлади. Навоийнинг:

**Кишилиқ будурким унутсанг ани,
Чу таркинг қилур тарк қилсанг ани, –**

деб ёзгани ҳам шу маънода катта ҳикматга молиқдир».³³⁹

Устознинг фикрларини давом эттириб, Давлатшоҳнинг «Ҳеч ким бундан олдин Низомий «Хамса»сига бу даражада жавоб айта олмаган», дея берган баҳоси бир томондан Низомий «Хамса»сидан четлашишлар ўша даражадаги маҳоратга эга бўлмаганликлари оқибатида содир бўлганлигини изоҳласа, иккинчи томондан, ўша даврда Низомий маҳоратига кўтаринки муносабат ҳам мавжуд бўлганлигини англатади.

Давлатшоҳ Самарқандий Навоий ижодини кўздан кечиришда давом этар экан, энди уни Хусрав Деҳлавий маҳорати билан солиштиради:

**«Аз рӯи густоҳий аз каломи туркий ва форсии ин амири
кабир чанде хоҳим овард то пеши фузало намудорий ва аз**

³³⁹ Валихўжаев Б. «Хамса» ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. №1. – Б.16 – 21.

онҳазрат баъд ал-йавм ёдгорий бошад: Дар жавоби қасидаи «Баҳр ул-аброр»и Хожа Хусрави Деҳлавий ин амири кабирро қасидаи ғаррост. Ва баъзе аз он қасида дар ин тазкира ирод мешаванд

Оташин лаъле ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.
Тухми расвойи диҳад ҳар донаи тасбеҳи зарқ,
Оре, Оре, дона тухми хешро боровар аст.
Мардро як манзил аз мулки фано дон то бақо,
Меҳрро як рӯза роҳ аз бохтар то ховар аст.
Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,
Хук дигар дар шиёри мулк, деҳқон дигар аст.
Эй басо нуқсон, ки дар зимнаш бувад як навъ суд,
Чун дафи лўлӣ дарид, аз баҳри маймун чамбар аст.
Тухфат ул-афкор агар созам лақаб, ўро сазост,
Тухфае чун наздат, з-баҳри фикратам ин гуҳар аст».

(Мазмуни: «Бу тазкирада одат бўйича, гўстохлик бўлса ҳам, бу улуғ амирнинг туркий ва форсий каломидан бир нечасини келтирамизким, фозилларга маълум бўлсин ва ул ҳазратдан бугундан бошлаб ёдгор бўлиб қолсин. Улуғ амирнинг Хожа Хусрав Деҳлавийнинг «Баҳр ул-аброр».³⁴⁰ қасидасига жавоб тариқасида ёзган ажойиб қасидаси бор ва ундан бу тазкирада баъзи парчалар келтирилади:

Подшоҳлар тожиге безак бўлган ул оташин лаъл
Бошда хом хаёл пиширувчи чўғдир.
Макр тасбеҳининг ҳар донаси расволик тухумини берур,
Ҳа, ҳа, ҳар дона ўз тухумини беради.
Мард учун фанодан бақоғача бир қадамдир,
Қуёш учун Шарқдан Ғарбгача бир кунлик йўлдир.

Золим ва одил мулк таъмирида бир хил эмасдир, Мулк шудгорида тўнғизнинг иши ўзгачаю деҳқоннинг иши ўзгача бўлур.

Нуқсонлар кўпки, ортидан (баъзилари) бирор фойдага сабаб бўлиши мумкин,

³⁴⁰ Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасининг барча нусхаларида Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидаси «Баҳр ул-аброр» тарзида келтирилган – Ш.С.

Љўлининг дойраси ёрилса, маймунга чамбарак бўлиши мумкин. Унинг номини «Тухфат ул-афкор» қўйсам муносиб бўлар, Тухфам олдиндадир, у тафаккурим денгизидан олинган бир гавҳардир».)

Мазкур қасиданинг яратилиш тарихи Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида батафсил берилган: Алишер Навоий Абдурахмон Жомий билан Амир Хусрав ижоди ҳақида суҳбатлашгандан бир неча кун ўтиб, султон билан Марвга жўнашга тўғри келади. Устоз ёнига хайрлашишга кирганда, у бир қоғоз тутқазади. Навоий йўлда уни очиб ўқиса, Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» номли қасидасига жавобан Абдурахмон Жомийнинг «Лужжат ул-асрор» қасидаси бўлиб чиқади. Навоийда ҳам бу қасидага назира яратиш фикри туғилиб, уни Марвга етгунча ёзиб тугатади ва, шарқшунос олим Шоислом Шомуҳамедов ибораси билан айтганда, «натижада жуда чуқур фалсафий-ижтимоий фикрлар, юсак бадий маҳорат билан ифода этилган сеҳргар образлар, мажозлар, киноя ва ташбиҳлар, маънодор сўз ўйинларига бой ажойиб асар майдонга келади».³⁴¹

Давлатшоҳ Самарқандий бу икки қасидани ўзаро қиёсий таҳлил қилар экан, Навоий қасидаси бадий савиясига кўра Хусрав қасидасидан қолишмаслигини кўрсатиб ўтади: **«Агарчи Амир Хусрав муқаддами асҳоби фазл аст ва дар «Баҳр ул-аброр» маорифу ҳақоиқу хаёлоти дақиқай ў назди орифон мукаррам ва муаззаз аст, аммо ин амири кабир низ доди маоний дода ва дар шоирӣ ва суханварию намуди хаёли хос тақсире накарда**

Ин аст жавобе, на кам аз гуфтаи Хусрав,

Балки ин ду сухан хубтар аз яқдигар уфтод».

(Мазмуни: «Гарчи Амир Хусрав пешқадам соҳиби фазл бўлса ҳам, «Баҳр ул-аброр»да унинг маърифат ва ҳақиқатлар, дақиқ хаёлоти орифлар наздида мукаррам ва азиздир. Бироқ бу улӯф амир ҳам маъноларни (энг баланд) чўққисига чиқарган бўлиб, шоирлик, сухандонлик, ўзига хос тахайюлни кўрсатишда хато қилмади:

³⁴¹ Шомуҳамедов Ш. Одабийлик иншоиси. — Тошкент, 1984. — Б.90.

Мана будир жавоб, Хусрав сўзидан кам эмас,

Балки, бу икки сухан бир-биридан яхшироқ воқеъ бўлди».)

Давлатшоҳ давом этади: «**Девони ашъори туркии ин амири кабир зевари мажолиси салотин ва акобир аст. Ва навои арғунини Навоий ушшоқи бенаворо ба роҳи рост меоварад ва муҳолифон аз садои сарири килкаш мағлубанд. Зиҳи овоза ва оҳанги хусравонааш маҳбуби Султон Ҳусайн, ки аз диёри туркий то ҳудуди Ҳижоз бирафт. Ва зиҳи дабдаба аз Нишопур то ба Исфаҳон расид. Ғўшҳои аҳолии диёри аҷам аз ин садо пур ва ғўшаҳои олам з-ин баҳре пур аз дур! Пайки сабо ин хабар ба Ироқ расонида, авроқи Туборо фалак шаъботи ин ниҳол гардонида**»³⁴².

(Мазмуни: «Бу улуғ амирнинг туркий шеърӣ девони султонлар ва киборлар мажлисларининг беағидир. Навоийнинг (инсонни) элитар навоси бенаво ошиқларни тўғри йўлга бошлайди, муҳолифлар унинг қаламининг қитирлашидан орқага чекинадилар. Подшоҳона оҳанги Султон Ҳусайннинг маҳбуби! Қандай яхши овозаки, турк диёридан Ҳижоз ҳудудигача кетди! Қандай соз дабдабаки, Нишопурдан Исфаҳонгача етди! Аҷам диёри аҳолисининг қулоқлари бу овоздан битган ва оламнинг ҳар бурчаги бу дарёнинг дурларидан тўлган. Тонг шабадаси бу хабарни Ироққа етказгандир ва фалак Тубо дарахтининг баргларини бу ниҳолнинг шохчаларига айлантирди».)

Тазкирада Давлатшоҳ ўзининг Навоийга бағишланган қасидасини илова этган бўлиб, форс шоирлари ижодига мансуб биринчи муламма шеърдир. Умуман, бу тазкирадаги маълумотларнинг афзаллик томонлари кўп бўлиб, у кўпчилик манбаларга Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ёритиш нуқталарини, умумий йўналишни белгилаб берган ва, айниқса, Навоийнинг бадиий маҳоратига жиддий баҳо берган илк тазкира сифатида ҳам қимматбаҳо манбадир. Давлатшоҳ Навоийга бўлган юксак эҳтироми туфайли тазкирада унинг хайрли ишларини ҳам кўрсатиб ўтишни лозим топганлиги унинг Навоий фаолиятининг деярли барча томонларини ёритишга ҳаракат қилганлигидан дарак бе-

³⁴² Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкира... – Саҳ.370.

ради: «Рои савобнамояш иқтизо кард, ки тавосили амволро сарфи хайроту мубаррот намояд ва дасти татовули меросхӯрон ва шаталбарон аз он кутӯҳ гардонад... Аз ҳолиси амволаш, ки дар роҳи худо, ба рағми риёву ҳаво дар ин мамолик бар мадорис, масоҷиду работот, дор уш-шифо ва буқоъи хайр харжу сарф карда. Ва авқоф, ки бар он буқоъ муқаррар карда, тахминан 500 туман кепакӣ бошад... Агар ба тафсил зикри аъдоди хайроту мустаҳсаноти ин амири кабир карда шавад кор ба тавилу атноб анжомад, чанде ки дар дор ус-салтанаи Ҳирот ва баъзе аз машоҳиру манозилу мароҳил аст, мужмалан зикр хоҳад шуд: Аввалан, имороти дор ус-салтанаи Ҳирот, масалан, Масҷиди Жомеъ ва мадраса, хонақоҳ ва маҳалл бар канори ҷӯи Инжил, ки Силсабилу анҳори жаннат аз ғайрати он дидаи тардоранд. Ва мусофирон дар тамоми рубъи маскун бадин ниҳзат ва маҳалли иморатӣ нишон намедиханд. Ва дигар эҳдоси Работи ишқ аст ва собиқан дар ин тазкира сабт шуд. Дигар, имороти Работи Сангбаст аст ва низ ба маҳалли худ марқум шавад. Ва ҳоло дар чанд маҳалли дигар имороти олия эҳдос фармояд, мисли иморати сари равзаи Саид Қосим Анвор ва Фаридиддин Аттор ва работи Дайробод ба навоҳии Нишопур, ки сони работи Аёзи Хос аст, балки аз он олитар ва сангинтар. Ба инояти илоҳӣ чанд вақт аст, то ҳиммати олий бар хайрий гумошта. Оби чашмаи Гил аст, ки аз машоҳири аййӯни Хуросон аст ва аз муназзаҳоти жаҳон ва дар олий вилояти Тус воқеъ аст, ба Машҳади муқаддаса оварад ва мужовирон ва муқимони Машҳади муқаддаса аз жаври беобӣ ҳалос созад ва дар он мадади ҳиммати аҳлуллоҳ шомили ҳоли ин амир аст. Чи эҳсон аст, ки салотин ва жабборони олам дар ин кор ожизанд ва қариб ба даҳ фарсах шаръӣ аст манбаъи ин об, ки мажмуъ дар ноҳамвориҳо ва шикастагиҳо об мебояд овард ва ин хайр бар ҷамӣ хайроти шарифаш шараф дорад ва Машҳади муқаддаса аз ин ҷӯи рашки беҳишти баррин ва ғайрати ниғорхонаи Чин хоҳад шуд... Боқӣ имороту хайроти ин амири кабиру хабирро ба тафсил наметавон овард чи аз шумору аъдод афзун аст».

(Мазмуни: «Унинг савобга бошловчи фикри барча мол-дунёни садақаю хайрли ишларга сарф қилишга ундади ва меросхўрларнинг ҳамда чўталчиларнинг тажовузкор қўлларини калта қилди... холис мол-мулкани худо йўлида ва нафсу ҳавога қарши мамлакатларда мадрасалар, масжидлар, работлар ва хайрия бинолари ва шифо уйи қуришга сарф қилди. Ул биноларга тайинланган вақфлари, пул ҳисобида тахминан, 500 туман кепакий бўлса керак. Агар батафсил бу улуғ амирнинг хайрия ишларини санайдиган бўлсак, гап чўзилиб кетади. Шунинг учун Ҳирот дорус-салтанасида ва бошқа манзилларда жойлашган иморатларнинг машхурларидан баъзилари умумий тарзда зикр этилади. Биринчидан, Ҳирот дор ус-салтанаси иморатларидан Жомеъ масжиди, мадраса, хонақоҳ, доруш-шифо ва ҳаммомким, барчаси ўзининг ғайрати билан жаннатнинг Силсабили-ю, ариқлари кўзига ёш келтирувчи Инжил ариғининг бўйида жойлашган. Мусофирлар бутун дунёда бундай иморатга бой жойни кўрсатиб беролмайдилар. Яна бири Ишқ работиким, олдинроқ шу тазкирада унинг зикри ўтди. Яна работи Сангбастким, ўз ўрнида у ҳақда ҳам гапириб ўтилади. Ҳозирда ҳам бир неча жойларда олий иморатлар курмоқда. Масалан, Қосим Анвор ва Фаридиддин Аттор қабрлари устида қурилаётган иморатлар, Нишопур навоҳийсидаги Дайробод работи Аёзи Хос работидан кейин турадиган работдир, балки ундан ҳам аъло ва мустаҳкамроқдир. Илоҳий иноят ила бир қанча вақтдирким, унинг олий ҳиммати хайрли ишларга қаратилиб, олий вилоят – Тусда жойлашган Хуросон мулкнинг машхур манбаларидан ва жаҳоннинг тиниқликларидан ҳисобланувчи Чашмаи Гилни (сувини) муқаддас Машҳадга келтирмоқчи. Машҳаднинг маҳаллий ва атрофидаги халқни сувсизлик азобидан озод қилмоқчи. Бу ишда Оллоҳ аҳли ҳиммати мадади бу амирнинг ҳолига ҳамдарддир. Бу қандай тухфаки, султонлар ва олам зўрлари бу ишда ожиздирлар. Қарийб ўн фарсах жойдан бу сувни нотекисликлар ва баланд-пастликлардан олиб ўтиш керак бўлади. Унинг бу иши барча хайрли ишлардан шарафлидир ва муқаддас Машҳад бу ариқдан жаннат рашкини ва Чин нигорхонасининг ғайратини келтирадиган бўлғусидир... Бу улуғ амирнинг бошқа иморатлари ва хайрли ишларини батафсил баён этишнинг иложи йўқ, чунки улар сон-саноқсиздир...»)

Айтиш керакки, унинг кўрсатиб ўтган бу маълумотлари ҳам-Навоий даврида яратилган асарлар ичида энг биринчиси бўлганлиги билан диққатга сазовордир.

Муъиниддин Муҳаммад ал-Замжий ал-Исфизорий

Навоий қурдирган иншоотлар ҳақидаги баъзи маълумотлар Муъиниддин Муҳаммад ал-Замжий ал-Исфизорийнинг «Равзат ул-жиннот фи авсофи мадинаи Ҳирот» (Ҳирот тавсифида жаннат боғи) мазмун жиҳатидан жуғрофий характердаги тазкирада ҳам бериб ўтилади: Бодгис вилояти борасида: **«Чиҳил духтарон»**дирким, обод қасабаси, бозори бор, халқи кўп... Ҳазрати Низомиддин Алишер у ерда работ қурдирганким, олийдир, пишиқ ғишт билан қурилгандир. Чиҳил духтаронда муборак мазорот бўлгани учун ўша ерли халқ тавоф нияти билан у ерга қадам ранжида қилади. Аммо ул қишлоқнинг ёнидан сой ўтганлиги сабабли ҳар баҳор фаслидаги сел оқибатида сув кўп келиб, халойиқ сойдан қандай ўтарини билмасди. Халқнинг бу селдан зарар ва талофат кўрмаган йили кам. Ҳазрати султоннинг яқин кишиси шу сой устига кўприк солишларига фармон берди-ю, бу ҳолнинг давом этишига чек қўйди».³⁴³

Фаридиддин Аттор ҳақидаги қисмда:

«...827 йили кофирлар қўлидан шаҳид кетди ва у пайтда ёши 114да эди. Қабри Нишопурда бўлиб, ҳазрати султоннинг яқин кишиси Амир Низомиддин Алишер унинг мазорини устида равоқли иморат солган».³⁴⁴

Исфизорийнинг кўрсатилган асари 1492 йили Ҳиротда яратилган. Мазкур кейинги маълумот Давлатшоҳ қурилаётган иморатлар қаторида тилга олиб ўтган Фаридиддин Аттор мақбарасининг битганлигини тасдиқлайди.

³⁴³ Муъиниддин Исфизорий. Равзат ул-жиннот фи авсофи мадинаи Ҳирот. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №788. 41^а-варақ.

³⁴⁴ Кўрсатилган манба. 70^б-варақ.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг тазкираси билан деярли бир даврда яратилиб, Навоий ижодидан маълумот берувчи кейинги илмий манба Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» асаридир. У бу асарни 1487 йили шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асари таъсирида ёзган бўлиб, саккиз боб(равза) ва хотимадан иборат қилган. Жомий еттинчи равзани шоирлар зикрига бағишлаб, 39 шоир ҳақида маълумот бериб ўтади. Шунинг учун ҳам биз ушбу ишимизда тарбиявий-ахлоқий ҳикоялар мажмуаси бўлган бу асарни тазкиралар бобида кўриб ўтишни мақсадга мувофиқ деб топамиз. Еттинчи равзанинг сўнгида Жомий Навоий ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: **«Ва соҳибдавлате, ки замони мо ба вужуди шарифи ў мушарраф, ҳар чанд пояи қадри вай назар ба маротиби жоҳу азамат ва қурби подшоҳи соҳибшавкат ва қиёс ба муносабати маънавий аз фазлу адабу фазоили мавҳубу муктасаб аз он баландтар аст, ки вайро ба ҳусни шеър таъриф кунанд ва ба жавдати назм тавсиф. Аммо чун хоитири шарифаш ба воситаи касби фазилати тавозеъ ва касри нафс ба он фуруд омадааст, ки худро дар силки ин тоифа мунҳасир гардонида ва дигар онро ҳижоби таҳоший аз он маъний ки вайро аз табақаи эшон доранд ва аз зумраи эшон шуморанд муртафеъ гашта, аммо инсоф он аст, ки ҳар жо ин тоифа бошанд, вай сар бошад ва ҳар жо номи ин табақа нависанд вай сардафтар. Ва чун гавҳари номаш бузургтарин аз он аст, ки ҳар маҳалле аз назм садафи он тавонад буд ва ҳар мақоме аз шеър шарафи он тавонад ёфт. Тахаллуси ашъораш ба ончи аз ин муаммои дигар мафҳум мегардад, номзад гашта:**

Кунҳи номаш дар тахаллусҳо наёбад кас,

Бар лаби ёбандагон аз вай навое дону бас».³⁴⁵

(Мазмуни: «...Вужудига бизнинг замонамиз мушарраф бўлган ул давлат соҳибининг қадри улуғ обрў-мартабалар, шавкатли

³⁴⁵ Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4360.
1^а-^б-варақлар.

подшоҳга яқинликка қараганда ва маънавий камолот белгилари фазлу адаб ва унинг туғмаю ўрганган фозилликлари билан қиёслаганда уни яхши шеърда таъриф ва назмда тавсиф этганларидан ҳам юсакроқдир. Аммо шариф хотири тавозеъ ва ўзини камсуқумлик фазилатларига андоқ берилганким, ўзини шу тоифа қаторида кўрар. Дунё лаззатларидан ўзларини четга тортганлар, уни ўз табақаларидан ҳисоблаганликлари учун мартабаси улуғ бўлди ва у уларга ҳомий. Инсоф юзасидан айтиш керакки, ҳар қаерда бу тоифа (дарвешлар – Ш.С.) бўлса, у бошдир ва қачонки бу табақа номи зикр этилса, унинг номи биринчи бўлиб ёзилади... Ҳар бир назми унинг номига садаф ва шеърининг ҳар мақоми унинг номига шараф қўшса ҳам унинг гавҳар номи барчасидан улуғроқдир. Шеърларидаги тахаллуси ушбу муаммода кўринади:

Номининг маъносин тахаллусларда ҳеч ким тополмагай,
Ундан наво таралишини топганларнинг лабларидан билсанг,
бас».)

Ҳомий «Ҳафт авранг» дostonларида Навоийнинг ижодига етарлича баҳо берган эди. У тазкирада ҳам жанр талаби нуқтаи назаридан қисқа ва лўнда таъриф беришга интилади: **«Агарчи вайро ба ҳасби қуввати табиат, вусъати қобилият ҳар дунав шеър-туркий ва форсий муяссар аст, аммо майли таъби вай ба туркий аз форсий бештар аст, ва ғазалиёти вай ба он забон аз даҳ ҳазор зиёда хоҳад буд ва маснавиёте, ки дар муқобалаи «Хамса»и шайх Низомӣ вуқуъ ёфта ба си ҳазор наздик ва ҳамоно, ки ба он забон пеш аз вай ва беҳ аз вай касе шеър нагуфтааст ва гавҳари назм насуфта ва аз жумлаи ашъори форсии вай аст қасидае, ки дар жавоби қасидаи Хусрави Деҳлавӣ, ки мусаммост ба «Дарёи аб-рор» воқеъ шуда ва муштамал бар бисёре аз маонии дақиқа ва ҳаёлотӣ ғариба ва латифа. Матлааш ин аст:**

**Оташин лаъле ки тожи хисравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст».**

(Мазмуни: «Гарчи, у табиӣ қуввати ва қобилиятининг кенг қамровлиги билан ҳар икки хил шеър – туркий ва форсийда маҳоратга муяссар бўлган бўлса ҳам, аммо таъби форсидан кўра туркийга кўпроқ мойилдир. Унинг ғазалиёти туркий тилда

ўн мингдан кўпдир. Низомий «Хамса»сига жавобан ёзган маснавийлари ўттиз мингга яқин. Ундан олдин бу тилда ҳеч ким бунчалик шеър айтмаган. Форсий шеърларидан Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» номли қасидасига жавоби борким, нозик маънолару латиф ҳаёлотга (фантазияга) бойдир. Матлаъси:

Подшоҳлар тожига безак бўлган ул оташин лаъл бошда хом-
хаёлни пиширувчи чўғдир».)

Абдурахмон Жомий ушбу ёднома сўнгида Ҳижоз сафаридан қайтаётганида унга Навоий юборган мактублардаги рубоийларни келтиради. Бироқ у ўз исмини кўрсатмасдан, «баъзи ҳаждан келаётганлар» учун юборган, деб ёзиб қўяди:

«Ин рубоий дар таҳнияи қудуми баъзе аз ояндагон аз сафари Ҳижоз дар руқъа навишта буд:

Инсоф бидеҳ, эй фалаки мийнофом,

То 3-ин ду кадом ҳўбтар кард хиром.

Хуршеди жаҳонтоби ту аз матлаи субҳ,

Ё моҳи жаҳонгарди ман аз жониби Шом.

Ва ин рубоии дигарро дар руқъаи дигар навишта:

Ин нома на нома, дофеи дарди ман аст,

Ороми даруни ранжпарварди ман аст.

Таскини дили гарму дами сарди ман аст,

Яъне хабар аз моҳи жаҳонгарди ман аст.

Ва ин рубоии дигарро ба таждид дар руқъаи дигар:

Гар дар дайрам ба гуфтугўят бошам,

В-ар дар ҳарамам ба жустужўят бошам.

Дар вақти ҳузур рў ба рўят бошам,

Дар ғийбати рў дил ба сўят бошам».

(Мазмуни: «Бу рубоий Ҳижоз сафаридан қайтаётган баъзи кишиларни қутлаб, хатда ёзилган:

Инсоф ила дегил, эй, зангори фалак,

Бу иккисидан қай бири хушроқ қилди хиром.

Сенинг нур сочар қуёшингму, субҳ томондан,

Ё менинг жаҳонни кезувчи ойимму, Шом томондан.

Бу рубоий бошқа хатда ёзилган:

Бу мактуб, мактуб эмас, менинг дардимни бартараф этувчи.

Ранжга тўла бағримга оромдир.

Қайноқ қалбим ва совуқ оҳим таскинидир,
Яъни жаҳон кезувчи ойимдан хабардир.
Мана бу рубоий бошқа бир хатда ёзилган:
Дайрда бўлганимда сен ҳақда гапираман,
Уйимда сени излашда бўламан.

Ҳузурингда турганда юзма-юз бўламан,
Юзингни кўрмаганда кўнглим сенда бўлади».)

Бизга маълумки, Жомийнинг Навоий билан олиб борган баъзи мукотибаси «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида атрофлича ёритилган, ундан юқоридаги рубоийлар ҳам ўрин олган.³⁴⁶ Аммо бу асар кейинроқ ёзилган, «Баҳористон»да келтирилган маълумотларнинг юқоридаги Ҳижоз сафари билан боғлиқ рубоийларга оид қисми, аввало, Жомий томонидан илк маротаба илмий асарда зикр этилиши билан эътиборга лойиқ. Хондамир ҳам «Макорим ул-ахлоқ»да Жомий маълумотларига ва Навоий асарига суянганлиги шубҳасиздир.

Тазкиралар ҳақида гапирар эканмиз, Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ал-унс» номли сўфий шайхларга бағишланган тазкирасида ҳам Навоийга алоқадор маълумотлар мавжудлигини айтиб ўтишимиз керак. Албатта, бу маълумотнинг қайтариғи «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да ҳам мавжуд. Бироқ «Нафаҳот ал-унс» бош манба сифатида, кейинги асарни факт билан таъминлагани ҳамда асос бўлиб хизмат қилганлиги билан ҳам диққатга сазовордир. Унда келтирилган маълумот Навоий – Жомий ижодий ҳамкорлигининг яна бир қиррасини очиб берган. Тазкира дебочасида шундай келтирилган: **«Борҳо дар хотири ин факир мегашт, ки ба қадри васиъ ва тоқат дар таҳриру тақрири он кушеш намояд ва ончи маълум шавад ба ибороте, ки мутаорифи аҳли рўзгораст дар баён оварад ва онро, ки мафҳум нашавад дар ҳижоб ситру китмон бигзорад ва аз кутуби муътабара зикри суханони чида ва маорифи санжида изофаи он карда бар лавҳи тибйон нигорад ва шарҳи аҳволу мақомоту маорифкаромоту таърихи валодату вафоти жамоате, ки дар он китоб мазкур нашуда ба он муназ-**

³⁴⁶ Хамсат ул-мутаҳаййирин. – Б.33.

зам гардонад, аммо ба воситаи вуфури алоиқ муяссар намешуд то он, ки дар таърихи санаи аҳаду самонину самон-миа муҳиби дарвишон ва муътақиди эшон он ҳама аз шуғл сер ва бар фақр далер Амир Низомиддин Алишер, ки ба тўъву ихтиёр аз олий маротиби жоҳу эътибор эъроз наму-да ва ба қадами таслиму ризо бар сулуки жодаи фақру фано иқбол фармуда, аз ин фақир мисли он сурате, ки бар дил гузашта буд ва дар хотир мутамаккин гашта, истидъо кард. Доияи қадими сурат таждид ёфт ва дағдағаи собиқ симати тақвияту таъкид пазируфт»³⁴⁷.

(Мазмуни: «...Кўпинча бу фақирнинг (Жомийнинг – Ш.С.) хо-тирида унинг (Абдуллоҳ Ансорийнинг «Табақоти сўфия» асари – Ш.С.) иложи бориҷа кенгроқ ёзилиши ва изоҳланишига тоқат қилиниши истаги кечарди ва нимаики маълум бўлса, рўзгор аҳли-га оддий бўлган иборалар билан баён айласам ва тушунарли бўлмаганларини яширин чойшаб остида қолдирсаму, муборак китобларда зикр этилган улуғ гапларни қўшиб баён лавҳига ёзсам ва ўшал китобда зикр этилган улуғларнинг аҳволи, мақоми, мао-риф каромати, валодату вафоти йиллари унда муназзам этил-са. Аммо бошқа нарсаларга чалғиб, бу нарсани амалга ошириш муяссар бўлмасди. (Бу ҳол шу пайтгача давом этдиким,) саккиз юзу саксон биринчи йили дарвишлар севиклиси, эътиқодчилар ишончи... буюкликнинг олий мартабасидан хоҳиш ва ихтиёр ила юз ўғирган, таслим ва ризо қадами била фақрлик йўлига юзлан-ган Амир Низомиддин Алишер бу фақрдан худди кўнгилдан кечган ва хотирда маҳкам ўрнашиб қолган суратни илтимос қилди. Суратнинг қадим моҳияти янгиланди ва олдинги иккила-ниш таъкиду мустаҳкам ишонч билан ўрин алмашди.»)

Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг ўзаро ҳамкорлиги, бекиёс дўстлиги ҳақида ўзбек ва тожик адабиётшунослигида жуда кўп ёзилган. Навоийнинг ўз устози ёинки Жомийнинг Наво-ий ҳақида келтирган қайдлари кенг шарҳланган. Биз устозлар фикрига қўшилган ҳолда қуйида ўз мулоҳазаларимизни ҳам билдириб ўтишни маъқул топдик.

³⁴⁷ Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ал-унс. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №5149. 2^а-варақ.

XV аср II ярмида, айниқса, Шохрух мирзо салтанати ва Мирзо Улуғбек қатлидан сўнгги даврда пойтахтларда мавжуд бўлган (Ҳирот, Самарқанд) илмий-адабий муҳит анча сушлашиб қолгани кузатилади. Бу жараён Абу Саъид мирзо томонидан Хуросон ва Мовароуннаҳр бирлаштирилиб Ҳирот қудратли марказга айланганда ҳам давом этди. Абу Саъид саройидаги илмий-адабий муҳит асос-эътибори билан Мирзо Улуғбек даври илмий-адабий муҳити даражасига кўтарила олмагани тарихдан маълум. Темурийлар салтанатининг ифтихори бўлган Самарқанд илмий-адабий муҳити анъаналарини тиклаш Ҳиротда Султон Ҳусайн Бойқаро даврида амалга ошди ва бу, шубҳасиз, Алишер Навоий саъй-ҳаракати туфайли рўёбга чиқди. Навоий ва Жомий ҳамкорлигининг юзага келиши ҳам, бизнингча, айнан Навоийнинг мақсадли интилишлари натижасидир.

Абдурахмон Жомийнинг буюк асарлари Алишер Навоийнинг илтимоси билан ёзилганлигини биламиз. Тожик олими Абдулғани Мирзоев ёзади: «Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳаётини илмий ва адабий фаолияти нуқтаи назаридан икки даврга бўлиш мумкин. Биринчи давр қирқ ёшгача, иккинчиси қирқ ёшдан кейинги давр. Бу ҳолнинг диққатга сазовор жойи шундаки, устоз Жомий ижодининг сермахсул даври ҳаётининг иккинчи қисмига тўғри келади. Биринчи даври ҳам таълифотлардан холи эмас, албатта. Шоир ўзининг биринчи девонини шу даврда яратган ҳамда «Рисолаи кабир дар муаммо» асари ҳам қирқ яшарлигида ёзилган... Аммо ҳаётининг иккинчи даври илмий ва адабий асар яратиш суръати билан беқиёсдир. Мавлононинг ёши улғайган сари суръат шунчалик тезлашган...».³⁴⁸ Олим бу сирга жавоб излайди ва вақт тежамкорлиги – суръат сабаби, деган хулосага келади.³⁴⁹ Тожик олимининг фикрларини рад этмаган ҳолда, шундай қўшимча киритиш мумкинки, Алишер Навоий бу суръатнинг сабабини изоҳлаб кетган. У Мавлоно таърифида шундай ёзади:

**Билик авжининг меҳри тобони ул,
Қаю меҳр, сўз жисмининг жони ул.**

³⁴⁸ Мирзоев А. Абдурахмон Жомӣ ва жараёни зиндагии ӯ. Сездеҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977. – Б.203.

³⁴⁹ Қўрсатилган асар. – Б.204.

Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.
Ҳамул ўтғаки, назм шамъин тутиб,
Маоний шабистонин ёрутуб.
Чу табъидин оқиб маоний суйи,
Келиб чашмаи зиндагони суйи.
Ҳамул чашмадин чун су бермак тузуб.
Суханварлик ўлган танин тиргузиб.³⁵⁰

Равшан кўриниб турибдики, суръатнинг сабаби форс-тожик адабиётининг ҳолдан тойган танига сув бериб, уни жонлантирмақ бўлган. Алишер Навоийнинг Шарқ адабиёти олдидаги буюк хизматларидан яна бири шундаки, у фазл кони, «илм дарёси» бўлмиш Абдурахмон Жомийга адабиётни янги поғонага олиб чиқиш ғоясини бериб, уни шу улуғ вазифага бошчилик қилишга ундаганлигидадир. Алишер Навоий форс тилида яратилган бебаҳо адабий ганжинанинг фидоий тарғиботчиси сифатида шеърятнинг жанрлари қанақа бўлишидан қатъи назар, улар ривожининг сустлашиши ёки ўз даврини ўтаб, мозийда қолишини ис-тамаган. Бу ҳолат, масалан, унинг шеърятнинг маснуъ қасидалар, таърих, муаммо жанрларига эътиборида сезилади. Атоқли шарқшунос олим Е.Э.Бертельс ўзининг «Навоий ва Жомий» китобида маснуъ қасида ҳақида ёзади: «...Бу шеърларни теран фикрли деб айтиб бўлмайди. Умуман, уларда бирор маъно ҳосил бўлишининг ўзи ёмон эмас. Аммо гап уларнинг маъносида эмас. Улар хатто ўқувчини қизиқтирмаслиги керак. Бу ерда диққат-эътибор мисралардаги найрангларни илғаб олишга қаратилиши керак. Равшанки, уларни ушбу бошқотирма техникадан бохабар ўқувчиларгина илғаб олишга қодирлар. Бошқача қилиб айтганда, маснуъ қасидалар шеърят билимдонларининг тўғри шеърлардан қониқиш ҳосил қила олмайдиган бўлиб қолган қандайдир бир маҳдуд гуруҳига мўлжаллангандир. Ушбу сўз ўйинининг ўша вақтда юқори насабли кишиларнинг машҳур гуруҳ-

³⁵⁰ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Хамса / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент, 1960. – Б.635.

ларини ўзига нақадар ром этганлигини шундан ҳам кўрса бўладики, ҳатто шундай теран мутафаккир Навоий ҳам ўз вақтичиоғлигининг бир қисмини шунга бағишлар эди».³⁵¹ Рус шарқшуноси муаммо ҳақида ҳам салбий муносабат билдиради: «XV аср адабиётида... муаммода мазмун умуман ҳисобга олинмайдиган бўлди. Унда фикр, ҳиссиёт йўқ. Фақатгина ёппасига сўзлар ёки сўз бирикмалари ўйинидан иборат бўлиб қолди. Муаммога берилиб, адабиёт ўзининг ижтимоий қадриятларини буткул йўқотиб, ўзини ҳалокатга маҳкум этди»³⁵². Албатта, кейинчалик баъзи тадқиқотларда, хусусан, С.Айнийнинг «Алишер Навоий» монографиясида Е.Э.Бертельс фикрлари анча юмшатилиб, бу жанрнинг ўз даврида Жомий, Навоий каби атоқли сўз усталарининг феодал тузуми нобопликларини фош этишда қўл келганлиги каби ижобий аҳамиятлари кўрсатиб берилди.³⁵³ Л.Зоҳидов ўзининг муаммо жанрини ўрганишга бағишлаган тадқиқотида Айний фикрларини Навоийнинг «Муфрадот» асари мисолида ривожлантирар экан, муаммоларда маъно, мазмун алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигига кўплаб мисоллар келтиради.³⁵⁴ Бундай ёндашув А. Ҳайитметов томонидан анча илгари яратилган «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари» тадқиқотида ҳам мавжуд. Зеро, А.Ҳайитметов ўз асарида унгача бўлган қарашлардаги камчиликларни тўғри кўрсата олган ва Навоий муаммочиликда йўл қўйилган ёппа шаклбозликка аёвсиз кураш олиб борганини кўплаб мисоллар воситасида очиб берган³⁵⁵. Олимимиз фикрига қўшимча сифатида айтишимиз мумкинки, Навоий теран мутафаккир бўлгани учун ҳам, поэзиянинг йўқликка юз бураётган маснуъ қасида, эътибордан қолаётган таърих, муаммо жанрларини сақлаб қолишга уринган ва унинг назарида ушбу

³⁵¹ Бертельс Е.Э. Наваи и Джами. – С.40.

³⁵² Кўрсатилган асар. – Б.42.

³⁵³ Айний С. А.Навоий. Танланган илмий асарлар. – Тошкент, 1978. – Б.215 – 221.

³⁵⁴ Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. – Тошкент, 1986.

³⁵⁵ Қаранг: Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Тошкент, 1959.

жанрларга эътибор «эрмак» учун эмас, балки форс-тожик шеъриятининг кўпчилик поэтик санъатларини ўзида жамлаган гўзал намуналарини янада такомиллаштиришдан иборат бўлган. Навоий форсий шеъриятнинг мураккаб жанрий турлари таърифини ўқувчи зеҳни иладиган тарзда яратилишига ўз кучини сафарбар этиши ва бошқаларни ҳам даъват этиши янги туркий адабиётнинг оёққа туриши учун ҳам зарур эди. Профессор А.Ҳайитметов жуда тўғри таъкидлаганидек, «Навоий «Хамса» дostonларидан фақат биттасини ёки «Хазойин ул-маоний» таркибидagi тўрт девондан бирини яратганда ҳам, барибир, адабиётимизнинг буюк намояндаси бўлиб қолаверарди. У бу ишларнинг ҳаммасини буюк муҳаббат, фидойилик билан бажарди. Чин ватанпарварлик туйғулари унга мададкор бўлиб, у йўлда дуч келган ҳар қандай қийинчиликларни матонат билан ёнгди.³⁵⁶ Бу икки буюк аллома бу ҳақда очиқ ёзиб ўтмаган бўлсалар-да уларнинг мақсадлари ижодлари руҳиятидан яққол сезилиб туради.

Чунончи, Алишер Навоий ёзади: «...Алар (Жомий – Ш.С.) учунчи девонлариға тартиб бериб эрдилар. Фақирға ўз муборак хатлари била битилўган, девонни иноят қилдилар. Фақир илтимос қилдимким, Мир Хисравдин ўзга назм аҳлидин эшитилмайдурким, мутааддид девон тартиб қилмиш бўлўғайлар. Аммо аларким, мутааддид битибдурлар, ҳар қайсиға бир муносиб от қўюбтурлар. Сиз дағи бу девонларға муносиб отлар қўйсангиз деб. Алар қабул қилдилар. Икки кундин сўнгра яна алар хизматиға еттим. Жузв қўюнларидан чиқориб, фақирға бердилар, девонлар учун феҳрист битиб эрдилар ва ҳар бирин мавсум бир қисмға қилиб эрдилар... Чун фақир алар хизматида бу феҳристини ўқудум, бу фақирға ҳам амр қилдиларким: «Сенинг доғи назминг туркча алфозда чун мутааддид бўлубтур, сен доғи ҳар бирисини бир исм била мумтоз қил ва ҳар қойсини бир лақаб била жилвасоз этгил».³⁵⁷

Бундай мисоллар анча бўлиб, китобхонларга яхши маълумдир. Бу икки буюк зотнинг адабий ҳамкорлиги натижасида туркий

³⁵⁶ Ҳайитметов. А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент, 1993, – Б.7.

³⁵⁷ Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. – Б.68 – 69.

ва форсий халқлар адабиётлари ривожланди, Шарқ адабиёти хазинаси муносиб дурру гавҳарлар билан тўлди. Бу икки даҳо онгли равишда адабиёт назариясини қайта кўриб чиқдилар, формал жанрлар, жумладан, муаммо, тарих, маснуъ қасидалар ва бошқа шакл жиҳатидан турли бадиий санъатлар ўйинидан иборат бўлган шеърият Шарқ адабиётининг ажралмас таркиби сифатида сақланиб қолишига ҳаракат қилдилар ва бу ишнинг рўёбга чиқишида шеър аҳлини тарғибу ташвиқ қилдилар.

Абдурахмон Жомийнинг Навоийга муносабат билдирган шеърлари тазкира ва илмий асарларида учрайдиган фахрия ва мадҳия қитъаларидан ташқари дostonларида учрайди. Жомий «Ҳафт авранг»нинг деярли барча дostonларида Навоий ҳақидаги ўз дил сўзларини назм ипига теради. Жомий Алишер Навоий билан бир даврда ҳамнафас бўлиш насиб этгани туфайли ҳам яратганга шукроналар келтирган. Юқорида мазкур бўлганидек, Навоийдек, илҳом манбаи Жомийда мудраб ётган ижод вулқонининг кўзғалишига боис бўлиши ва Жомий томонидан Алишер Навоийнинг буюк мутафаккир бўлиб етишишига тайёрланган тағзамин, бу барчаси – Буюк дўстлик аталмиш неъматнинг ҳосили. Абдурахмон Жомийнинг қуйидаги шеъри Навоий билан ўрталаридаги дўстликка яққол таъриф бўла олади:

**Ёре ки кунад ба ёр пайванд,
Нахли амалаш шавад баруманд.
Ёр аст калиди ганжи уммед,
Ёр аст навиди айши жовид.
Мақсуди вужуд чист жуз ёр?
3-ин савдову суд чист жуз ёр?³⁵⁸**

Абдурахмон Жомий бошқа шоирлар ва фозиллардан фарқли ўлароқ, унинг таржимаи ҳолига оид бирор факт ёки сиёсий мавқеи ҳамда шахсий фазилатлари ҳақида гапирмасдан, балки асосий эътиборни Навоийнинг шеъриятдаги маҳорати,

³⁵⁸ Жомий А. Ҳафт авранг. Лайли ва Мажнун. Тошбосма. – Тошкент, 1913. – Б.376.

асарлари савиясига қаратади ва бу таҳсинга сазовордир. Бу ҳол Жомийнинг ўрта аср анъанавий услубларини четлаб ўтиб, масалага ҳақиқий илмий йўналиш – адабий танқид нуқтаи назаридан онгли равишда ёндашганлигини билдиради. У ёзади:

**Зи чарх офаринҳо бар он килк бод !
Ки ин нақши матбуъ аз он килк зод.
Бубахшид бар форсий гавҳар он,
Ба назми дарий дурри назмоварон.³⁵⁹**
(Шундай ажойиб нақш туширган
ул қаламга фалақдан офаринлар ёғилсин.
Форсийга гавҳар, дарий назмига
нуқтадонлар дуруни инъом этди.)

Мазкур парча кўринишидан бошқа маддоҳларнинг шеърларидан деярли фарқ қилмайди. Аммо Абдурахмон Жомийнинг Навоийга пир ва устозлик мақоми ҳамда унинг куйидаги эътирофи бу шеърӣ парчада катта мазмун борлигини англатади. Жомӣӣ ёзади:

**Нашуд боисам жуз суҳандоният,
Ба дастури дониш суҳанроният.
В-агарна ман онро чу оростам,
На эҳсон, на таҳсин зи кас хостам.
Чи хезад зи мадҳал, ки эҳсон кунад
Чи ояд зи таҳсин, ки нодон кунад.
Ба тулуи суҳан гар сутудам туро,
Ҳади дониши худ намудам туро.³⁶⁰**

Жомӣӣнинг ушбу буюк баҳоси Алишер Навоӣӣнинг фақатгина туркий тилдаги ижодига тааллуқли бўлибгина қолмай, балки форс адабиётӣ ривожидаги хизматларига ҳам тегишлидир. Улуғ

³⁵⁹ Джами А. Хирадномаи Искандари. Критический текст и предисловие Г.А.Тарбията. – М.: Наука, 1984. – С.448.

³⁶⁰ Ўша ерда.

форс-тожик мутафаккири Алишер Навоийнинг миллат олдидаги улкан бурчини шараф билан адо эта олганидан беҳад таъсирланади:

**Ба мезони он назми муъжизнизом,
Низоми ки будию Хисрав кудом.
Чу у бар забони дигар нукта ронд,
Хирадро ба тамизашон роҳ намонд.
Зи табъи ту устои сухан,
Зи мифтоҳи килкат кушоди сухан
Суханроки аз равнақ уфтода буд,
Ба кунжи хавон рахт бинҳода буд.
Ту доди дигар бора ин обрӯй,
Кашиди ба жавлонгаҳи гуфтугуӣ.
Сафоеб аз нури рои ту шуд,
Навоин з - лутфи навое ту шуд.³⁶¹**

(Ул муъжиза назм қаршисида Низомий ким эди-ю, Хисрав ким бўлиб қолди. У ўзга тилда ижод қилганда уни англашга ақл тасаввури торлик қилди. Эй, сухан устози, сен табъинг ила тил хазинасини очдинг. Ривожланмай чеккада хор бўлган сўзга (тилга) Сен қайтадан обрӯй бердинг ва сўз майдонига олиб чиқдинг. У сенинг фикринг нури ила тоза бўлди ва сенинг лутфинг навосидан наволи бўлди.)

Алишер Навоийнинг туркий шеърлари савиясига Жомий катта эътибор бериб, шоир маҳоратига тасанно ўқийди:

**Кунад дар шеър табъаш мӯшикофий,
В - аз он мӯ нӯги килкаш шеърбофий.
Ниҳад з-ин шеъри мушкин доми дилҳо,
Деҳад з-он шеъри ширин коми дилҳо.
Дили ушшоқ аз он як монда дар банд,
Лаби хубон аз ин як дар шакарханд.³⁶²**

³⁶¹ Ўша ерда.

³⁶² Жомий А. Ҳафт авранг. Юсуф ва Зулайхо. Тошбосма. – Тошкент, 1913. – Б.368.

(Табъи шеърда қилни қирқ бўлади, у қилдан қаламнинг учи шеър тўқийди. Бу мушкли шеър кўнгилларни ўз тузоғига илтириган. Ўшал ширин шеърлар қалблар тилагидир. Ошиқлар қалби унга боғланиб қолган, яхшилар у билан бирга хушнуд.)

Абдурахмон Жомий Алишер Навоий ижодиётини жаҳоний мавқега эга бўлган форс адабиёти силсиласида кўрар экан, унинг туркий шеърятдаги бадиий маҳоратини форс шеърятининг ўлмас даҳолари маҳорати билан бир қаторга қўяди. Улар ўртасидаги адабий ҳамкорлик Алишер Навоий томонидан «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида кенг ва муфассал ёритиб берилганлиги, Жомийнинг бу ҳақда «Баҳористон» тазкирасидаги қайдлари ва, ниҳоят, улар ўртасидаги ёзишмаларнинг ҳар иккала ижодкор томонидан махсус йиғилиши каби ҳолатлар уларнинг форсий ва туркий шеърятни янги поғонага кўтаришда келишилган ҳолда ҳаракат кўрсатганликларини, бу адабиётларга хос ҳар бир мавжуд бўлган жанр ва аъъаналарни қайтадан тирилтириш, ривожлантириш йўлида бир-бирларига ҳамдарду ҳамкор, мунаққиду мусахҳиҳ бўлганликларини кўрамыз. Жомий Навоийни ўзининг энг яқин дўсти ҳисоблайди:

**Хосса ки ба боғи ошнойи,
Бар шохи вафо бувад Навойи.
Яъни ки Навойи лутф созад,
Дилҳои шикастагон навозад.
Коре набвад ба жои ин кор,
Ёрони жаҳон фидои ин ёр.³⁶³**

(Хусусан, ошнолик боғида Навоий вафо шохидан жой олган. Яъни Навоий лутф қилса кўнгли яримталарни эркалайди. Бу иш ўрнини бошқа ҳеч қандай иш боса олмайди. Жаҳон ёрларининг бариси унинг фидосидир.)

Абдулвосеъ Низомий ва Абдулғафур Лорий

Бу икки инсон Абдурахмон Жомийнинг хизматини ўзларининг

³⁶³ Жомий А. Ҳафт авранг. Лайли ва Мажнун. Тошбосма. – Тошкент, 1913. – Б.376.

умр мазмунлари деб билган тақводор фозиллардир. Алишер Навоий билан жуда яқин алоқада бўлганлар. Абдулвосеъ Низомий ҳижрий 900(1494-1495) йили Жомий ҳаётига бағишлаб «Мақомоти Мавлавий Жомий» асарини ёзган. Асар Амир Алишернинг тавсияси билан ёзилган бўлиб, китобнинг муқаддимасида шу ҳақда сўз боради³⁶⁴. Асосий маълумот Абдурахмон Жомийнинг вафоти муносабати билан келтирилган. Унда Навоийнинг аза ва мусибат соҳиби сифатида маросим-маъракаларни ўз зиммасига олганлиги, жонлиқлар сўйиб ийдғоҳда халққа ош берганлиги, у ёзган марсия Камолiddин Ҳусайн Воиз томонидан минбарга чиқиб ўқилганлиги ёзилади.³⁶⁵ Бундан ташқари, шу йилнинг ражаб ойида Навоийнинг ҳазрат қабри устида тоқу равоқли ва гардуносо қуббали иморат қуришга киришганлиги таъкидланган.³⁶⁶ У Навоий ва Жомий ижодий муносабатлариға тўхталар экан, Навоийнинг Жомийға ўз «Хамса»сини юборгани, Жомийнинг баҳоси «Хирадномаи Искандар»да мавжудлигини айтиб ўтади.³⁶⁷

Абдулғафур Лорий ҳижрий 912(1506-1507) йилда Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ал-унс» китобининг тўлдирилган вариантини яратади ва «Такмилии нафаҳот ал-унс» деб атайдн. Бу асарда ҳам Навоий ҳақидаги маълумот Жомий вафоти билан боғлиқ ўринларда келтирилиб, унда Навоийнинг Жомийға бўлган юксак муҳаббати, вафотиға ёзган марсияси ҳамда ҳазрат қабри устида Амир Алишер қурган иморат ҳақида хабар берилган.³⁶⁸

³⁶⁴ Абдулвосеъ Низомий. Мақомоти Мавлавий Жомий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №756. 4^а-варақ.

³⁶⁵ Қўрсатилган манба. 206^б – 209^а-варақлар.

³⁶⁶ Қўрсатилган манба. 215^а-варақ.

³⁶⁷ Қўрсатилган манба. 188^а-варақ.

³⁶⁸ Абдулғафур Лорий. Такмилии Нафаҳот ал-унс. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1847. 397^а-варақ.

Ҳусайн Бойқаро

Навоийнинг туркий тилдаги ижодига воқеан асосли ва муносиб баҳо бера олган замондошларидан бири султон Ҳусайн Бойқародир. Маълумки, ўзи гўзал шеърлар ёзиш билан биргаликда, Алишер Навоий девонларини таҳрир эта олиш даражасидаги олий табъга эга бўлган Султон Ҳусайннинг Навоий ижодига берган баҳоси, сўзсиз, ниҳоят қимматлидир. У улуғ шоирга бағишланган рисоласида ёзади: «...Валекин маъоний абкориға бу кунга дегинча ҳеч киши туркона либос кийдурмаган ва ул нозанинларни бу зебо хилъат била жилвайи зуҳурға келтирмагантурур. Ва бу мушкбў раънолар табъ ниҳонхонасида уръйонлиғдин маҳжуб қолғандуруру бу хурваш зеболар ҳулласизлиғдин жилвайи ноз қила олмоғондуруру... Мир Алишер... тахаллуси Навоийға машҳурдуруру ашъорида бу тахаллуси мастур, турк тилининг ўлган жасадиға Масих анфоси била руҳ кияурди. Ва ул руҳ топқонларға туркийойин алфоз тору пудидин тўқулғон ҳуллаву ҳарир кияурди ва сўз гулистонида навбаҳори табъидин равоносо йоғинлар била рангоранг гуллар очти ва назм дарйосиға саҳоби фикратидин руҳпарвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдониғаким, таковар сурди, ул кешварни тийғи забон била ўз хийтайи тасарруфиға кийурди. Алишернинг назми васфида тил қосир ва байон ожизтурур».³⁶⁹

Ҳусайн Бойқаро Навоий бадиий маҳоратини унинг «Хамса» билан боғлиқ тафсилотда кўрсатиб беради: «Хотирға ўзининг маснавийларидин бир неча байт келурким, бу айтилатурфон маънода назм қилибтурур ва ул будур, маснавий:

Мен ул менки, то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунйодидур.
Фалак кўрмади мен кеби нодире,
Низомий кеби назм аро қодире.
Не назме дер эсам мени дарднок-

³⁶⁹ Ҳусайн Бойқаро. Рисола / Нашрга тайёрловчилар А.Рустам, К.Ҳасан. – Тошкент: Шарқ, 1991. – Б.12 – 13.

Ки, ҳар лафзи бўлғай анинг дурри пок.
Худо еткурур онча суръат манга-
Ки, бўлмас бирисига фурсат манга.
Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур-
Ки, гар келса Рустам жавобин берур.
Рақам қилди фархунда «Шоҳнома»-
Ки, синди жавобида ҳар хомае.
Мусалламтурур гўйиё бу иши-
Ки, маъразға келмайтирур ҳар киши.
Деди ўз тили бирла ул кони ганж-
Ки, «си сол бурдам ба «Шоҳнома» ранж.
Ани дерға бўлса агар рағбатим,
Эрур онча Ҳақ лутфидин қувватим-
Ки, неча табъ ўлса коҳилсарой,
Битигаймен ўттуз йилин ўттуз ой.
Агар ҳосили маъно эрур, гар ийҳом эрур,
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.
Не «Шоҳнома»ким, Ҳамсаға урсам эл
Анинг панжаси сари еткурсам эл,
Умидим буким, айлабон фатҳи боб,
Қўлум бергай ул панжаға тағи тоб.
Ўтуз йилки, ани Низомий демиш,
Қошимда эрур икки йиллиғ иш.
Қачон ани базмини тузгамен,
Демакки, халойиққа кўргузгамен.

Ул вақтки, бу абйот анинг табъидин бош уруб эрди, эл
қошида шоирона лоф ва модихона гузор кўрунур эрди.
Валҳақ, чун бу ҳумоюн фурсаттаву бу рўзафзун давлатта
Ҳамса панжасиға илиг урди-йу анинг итмомиға жилд кел-
турди. Агарчи шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, озар
«Ҳамса»син, машҳур будурким, ўттуз йилда такмил бериб-
турур ва Мир Хусравким, «Ҳамса» абйоти ададин ўттуз минг-
дин ўн секиз мингга ихтисор қилибтурур ва шуҳрати мун-
доқдурурким, олти-етти йилда тугатибтурур. Бу фасоҳат
майдонининг сафдари-йу бу балоғат бешасининг ғазанфа-
ри, бо вужуди улким кўп афсоналарда дилпазир тафсир-

лар берди-йу таъписанд ислоҳлар қилди, бунйодининг ибтидосидин саводининг интиҳосифача ҳамоно икки йилдан ўтмади. Ва айтилган авқот ҳисобға кирса, деса бўлғайким, олти ойға етмадиким, анинг афсоналари рангинлигин-у абйоти сеҳройинлигин ва тарокиби матонатин-у маъонийси латофатин мутолаъа қилган киши билғай-у мулоҳаза қилган киши фаҳм қилғай». ³⁷⁰

Хусайн Бойқаро Навоий назмига баҳо берар экан, уни шеърият мулкининг султони, соҳибқирони деб атайди: «Йўқким, маснавий услубида, балким ҳар синф назмким, араб фусаҳоси-йу аҷам булагоси тазйин берибдурурлару тадвин қилибтурурлар, бу ҳам барчаға хома сурубдурур-у таъарруз еткуруб турурким, шарҳи девонининг фикристида мазкур-у мастуртурур. Не девон, Оллоҳ, Оллоҳ, жунгеким, софий-и ал-фоздин тўла гавҳар бўлғай ва сипеҳр авроқиким, пок маъонийдин мамлу ахтар бўлғай

Дема девон, ғам-у дард аҳлиға офат де ани,

Куймаг-у шуъла-йи ҳам бирла қийомат де ани!

Қайси байтким, ишқ аҳли жониға ўт урмас-у қайси мазмуни-ким, ҳижрон хайли жисмин куйдурмас, балки кулин кўкка совурмас. Қайси мисраким, фироқ жигар хунининг бағри қонин томизмас ва қайси лафзиким, ҳижрон дармондаси ашки сейли била сабру шикеб хайлин оқизмас. Назм иқлимида қайси берк кўрғонға куч келтурдиким, эшиги анинг йузиға очилмади ва қайси азим кишварға таъб чериги била турктоз солдиким, фатҳ қилмади. Бу кун назм арконининг рубъи маскуниди қаҳрамон ултурур-у бу мамолик фатҳиға соҳибқирон ани десалар бўлур

Эрур сўз мулкининг кишварситони

Қаю кишварситон Хусравнишони.

Дема Хусравнишонким, қаҳрамони

Эрур гар чин десанг, соҳибқирони!». ³⁷¹

³⁷⁰ Кўрсатилган асар. – Б.13 – 15.

³⁷¹ Ўша ерда.

Абдуллоҳ Ҳотифий

Абдуллоҳ Ҳотифий 1454 йили Жом яқинидаги Харчирд деган жойда туғилган. Шоирнинг ёшлиги асосан Жомда ўтади. Улғайгач, таҳсил олиш учун Ҳирот шаҳрига боради ва шу ерда Алишер Навоий ҳамда бир қанча таниқли шоир ва олимлар билан танишади. Унинг ҳаёти ҳақида маълумотлар кўп эмас.³⁷² У 1521 йили вафот этган. Ҳотифий ва Навоий муносабатлари ҳалигача қониқарли даражада ўрганилган деб бўлмайди. Э. Шодиевнинг Абдуллоҳ Ҳотифий ва Навоий муносабатларига доир баъзи илмий кузатишларидан бўлак мақолалар йўқ десак ҳам бўлади.³⁷³ Ҳолбуки, Ҳотифийдан бизга ёдгор қолган «Лайли ва Мажнун» достони форс тилида ёзилган бўлса ҳам улўғ ўзбек хамсанависи асари оҳангида яратилган. Масалага шу нуқтаи назардан қараб махсус илмий тадқиқот ишларини олиб бориш икки буюк адабиётнинг ўзаро алоқаси ва таъсири манбаларини чуқурроқ ёритишга хизмат қилади деган фикрдаман. Ҳотифий мазкур асарида Алишер Навоий мадҳига алоҳида қисм бағишлаган. 46 байтдан иборат бу маснавийда у ўзини Навоийдан илтифот кўрганлар қаторига қўшиб, уни мадҳ этади.³⁷³ Унинг покдомон, адолатпарвар инсон эканлигини таъкидлайди. Жумладан, шундай ёзади:

**Ўро карами Алист пеша,
Базл омада кори ў ҳамеша.
Дар фазлу ҳунар ягонаи даҳр,
Ва - з хулқу карам фасонаи шаҳр.**

(Унда Алининг карами мужассам, ҳамиша иши саховату меҳрибонликда бўлди. У фазл ва санъатда дунёда ягонадир. Хулқу саховати билан эл аро афсонадир.)

Ҳотифий Навоий ўзининг нуктадонлиги билан сухан оламини

³⁷² Бу ҳақда қаранг: Шодиев Э. Донишманд мураббий // Шарқ юлдузи. 1968. №4. – Б.225 – 231.

³⁷³ Абдуллоҳ Ҳотифий. Лайли ва Мажнун. ЎзРФА ШИ, инв №1360. 9^б – 11^а.

забт этганлигини, ғазалиёти қалбларга беқиёс завқ-шавқ бағиш-лашини тўлиб-тошиб куйлайди:

**Фассони араб кужост имрӯз,
То бошад аз у фасоҳат омӯз.
Оби хизр он қадар ки хоҳй
Килкаш бинмояд аз сиёҳй.
Ҳар сатри зи килки зарфишонаш
Жуест зи қулзум баёнаш.
Мажмуаи назми дилфиребаш,
Баҳрест ки даҳр дода зебаш,
Лоли суханаш шакармақолон,
Сайди ғазалаш ҳама ғизолон.
Бунёди нуҳ бинои шоҳон,
Авранги даҳ жаҳонпаноҳон.
Ғаввоси муҳити нуктадони,
Саррофи жавоҳири маонй.
Меъмори сарочаи адолат,
Вайронкуни хонаи батолат.**

(Араб Ғассони қани бугун, ундан ўргансин фасоҳатни, қанча хоҳласанг, ҳаёт сувини кўрсатади ҳаётбахш қалами. Зар сочув-чи қаламининг ҳар сатри баён қулзумининг тармоғидир. Кўнгил-ни овловчи назми даҳр зеб берган денгиздир. Шакармақоллар унинг сухани олдида лол ва оҳулар унинг ғазалларига асир. У шоҳлар олий қасрининг бунёди, жаҳонпаноҳларнинг тахтидир. Сўз санъати денгизининг ғаввоси, маъни жавоҳирларининг саррофидир. У адолат хонақосининг меъмори, алдову батолат уйини бузувчидир.)

Камолиддин Ҳусайн ал-воиз ал-Кошифий

Камолиддин Ҳусайн ал-воиз ал-Кошифий Султон Ҳусайн Бойқаро давлатида катта нуфузга эга бўлган илоҳиёт олими эди. Унинг номига «воиз» лақаби қўшилишининг сабаби ўша даврда ваъзхонликда у кишига тенг келадигани бўлмаган. Алишер Навоий билан жуда ҳам яқин бўлган. Хондамир шундай гувоҳлик беради: «У ақлий ва нақлий илмларнинг барчасидан тўла

баҳраманддир... Тангри каломининг тафсири ҳамда ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбар ҳадисларининг маънилари минбардан туриб ғоятда покиза ва маъноли қилиб тушунтиради... Ул жаноб нужум илмида ҳам зўр маҳоратга эгадирлар. Унинг балогатоётлик ҳамда фасоҳотсифотлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олиймақом Амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган».³⁷⁴

Кошифийнинг бир қанча асарлари бизгача етиб келган. Уларнинг энг юқори баҳолангани «Анвори Суҳайлий» бўлиб, бу асар Алишер Навоийнинг ёри азизи Шайхимбек Суҳайлийнинг илтимосига кўра Шарқда машҳур бўлган ҳинд эпоси «Калила ва Димна»нинг анча тўлдирилган ва қайта ишланган форсий вариантидир. «Равзат ул-шуҳадо» асари эса, пайғамбарлар ва имомларнинг мусибатли ҳаётлари ҳақида ёзилган бўлиб, эллик йиллар чамаси ўтгандан сўнг, озарбойжон классиги Фузулий томонидан туркий тилга таржима этилган. Кошифийнинг яна бир асари «Жавоҳир ут-тафсир ли туҳфат ал-амир» (Амирга совға бўлмиш тафсир жавоҳирлари) деб аталган. Кошифий ва ушбу асар ҳақида Алишер Навоий «Мажолис ун - нафоис»да шундай ёзади: «Мавлоно Ҳусайн Воиз – «Кошифий» таҳаллус қилур. Сабзаворлиқдур... оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутаайин ва машҳур ишлари бор ва мусанниафотидин бири «Жавоҳир ут-тафсир» дурким, «ал Бақара» сурасин бир мужаллад битибдурким, мунсифи қатъ била юз жуз бўлғай...».³⁷⁵

Аслида, бу асар тўрт жилддан иборат бўлиб, ўз ичига Қуръон сураларининг форс тилига атрофлича қилинган тафсир-изоҳини олмоғи лозим эди. Аммо биринчи жилди тугагач, қандайдир мулоҳаза билан бу ниятини бир китоб ҳолига келтиришни маъқул кўради ва «Мавоҳиби олия» деб атайди.³⁷⁶

Асар 1493-94 йили ёзиб тугатилган. У Мир Алишер тавсияси билан ёзилган ва улуғ амир Алишерга бағишланган. Олим дебо-

³⁷⁴ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ // Навоий замондошлари хотирасида / Тузувчи Б.Аҳмедов. – Тошкент, 1986. – Б.71.

³⁷⁵ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Б.119.

³⁷⁶ Бу асар кейинчалик «Тафсири форсий», «Тафсири Ҳусайний» номлари остида қўлаб нусхаларда тарқалиб кетган.

чада шу хусусда сўз юритиб, сўнг Навоийга бўлган чуқур ҳурматини шеърӣ тарзда баён этган. Шунинг учун қуйида қитъа мазмунини таржима қилиб келтириш маъқул кўринди:

**Гавҳари дуржи каромат, ахтари буржи камол,
Офтоби авжи ҳашмат, сояи лутфи илоҳ.**

(Амир Алишер мурувватли саховатлилар ичида гавҳар янглиғ, камолот осмонидаги юлдуз, буюклик чўққисида нур сочар қуёш. Илоҳий лутф каби унинг лутфи беҳаду беминнат.)

**Шаҳсувори арсаи иззат Алишер онки ҳаст,
Волии вал-аҳбобу довари давронпаноҳ.**

(Иззат майдонида Алишерга тенг шаҳсувор йўқ. Амир барча дўстларга сардору, адолат ўрнатувчи давлатпаноҳдир.)

**Мустафиз аз нафҳаи гулзори фазлаш жону дил,
Мустанир аз ламъаи рои мунираш меҳру моҳ.**

(Навоий шунчалар фозил инсонки, унинг «фазл гулзори»дан таралаётган ҳиддан жону дил файз топади. Унинг қиёфаси шунчалар нуронийки, биргина нигоҳи шуъласидан қуёш ва ой нур олиб, ярқираб турибди.)

**Давлати ў бо жаҳону, рифъати ў бо сипеҳр,
Фош мигўянд ҳар дам аз сари тамкину жоҳ.**

(Амирнинг давлати жаҳонча ва тутган мавқеи осмонча юксакликда. Босиқлиги, камтарлиги ва шу билан бирга, улуғлиги эса, бунӣ намоен этади.)

**К-эй жаҳон, аз давлати мо ҳар чи межўйи, бижўй,
В-эй сипеҳр, аз рафъати мо ҳар чи меҳоҳи бихоҳ.**

(Эй жаҳон! Навоий – бизнинг бойлигимиз. Эй осмон! У – бизнинг улуғлигимиз.)

Атоуллоҳ Асилий

Атоуллоҳ Асилий Алишер Навоий раҳнамолиги остида яшаб, ижод этган зиёлилардан биридир. Хондамир «Хулосат ул-аҳбор»да у ҳақда шундай ёзади: «...Атоуллоҳ... диний ва яқиний илмлар бўйича зўр камолот ҳосил қилган, шарофатли ҳадис илмини таҳқиқ қилишда шак-шубҳасиз Хуросон диёрида унга тенг келадигани йўқдир... Кўп вақтлардан буён шарофатли Султония мадрасасида ва фазилатли Халосия хонақоҳида дарс бериш билан банд. Олижаноб амирга бағишлаб «Равзат ул-аҳбоб» ном-

ли китоб ҳам ёзганким, бундайини ҳали бирор киши ёзмаган бўлса керак. Дарёдил амир Алишер одил подшоҳ Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг бошларидан то шу кунгача улуғ ва баланд мартабалик ул жаноб ҳақида кўп ғамхўрликлар қилди...»³⁷⁷

Эслатилган «Равзат ул-аҳбоб» асарининг тўлиқ номи «Равзат ул-аҳбоб фи сиярин-наби ва олиҳи ва асҳобиҳи» бўлиб, икки жилддан иборат. Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти кўлёзмалар фондида бу асарнинг ўттиздан ошиқроқ кўлёзма нусхалари учрайди. Улар турли йиллар ва асрларда кўчирилган бўлиб, энг қадимийлари 1535, 1575, 1588 йилларга тўғри келади. Аммо улардан ташқари яна бир нодир нусха мавжудки, у муаллифнинг ўз қўли билан кўчирилган кўлёзмадир. Асарнинг ёзилиш санаси йиртилган бўлса ҳам, китобнинг тузилиши, қоғоз ва безакларидан XV аср Ҳирот мактабининг намунаси эканлиги кўриниб турибди. Кўлёзма 636-инвентар рақами остида сақланиб, «Равзат ул-аҳбоб»нинг биринчи жилдидан иборат. Умуман у, 3 мақсаддан (бўлим) иборат: Биринчи мақсад уч боб ва саккиз фаслга бўлинади, иккинчи мақсад икки боб ва учинчи мақсад уч бобга бўлинган. Асарнинг биринчи жилдида асосан Муҳаммад алайҳиссалом ҳақида ҳикоя қилинади. Қолган қисми иккинчи жилдга жойлаштирилган. Иккинчи жилд ҳам серҳашам, кўркем китоб ҳолида бўлиб, 1578 йили Ҳайдар Муҳаммад Мунши ал-Ҳоқоний томонидан кўчирилган экан. Ушбу китоб 2134-инвентар рақами билан белгиланган. Аммо асрлар ўтиши давомида турли котиблар томонидан «Равзат ул-аҳбоб» асари ҳатто тўрт жилдгача бўлиб кўчирилган.

«Равзат ул-аҳбоб»нинг биринчи жилди дебочасида асар Навоий маслаҳати билан ёзилганлиги ҳақида айтиб ўтилади. Иккинчи жилднинг дебочасида ҳам Алишер Навоийга алоқадор жойлар мавжудки, тарихчи Хондамир назарда тутган мадҳия қисми шу бўлса керак.

Дебоча кўпроқ араб ва қисман форс тилларида ёзилган бўлиб, Улуғ Амирнинг номи чуқур эҳтиром билан тилга олинади ва «Жаноб Амир ал-кабир ал-жалил ал-набил, ал-махдум ал-му-

³⁷⁷ Қаранг: Навоий замондошлари хотирасида. – Б.68.

аззам ал-афхам, ал-матбуъ ал-акрам ал-ақдам, кафили мусо-
лиҳ ал-умам, мунқиз ал-фуқаро ва-л-қурабо, музойиқ ал-ақраб
ва-л-зулм, мураббий ал-уламо ва-л-фузало фи олам» – Яъни
«Буюк, мурувватли, улуғ Амир, энг ҳурматга сазоворларнинг
ҳурматли маҳдуми, миллат ва халқларнинг тинчлигини таъмин-
ловчи, фақир ва ғарибларнинг ҳомийси, ғам-андух ва зулмни
қувувчи, бутун олам олимлари ва фозиллари мураббийси» дея
улуғланади. Шундан сўнг қитъа келтирилади:

**Амир ки фазлу илму раҳмат,
ва барру эҳсону лутфу инъом,
валил-мулк минҳу иззату маҳобат,
вад-дин, вад-дунё низому интизом.**

(Амиридир илму фозиллик,
Муруввату шафқат, лутфнинг.
Мамлакатда ундан буюклик,
Низомидир дунё ва диннинг.)

Атоуллоҳ Навоийни бошқалар каби ҳаддан ташқари бўяб-
бежаб кўрсатмайди. Самимий айтилган сўзлар замирида илиқ
муносабат сезилиб туради:

**Ла зола рукнас-салтана ва муқарраб ал-ҳазрат ас-султо-
ния, Низом ад-давла ва-д-дунё ва-д-дин Амир Алишер ки,
бодо давлати у дар жаҳон дер.**

**Сухан ба мадҳи ту оростан ғараз он аст,
ки пеши аҳли ҳунар минбаре бувад моро.
В-агар на манқабати офтоб маълум аст,
Чи ҳожатест ба машшота рӯи зеборо.**

(Амир Алишер шу пайтгача салтанат устуни, султон
ҳазратларининг яқин кишиси ва давлату дину дунё низомидурким,
унинг давлати жаҳонда узоқ турсин.

Сенга мадҳ айтишдан мақсадим шуки,
Бўлган мадҳинг ҳунар аҳлига минбар.
Равшан бўлганидек қуёш хизмати,
Мақтовга зормас-ку, гул юзли дилбар.)

Кўриниб турибдики, Атоуллоҳ Асилий самимий сўзлар билан,
қисқа қилиб, бошқаларга нисбатан аниқ ва ёқимлироқ оҳангда
Навоийнинг улуғлигини кўрсатишга ҳаракат қилган.

Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний

Навоий раҳбарлиги ва ҳомийлиги остида яшаб, ижод этган адабиётшунослардан бири Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийдир. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида у ҳақда шундай келтиради: «Мир Атоуллоҳ – Нишопурдин. Андин илм таҳсили учун шаҳрға келди. «Кофия» ва «Мутавассит» ўқур эрди. Донишманд бўлгунча бир навъ мустаҳсан маошқа муваффақ бўлдим, андин ортуқ мумкин эрмас. Бо вужуди донишмандлик, шеър ва муаммо ва саноеъда дағи маҳорат пайдо қилди ва муаммоға кўп машғул бўлур эрди. Ҳоло сабақ касратидин анга авқоти вафо қилмас, аммо саноеъда китобе тасниф қилубдур «Бадоеъи Атоий»ға мавсумдур».³⁷⁸

Ушбу иқтибосда тилга олинган «Бадоеъ ус-саноеъ» асари Навоийга тўхфа этилган. У ўзбек ва тожик тилларига таржима этилиб, жамоатчиликка яхши таниш бўлганлиги учун бу борада муфассал тўхталиш зарурати бўлмаса керак деб ўйлаймиз.³⁷⁹ Бироқ қўшимча сифатида айтиш мумкинки, мазкур асар ҳам Алишер Навоийнинг ташаббуси ва раҳбарлиги остида яратилган адабиёт назариясига оид ва форс бадиияти илмининг энг охириги ютуғи бўлган асар ҳисобланади. Буни шундан ҳам кўrsa бўладики, асарда ўша давргача маълум ва машҳур бўлган форс адабиёти назариясига оид қўлланмаларнинг энг забардастлари Умар Родийнинг «Таржумон ал-балоғат», Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқ ас-сеҳр фи дақойиқ аш-шеър», Шамсиддин Қайс Розийнинг «Ал-муъжам фи маосири ашъори-л-Ажам» асарларига муносабат билдирилиб, муаллиф ўзининг янги фикрини далиллаш орқали уларнинг камчилиги ва суст томонларини кўрсатиб ўтади. Табиийки, бундай йўл тутиш ва Шарқ бадиёт илмининг ўзаро чоғиштирилиш қўлами фақатгина Алишер Навоийнинг бевосита илмий раҳбарлиги ва талабчанлиги орқалигина амалга ошиши мумкин эди. Мазкур асарни чуқур тадқиқ этган тожик олими Р.Мусулмонкулов Атоуллоҳ ҳатто биргина тажнис санъати

³⁷⁸ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Б.118.

³⁷⁹ Қаранг: Атоуллоҳ Ҳусайни. Бадоеъ ус-саноеъ / Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р.Мусулмонкулов. – Душанбе: Ирфон, 1974; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъу с-саноеъ / А.Рустамов таржимаси. – Тошкент, 1981.

тахлилида ўттиздан ошиқроқ турли форс-тожик ва араб манбаларидан далил келтирганлигини қайд этган.³⁸⁰ Ушбу ҳолат яна бир карра Алишер Навоийнинг «формал» жанрларга «эрмак» учун эмас, балки икки адабиётни ривожлантириш ва мукаммаллаштириш ниятида онгли равишда эзгу мақсад нуқтаи назаридан ёндашганлигига ёрқин исботдир. Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам мазкур улуғ ишни рўёбга чиқариш Алишер Навоий томонидан унга юклатилганлиги ва бу ишонч учун улуғ мураббийдан беҳад миннатдорлик туйғуларини китоб дебочасида сабт этишни ўзига бурч ва фахр деб ҳисоблайди. Калом равшан бўлиши учун Алибек Рустамов томонидан таржима қилиниб, ўзбек китобхонларига тақдим этилган «Бадоеъ ус-саноеъ» нашридан Атоуллоҳнинг Навоий кўмаги далилига келтирган шукрона-эътирофини ҳавола этиш билан чекланамиз:

«...Аммо бу кунга келиб, камолу жамоли васфида қалам тили ожиз, юксак мақомдаги ходимларнинг олийси, ҳазрати маҳмуд, неъматлари волийси, амири динпаноҳу адолат амини додҳоҳ ва салтанат таянчию мамлакат қувончи, хоқонона давлат асосию, ҳазрат султоннинг маҳрами хоси

Бўлуб мудом музаффар фасоҳат майдонида,

Балоғат аҳлидин олмиш дамодам юз таҳсин.

Амин жаҳон элига, фазлу фан жаҳони ўзи,

Эрур мақомида андин мулку миллату дин.

Ҳукумат аҳлига байроқ, фақиҳларга қароқ,

Қилурда ҳукм, адолат туғи тушмас қўлидин.

Кўнгил денгиз каби кенг, тенги йўқ саховатда ,

Баҳор абридек андин бўлур сероб замин.

Давом этсин анинг давлати, то бордур халқ,

Ки, жорий ўлсун анинг ҳукми, раббано омин.

Ул ночиз зарраларни офтобдек назарлариға манзур қилиб тупроқтин кўтариб олдилару, илтифот била аларни жамъ айлаб тартиб бермак фикрини эзгу кўнгуллариға солдилар ва бу бандоға, ул ишни ниҳоясиға еткурмакни буюрдилару бу амрда муболаға қилдилар».³⁸¹

³⁸⁰ Атоуллоҳ Ҳусайни. Бадоеъ ус-саноеъ. – сах.8.

³⁸¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. – Б.8.

Шамсиддин Муҳаммад Бадахший

XV аср охирги чораги Ҳирот адабий муҳитида муаммо санъатига бағишланган бир неча асар пайдо бўлди. Бу асарлар фақатгина муаммоларнинг гўзал яратилганлиги билан эмас, шахс номи унинг фазилат ёки камчилиги баёни остида берилиши билан, айниқса, аҳамиятлидир. Бу бизга, бир томондан, муаммоларнинг поэтикасини ўрганиш жиҳатидан катта амалий имкониятлар очса; иккинчи томондан, XV аср II ярми Ҳирот адабий муҳитида яшаб ўтган машҳур инсонларнинг биз илғамаган фазилат ва характер қирраларини кўрсатиб беради. Айниқса, Алишер Навоий эътибори билан юзага келган кўпчилик «муаммо»га бағишланган рисолалар гўзал поэтик иборалари, ўйноқи сатрлари, чуқур мазмунлари билан муаммо санъати намуналаридан кўра етук қобилият, илҳом билан ёзилган шеърӣ тўпламларни эслатади. Бу эса Навоийнинг муаммо санъатига оид рисолалар яратишни шоирлик истеъдоди ва маҳорати билан шахсларга топширганидан далолатдир. Муаллифлар ўзларига билдирилган ишонч учун ўз асарларини Алишер Навоийга бахшида этганлар ҳамда унинг номига муаммолар айтишган, ул зоти бобаракатнинг фазилатларини акс эттиришга ҳаракат қилганлар. Шу қабилда дунёга келган асарлардан бири Шамсиддин Муҳаммад Бадахшийнинг рисоласидир. Муаллиф ҳақида тарихчи Хондамир шундай ёзади:

«Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадахший бағоят хушсӯбат, ширин сӯз, хушчақчақ, дарвишваш, латифтабъ ва фозил киши. Кўпроқ муаммо фанида катта маҳоратга эга бўлган, қарийб 30 йилдан буён бахту саодатга чўмиб олий ҳазрат амир Алишер мулозаматида кун кечирмоқда ва унинг тарбияти ҳамда инояти билан кунни тунга, тунни кунга улаб, фароғат ва осойишталикда ҳаёт кечирмоқда. Муаммо илми баёнида мукаммал бир тазкира битган...»³⁸²

Кўриниб турибдики, у Навоийга анча қадрдон бўлган олимлардан экан. Мир Алишер ҳам у ҳақда «Мажолисда» илиқ гаплар айтади:

³⁸² Навоий замондошлари хотирасида. – Б.75.

«Мавлоно Муҳаммад Бадахший – Қундузнинг Ишкамиш отлиф кентидиндур. Аввали ҳолида андин таҳсил учун чиқиб, Самарқандга борди ва бир неча вақт анда сабақ ўқуб Ҳирийга келди... Ҳоло табъ аҳли орасида андин сомонликроқ киши йўқдур. Подшоҳ ва гадога мақбул ва мулойимдур. Ва бу муаммо фанида рисола битибдурким, кўп эл орасида машҳур ва шоеъдур...»³⁸³

Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлғезмалар фондида Бадахший «Рисолаи муаммо»сининг бир неча қўлғезма нусхалари мавжуд. Шулардан бири 1805 йили Муҳаммад Мусо валади Саид Амин Хожа томонидан настаълиқ ёзувида кўчирилган қўлғезма нусха бўлиб Ҳусайний, Навоий ва Жомийнинг муаммога бағишланган ишлари билан бир муқова остида жойлаштирилган. Рисола анъанавий Оллоҳга ҳамд, Расулulloҳга наът ва муаммо истилоҳи таърифидан сўнг, Амир Алишер номига битилган муаммо билан бошланган:

**Агар дил мекунад аз меҳри моҳ гоҳе таманное,
Вале аз меҳри ў ёбад хушй ҳар лаҳза донное.**³⁸⁴

(Агар дил ойдан гоҳида меҳр таманно қилса, унинг(Навоийнинг) меҳридан эса ҳар лаҳза доно қалби шодликка чўлғанади.)

Кўриниб турганидек, мазкур байт муаммо эканлигини назарга олмасак, нафис бадийи санъатларга бой ва чуқур ғояга эга бўлган шеър бўлаги сифатида кишида муайян таассурот қолдирадики, бу муаммо жанрини «формал жанр» дегувчилар фикрига тўғри келмайди. Умуман, муаммода кимнинг ёки ниманинг исми яширилиши муносабати билан унга тааллуқли бирор нарса, масалан, фазилати ёки камчилигига ишора ҳам этилади.³⁸⁵

Юқоридаги муаммолардан сўнг китобнинг ёзилиш сабаби

³⁸³ Мажолис ун-нафоис. – Б.123.

³⁸⁴ Биз ўз олдимишга Навоий замондошлари мадҳияларини ёритишни мақсад қилиб қўйганимиз туфайли бу ва кейинги муаммолар ечимини кўрсатиб ўтиш зарурати йўқ деб ўйлаймиз.

³⁸⁵ Бу ҳақда Л.Зоҳидовнинг рисоласида етарлича мисоллар келтирилган.

ҳақида сўз юритилади: «...Бар арбобони фанни муаммо ва воқиғони баёни рамзу имо пушида намонадки ғараз аз тасвиди ин рисола ба тартиби ин мақол арзи чанд муаммоестки... ба шарафи илтифоти назари файзосори ҳазрати ҳақойиқпаноҳи маорифдастгоҳ, ҳомии шаръу муршиди номи, муқтадои хўжаста фаржоми, изҳори исми шарифаш хиради хурдабин адаб намешуморад, мушарраф гашта, ба ташрифи қабули хотири хатири кимъетаъсири муқарраб ал-ҳазрат ас-султония, ки дар муаммои гузашта ном ва лақаби киромаш ба тариқеки, шурўъ дар он меравад, имло ёфт, мақбул шуда буд...».

(«...Муаммо фани арбоблари ва рамзу имо баёнидан хабардорга маълум ва равшан бўлсинким, бу рисолани ёзишга сабаб, каминанинг бир қанча муаммосидурким, ҳазрати ҳақиқатпаноҳ, шариат ҳомийси, номдор устознингким, исмини тилга олиш одобдан эмас, фазли назари илтифотиға сазовор бўлиб, ул Ҳазрати Султон яқин кишисинингким улуғ номи ва унвони юқоридаги муаммода кўрсатилди (Навоий – Ш.С.) кимъетаъсирли муборак хотири қабули шарафига муяссар бўлган эди...»)

Маълум бўлаётирки, Бадахший муаммоларининг Мир Алишерга маъқул бўлганлиги рисоланинг туғилишига туртки бўлган экан.

Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайний

Амир Алишер илтифотларидан баҳраманд бўлган яна бир олим Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайнийдир. Унинг ҳаёти борасида жуда кам маълумотга эгамиз. Хондамир асарларида у ҳақда маълумот йўқ. Унинг бизгача етиб келган «Рисолаи муаммо» асаридан, у бу санъатнинг назарий ва амалий жиҳатларини пухта эгаллаган мутахассис ва Амир Алишер билан яқин ижодий алоқада бўлганлиги англашилади. Асар дебочасида шундай ёзилган: «...фақири ҳақир Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайниро чанд муаммо буд, ки зарра мисол аз партави илтифоти офтоби сипеҳри макрамат ва камоли найири авжи азамату жалол, умдатул-салтанай соҳибқирони комёб, ҳомийи шаръи фаёз, онки исми эшон рафъимаконаш

хуршидвор аз матлаи ин муаммо телуъ менамояд... Амир Алишер... шарафи намоиш ёфта буд ва ба назари алтофи он ҳазрат симати кушоиш пази-руфта...».³⁸⁶

(«...бу фақири ҳақир Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайнийнинг бир қанча муаммоси бор эдиким, зарра мисол саховатли сипеҳр офтоби, азиму маҳобатли ёритқич камоли, камёб соҳибқирон салтанатининг асоси, шариат ҳомийси илтифоти биланким, ул кишининг азим исми қуёш каби ушбу муаммо матлаъсидан(муаммони кейинроқ келтирамиз – Ш.С.) ярқираб кўринади... Амир Алишерга кўрсатилиб эрди ва ул ҳазрат назарига очиқлик билан қабул қилинди».)

Демак, Ҳусайний муаммолари Навоий назаридан ўтказилганлиги, табиийки, рисола тузишга даъват бўлганлиги кўриниб турибди. Рисола муаллифи аксар муаммоларни Абдурахмон Жомий кўздан кечириб берганлигини ёзади: «...аксар муаммиёти ин мухтасар аз назари кимёасари ҳақойиқпаноҳи, мазҳари файзи илоҳи, ки хиради хурдадон тасриҳи номи бо эҳтиромашро хилофи адаб дониста ба забони рамзу имо адо менамояд (Жоми...) шарафи илтифот ёфта буд...».

(«...бу мухтасар рисоланинг қўлгина муаммолари ҳақиқатпаноҳ, илоҳий файзнинг кўриниши бўлмиш, номларини тилга олмоқ одобдан ташқари саналганлиги учун рамзу имо тили бирла айтилури (шу ерда Жомий номига муаммо келтирилган – Ш.С.), ул зотнинг кимё асарли назари илтифотига сазовор бўлган эди».)

Ушбу қайд, ўз навбатида, Ҳусайнийнинг Ҳиротда яшаганлиги ва Навоий муҳитида ижод этганлигидан далолатдир. Асарнинг 904(1499) ҳижрий йилида Ҳиротда ёзилганлиги ҳам шундан гувоҳлик беради. Бу китоб Ҳусайн Муаммоийнинг асосий ва унинг номини адабийлаштирган бирдан-бир асардир. Тўғри, унинг «тўқсон тўққиз исмга муаммо» номли муаммолардан иборат тўплами ҳам бор. Аммо тўплам содда ва жузъий бўлгани учун унчалик қийматга эга эмас. Рисола кўчирилгандан сўнг, бирмунча вақт ўтмай, Мир Ҳусайн оламдан ўтади.

³⁸⁶ Ҳусайн бин Муҳаммад Ҳусайний. Рисолаи муаммо. ЎЗРФА ШИ, инв №4587. Дебача. 1⁶-вар.

Рисола Оллоҳга анъанавий ҳамд билан бошланади ва юқорида келтирганимиз, яъни муаммоларнинг Навоий назаридан ўтказилгани ҳақидаги жумлалардан сўнг Амир Алишерга бағишланган муаммоларнинг баъзилари келтирилган. Жумладан:

Он дил, ки 3-асрори яқин пардакушост,

Олам ба жавоҳири маони ороост.

Аз нури азал оинаи ғайбнамост,

Дар маърази он чист муаммо пайдост.

(У дилки, яқиний илмлар сиридан парда кўтарувчи, оламини маъно жавоҳирлари билан безатувчидир. Азал нуридан, ғайбни маълум қилгувчи кўзгудирким, унинг бағрида муаммо пайдо бўлур.)

Ёки, мана бу қитъага назар солайлик:

Эй, шуда мафтўҳ дарҳои беҳишт бар замир,

Дар замират арсаи олам матоеъе бас ҳақир.

Вақф шуд давлат тамом аввал ба он хоки қадам,

Нест сониини ту, эй динпарвари гардунсарир.

То ки бошад Машриқу Мағриб бар атрофи фалак.

Офтобу Муштарий бодо туро фармонпазир.

Шуд гадои остонат 3-он бувад болои чарх,

Шоҳи анжумро алам пай, дар пай, эй равшанзамир.

Дил зи таъзиму жалол аз ҳар тараф бар хоки роҳ,

Дида халқеро бар он дар к-аз аҳли дору гир.

Рӯи бар оина меҳоҳад зи меҳру моҳ дилаш,

3-он ба хишти фарши кўят дида сояд чархи пир.

Саркашонро бо шафеъе рӯи сӯи он дар аст.

Жуста хоки остонат ҳам фақирӣ ҳам амир.

(Эй, замирингга жаннат эшиклари очилгувчи зот, замиринг олдида олам арзимас мато. Сенинг хоки пойингга барча давлат вақф бўлди, чунки сен каби динпарвар бошқа йўқ. Фалак атрофида Машриқу Мағриб бор экан, Қуёш ва Муштарий сенинг ҳукмингга ҳозир бўлсин. Чархнинг юксаклиги сенинг остонанг гадоси бўлганлигидан, юлдузлар шоҳининг(қуёшнинг) байроғи чархнинг юксак маконида ҳилпирайди. Дил ҳукмронларнинг ҳар тарафдан келиб эшигинг олдида тўплангани ва сенга таъзим

қилиб, сени шарафлаганини кўрди. Сенинг софлигингни ўзи билан таққослаш учун қуёш ва ой ўзларини ойнада кўрмоқ истарлар, мўйсафид чарх кўзларини сенинг кўйинг ғиштига суртади. Бош тортганлар(дарвешлар) ҳомийлик излаб келувчи эшик сенинг эшигингдир, фақир ҳамда амирлар сенинг оstonанг тупроғига зор.)

Бу қитъа Амир Алишерга бағишланганлиги кўриниб турибди. Айниқса, диққатга сазовор жойларидан яна бири шуки, ундаги байтларнинг ҳар бири муаммо санъати билан безалгандир.

Умуман олганда, ушбу рисолада беш юзга яқин муаммо бўлиб, унда XV аср II ярмида Хуросон ва Мовароуннаҳрда машҳур бўлган кўпгина атоқли кишиларнинг номлари учрайди. Алишер Навоий шахсига ўн бир муаммо аталган. Муаллиф рисолаи Фоний ва Мир, яъни улуғ амир номига тугаллайди:

Фоний:

Он кас, ки жаҳон надида монандаи ў,

Бодо абади давлати пояндаи ў.

Хоҳи аз вафо, дило, барори номе,

Сар неҳ ту, ба жои қадами бандаи ў.

(Ул кишиким, жаҳон у кабини кўрмаган. Унинг мустаҳкам давлати адабий турсин. Эй дил, агар сен вафодан ном чиқармоқчи бўлсанг, унинг бандалари қадамжоларига бошингни қўй.)

Мир:

Зи баҳри расидан ба иззу шараф,

Чу ин номаро хомаи хушхиром.

Биёрост аввали азон, номи беҳ,

Ки бошад бар ў низ хатми калом.³⁸⁷

(Иззату шарафга етиш баҳридан,

Хатга етишгандек хушхиром қалам.

Безади номанинг аввалин ул ном,

Бўлсин шу ном ила рисола тамом.)

Рисоланинг Мир Алишерга бағишланиши ва охирида ҳам номининг тилга олинганлиги Мир Ҳусайннинг Навоийга бўлган юк-

³⁸⁷ Мир Ҳусайн б. Муҳаммад Ҳусайний. Рисолаи муаммо. 11⁶-вар.

сак ҳурмати ифодаблагина қолмасдан, XV аср форс адабиётида муаммо санъатининг ривожига алоҳида эътибор билан қараган Алишер Навоийдан беҳад миннатдорлик белгисидир.

Аҳлий Шерозий

Алишер Навоийга бағишланиб, унинг хислатлари тараннум этилган юқорида мазкур бўлган мадҳиялардан ташқари, замон шоирлари унга гўзал қасидалар бағишлаганлар. Кўп қидиришлардан сўнг қўлга киритилган шундай қасидалардан бири Аҳлий Шерозий қаламига мансуб бўлиб, ўрта асрлар шеъриятида учрайдиган «маснуъ қасида», яъни Шарқ поэтик санъатлари воситасида ёзиладиган қасида турида Алишер Навоий номига мувашшаҳ этиб тузилган.³⁸⁸

Мавлоно Аҳлий Шерозий XV асрнинг иккинчи ярми – XVI аср бошларида яшаб ўтган бўлиб, ўз даврининг етук шоирларидан ҳисобланган. Бунга кўпгина тазкиралардаги унга доир илиқ сўзлар, бизгача сақланиб келган куллийётидаги ранг-баранг ғазалларининг юқори савияси кафиллик бера олади. Унинг девондан ташқари, «Шам ва парвона», «Сеҳри ҳилол» номли икки достони ҳам мавжуддир.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да шоир ҳақида шундай ёзади:

«Мавлоно Аҳлий – Шерозлик. Ҳамоноки, толиби илмлиғи бор. Назмлардин ҳар синф шеърда маҳоратлиғ кишидир, батахсис қасида услубида. Неча қатла Шероздин рангин қасидалар айтиб юбориб эрди. Бу яқинда Хожа Салмон Соважий «маснуъ» қасидасига жавоб айтиб, бир ғариб рубоийдаги изофат қилиб юборибдур».³⁸⁹

Кўриниб турибдики, Аҳлий Навоийнинг хос эҳтиромига

³⁸⁸ Мазкур қасида топилгани ҳақидаги дастлабки маълумот муаллиф томонидан эълон қилинган. Қаранг: Сирожиддинов Ш. Алишер Навоийга бағишланган қасидалар ҳақида // Бадий адабиёт ва адабий тил масалалари. – Самарқанд, 1991. – Б.3 – 10; яна: Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд, 1996. – Б.32 – 48.

³⁸⁹ Мажолис ун-нафоис. – Б.160.

сазovor бўлган ижодкорлардан экан. Фурсат Шерозийнинг «Осори ажам» тазкирасида ҳам шерозлик шоир ва аҳли илм ҳақида келтирилган маълумотлар ичида қуйидагилар эътиборга лойиқдир: «...Мавлоно Аҳлий Шерозий – номаш Муҳаммад, мавлудаш Шероз, аз жумлаи урафои соҳиби жоҳ буда ва дар фунуни шеър, хосса қасоиди маснуия камоли маҳоратро дошта, дар муқобили қасидаи маснуияи Хожа Салмон Соважий се қасида дар мадҳи Амир Алишер гуфта ва беҳтар аз он гуфта ва онҳо дар назди фақир мавжудаст ва маснави мавсум ба «Сеҳри ҳилол»ки, дар ҳар шеър се санъат аз санойиҳои илмий-бадиий ба кор бурдаки, ақл дар он ҳайронаст ва уро низ девоне аст кабир, давоздаҳ ҳазор байт ва рисола дар илми муаммо, рисолае дар илми аруз ва қофия. Қарийб ҳаштод сол умр намуда, дар санаи 942 ҳижрий вафот ёфта, дар тарафи дасти чапи хожа (Ҳофиз Шерозий – Ш.С.) мадфунаст».³⁹⁰

(«...Мавлоно Аҳлий Шерозий, исми Муҳаммад, Шерозда таваллуд топгандир. У олий мартабали донишмандлардан бўлиб, шеър фанида, айниқса, маснуъ қасидалар бобида маҳорат камолотидадир. Хожа Салмон Сожавий йўлида Амир Алишерни мадҳ этиб уч қасида айтган ва ундан ҳам яхшироқ айтгандир. Улар(қасидалар – Ш.С.) фақирнинг ёнида мавжуддир. Шунингдек, «Сеҳри ҳилол» номли маснавийси борким, ҳар шеърида илмий-бадиий санъатлардан уч санъат ишлатилганки, ақл унга ҳайрон. Унинг 12 минг байтли девони ҳам бор, муаммо, аруз ва қофия илмларига оид рисолалари мавжуд. Қарийб 80 йил умр кўриб, 942 ҳижрий йилида вафот этди. Хожанинг чап тарафида дафн этилган».)

Шу каби фикрлар «Мажолис ул-муъминин» тазкирасида ҳам учрайди.³⁹¹ Юқоридаги тазкиралардан Аҳлий Шерозий моҳир қасиданавис шоир эканлиги англашилапти. Е.Э.Бертельс «Навоий» монографиясида Аҳлий Шерозий ҳақида сўз юритар экан, унинг уч қасида ёзганлигини, улар Навоий, Султон Яъқуб

³⁹⁰ Фурсат Шерозий. Осори ажам. Тошбосма. Ҳинд. 1896. – Б.471.

³⁹¹ Нуруллоҳ Шуштарий. Мажолис ул-муъминин. – Табриз: Ҳожи Иброҳим нашри, XIX аср. – Б.514.

Оққуюнлининг биродари Юсуфшоҳ ва Шоҳ Исмоил Сафавийга бағишланганлигини айтиб ўтади.³⁹² «Осори ажам» даги қайд-ни ҳисобга оладиган бўлсак, у Алишер Навоий мадҳида бир эмас, балки уч қасида ёзган бўлиб чиқади. Қасида кўчирилган қўлёзма тепасида «Қасидаи аввали дар мадҳи Амир Алишер» ёзуви ҳам далилдир. Бунга Навоийнинг «неча қатла(!) Шероздин рангин қасидалар айтиб юбориб эрди» деган фикрини илова қилсак, бу уч фикр бир-бирини тасдиқлагандек туюлади. Лутфали Озарнинг «Оташқада» тазкирасида ҳам «Осори ажам» маълумотларига оҳангдош сўзлар мавжуд: **«...Мавлоно Аҳлий саромади фусаҳои замон ва сардафтари фусаҳои сухандон ва дар фунуни шеър дар камоли маҳорат ва қасоиди маснуъ(кўплик формасида келаётганлигига эътибор беринг – Ш.С.) дар муқобили Сайид Зулфиқор Ширдодий ва Хожа Салмон Соважий дар мадҳи Амир Алишер Навоий гуфта ва беҳ аз ҳар ду гуфта...»**.³⁹³

(...Мавлоно Аҳлий замон фасиҳлари саромади, сухандон фасиҳлар бошчиси ва шеър фанида маҳорат камолатидадир, Сайид Зулфиқор Ширдодий ва Хожа Салмон Соважий услубида Амир Алишер Навоийга маснуъ қасидалар бағишлаган ва уларнинг ҳар икковидан ҳам яхшироқ айтган.)

Қўлимиздаги маснуъ қасида Амир Алишер номига мувашшаҳ этилган, 150 байтдан иборат. Қасида ЎзРФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 2206-инвентарь рақамли «Куллийети Аҳлий Шерозий» девонининг охирига жойлаштирилган бўлиб, чиройли, нафис настаълиқ хатида кўчирилган.

Аҳлий қасидани ёзиб тугатгач, шахсан ўзи Ҳиротга келиб, Навоийга тақдим этган. Бу ҳақда Амин Аҳмад Розий ўзининг «Ҳафт иқлим» тазкирасида ёзиб қолдиришни лозим топганлиги диққатга сазовордир: **«... мавлоно Аҳлий бо сафоии зеҳни салим ва зуккотаъи мустақим, аз жамиъи шуарои замонаи худ имтиёзи фаровон дошт... пас азонки ба Ҳирот таважжуҳ намуд, қасидаи маснуъи Хожа Салмонро маъ зиёдати та-**

³⁹² Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – С.39.

³⁹³ Лутф Алибек Озар. Оташқада. ЎзРФА ШИ, инв №793. 253^а-вар.

таббуъ намуда, ба номи Амир Алишер мувашшаҳ гардонид ва силае аржманд ёфт».³⁹⁴

(Мазмуни: ...мавлоно Аҳлий салим зеҳнининг поклиги, зук-котаълиги билан ўз замонасининг жами шоирлари ўртасида анча имтиёзга эга эди. ...Ҳиротга келганидан сўнг Хожа Салмоннинг маснуъ қасидасига ортиғи билан татаббуъ қилиб, Амир Алишер номига мувашшаҳ этди ва муносиб тақдирланди.)

Қасида дебоча билан зийнатланган. Унда қасиданинг Амир Алишерга бағишланганлиги ҳақида сўз юритилган: «...**Баъд аз фароғи мутолаа ва мушоҳадаи саноеъи бадоеъи қасидаи маснуъ ки рақамзадаи килки латойиф шиёр, мафҳар ашшуаро Хожа... Салмон Соважий аст ...батариқи татаббуъ иншо намуданд мувашшаҳ, ба алқоби шариф, бадаввунини ин синопат ва хуружи ин бизоат, амири кабири олами адл, амир ул-умаро, малиҳо ал-фуза-ло, мулоз ул-фуқаро, асад-ал-маорик, Шиблий ал-масолик ал уммал-ислом ва-л-муслимин, низом ал-хақ ва-д-давла ва-д-дунё, ва-д-дин Алишер .**

Байт:

Онки нашъу намои гулшани даҳр,

Ҳама аз офтоби ҳиммати уст.

Сурхруйи-и фазл имруз

Чун ақиқ, аз сухайли давлати уст».

(Мазмуни: Шоирлар фаҳри Хожа Салмон Сожавийнинг латиф қўли билан ёзилган маснуъ қасидани мутолаа қилиб бўлгандан сўнг, татаббуъ қабилда одил оламнинг улуғ амири, амирлар амири, фозиллар малиҳоси, фақирлар пуштипаноҳи, шерин майдон, ислом ва муслимлар уммати маслаклари Шиблийси, дин, дунё, давлат ва ҳақиқат низоми Амир Алишернинг шариф номига мувашшаҳ этиб ёзилди.)

Байт:

Улким, даҳр гулшанининг нашъу намоси, барча унинг ҳиммат офтоби нуридан баҳраманд. Бугун фазл аҳли юзининг ақиқ каби қизиллиги (руҳи бардам, бахтиёрлиги) унинг давлати сухайлидандир (юлдузидандир).)

Қасида бир байтдан тўрт байтгача бўлган 69 банддан ёхуд

³⁹⁴ Амин Аҳмад Розий. Ҳафт иқлим. ЎзРФА ШИ, инв №617. 83^а-вар.

қитъадан иборатдир. Ҳар банддан бир маснуъ байт истихроҷ қилинади, яъни чиқарилади.

Бундай маснуъ байтлар сони 70 га яқин. Биз ушбу ишимизда эътиборни Навоий мадҳига қаратаётганимиз учун ҳам қасида-нинг ёзилиш услуби, поэтик маҳорати ҳақида тўхталмасликни лозим кўрдик. Фақат икки оғиз сўз маснуъ қасида тарихи ҳақида.

Маълумки, Шарқ поэтик санъатларини қай даражада ишла-тиш ижодкорнинг маҳорат даражасига боғлиқдир. Ўрта асрлар шоирлари ўз асарларида нутқ бадиий воситаларининг турли-ту-ман шакллари қўллаб, ўз маҳоратларини намойиш қилганлар. Айниқса, XIV аср шоири Салмон Сожавий бошлаб берган, ўнлаб поэтик санъатларни ўз ичига олган маснуъ қасида услуби бу йўналишда энг юқори чўққисига кўтарилди. Кейинги асрларда ҳам кўпчилик шоирлар бадиийёт оламида куч синашиш воситаси сифатида қасидаи маснуъ ёзишга қўл урганлар ва Салмон қаси-дасига татаббуъ ёзганлар. Маълумотларга қараганда, Соҳиб Балхий, Фасиҳ Румий, Дарвиш Мансур Сабзаворий, Ҳофизали Жомий, Аҳлий Шерозий, Қатилий каби форсигўй шоирлар қаторида Навоий ҳам татаббуъ қилган экан. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: «...Яна суҳанпардоз устози олийшон Хожа Калимиддин Салмонки, қасида майдонининг чобуксуворидур ва ўз замонининг беназир суҳангузори, машҳурдурки, чун маснуъ қасидаси тартибиға қалам сурубдур, ўн секкизда итмом еткурубдур. Воқеан ише қилибдурки, назм аҳли анинг таамму-қида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар. Тарсиъ санъа-тиким, матъадин ўзга байтда бўла олмас, ул қасиданинг агарчи мустахраж матлаи ростдур, аммо асли матлаъда аввалғи мисранинг бир лафзида таҳаллуф қилибдур ва матлаъ будурким:

Сафои сафвати руят бирехт оби баҳор,

Ҳавои жаннати куят бибехт мушки тотор.

Бу матлаъга татаббуъ қилгон кўп суҳанварлар ва назмгустарлар чун муқобалада дебдурлар, лат ебдурлар. Бу фақирнинг матлаи будурким:

Чунон вазид ба бўстон насими фасли баҳор,

К-аз он расид ба ёрон шамими васли ниғор».³⁹⁵

³⁹⁵ Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. – Б.125.

Аҳлий Шерозий ўз қасидасини шундай бошлайди:
Насими кокули мушкин к-орост чун ту, нигор
Шамими сунбули пурчин кужост мушки татор.
Шамим хезад аз оҳу вале на з-ин хуштар,
Насими гул вазад, аммо чунин на анбарбор.

(Мушкили кокулнинг шабадаси сен турганда кимдан эсади, жингалак сочининг хушбўйлиги шунчаликки, тотор мушкига йўл бўлсин. Оҳудан ҳам хушбўй ҳид таралади, аммо бунчалик ёқимли эмас, гулдан шабада таъсирида ёқимли ҳид таралса ҳам бунчалик хушбўй эмас.)

Агар Навоий ва Аҳлий маснуъ қасидалари матлаъларини солиштириб кўрсак, шу нарса аён бўладики, Аҳлий Салмон Сожавий қасидасига татаббуъ қилиб, Амир Алишер номига мадҳия ёзар экан, Навоийнинг маснуъ қасидасидан илҳомланган бўлиши мумкин. Сабаби, Аҳлий улуғ шоирга мадҳ ёзаётганлиги учун ҳам қасида бошидаёқ унинг байтига мос сўзлар топа олган, Навоий байтидаги «баҳор фаслининг насими етиб, ундан дўстларга ёр васлининг хушбўй ҳиди келди» деган маънода юқорида келтирганимиз қасида насибига ибтидо қилган. Бизнингча, бу ўзига хос поэтик усул Навоийда қасидага нисбатан ижобий кайфият туғдирган бўлса, ажаб эмас.

Аҳлий қасида ёзиш қонун-қоидаларига биноан узундан-уzun кириш қисми – насибдан сўнг мақсадга кўчади:

Пайи чи баста забон, гашта гум зи худ булбул,
Магар кушода забон соҳиби ямину ясор.
Низомиддин Алишер пешаи ислом,
Ки ёфт лавҳу қалам аз шиораш истехзор.
Умур-и ҳашмат аз ў хотами пазируфта
Румузи ҳикмат аз у ношенуфта дар асрор.

(Не сабабдан булбул жимиб қолди ва ўзлигин йўқотди? Наҳотки, борлиғ олами оғиз очган бўлса (тилга кирган бўлса). Низомиддин Алишер, у – ислом пешаси, лавҳу қалам унинг шиоридан мадад олгандир. Унинг буюк ишлари (тарихда) муҳрлангандир, унинг ҳикмат сирларини сирлар олами эшитмаган.)

Шерозий ушбу банд – гуризгоҳдан қуйидаги санъат – байтни истихроҷ этади:

**Безабон гашта зи худ булбул, дилсухта рафта,
Магар аз соҳиби сайфу қалам ашъори шенуфта.**

(Булбул тилидан айрилиб, жигарбағри эзилиб кетди, наҳотки, қиличу қалам соҳибининг шеърларини тинглаган бўлса?)

Навоийнинг шеърлари шунчалик мусиқий, дилкаш ва наволики, уни эшитиб ҳайратда қолган булбулнинг тили тутилиб, овози чиқмай қолди, демоқчи шоир.

Мазкур истихрожий байтлар қасиданинг асосий матнига алоқадор бўлмаса-да, аммо ундаги ғояга хизмат қилади, яъни улар ҳам ўз мазмуни ила Алишер Навоий мадҳини ёрқинроқ бўёқларда кўрсатишга ҳисса қўшади. Алишер Навоий сўз санъатини олий чўққисига кўтарганлиги ва суҳан аҳлига ҳомийлик қилганлиги замондошларининг чуқур эҳтиромига сабаб бўлган:

**Муравваже, ки чунон тоза сохт жони суҳан,
Ки баста чашми хирад аз тасаввураш, ангор.**

(Ҳомийким, суҳан жонини шундай тоза (янги) қилдики, хирад (ақл) кўзи буни тасаввур этишга ожиз.)

**Малойик аз талаби ҳамдамиш бар дару бом,
Мулук аз тамаи маҳрамиш бар дарбор.**

(Мирнинг обрў-эътибори сўз санъаткори сифатида шунчалик ошдики, султонлар уни ўзларига яқин қилиш учун саройларида, малойиклар унга ҳамдам бўлиши учун ҳамма жойда мунтазир-дирлар.)

Навоийнинг ўзи ҳам сўз буюклиги йўлида барчага ҳамдаму маҳрамдир:

**Тоза жони суҳан аз ҳамдамиш,
Баста чашми хирад аз маҳрамиш**
(Ҳамдамлигидан суҳан жони камолотда.
Маҳрамликда ақл бовар этмас юксакликда.)
Ёки, Навоийга мурожаат қилиб:

**Малик, Мулкати суҳан, ки нахуст,
Дам ба тавфиқи ҳамдамат буда.
Ғайри килкат касе зи зулфи суҳан,
Гиреҳи насру назм накушуда.
Ҳеч кас бе насими марҳаматат
Гарди меҳнат зи чеҳра назудуда.**

(Сен сўз мулкининг султонидурсан, омад сенга ҳамиша ҳам-

дам. Сендан ўзга киши сухан зулфидин насру назм тугунини еча олмаган. ҳеч ким сенинг марҳаматинг шабадасисиз юзидан қийинчилик чангини тозалай олмаган.)

Аҳлий Навоийнинг очиққўллигини, сахийликда Хотами Тоийдан ўтишини унинг қўлларини Нил дарёсига қиёс қилиш орқали тасвирлайди:

Ажаб мадор 3-и дасташ ки кардаам монанд

Ба баҳри Нил, ки жори бувад аз у анҳор.

Латойифи карамаш коми халқ шаҳри дод,

Кафи инояти ў шуд чу баҳре аз исор.

(Ажабланма, агар мен унинг қўлини Нил денгизига қиёсла-сам, ундан кўплаб дарёлар оқиб чиқади. Унинг иноятли кафи ҳам садақа тарқатишда денгизмисол бўлиб, Нилдан дарёлар оқиб чиққанидек, унинг кафидан ҳам иноят оқиб туради.)

Навоий дўстларига баъзида аччиқ гапирса ҳам, унинг замирида яхши нияту, очиқ кўнгиллилик ила уларни тўғри йўлга бошлаш туради. Аммо у душманларига ширин гапирса-да, уларга аёвсиз рақобатдадир:

Пайке, ки вай ниҳадаш заҳр, фи-л-масал дар даст,

Бигу, бинуш, ки дар коми ўст нушгувор.

Шароб дар даҳани дўстонаш нушинтаъм,

Шакар ба бахти бади душманонаш нешхор.

(Агар у қўлга, масалан, заҳар тутқазиб, ич, деса, у кишининг оғзида заҳар хуштаъм ичимликка айланади. Дўстларига аччиқ шароб берса, дўстлари оғзида ширин ичимликдир, душманларига шакар берса, у сарқит каби таъсир этади.)

Мир Алишер Навоий, маълумки, барчага маслаҳатгўй бўлган. Ҳатто унинг устози ва пири ҳисобланмиш Абдурахмон Жомий ҳам ўз асарларини ёзишда у билан маслаҳатлашган. Амирнинг маслаҳатлари Султон Ҳусайн учун катта аҳамиятга эга бўлган. Бойқаро ўғиллари қаерда ҳоким бўлишмасин, Навоий ўғит-насиҳатлари асосида иш кўришга ҳаракат қилганлар. Шоир ва давлат арбоби Навоийнинг аралашуви натижасида давлатнинг кўпгина ички ва ташқи низоларига чек қўйилган. Аҳлий улуф амирнинг бу ноёб сифатини шундай улуғлайди:

Дами мужодалаи шаҳон шурат аз фазлат,

Ки тиғи меҳри ти бишкаст қалби сад қаҳҳор.

**Ба дасти фазли ту нақди ҳунар суханҳо нест,
Ки ҳаст ганжи ниҳонат к-ромат аз додор.**

(Шоҳлар уруши пайтида сенинг ҳаяжон ва изтиробларинг фо-зиллигингдан дарақдирки, сенинг меҳринг тиғи қаҳрли юз киши-нинг қалбини тешади. Сенинг фазлинг қўлида сўзлаш санъати эмас, балки яширин хазина бордирким, адолатпарварлигинг олдида бўйсунеди.)

Фазлда бекиёс бўлган улуғ инсоннинг туриш-турмуши барча хабардор кишилар учун поклик мезони эди. Ҳатто Ҳусайн Байқаро уни ўзига пир деб ҳисоблаган. Аҳлий ҳам уни тавоф қилишга умид боғпаганлиги қуйидаги сатрларда яққол сезилади:

**Вужуди нуҳ фалакат хоки раҳ ба ҳар қадами
Ситода хайли малак бар дарахт ба истеҳзор,
Дари ту бўса диҳад Каъба гар сафо жуяд,
Чунончи бар қадамат чеҳра мениҳад заввор.**

Байт:

**Нуҳ фалакат хоки қадам бўса диҳанд,
Хайли малак бар қадамат чеҳра ниҳанд.**

(Тўққиз фалакнинг вужуди ҳар қадамда (оёғинг остида) тупроқ бўлиб ётибди, малаклар эшигинг олдида чақиришингга мунтазир. Агар Каъба ўзи каби пок жой қидирадиган бўлса, зиёрат қилиш-га келаётганлар пойингга юзларини босиб тавоф қилганлиги ка-би, сенинг остонангни ўпсин.)

XV асрнинг иккинчи ярми темурийлар салтанатида яшаб, ижод этган кўпгина адабиёт ва илм-фан пешволари (Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ ва бошқалар) ўз асарларида Навоийнинг ўта саҳийлиги, қўли очиклиги ҳақида кўплаб маълумотлар қолдирганлар. Аҳлий қасидасида улуғ амирнинг яна бир фази-латини – унинг ҳеч қачон бирортадан мол-мулк тамаида илти-мос қилмаганлигини алоҳида қайд этишни лозим топади:

**Вужуди кас набувад ҳамчу халқу мардумият,
К-ин нагуфт ба талхи-ю, он накард озор.
Дигар чу ҳимматат андар жаҳон надида каси,
Нокарда дар ҳама умр илтимосе аз агёр.**

(Бунчалик халқчил, халқпарвар вужуд ҳеч кимда йўқ. Бундай ҳиммат ҳам ҳеч кимга насиб этмаган. У умрида бировдан би-рор нарса сўрамаган.)

Сарой ичидаги фитналар туфайли Навоий анча азият чеккан. Мирнинг давлатда кундан-кунга ортиб бораётган мавқеи, обрӯ-эътиборидан ғашланган ғанимлари орқаворотдан тош отишга қўлларида келгунча ҳаракат қиладилар. Бундан хабардор бўлган Аҳлий самимий ҳамдардлик изҳор этиб, киши, аввало, ўзини енга олиши лозим, кўнгилнинг ҳаддан бўшлиғи ҳам инсонга кўпинча дард-алам келтириши ҳақида мисралар келтиради:

**Даруни душман чоҳаст, барқарор мабод,
Наёфт ҳеч дил аз сўзи ҳасраташ жуз бор.
Рафиқи хасми ту навбад ба жуз дили бирён,
Ба ҳарчи дидаи гиръён у кунад тимор.
Душманатро мабод жуз дили бирён,
Ҳеч дил сўз ба ҳар дидаи гиръён.**

(Душман ичи чоҳдирким, барқарор бўлмасин. Бирор дил ҳасрат ўтидан бошқа нарсага эга бўлмади. ҳар қанча кўз ёши-ю, ҳамдардлик билдирса ҳам, бирён (эзилувчан) кўнгилдан ўзга душманнинг дўсти бўлмас. Душманингда ҳам шундай эзилувчан кўнгилдан ўзга нарсаси бўлмаслигини, сенга ҳар бир йиғлоқи кўзга кўнгилнинг бузмаслигини тилайман.)

Амир Алишернинг адаб аҳлига ҳомийлик қилиши, барча учун илм масканлари эшигини очиб қўйганлиги натижаси ўлароқ, бутун Мовароуннаҳр, Хуросон илм шайдолари, талабадан тортиб, донишмандгача унинг атрофида жам бўлдилар. Узоқ-яқиндан тўпланган шоирлар унинг мажлисларини безата бошладилар:

**Ту Хизри раҳравони ба донишу таҳқиқ,
Ту Шиблию, Жунайд аз далоили атвор.
Шаку яқин набурд, роҳ дар камолотат,
Ки дар мақоми иноят намуди истиқрор.**

(Сен илму донишда йўл кўрсатувчи Хизрсан, (яъни устозсан). Сен иблий а Жунайд кабидурсан. Камолотингга ҳеч шубҳа йўқдир, чунки иноят мақомида маҳкам ўрнашгандурсан.)

Барча илму фан ва адабиёт пешволари Навоий мададидан сарфароз ва унинг хизматиға ҳамиша шайдирлар. Аҳлий ҳам улар қаторида Амир Алишери улуғлашга ва хизматга ҳозир:

**Рафиқ гашт туро фазлу лутфи яздони
Нигоҳдори ту бошад ҳаросати ахъёр.**

**Ба тавъ ман накушоям камар аз ин хидмат,
Ба сидқ мадҳи ту корам бувад на аз ағъёр.**

(Сенга рафиқ бўлди яздон (худо) лутфи ва фазли, у сенинг нигоҳдоринг бўлсин. Мен бажонудил сенинг хизматингдадурман, сенинг мадҳинг биланман, бошқа билан ишим йўқ.)

Алишер Навоий китобат қилишга, ҳусни хатнинг гўзал ва нафис бўлишига катта эътибор берган. Бунга ўз атрофига тўплаб, ишларига ҳомийлик қилган Султон Али Машҳадий, Зайниддин Маҳмуд, Султон Муҳаммад Нур, Султон Муҳаммад Хандон, Абдул Жамил каби машҳур хаттотларни мисол келтирса бўлади.³⁹⁶ Навоийнинг ўзи ҳам иншо санъатини мукаммал эгаллаган моҳир хаттот бўлган. Қуйидаги байтлар яна бир карра шунинг исботидир:

**Яқин, рабуда килки ту сурати монист,
Ки сўзад аз ҳасадаш чун хатат кунад изҳор.
Азонки килки ту ҳолу хатест мушкинранг,
Бисухт сад дили сангину, насх кард ғубор.**

Ёки қуйидаги сатрларга назар солинг:

**Гар хати ту дида бар сар ман ниҳодам чи ажаб,
Замона бар хати ту сар ниҳад ба истеҳзор.
Ду дидаи равшан азон бар дари ту сояд чарх,
Ки карда сажда зоҳир туро улуввал-абсор.**

Ёки:

**Гар хати ту дида банда нодиран,
Бар хати ту карда сажда зоҳиран.**

(Агар хатинг кўриб, уни бошга кўтарсам не ажаб, замона сенинг хатингга сажда қилади-ку. Чарх икки равшан кўзини эшигингга суртса, барча ақлли, мулоҳазали кишилар сенга бўйин эгади. Сенинг хатингни банда кам кўрса-да, кўрган заҳоти хатингга сажда қилади.)

Алишер Навоий табиатан мулойим ва сабр-қаноатли шахс сифатида машҳурдир. Унинг бу фазилатлари, табиийки, давлат арбоби учун бениҳоя шуҳратовардир:

**Яқин ки, кори туро шуд з-илми шаръ асос,
Яқинки, коми туро шуд ҳилму сабр ҳисор.**

³⁹⁶ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. – Б.56 – 57.

(Шубҳасиздирки, сенинг ишингга шариат асос бўлиб, муроду мақсадингни мулойимлик ва сабр қалъа айлагандир.)

Амир Алишер ҳеч қачон мол-дунё ҳавасида бўлмаганлиги маълум. «Мақорим ул-ахлоқ»да келтирилишича, «906(1500) хижрий йили бошларида Султони Соҳибқирон(Султон Ҳусайн Бойқаро) Мозандарон вилоятига ташриф буюрган эдилар. Ҳукумат эгаси амир Муборизиддин Валибек жаноблари номига Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолидан зарур харажат учун 10000 динор кепакий ундириб етказиш ҳақида фармон келди. Ул жаноб шу маблағдан 50 000 динорни булукот деҳқонлари ва молдорларидан ундириб, қолган қисмини хона бошига сочиш йўли билан Ҳирот ичида истиқомат қилувчилардан ундиришни ҳаёл қилди. Лекин бирор ишга давлатли Амирнинг фикрисиз ва маслаҳатсиз қўл урилмас эди. Шунинг учун ҳам ул ҳазратнинг ноибларидан бирини чақиртириб, бу фикр ул кишига – Навоийга етказилди. Ул киши «Бул фурсатда халқ устига ўринсиз солиқ солишни олий даражали соҳибқирон давлатига муносиб кўрмайман» дедилар ва шу вақтнинг ўзидаёқ мазкур маблағни хусусий пулларида бердилар. Халқ эса ул ҳазратни дуо қилиб, унга кўпдан-кўп раҳматлар айтди ...».³⁹⁷

Англашилганидек, унинг сахийлиги эл томонидан мамнуният билан қабул этилиб, халқнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган ва Навоий қаерга бормасин, халқ учун байрамга, шодиёнага айланган:

**Ҳама мулуки жаҳон банда карда даҳрат азон,
ки ҳаргиз аз туи кас надид истиҳзор.**

**Дигар з-жавди ту ёбад чу оламе шоди
ба марди-ю, ба карам оламе бигиру бидор.**

**Бувад ба марди дигар касе мисоли ту кам,
Замона мисли ту кам ёбад аз ҳама ахъёр.**

(Сенингдек маълумотли кишини ҳеч кўрмаганлиги сабабли, ҳаётинг тарзи бутун жаҳон маликларини ўзига банда этмишдир. Сенинг саховатингдан олам шодликка тўлади. Сенга мардликда тенг бўладиган одам кам, замона барча хайрлиларнинг ичида сендайини кам кўради.)

³⁹⁷ Мақорим ул-ахлоқ. – Б.101.

Аҳлий бу байтларни умумлаштириб, ихчам тўртлик формасида ифода этган:

**Мумкин на ки ҳаргиз чу ту ёбад олам,
Ҳаргиз чу ту кас надид марди ба карам.
Ёбад марди дигар касе мисли ту кам,
Олам ба карам мисли ту кам ёбад ҳам.**

(Сендекни топмоғи мушкулдир олам,
Ҳеч ким сендек саховатли мардни кўргани йўқ.
Мард топса (кўрса) ҳам, сен кабиси жуда кам,
Саховат олами сен кабини кам кўради.)

Мана шундай қалби халқ қалбига пайванд, ўрта асрлар зулумотида ёрқин юлдуз бўлиб порлаган ва етти иқлимга зиё таратган улуғ инсоннинг номи ҳамиша дилларнинг тўрида сақланиши, тиллардан тушмаслиги Аҳлийнинг қалб тилаги бўлган бўлса ажаб эмас:

**Нишони фазл ба номи касест тўғрояш,
Ки солҳои баче дер боду хоҳад буд.
Ҳамиша хотам иқболу, хутбаи давлат,
Ба номи Мир Алишер боду хоҳад буд.
Адуи давлати ў дасти қудраташ, ё раб,
Чу дасти душмани дин зер боду хоҳад буд.**

(Фазл нишони тўғроси³⁹⁸ ул номдадурким, яна узоқ йиллар ўчмасин ва ҳамиша саодат муҳри, давлат хутбаси Мир Алишер номида бўлсин ва шундай бўлажак. Унинг давлати душманларининг қудратли дастини дин душманларининг қўлидай калта этиб, зерипой этсин ва шундай бўлажак!)

Қуйидаги қитъада эса, Аҳлий кўрган-эшитганлари ва билганлари асосида хулоса чиқазиб, Навоийнинг реал қиёфасини тасвирлаб берадики, бундан қисқароқ, шу билан биргаликда, бундан аниқроқ ва ҳаққонийроқ қилиб кишига тавсиф-характеристика бериш душвор бир ҳолдир:

**Сарвари мулки карам, ҳокими даҳр,
Комили корғаҳи аҳли камол.
Ҳукми у доди маҳомад дода,
Адли у карда адам гарди малол.**

³⁹⁸ Фармонларда шоҳ номи зикр этиладиган махсус шифр.

Марҳами дарди дили мардуми даҳр,
Муслиҳи ҳоли ҳама дар ҳама ҳол.
Карда масдуд дари ҳирсу ҳасад,
Дода доди ҳаваси аҳли камол.
Аввал, у ҳамаро ҳосили умр,
Дуввум, у адами амри маҳол.

(Карам мулкининг сарвари, давр ҳокимию, аҳли камол санъ-атхонасининг пири комили. Унинг ҳукми таҳсиновар одилдир, унинг одиллиги натижасида ғам-андухларга чек қўйилди. У замона халқлари дили дардига ҳамдарддир. Ҳамиша барчага маслаҳатгўйдир. У камол аҳли тилагига юз очгандир. У, аввало, ҳаммага умр мазмуни билан ибратли. Сўнг эса, барчанинг ҳожатбарорики, қўлидан келмайдиган иш йўқ.)

Кўриб турибмизки, ҳар мисрада Навоийга хос бўлган фазилатлар ўз аксини топган.

Ғиёсиддин Ҳумомиддин Хондамир

Хондамирнинг биринчи муҳим асари «Хулосат ул-ахбор фи аҳвол ил-ахёр» (Хайрли кишилар аҳволида жаҳон хабарларининг хулосаси) бўлиб, ҳижрий 904-905/(1498-1499) йили Навоий раҳбарлигида олти ой ичида ёзиб тугалланган.³⁹⁹ Хондамир мазкур асарида Навоий ҳақида кўпгина маълумотлар берибгина қолмай, яна икки жойда: дебоча ва хотима қисмларида улуг давлат арбоби ҳақида тўхталиб ўтади. Хусусан, асар дебочасида ўзининг муаррих сифатида шаклланишидаги жараёнда улуг амир Алишернинг ҳиссасини берилиб тасвирлайди: «**Бандаи фақир ва зарраи ҳақир Ғиёсиддин Ҳумомиддин ал-мулаққаб ба Хондамир аз мабодии синни рушду тамиз ҳамвора умри азизро ба мутолиаи кутуби тавориху ахбор масруф медошт ва пайваста назар бар сахоифи ҳолоти салаф ва латоифу ривоёти халаф мегумошт ва чун филжумла вуқуфе бар ахбори авзои аҳли олам даст дод ва андак иттилое бар кайфияти сулуки тавоифи умам иттифоқ уфтод аҳёнан дар мажлиси шарифи олимикдоре, ки сипеҳри гетинавард**

³⁹⁹ Хулосат ул-ахбор. ЎзРФА ШИ, инв №2209. 499^а-варақ.

бо сад ҳазор дида ҳаргез шабиҳи ў софизамире бар сана-
ди айёлот мутамаккин надида ва меҳри олами гирд бо онки
солҳо гирди жаҳон гардида назири ў соҳибтадбирире бар
сарири жалолат мушоҳада накарда... фазилатшиоре, ки
тавзеҳи ибороти матвияи салафро маҳсанатбаёнаш мута-
заммин аст ва талвиҳи ишороти махфияи халафро мақо-
лоти муъжизнишонаш мутакаффил

Кони карами кафи ту шиносад хирад, валеқ

Пайдо нашуд ба сони ту гуҳар з-кони илм.

Аз файзи ақл фикри ту сад шамъ барафрухт,

То шуд ба нури табъи ту равшаң жаҳони илм.

Аз сафои табъи латифаш оби ҳайвон хижил ва аз жав-
дати зеҳни шарифаш равони Бу Али мунфаил. Остони сао-
датпано-ҳаш мулози садрнишинони мажлиси жоҳу жалол,
даргоҳи сипеҳришбоҳаш паноҳи хурдабинони ғавомизи
фазлу афзол.

Ҳаст мулози умаро даргаҳаш,

Кухли айюн омада хоки раҳаш.

Нозими аҳволи уббодаст ў,

Қомеъи арбоби инодаст ў.

яъни амири кабири ҳидоятпаноҳ, муаййиди нафаси ка-
роматдастгоҳ, суфийсифат, софитийнати покиза рӯзгор,
машиди маросими мусалмони, рукн ас-салтана ва умдат ул-
мамлакат, мутаммини давлати хоқоний, муқарраби ҳазра-
ти султоний, он ки аз хони наволаш шуда ҳар гурусна сер,
низом ул-ҳақ вал-ҳақиқа вад-дин Амир Алишер, баъзе аз
ғароиби ҳикоетро бар важҳи илқо мекард, ки ба шарафи
истихсан иқтирон меёфт ва анвори иноёти ҳазрат ба руҳи-
яти аҳволи ин шикастабол метофт ва рӯз ба рӯз ин сурат
самти издиёд мегирифт ва соат ба соат ин ҳолат сифати
истикмол мепазируфт». ⁴⁰⁰

(Мазмуни: ...фақир банда ва ҳақир зарра Хондамир таҳал-
лусли Ҳумомиддин... ақлу ҳушимни таниганимдан бери ҳамма
вақт ўз азиз умримни тарих ва хабарларга оид китоблар мутола-
асига бағишлар эдим ва ўтганларнинг ҳолатлари саҳифалари

⁴⁰⁰ Кўрсатилган манба. 1^а – 6-варақлар.

ва салафларнинг латиф ривоятларига диққат қилардим. Олам аҳлининг вазиятидан хабардор ва турли халқу мамлакатлар кайфиятидан озгина бўлса ҳам маълумотдор бўлганимдан, баъзида ул олиймиқдорнингким, борлиқни кезувчи осмон юз минг кўзи билан ҳам у каби софдилни давлат бошида кўрмаган, сайёр қуёш йиллар жаҳон теварагини кезса ҳам, буюклик тахтида ул соҳибтадбирга ўхшаганни учратмаган. Фазилатшиордирким, салафларнинг сирли иборатларини тушунтиришда ширинбаёндир ва халафларнинг хуфиёна имо-ишораларига муъжизнишонли нутқлари кафилдир.

Қитъа:

Кафинг карам кони эканлигини ақл билади.

Аммо илм конида сен каби гавҳар бошқа топилмади.

Сенинг ақл-заковатинг файзидан фикринг юз шамни шуълалантирди,

Сенинг таъбинг нури-ла жаҳон илми нурафшон бўлди.

Латиф табъи софлигидан ҳаёт суви хижолат тортади ва шариф зеҳни юсаклигидан Бу Алининг руҳияти уялиб қолган, бахтли оstonаси буюклик жомеси ва улуғвор мансабдорларга бошпана, осмон монанд даргоҳи ўткир фаҳми, фазл соҳибларига паноҳ.

Қитъа:

Даргоҳи амирларга бошпана бўлган,

Хоки пойи кўзларга сурма бўлган.

Покиза муслимлар аҳволидан хабардор,нозимдир ул,

Итоатсиз арбобларни бўйсундирувчи инсондир ул.

Улуғ амир, ҳидоятпаноҳ, кароматли Рухнинг муаййиди(акси), суфий-сифат, соф ниятли рўзгор покизаси, мусулмон маросимларини улуғловчи, салтанат устун ва мамлакат таянчи, хоқон давлатининг ишончли кишиси, султоннинг яқини, улким, саховат дастурхонидан барча муҳтож тўқ, ҳақ ва ҳақиқату дин низоми Амир Алишернинг шариф мажлисида ҳикоятлар сўйлар эдим. Ул жаноб менинг ҳикоятларимдан завқланар эдилар ва ҳазратнинг турли иноятлари бу қаноти синиқ банда аҳволи руҳиятига иссиқлик бахш этарди. Кундан-кунга бу ҳол кўпаяр ва соат сайин юсакликка кўтарилар эди.)

Мазкур дебочадаги илиқ сатрлардан Амир Алишер Хонда-

мир тарихий асар яратиш даражасида камолот касб этиши учун унга ҳар томонлама шароит яратишга тиришганлигини кўрамиз ва бу буюк мутафаккирнинг иқтидорли ёшларга ҳамиша эътибор бериб келганлигига яққол далил бўла олади. Хондамир шундай келтиради: «...то дар соли нуҳсаду чаҳор аз ҳижрии наби мухтор саллоллоҳу алайҳи васаллам ҳар китобе, ки муштамал бар фанни тавориху ахбор буд, дар китобхонаи маъмураи он бузургвор мавжуд буд, таслими ин бебизоат намуданд ва ба муталаа тарғибу таҳрис фармуданд ва ман банда чун бар он мусаннифоти фасоҳатоёт гузаштам ва ба ижтиноди қавоиди мавфура ва иқтинои фавоиди ғайри-маҳсура маҳзуз ва баҳравар гаштам ин ҳавас дар сар ва он андиша дар хотир пайдо шуд, ки аз барои тақлили маунати мустажирони ахбор ва таҳсили машаққати мустаҳфизони осор ба ибороти равшан ва ишороти мустаҳсан хулосаи он қавоидро дар силки баён жамъ оварам. Ва чун ин хаёлко ба арзи он нуктаи доираи фазлу камол расонидам, ба иззи қабулу ризо мақрун шуда рухсати иншои ин номаи номий ёфтам».⁴⁰¹

(Мазмуни: Наби ҳижратининг тўққиз юзу тўртинчи йили ул бузургвор маъмур кутубхонасидаги тарих ва ахборга оид барча китобларни ушбу фақирга топширдилар ва уларни ўқишга ундадилар. Мен фасоҳатоётлик асарлар билан танишганимдан ва бўлиғ, чекланмаган фойдаларни йиғиш, ўзлаштиришдан бахтиёр ва баҳраманд бўлганимдан бошлаб шундай ҳавас бошда ва бу хаёл хотирда пайдо бўлдимки, турли тарих маълумотларига муҳтожлар ҳамда китобдорлар машаққатларини енгиллаштириш мақсадида равшан ва тушунарли иборалар ёрдамида ул фойдаларнинг (қисқартирилган) хулосасини бир неча варақча туширсам ҳамда ул фойдаларнинг сайланмасини баён ипига тизсам. Бу хаёлни ул фазлу камол доираси марказига(Алишер Навоийга – Ш.С.) етказганимда қабул ва ризо иззатига сазовор бўлди ва бу атоқли номани ёзишга рухсат олдим.)

Хондамир асарнинг хотима қисмида Алишер Навоийнинг қурилишларга катта эътибор берганлигига алоҳида ўрин ажратди.

⁴⁰¹ Кўрсатилган манба. 2⁶-варақ.

Масалан, Ҳирот Жомеъ масжиди қурилишидаги Навоийнинг куч-ғайратини берилиб тасвирлайди ва Навоийнинг ўзи ҳам усталарга қўшилиб ишлаганини айтиб ўтадики, бу Хондамир томонидан Навоийнинг халқчиллигини кўрсатиш бобида кўрсатган ҳаракати намунасидир: «...**Ва ин буқъаи шарифаро Султон Абулфатҳ Фиёсиддин Муҳаммад бинни Сом дар авохири айёми давлати хеш бино фармуд...ва дар айёми давлати ва овони салтанати...Султон Ҳусайн Баҳодурхон... тоқи мақсурааш шикасти тамом ёфт ва атрофи қуббаи маъмурааш ба сарҳади харобий шитофт. Жидори баландмиқдораш монанди рокеъон пушт хам кард ва пиллапояҳои олиосорааш мисоли сожидон рӯйи ниёз бар замин оварданд...** Чун ин маъоний бар замири анвари олижаноби муқарраби ҳазрати султоний партав андохт, ҳамагӣ ҳиммати олии наҳмат бар таждиди бинои ин масжиди шариф ва ташйиди асоси ин маъбади муниф мақсур сохт ва аз подшоҳи ислом ижозат талбида ва аз арвоҳи муқаддаси машоихи изом истимдод карда дар рамазони санаи сулсу тиссамии нахуст ба боз кардани гунбади пушти тоқи мақсура, ки мақсура гашта буд амр фармуд. Баъд аз ба истисвоби меъморони сиддиқ ва муҳандисони мудаққиқ ба рости сохти он бино, бар важҳе, ки аз он маҳкамтар натавон буд ишорат фармуд ...он бонии мабонии хайрот ба воситаи касрати ихтимом дар итмоми ин иморат, ҳар рӯз ба нафси нафис ба он мақоми шариф ташриф меовард ва дар бисёре аз рӯзҳо доман дар миён зада монанди сойир муздурон хишт ба дасти устод меодод ва кор мекард».⁴⁰²

(Мазмуни: ...Бу шариф иморатни Султон Абулфатҳ Фиёсиддин Муҳаммад бинни Сом салтанатининг охириги йилларида қурдирган эди... ва соҳибқирон Султон Ҳусайн Баҳодирхон салтанати даврида мақсурасининг тоқи тамомила шикастланган эди ва ул маъмураининг четлари хароблик чегарасига етган, баланд деворлари оғиб, рукуъ этгувчилар монанд эгилган, олий пилла-поялари сажда қилувчиларга ўхшаб юзларини ерга суртган эдилар... Бу фикр олийҳазрат, ҳазрати султоннинг яқин кишисининг мунаввар кўнглига келгач, бутун олий ҳимматини бу шариф масжид биносини янги-

⁴⁰² Кўрсатилган манба. 471^а-варақ.

лаш ва кўзга кўринган ибодатхонанинг асосларини мустаҳкамлашга қаратди, ислом подшоҳидан рухсат сўраб ва азим машойихларнинг муқаддас руҳларидан мадад тилаб... 903 йилнинг рамазон ойида масжиднинг гумбази ва мақсурасининг шикастланган тоқини очишни буюрди. Шундан сўнг содиқ меъморлар ва моҳир муҳандисларнинг... маъқуллаши билан бундан ортиқ мустаҳкамлаб бўлмайдиган даражада қуришга ишорат қилди. ...Ул хайрли ишлар ташкилотчиси(Навоий – Ш.С.) бу иморатнинг битишига зўр ҳаракат қилиш билан бирга ҳар кун ул шариф жойга келарди ва кўпинча, этакни йиғиб бошқа мардикорлар каби уста қўлига ғишт тутар ва, турли ишларни бажарар эди.)

Хондамир Навоийнинг бу иморат битказилиши йилига «таъмир қилди» иборасини таърих қилгани ва Исфизорийнинг шу таърих моддаси ила қитъа айтганлиги тафсилотини келтиради: **«Олиҳазрати худовандий, муқарраб ил-ҳазрат ус-султоний «мураммат кард»ро жиҳати забти таърихи он сол ёфта буданд ва ба ҳасби таворуд жаноби мавлавии маҳдумий ва фазилатшиорий Мавлоно Муъин ул-мулка вад-дин Исфизорийро низ ҳамин лафз ба хотир омада бадин гуна назм намуданд:**

Низоми давлату дин – Мири подшоҳишон-

Ки, давлати ду жаҳонаш ҳақ каромат кард.

Мураммате ки аз асли бано фузунтар бувад,

Дар ин мақоми шариф аз улви ҳиммат кард.

Ту иттифоқи ҳусн бину иқтизои қазо-

Ки, чун мувофиқи таърих шуд «мураммат кард».⁴⁰³

(Олийҳазрат султон ҳазратларининг яқин кишиси ўша йил таърихиға «таъмир қилди» сўзини топган эдилар ва фазилатшиёрли жаноб маҳдумлик пешвоси, мавлоно Исфизорий ҳам шу сўзни топиб ушбу қабилда назм қилубдурлар:

Дину давлат низомидур, подшоҳий амир,

Икки жаҳон давлатини ҳақ таъмин этган.

Бинонинг аслидан устунроқ таъмир,

Бу шариф мақомда саховат этган.

Сен савоб ишни кўр, кўнгилға ёқар,

Таърихи бўлибдур «таъмир қилган».)

⁴⁰³ Хулосат ул-ахбор. 472^a-варақ.

Хондамир шу муносабат билан ўзи ёзган таърихни ҳам келтиради ва унда бу иш Амир Алишернинг ҳаракати билан бажарилганлигини таъкидлайди:

Гашт маҳкам асоси ин масжид

3-эҳтимоми амири банданавоз.

**Баҳри таърих гуфт муршиди ақл,
«Шуд ташдид асоси жомеъ боз».**⁴⁰⁴

(Банданавоз амирнинг ҳаракати-ла,
Масжиднинг асоси мустаҳкам бўлди.

Ақл муршиди таърих айтдиким,

«Яна жомеъ асоси мустаҳкам бўлди».)

Асарнинг хотима қисми, айниқса, Алишер Навоийнинг турли фазилатларини юқори даражада қайд этилганлиги билан диққатга сазовордир. Унда Амир Алишер ҳимояси остида ижод қилган фазл ва ҳунар аҳли, улуғ амир қурдирган иморатлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган.⁴⁰⁵

Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор», «Ҳабиб ус-сияр» асарларида келтирган Алишер Навоий ҳақидаги маълумотларидан ташқари, унинг юксак фазилатларига бағишланган «Мақорим ул-ахлоқ» (Хулқларнинг яхшилари) номли махсус рисола ҳам ёзган. Унинг ягона нусхаси Британия музейида сақланиб, Б.Аҳмедовнинг ёзишича, Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан мамлакатимизда ўтказиладиган юбилейга тайёргарлик вақтида – 1939 йил ёзида унинг микрофильми олиб келинган ва шарқшунос Н.Одилов томонидан фотокопия асосида янги қўлёзма нусха тайёрланган. Ушбу асар ҳақида Б.Аҳмедовнинг «Хондамир» асарида ҳамда «Навоий замондошлари хотирасида» китобида ўзбек олимлари М.Фахриддинов ва П.Шамсиев таржимасида чиққан «Мақорим ул-ахлоқ»нинг ўзбекча нашрида тўлиқ маълумотлар мавжуд.

⁴⁰⁴ Ўша ерда.

⁴⁰⁵ Бу қисм Б.Аҳмедов таржимасида «Навоий замондошлари хотирасида» китобида тўлиқ келтирилгани учун ортиқча тўхталиб ўтирмаймиз. Қаранг: Навоий замондошлари хотирасида / Тузувчи Б.Аҳмедов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б.59 – 65.

Зайниддин Маҳмуд Восифий

Алишер Навоий вафотидан сўнги даврда ҳам унинг шахсиятига қизиқиш бир сония бўлса-да, сўнмаган. Бу даврда, айниқса, улуг амирнинг кундалик ҳаётида рўй берган турли-туман воқеалардан сўйловчи оғзаки нақллар жуда машҳур бўлганлигини кўриш мумкин. Манбалардаги маълумотлардан кейинги даврларда кўпгина асподаларнинг маҳфилларида, султонларнинг мажлисларида тез-тез суҳбат мавзуси Навоийга тақалишини кўрамиз. Уларда, кўпинча, Навоий билан шахсан таниш олиму алломалар фикрига қизиқиш катта бўлган кўринади. Шу тариқа, дунёга келган асарлардан бири ва, шу билан бирга, Навоий ҳаётининг ёритилишида Хондамир асарларидан сўнг энг салмоқли маълумот қолдирган ёднома Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» хотиралар тўпламидир. Атоқли шарқшунос олим А.Болдирев ўзининг Зайниддин Восифийга бағишлаган рисоласида шундай ёзади: «Восифий эсдаликлари Навоийни кундалик ҳаётда, оддий инсонлар билан муносабатини кўрсатишда, ҳатто майда-чуйда рўзгор ташвишлари ва феъл-атворидаги камчиликларни ҳам очиб берган ягона манбадир».⁴⁰⁶ Ҳақиқатан ҳам Восифий асарида Навоий образи Хондамирдаги юксак улуғлаш услубларидан ўзгача ўлароқ ҳокимиятда тутган мавқеи фонида эмас, балки кўпроқ кундалик турмуш воқеалари баёнида очиб бериладики, бу ҳол Навоийнинг туриш-турмушини холис баҳолашга хизмат қилади. Восифий ҳижрий 890(1485-1486) йили туғилган бўлиб, отаси Абдужалил Ҳиротнинг фозил кишиларидан бири эди. Зайниддин ёшлигидан шеърятга қизиқиб, ўспиринлик давридаёқ яхши муаммолар битадиган даражага етган эди. Ўзининг ёзишича, муаммо санъатини пухта эгаллаганлиги Навоий билан шахсан танишишига сабаб бўлади: **«Ин фақирро ба Мавлоно Соҳибдоро аз жониби волидаи хеш наздикий буд... Жаноби мавлоно фармуданд, ки: «Ба мулозамати Амир Алишер рафта будам ва одати Мир онаст, ки ҳар рўз фақирро талбида мепурсад, ки дар шаҳр аз ажоибу ғароиб чи дидй ва чи шунидй? Гуфтам, ки шахсери дидам, ки дар**

⁴⁰⁶ Болдырев А.Н. Зайниддин Васифи. – Душанбе: Адиб, 1989. – С.11.

синни шонздаҳ ё ҳафдаҳсолагий бошад ва ҳар муаммои муш-килероки мехонанд, ном нагуфта мешикофад ва дар толибилми ва ҳофизи ва шоири низ шуҳрати тамои дорад. Мир таажжуби бисъёр карданд ва гуфтанд, ки: «Ту ўро имтиҳон карди?». Гуфтам: « Бале, ман ин муаммои мушкил бар вай хондам, ба мужарради хондан шикофт». Ҳазрати Мир ба фақир эътироз карданд, ки: «Черо ўро наёварди?». Ман аз ин гуфтаи худ пушаймон шудам. Бино бар он, ки суҳбати Мир ҳайратафзо ва даҳшатангез аст...». Алқисса, сабоҳ ба хонаи Мавлоно Соҳиб ҳозир шудем. Паси ин фақир дар пеши Мавлоно Соҳиб се толиби илм ҳозир буданд. Фармуданд ки: «Дар маҳал омади! Ин се касро низ пеши Мир таъриф кардаам».

Яке аз онҳо муаммои буд, чунончи ўро адили Мавлоно Ҳусайн Нишопурий медонистанд... ва дигаре ба қасидагӯи шуҳрат дошт... ва дигаре маснавийро бисъёр хўб ме-гуфт... Чун ба он мажлиси олий ва маҳфили мутаолий расидем, жуласо ва ҳудамои ҳазрати Мир ҳозир буданд. Жаноби Мир ба жониби мо нигоҳ карданд ва ба фақир ишорат карда гуфтанд ки:

– Ҳарифе, ки муаммои беном меёбад, ҳаминаст?

Мавлоно Соҳиб гуфтанд:

– Бале, маҳдум, ҳамин аст.

Мавлоно Муҳаммад Бадахший гуфтанд:

– Маҳдумо, худовандгоро, муаммошикофии шумо нисбат надорад ба муаммошикофии вай!

Мир фармудандки:

– Ман аз мушоҳадаи чашмҳои вай дар ёфтам. Зеро ки, асари фикр дар вай зоҳир буд.

Баъд аз он ин муамморо хонданд... Иттифоқо, ман ин муамморо ёд доштам. Дар тааммул шудам, ки оё, тағофул кунам ва мажлисро бар гузаронам, ё рост гӯям? Оқибат, барои ростии роҷиҳ омад. Гуфтам:

– Маҳдум, ман ин муамморо ёд дорам.

Ҳазрати Мир муддате, ки сар дар пеш афканданд, баъд фармудандки:

– Азизон, медонед, ки сухани вай чи маъни дорад? Изҳори қудрат мекунад ва меғӯяд, ки агар ин набошад дигаре .

Дар он мажлис ҳазрати Мир дигар муаммо нахонданд ва лутфи бисъёр фармуданд ва ба Мавлоно Соҳиб гуфтанд, ки «Мо даъвии вайро мусаллам донестим».⁴⁰⁷

(...Бу фақир мавлоно Соҳибдорога она томонидан яқин қариндош бўлар эди... Жаноб мавлоно дедиларки:

– Амир Алишер ҳузурига борган эдик. Мирнинг одати шуки, ҳар куни мени чақириб, бугун шаҳарда бўлиб ўтган ажойибу ғаройиб ҳодисалардан нени кўрдингиз ва нима гаплар эшитдингиз, деб сўрайдилар. Мен жавоб бердим: «Бир кишини учратдим. Ўзи 16 ёки 17 ёшда. Номи ўқилмай туриб ҳар қандай мушкул муаммони топади. Толиби илмликда, ҳофизу шоирликда катта иқтидори бор». Мир таажжуб билан «сен уни имтиҳон қилдингми?» – дедилар. Мен «Бир мушкул муаммони номини айтмай ўқиган эдим, ечди» – дедим. Ҳазрати Мир менга «У кишини нега олиб келмадинг», – деб эътироз билдирдилар. Мен ўз гапларимдан пушаймон бўлдим.

Алқисса, эрта билан мавлоно Соҳибдоро уйига етиб бордим. Мендан бошқа у кишининг ҳузурида яна уч толиби илм бор экан. Мавлоно Соҳибдоро менга:

– Вақтида келдинг. Бу уч ёшни ҳам Мирнинг ҳузурларида таъриф қилган эдим, – дедилар.

Уларнинг бири муаммочи эди. Уни маҳоратда Мавлоно Ҳусайн Муаммой Нишопурийга тенглаштирар эдилар... Иккинчиси – қасидагўйликда шуҳрат топган эди... Учинчиси – маснавийни жуда яхши айтар эди... Олий мажлисга кириб бордик. Мажлис аҳли ва ҳазрати Мир надимлари ҳозир экан. Жаноби Мир биз томон қарадилар. Фақирга ишора қилиб:

– Номини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган ўртоқ шу кишими, – дедилар.

Мавлоно Соҳибдоро:

– Бали, маҳдум, шудир, – деб жавоб берди.

Мавлоно Муҳаммад Бадахший суҳбатга аралашди:

–Маҳдум, худовандгоро, сизнинг муаммо ечишдаги маҳоратингиз олдида унинг муаммо еча олиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас!

⁴⁰⁷ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Танқидий матн. – Б.501 – 506.

Мир унга дедилар:

– Мен унинг муаммо ечишга иқтидорини кўзидан билдим. Зеро, унинг фикрлари кўзларидан зоҳир бўлиб турибди.

Кейин шу муаммони ўқидилар... Иттифоқо, мен бу муаммони ёд билар эдим. Ўйланиб қолдим: номини айтиб ўзимни гўлликка солиб, даврани ўтказиб юборсамми ёки тўғриси айтсамми? Оқибатда ростини айтишга қарор қилдим. Дедим:

– Маҳдум, мен бу муаммони ёд биламан.

Ҳазрати Мир бир оз бошларини эгиб турдилар-да, ёнидагиларга:

– Азизлар, биласизларми, бунинг сўзи не маънони билдиради. Ўз қудратини изҳор қилиб, бунисини биламан, бошқасини айтинг, демоқчи. Мир бошқа муаммо ўқимадилар. Анчагина лутфомиз сўзлар айтиб, сўнгиди мавлоно Соҳибдорога: «Биз бунинг даъвосини қабул қилдик,» дедилар.)

Зайниддин Восифий ўз асарида Навоий шахси нозикликлари ва фазилатларини очувчи турфа нақллардан иборат тўрт бўлимни унга бағишлаган. Булар қуйидагича:

XIV боб. Амир Алишернинг мизожи назокати ва латофати ҳақида.

XV боб. Пурза боғида Амир Алишер ва Хожа Маждиддин мажлиси ҳамда фозилларнинг Абдулвосеъ Муншига қилган ҳазил-мutoйибаси.

XVI боб. Амир Алишер табъида нафсоний шахват ва руҳий лаззатга майлнинг чекланганлиги хусусида.

XVII боб. Мавлоно Биноий фазилатлари ва унинг улуғ амир билан рўй берган аскиялари.

Бундан ташқари, Султон Ҳусайн мирзонинг курашчилари фазилатлари ва камолоти тўғрисидаги XIX бобда, хусусан Паҳлавон Муҳаммад Абу Саид воқеаларида Навоийнинг иштироки кенг тасвирланади. XIII бобда Восифийнинг юқорида келтирилган Навоий билан учрашуви тасвирланган. Жумладан, XIV бобда 2, XV бобда 6, XVI бобда 3, XVII бобда 8 ҳикоя келтирилади. Бошқа боблардаги баъзи воқеалар баёнида Навоийга алоқадор таърихлар, латифалар сўзланади.

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида берилган Навоий таржимаи ҳолига оид асосий маълумотлар мундарижаси:

1. Восифийнинг Соҳибдоро воситасида Алишер Навоий билан танишуви тафсилоти.

2. Амир Алишер мизожи назокати ва латофатининг зикри (Навоийнинг Соҳибдородан хафа бўлиши тафсилоти).
3. Алишер Навоий ва Маждиддин Муҳаммад ярашуви.
4. Навоийнинг ўз мухолифи Амир Жаҳонгир Барлосга қилган инояти.
5. Мирҳожии Пири Баковулнинг амир Алишерга қилган муомаласи.
6. Алишер Навоий табъида нафсоний шаҳват ва руҳий лаззатга майлнинг чеклангани хусусида.
7. Фиёсиддин Деҳдорнинг Амир Алишер мулозаматида кириш тафсилоти.
8. Ҳижрий 903(1497-1498) йили Ҳирот шаҳрини босиб кетган ўғри, безори ва бевош етимларни жазолаш учун Султон Ҳусайн Бойқаро Амир Алишерга ваколат бериши.
9. Султоннинг Хожа Деҳдор суҳбатини эшитиш учун мажлис ҳозирлаши ва унда Амир Алишернинг иштироки. Амирнинг маст бўлиб қолган Паҳлавон Муҳаммаднинг эҳтиётсиз содир этган хатти-ҳаракати туфайли жаҳли чиққан султондан уэрхоҳлик қилиши.
10. Амир Алишер ва Соҳибдоро аскияси.
11. Камолиддин Беҳзоднинг Амир Алишер мажлисига табиат манзарасида Амир Алишернинг тасвири акс этган расм чизиб келиши ва унинг мажлис аҳли томонидан таъриф қилиниши.
12. Амир Алишернинг шоирларга Котибийнинг «Шутур ҳужра» қасидасига жавоб ёзишни буюриши ва Аҳмадийнинг жавоби билан боғлиқ мутойиба.
13. Мавлоно Ҳасаншоҳнинг рузғор қийинчиликлари оқибатида ўғлини мотам либосида Амир Алишер ёнига юбориб, «кафанлик ва жаноза харажати» олиб келишни буюриши ва шу билан боғлиқ мутойиба.
14. Амир Алишернинг Сеистон қозиси билан учрашуви, қозидонинг ҳозиржавоблиги ва фозиллиги.
15. Мир Алишер Жомеъ масжидини таъмирлаганда олимлар ва фозилларнинг таърих айтишлари.
16. Навоий ва баъзи мухлислар ўртасида бўлиб ўтган гуфти-гўйлар.
17. Мавлоно Соҳибдоронинг Навоий вафотига ёзган марсияси матни.

Фахрий Ҳиротий

Навоий шахсининг форсигўй халқлар орасида машхур бўлишида «Мажолис ун-нафоис»нинг Фахрий Ҳиротий томонидан форс тилига таржима қилиниши катта аҳамият касб этганлиги шубҳасиздир. Бу таржима «Латоифнома» номи билан машхурлик тутиб, унинг тўққизинчи мажлиси махсус Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган. «Латоифнома» муаллифи ҳақида жуда қисқа маълумотга эгамиз», – деб ёзади бу таржима устида тадқиқот ишлари олиб борган таниқли адабиётшунос олим профессор Раҳим Воҳидов – «Фахрий бинни Султон Муҳаммад Амирий XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг биринчи бўлагига Ҳиротда яшаб, ижод этган».⁴⁰⁸

Фахрийнинг Навоий борасидаги маълумотлари бошқа манбалардан фарқ қилиши билан диққатга сазовордир: **«Мухабброни куҳансол ва жаҳондидағони саҳиҳмақол, ки аз ҳолоти Мир хабар доранд ба қалами дурарнисор бар саҳфаи баён чунин оранд, ки Мир маснади аморати маврусий дошт ва Амир Кичкина, ки падари Мир буд мулозими Султон Абу Саъид мирзо буд, агарчи муҳру мансаб надошт, аммо ҳурмати тамом дошт ва жадди модари Мир – Шайх Абу Саъид Чанг амир ул-умаро дар хонаи Мирзо Бойқаро буд ва Мир дар даҳ солаги мулозамати Абулқосим Бобур мирзо мекарда. (Ў) вайро фарзанд меғуфт. Мир бо Султони фархундаи замон дар мактаб мусоҳибу ҳамсабақ будаанд ва истиҳкоми аҳду вафо ва паймонаи дўсти дар он айём баҳам намуданд, ки ҳумои қудсии ҳавои саодат бар сари ҳар қадом жилва намоёд, аз аҳволи як дигар ғофил нағарданд»**.⁴⁰⁹

(Мирнинг ҳолатларидан хабардор бўлган мўйсафид тарихчилар ва тўғри сўзли дунё кўрганлар ўз асарларида шундай келтирадилар: Мирга амирлик мансаби меросийдир. Унинг отаси Амир Кичкина Султон Абу Саъид мирзо мулозими эди. Гарчи муҳру мансаби бўлмаса ҳам, катта ҳурматга эга эди. Она томо-

⁴⁰⁸ Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис»нинг таржималари. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.11.

⁴⁰⁹ Фахрий Ҳиротий. Латоифнома. – С.133.

нидан бобоси Шайх Абу Саъид Чанг Мирзо Бойқаро хонадонида амир ул-умаро вазифасида эди. Амир Алишер ўн ёшлигида ноқ Бобур мирзо хизматини қилар, (султон) уни фарзандидек кўрарди. Мир замон султони (Хусайн Бойқаро) билан мактабда ҳамсуҳбат ва ҳамсабоқ эди. Улар қачон бошларига бахт қуши кўнса, бир-бирларини унутмасликка аҳду паймон боғлашган экан.⁴¹⁰

Тазкиранавис Навоийнинг таржимаи ҳолини батафсилроқ ёритиш мақсадида унинг Самарқанддаги ҳаёти, яшаш тарзига ҳам эътиборни қаратади: «**Ва дар маҳалле, ки Султони соҳибқирон офтобвор аз буржи сипеҳри салтанат бар сокинони арсаи хок тофта ливои гардуносои шахриёри бар афронт ва жаҳонро аз луси зулму бидъат ба оби борони адлу эҳсон шуста сарсабзу хуррам сохт... амири машорунилайҳ дар Самарқанд дар мадрасаи Хожа Фазлуллоҳ Абу Лайсий ба таҳсили улум машғул буд ва ифлоси ў дар маротабае буд, ки зиёда бар он мумкин набуд. Ҳам аз забони амири машорунилайҳ нақл мекунам ки, «Дар он авқот шабе маро ба об эҳтиёж шуд. Ва он шаб ҳаво дар ғояти сардий буд. Заруратан, ба ҳаммом мебоист рафт. Чун рафтам жуздоне доштам, ҳарчанд муболаға кардам, бигир! Бар нагирифт». Султони соҳибқирон ба Султон Аҳмад мирзо жиҳати талбидани амири машорунилайҳ китобатҳо навишта. (Ба Самарқанд) кас фиристод. (Султон Аҳмад Мирзо) ўро ба яроғи куллий тартиб сохта ба хид-**

⁴¹⁰ В.В.Бартольд ёзади: «Близость Мир Али Шира к династии выразилась в том, что он был школьным товарищем Султана Хусейна, об этом говорит уже Бабур, хотя ранними источниками, по-видимому не подтверждается приведенное у Белена анекдотическое известие, будто мальчик с самого начала обещали друг-другу *«de ne point s oublier si plus tard la fortune venait a sourire a l'un d'eux»* – анекдот, по-видимому, столь же мало достоверный, как известный рассказ «полный анахронизмов» о школьных товарищах XI – XII вв (Мир Али Шир и политическая жизнь. – С.213). Аслида, француз олими Белен бу маълумотни Фаҳрийдан олган. Фаҳрийдан олдин, яъни Навоий ҳаёт пайтида бундай тарзда маълумот бериш нокулайлиги учун ҳеч ким буни зикр этмаган. Шу жиҳатдан мазкур тазкира илк манба сифатида эътиборга лойиқдир.

мати Султони соҳибқирон равона кард. Ва амир мутаважжуҳи шаҳри Ҳирот шуд ва ба давлати мулозамат сарафроз шуд».

(Султон Соҳибқирон офтоб каби салтанат сипехрининг буржидан чиқиб ер юзига балқиб, ҳукумат байроғини кўтарганда ва жаҳон зулму бидъатини адлу эҳсон ёмғири билан ювиб сарсабзу хуррам этганда... мазкур амир Самарқандда Хожа Фазлulloҳ Абуллайсий мадрасасида илм таҳсили билан банд эди. Бечоралиги шу даражада эдики, ундан ортиғини тасаввур этиш мумкин эмас эди. Унинг ўз тилидан келтирадилар: «Ўша пайтлари бир кеча чўмилишга эҳтиёж туғилди. Ҳаво ниҳоят совуқ эди ва ҳаммомга боришга зарурият пайдо бўлди. Бориб, ҳаммомчига жуздонимни ол деб қанча қистасам ҳам олмади. Султон Соҳибқирон Султон Аҳмад мирзога мазкур амирни юборишни сўраб, мактублар ёзди, киши юборди. (Султон Аҳмад мирзо) уни барча анжомлар билан жиҳозлаб, Султон Соҳибқирон хизмати-га юборди. Амир Ҳиротга юзланди ва мулозамат давлатига мурассар бўлди.)

Фахрий давом этади: «Аввал ба мансаби муҳрдори муфавваз гардид ва охир тарбияти ў ба жое расид, ки ихвони номдору фарзандони комкори султони соҳибқирон мулозамати ўро шарафи худ доништа ифтихор менамуданд ва бо вужуди чунин давлат, ки осори азамати он ҳануз намудор аст дарвеширо муқаддам медонист ва дақиқае аз дақиқаи тариқи аҳли сулук номаръий намегузошт. Чунончи, як бор ба ихтиёри худ даст аз муҳимоти дунявий боз кашид ва ба ғўшаи кошонаи тақвоу тоат, ки сармоияи саодати азалий аст мутаважжуҳ гардид. Чун умури салтанат во-баста ба рои оламори ў буд, Султони соҳибқирон инони азимати ўро гирифта аз он водии таклиф мурожаат фармуд ва мулки Астрободно, ки пойтахти Мозандарон аст ба ў арзоний дошт ва Мир онжо рафта муддати як сол сокин буд, боз мурожаат намуд, чун хотираш мудом майл ба дарвешии дошт баъд аз як сол ба мулозамати соҳибқирон омад ва нарафт. Ва саманди ҳиммат бар сари андишае, ки ҳамиша дошт, биронд ва чунон таважжуҳ фармуд, ки султонро мажоли дар хост намонд. Сипоҳ ва асоси сипоҳдории худ-

ро ба султон супурд ва рӯй ба тарбияти арбоби фазлу камол овард».⁴¹¹

(Аввал муҳрдорлик вазифасига мушарраф бўлди. Оқибат унинг (султон томонидан) тарбияти шундай даражага етдики, султоннинг номдор биродарлари, комкор фарзандлари унинг мулозаматини шараф деб билишиб, ифтихор қила бошлашди. Кўплиги ҳозиргача сезилиб турган шунча давлати бўлса ҳам, дарвешликни афзал деб билди. Бир дақиқа ҳам сулук аҳлининг тариқати дақиқликларидан четлашмади. Чунончи, бир бор ўз ихтиёри билан дунё ишларидан қўл тортди ва тақову тоат ғўшасига юзланди. Аммо салтанат ишлари унинг оламоро фикрига боғлиқ бўлгани учун соҳибқирон султон уни машаққат водийсидан қайтарди ва Мозандарон пойтахти бўлмиш Астробод мулкини унга тутқазди. Амир у ерда бир йил сокин бўлди ва яна қайтди. Унинг кўнгли ҳамиша дарвишликни ихтиёр этгани учун бир йилдан кейин соҳибқирон султон мулозаматига қайтди ва бошқа бормади. Ҳиммат самандини ҳамиша ўзида мавжуд бўлган ҳаёл-андиша устига ҳайдади ва султоннинг бошқа иложи қолмади. (У) ҳукумат ва ишларни султонга топширди ва юзини фазлу камол арбоблари тарбиясига бурди.)

Фаҳрий Навоийнинг мол-давлати ҳажми, кирим-чиқимлари билан қизиқиб, уларнинг барчаси хайр-саховат, илм-фан тараққиёти йўлида сарф бўлганлигини алоҳида таъкидлайди: **«Ҳар рӯз ҳафтоду панж ҳазор динор ба хизонаи Мир фуруд меомад ва понздаҳ ҳазор ба харж берун мерафт. Ва ҳар сола ҳазор даст сарупой ба масокин муқаррар кард ва сесаду ҳафтод буқъаи хайр сохт. Он миқдор бемислу нодир аз хаттоту хонандаву созандаву наққош ва музаҳҳиб ва мусаввир ва муҳарриру муаммой ва шоир, ки ба тарбияти ӯ нашву намомада маълум нест, ки дар ҳеч замоне жилва карда бошад. Ў низ аз фунуни ин жамоат баҳраи тамом дошт».**

(Ҳар куни 75000 динор амир хазинасига тушар эди ва 15000 чиқим бўлар эди...⁴¹² Яшовчиларга ҳар йили мингта сарпо тайин-

⁴¹¹ Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. – С.133.

⁴¹² Е.Э.Бертельс Фаҳрий Ҳиротий маълумотини вақф этилган ерлар-

лади ва 370 хайрли иморат курди... Бунчалик мислсиз ва нодир хаттотлару хонандалар, созандаю наққош, музаҳҳибу мусаввирлар, муаммойлару шоирлар унинг тарбияси остида нашъу намо топдиларким, ҳеч бир замонда бундай бўлганлиги маълум эмас. У ҳам бу жамоатнинг илмидан баҳраманд эди.)

Фаҳрий Алишер Навоий ижоди борасида тўхталар экан, уни Ҳусайн Бойқаро каби шеърят мулкининг подшоҳи деб атайди. У шоир асарларидан ўн тўрттасини санаб ўтади ва ғазалиётига ҳам назар ташлайди: **«Хоса дар шоири пеши туркон хирадманди фозил муқаррар аст, ки то баёни назми туркий шиддати мисли ў, касе қадам дар он водий наниҳода. Хусрави он қаламрав ўст ва ўро қаринаи Абд ур-рахман Жомий медонанд... Ва ғазалиёташ панж девон аст: чаҳор туркий ва яке форсий. Девони аввали туркиро «Ғаройиб ус-сиғар» ном ниҳода ва соний «Наводир уш-шабоб» ва солисро «Бадоеъ ул-васат»-ва робеъро «Фавоид ул-кибар». Девони форсий шаш ҳазор байт аст. Чун аз турку тожик ҳеч кас нест, ки аз абёти онжаноб саҳфаи хотираш мунаққаш набошад. Дар ин авроқ чанд байте сабт кардан муносиб надид ва дар ихтимом кушид».**

(Хусусан, шоирликда турклар ўртасида фозил донишманд сифатида шундай муқаррар бўлдимки, туркий назм баёнида ҳеч ким у каби шиддат билан бу водийда қадам ташламаган, у шуп мулкнинг подшоҳидир. Уни Абдурахмон Жомийнинг яқини деб биладилар. Ғазалиёти беш девондир: тўрттаси туркий ва бири форсий. Биринчи туркий девон «Ғаройиб ус-сиғар» номланган, иккинчиси «Наводир уш-шабоб», учинчиси «Бадоеъ ул-васат», тўртинчиси «Фавоид ул-кибар». Форсий девони олти минг байтдир. Турку тожикка мансуб бирор киши йўқки, ул жанобнинг байтларидан хотир саҳифасига нақшламаган бўлса, шунинг учун бу варақларда бир неча байт келтирмоқ муносиб кўрилмади.)

Фаҳрий Навоий вафоти тафсилотини қуйидагича ёзиб қолдирган: **«Дар маҳалле, ки Султони соҳибқирон аз сафари Астробод ва мухосамати Муҳаммад Ҳусайн мирзо боз ғаш-**

дан тушадиган даромадлар сифатида кўрсатган (Навои и Джами. – С.108). Текширишларимиз бу рақамлар Навоий Астрободда ҳокимлиги даврига тааллуқлигини кўрсатмоқда.

та ба манзили Хожа Порсо дар ёздаҳ фарсаҳии балдаи Ҳирот расида буд, амири машорунилайҳ ба истиқбол рафта мулҳақ гашта буд. Дар (ҳамон) соат мариз шуда, дар таърихи нуҳсаду шаш аз ҳижрат рӯзи панҷшанба аз шаҳри жумод ул-аввал вафоташ воқеъ шуд. Ва шуарои фасоҳатшиор марсия ва таърихи бисёӣ гуфтанд, аммо Мавлоно Соҳиб марсияе гуфт чиҳилу панҷ байт, ки ҳар байт аз он як мисра таърихи валодат ва яке таърихи фавт. Ва ин ду байт аз он қасидаист:

Эй фалак! Бедоду бераҳми, бадин сон кардаи!

В-эй ажал! Мулки жаҳонро боз вайрон кардаи!

Бар жаҳонбонон чи мегӯи маро набуд ҳасад,

Аз ҳасад боре жаҳонро бе жаҳонбон кардаи!

Хожа Осафӣ низ бадин тариқ марсия гуфт. Ин байт аз он-жост:

Ҳайф аз он андомҳои ҳамчу гул дар зери гул

Бо гуландомон аз ин савдо фаровон кардаи

Саййид Хондамир, ки хоҳарзодаи Мирхонди муаррих аст, ин қитъаро гуфт:

Жаноби амири ҳидоятпаноҳ-

ки, зоҳир аз ӯ гашт осори раҳмат.

Шуд аз хорзори жаҳон суйи боғе-

Ки, онҷо шугуфт гулзори раҳмат.

Чу нозил шуд анвори раҳмат барӯхаш,

Бижу соли фавташ зи «анвори раҳмат».

(Соҳибқирон султон Астробод сафаридан ва Муҳаммад Ҳусайн мирзо юришидан қайтаётган маҳалда Ҳирот шаҳридан ӯн бир фарсах бериқда жойлашган Хожа Порсо манзилига етганда мазкур амир кутиб олишга чиқиб унга қўшилган эди ва ӯша соатда бемор бўлиб 906 ҳижрий йили жумод ул-аввал ойининг пайшанба куни вафот этди. Шоирлар таърих ва кўп марсиялар айтишган. Мавлоно Соҳиб 45 байтдан иборат марсия айтганким, ҳар байтнинг бир мисраси туғилган йили ва иккинчиси вафоти санасини билдиради. Ушбу икки байт ӯшал қасидадан-дир:

Эй фалак,бунча бераҳмсанки, бундай қилибсан!

Эй ажал, жаҳон мулкени яна вайрон қилибсан!

Жаҳонни ушлаб турганларга нима дейсан,ахир унга ҳасад қилмагандим-ку!

Ўзинг ҳасад қилиб жаҳонни унинг қўриқчисидан маҳрум қилибсан!

Хожа Осафий ҳам шу тариқа марсия айтган. Бу байт ўшандан:

**Гул каби бўлган ул андомларга ҳайф,
Гуландомларга бу савдони кўпайтириб қўйибсан!**

Тарихчи Мирхонднинг сингилзодаси бўлмиш Саид Хондамир ушбу китъани айтган:

**Тўғри йўлга бошлагувчи жаноби амир,ким
Унда Раҳмат асари бор эди.**

**Бу жаҳон тиканзоридан боғ томонга кетди,ким
У ерда раҳмат гулзорида очилди.**

**Унинг руҳига Раҳмат нурлари ёғилганда
Вафоти йилини «Раҳмат нурлари»дан қидир!)**

Фахрий Навоий ўлими кунини нотўғри кўрсатган. Бу хатолик хаттотларнинг айби билан содир этилган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Маълумки, Навоий Хондамирнинг аниқ кўрсатишича, жумод ул-охир ойининг ўн иккинчисида, якшанба куни вафот этган. Шунга қарамасдан, Фахрий маълумотларининг анча афзаллик томонлари мавжудлигини кўрамиз. Чунончи, у Хондамирдан сўнг иккинчи бўлиб Навоий асарларининг анча тўлиқ рўйхатини келтиради, яъни Хондамир «Хамса» таркибидаги асарлар билан таништирмаган бўлса, Фахрий уларни ном-баном санаб ўтади. Бироқ у «Хамса»нинг тўртинчи достони сифатида «Садди Искандарий»ни кўрсатиб, «Лисон ут-тайр»даги энг катта ҳикоя-достон «Шайх Санъон» қиссасини алоҳида достон сифатида белгилаб ўтади. У Навоийнинг бобоси ҳақида биринчи маълумот берган ва отасининг Абу Саъид хизматида бўлганлигини ёзиб қолдирган илк олимдир. Мазкур маълумотлар навоийшуносликда айтиб келинган баъзи тахминларнинг асосли эмаслигини кўрсатади.⁴¹³

⁴¹³ С.Айний Навоийнинг отаси 1452 йилда Сабзаворга ҳоким бўлиб боради. Аммо тезда вафот этиб, ўн икки яшар Алишер етим қолади деб келтиради. Қаранг: Навоий. Куллийёт. – С.271.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Навоий асарларининг рўйхатини келтириш билан бирга, унинг ижодига муносабат билдирган кейинги шахс Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир. У ёзади: «...Алишербек Навоий эди. Беги эмас эди, балки мусоҳиби эди. Кичикликда ҳаммактаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абу Саъид мирзо Ҳиридин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким Самарқандда эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эрди. Алишербекнинг мизожи нозук била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандда эрканда ҳам ушмундоқ нозукмизож экандур».

Заҳириддин Бобурнинг Навоий ижоди ҳақидаги маълумотлари ҳам биз ўрганаётган давр манбалари ичида мазмун-моҳияти билан фарқли бўлмаса-да, ўзининг танқидий ва ноўхшаш қараши билан кескин ажралиб туради: «...Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтур, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эрмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиғ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир ушшабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавоид ул-кибар» отлиғ. Яхши рубоӣети ҳам бор. Яна баъзи мусаннифоти борким, бу мазкур бўлғонларга боқа пастроқ ва сустроқ воқеъ бўлубдур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жам қилибдур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким, битибдур, йиғиштирибдур».⁴¹⁴ Ёки: «... Яна «Мезон ул-авзон» отлиғ аруз битибдур, бисёр мадхулдир. Йигирма тўрт рубоӣи вазнида тўрт вазн ғалат қилибтур. Баъзи бухурнинг авзонида ҳам янгиланибтур, арузга мутаважжух бўлғон кишига маълум бўлғусидир. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» та-

⁴¹⁴ Бобурнома. – Б.154.

халлус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар сушт ва фурудтур...»⁴¹⁵

Таъкидлаш зарур кўринадик, Бобурнинг Навоий ижоди ҳақидаги танқидий қарашлари XX аср адабиётшуносларининг ушбу масалага бағишланган тадқиқотларида тасдиқланмади. Агар чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, Навоийнинг форсча ғазаллари Абдурахмон Жомийнинг назаридан ўтган бўлиб, унинг маслаҳатлари шоирнинг маҳорат касб этишида катта аҳамият касб этган: «...Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамъи суҳан адолат ва назмийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур, тартиб берибменким, олти мингдин абёти адади кўпрақдурким, кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ воқеъ бўлибтур. Ва баъзи ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Саъдийғаким, ғазал таври мухтарийдур. Ва баъзи Мир Хусравғаким, ишқ оташкадасининг шуълаангизидур ва дард ғарибхонасининг ашкреси. Ва баъзи ҳазрати Махдуми Нурангаким, (Жомийга – Ш.С.) камол авжининг меҳри ломийидур ва мазкур бўлғон азизлар ҳолотининг жомии; бу девон халойиқ орасида шоеъдур ва рўзгор аҳлининг табълари ул сари рожеъ ва анда кўп турлук дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқеъдурким, тафсили бу фақирдин муносиб эмас... кўпи Ҳазрати Махдуми Нуран муборак назарига етибдур ва ул Ҳазратнинг ислоҳ ва таҳсини шарафин касб этибдурким, хомамдин рўзгор саҳфасига ёзилибдур ва қаламим лайлу наҳор авроқида нақш қилибдур».⁴¹⁶

Тожик олими А.Мирзоев «Девони Фоний»ни ўрганиш натижа-сида шундай фикрга келади: «Алишер Навоийнинг форсий шеър-иятида ҳам устозлиги ва юсак маҳорат кўрсатганлигини унинг жавобия ёки мустақил ғазалларининг ҳар бирида, маълум даражада аниқ кўриш мумкин. Алишер Навоий асарларининг шу қисми мутолаасидан шундай тасаввур туғиладики, ўзбек адаби-ётининг асосчиси ўзининг форсий шеърят тарихидаги ўрнини,

⁴¹⁵ Ўша ерда.

⁴¹⁶ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн // Мукаммал асарлар тўпла-ми / Нашрга тайёрловчи С.Фаниева. – Тошкент: Фан, 2000. Т. XVI. – Б.32.

ҳақиқатан ҳам, жуда яхши белгилаган. Шу тариқа Алишер Навоий фақат адабиётнинг буюк бир намояндаси – адабиёт ва санъат аҳлининг ҳомийси ҳамда XV асрнинг иккинчи ярмидаги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон халқларининг илм-адабиёт ва санъат тараққиётига қудратли асосчи бўлибгина қолмасдан, балки Абдураҳмон Жомийдан кейин XV аср форсий ғазалчилиқнинг энг буюк вакилларида бири сифатида бизнинг адабиётимиз тарихидан ҳам муносиб ўрин олади». ⁴¹⁷ «Фикримизча, – деб ёзади таниқли адабиётшунос олим С.Ҳасанов, – Бобур «Мезон ул-авзон»нинг хаттот томонидан янглиш кўчирилган нусхасидан фойдаланган бўлиши керак, кейинчалик эса мазкур рубоий вазналарида нуқсонлар йўқлигини аниқлагач, бу ҳақда гапирмайди». ⁴¹⁸

Шу даврда Ҳакимшоҳ Қазвиний томонидан форсчага ўгирилган Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида ҳам таржимоннинг улуғ шоир ҳақидаги маълумотлари мавжуд. ⁴¹⁹ Ҳакимшоҳ Қазвиний «Мажолис ун-нафоис» таржимасида Навоийнинг Биноий ҳақидаги сўзларини келтиргандан сўнг Навоий – Биноий муносабатларига тўхталади ва «айтишларича, Мир Алишер Мавлоно Биноий аскияларидан жуда безор бўлган ҳамда уларнинг кўплигидан шоирга нисбатан адоват пайдо қилган» деб Биноий аскияларидан мисол келтиради.

⁴¹⁷ Мирзоев А. Сездеҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С.62.

⁴¹⁸ Ҳасанов С. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.70.

⁴¹⁹ Ҳакимшоҳ Қазвиний. Таржума-йи «Мажолис ун-нафоис»и Алишер Навоӣ. – Техрон, 1323 ҳ. Р.Воҳидов ёзади: «Мажолис ун-нафоис»нинг саккизинчи беҳиштида Алишер Навоӣ ҳақида бирмунча кенгрок мулоҳаза юритилади. Бироқ Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвиний маълумотлари янги эмас. У Абдураҳмон Жомӣ «Баҳористон»идаги фактларни, аниқроғи, ўша маълумотларни такрорлаш билан чекланади. «Мажолис ун-нафоис»даги маълумотларнинг «Баҳористон»дан тафовути фақатгина Соҳиб Доронинг Алишер Навоӣ вафоти кунда ёзган марсиясидан бир байтнинг келтирилишидир, холос (Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис»нинг таржималари. – Б.62).

Алишер Навоий ҳақида маълумот қолдирган тарихий асарлардан яна бири Мирзо Ҳайдар Дўғлотнинг «Тарихи Рашидий» асаридир. Гарчи у XVI аср тарихига оид қимматли материалларга бой, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Афғонистон ва Ҳиндистон каби ўлкалар тарихига бағишланган бўлса-да, Алишер Навоий ҳақида келтирилган маълумотлар тазкира характерида бўлгани учун шу ерда кўриб чиқиш маъқул кўрилди. Асар муаллифи 905(1499/1500) ҳижрий йилида Тошкентда туғилган бўлиб, она томондан Заҳириддин Муҳаммад Бобурга қариндош эди. Отасини шайбонийлар ўлдирганидан сўнг Бобур ҳузурига паноҳ излаб боради. Бобур шундай ёзади: «Хусайн Кўрагоннинг ўғли Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбек ўлтурсондин сўнг келиб менинг мулозаматимда 3-4 йил туриб, сўнгга ижозат тилаб, Кошғарга хон қошига борди».⁴²⁰ Мирзо Ҳайдар умрининг асосий қисмини Кошғарда ўтказган. Сўнг шахзода билан муроса қила олмай, 1541 йили юртидан бош олиб, қариндоши Ҳумоюн мирзонинг ёнига кетади. 1551 йили Кашмирда вафот этган. Бу асар икки дафтардан(жилдан) иборат. Биринчи дафтари ҳ. 948(1541-1542) йили тугатилган ва муаллифнинг мемуар характеридаги лавҳаларидан иборат бўлиб, XVI аср тарихини ўрганишда катта аҳамияти бордир. Иккинчи дафтари эса, 951 (1544/1545) йили ёзилган ва унда, асосан, Мўғулистон хонлари тарихи ёритилади. Асарда Алишер Навоий ҳақида шундай келтирилади:

**«Асли вай аз бахшиёни уйғур аст. Падари ўро Кичкина ме-
гуфтанд. Марде буд ала ар-расм. Мир Алишер ба Мирзо Сул-
тон Хусайн дар хурди ошнои доштааст. Чун Мирзо подшоҳ
шуд, ба мулозамати Мирзо пайваст ва Мирзо ўро риояти бе-
ҳад карда ва ў аҳли фазлро. Чунонки, ин ҳама фузалову бе-
назирон, ки дар он замон, ки дар тавойифи халойиқ пайдо
шуд, аксар ба саъи ў будааст. Дар замони аморат ихтимом
намуд ба мулку асбоб сомон кард. Чунонки, ҳар рўза ҳосили
амлоки ў ҳаждах ҳазор шохруҳй буд. Асбоби аморати худ-
ро, аз хадаму ҳашам ва зарробхона ва истабил маъ жамиъи**

⁴²⁰ Бобурнома. – Б.13.

бисототи подшоҳонаро ба Мир Бобо Али, ки аз саромади сипоҳиёни он аср буд, супурд. Ва тарки сипоҳигари қард ва ба Мирзо дар қатори ақобиру мусоҳибон мулозамат мекард. Ин ҳама ҳосили амлоки худро ба хайрот барои охират сарф намуд. Буқову масоҷиду иморат бисъёр қард, ки ин замон низ дар Хуросон бисъёр боқӣ мондааст. Ҳолибан, кам касро он миқдор иморат қардан муяссар шуда бошад. Ҳеч кас аз аҳли фазл нест, ки ӯ мин-важҳи мураббӣ набошад. Ва ӯ марде буд, дар ғояти зарофату андом ва ҳама касро меҳост, ки ҳамон ранг бошанд ва ин бар халойиқ душвор меомад ва аз ин жиҳат ранжишҳо мешуд. Ва ба Мир Алишер ғайр аз ин нозукии ва зуд ранжидан айби дигар намеёбанд».⁴²¹

(Унинг асли уйғур бахшиларидандир. Отасини Кичкина дер эдилар. Оддий киши эди. Мир Алишер Мирзо Ҳусайн билан кичикликда ошно бўлган экан. Мирзо подшоҳ бўлганда унинг хизматиға келди. Мирзо унга кўп эътибор қилди. У эса, ўз навбатида, фазл аҳлиға (эътиборини қаратди). Чунончи, ўша замондаги турли тоифадан чиққан фозилу беназирларнинг барчаси унинг ҳаракати натижасида (етишиб) чиқди... Амирлик пайтида мулк йиғишда ҳаракат кўрсатди. Унинг бир кунлик даромади 18 минг шохрухий эди. Амирлик ишларини, отхона ва зарбхона ва бошқа давлат уйларини идора қилишни ўз даврининг йирик лашкарбошиларидан бўлган Бобо Алиға топширди ва сипоҳийликни тарк этди. Мирзо Бойқароға улуғлар ва суҳбатдошлар қаторида хизмат қилар эди. Қўлидан келгунча кишиларнинг ҳоҷатини чиқарар, фазл аҳлиға ҳомийлик қиларди. Ўз даромадининг барчасини охират учун хайру савоб ишларға сарфлади. Кўплаб иморату уйлару масжидлар қурганким, ҳозир ҳам Хуросонда кўплари сақлангандир. Ғолиб, бунчалик иморат қуриш камдан-кам кишиларға муяссар бўлур. Бирорта ҳам фозил йўқки, уни ўз мураббӣи деб ҳисобламаса. У жуда маданиятли, ўткир фаҳмли инсон эди ва ҳаммани ўзидек тутишини хоҳларди. Бу эса кўпчиликка қийинчилик туғдириб, ўртада ҳар хил хафачиликларға сабаб бўларди. Мир Алишерда нозиклик ва тез хафа бўлишдан ўзга айб топмайдилар.)

⁴²¹ Мирзо Ҳайдар Дўғлот. Тарихи Рашидий. ЎзРФА ШИ, инв. №1430. 121⁶-варақ.

XV асрнинг II ярмидан XVI асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда яратилиб Навоий ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги илк маълумотларни ўз ичига қамраган манбаларнинг энг охиргиси Сом мирзо Сафавийнинг «Тухфаи Сомий» асаридир. Унда шундай келтирилади: «Он Амир Алишер, ки мулаққаб ба соҳиб ул-хайрот, ал-муқарраб ба ҳазрати султон. Вай халафи сиддиқи Кичкина Баҳодур аст, ки дар айёми салотини чиғатой, ба тахсис, дар замони Султон Абу Саъид аз мутааййинони даргоҳи он подшоҳ буда ва жадди модараш Мир Саъид Бек дар силки азими умарои Бойқаро Мирзо-жадди Султон Ҳусайн Мирзо мунтазам гашта. Дар айёми субҳӣ бо подшоҳи мазкур дар як мактаб хонда».⁴²²

(...Амир Алишерким, хайриялар соҳиби, ҳазрат султоннинг яқин кишисидир, Кичкина Баҳодирнинг фарзандидир. Отаси чиғатой султонлари, хусусан, Султон Абу Саъид замонида ул подшоҳнинг даргоҳ ичкиларидан эди ва она томонидан бобоси Мир Саъид Бек Султон Ҳусайн Бойқаронинг бобоси Бойқаро мирзо умаролари қаторида хизмат этарди. (Алишер) умр тонги палласида ушбу подшоҳ (Султон Ҳусайн) билан бир мактабда ўқиган.)

Сом мирзо Алишер ёшлик айёмини Бобур мирзо хизматида ўтказганлиги ва қобилияти жиҳатидан подшоҳга ёқиб, унинг тутинган фарзанди сифатида танилгани ҳақида гапиради. Подшоҳнинг ўлиmidан сўнг Машҳадга кетиб таҳсил билан машғул бўлганлигини таъкидлаб ўтади. Ҳиротда юз берган тўс-тўполонлар оқибатида Мовароуннаҳр томонга – Самарқандга боргани, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасасида фазл қоидалари такомили билан шуғулланганлигини айтиб ўтади. Кейинги воқеаларнинг умумий мазмуни қуйидагича: «Султон Ҳусайн тахтга ўтиргач, Самарқанд подшоҳига чопар орқали мактуб юбориб, Алишерни жўнатишни сўрайди. Подшоҳ Алишерни шоҳона анжомлар билан сийлаб Хуросонга кузатади. Султон Ҳусайн саройида Алишер муҳрдорлик, кейинроқ девон амирлари бошлиғи сифатида фармонлар орқасига муҳр урди, сал ўтиб барча

⁴²² Сом Мирзо. Тухфаи Сомий. 167^a-варақ.

ишларидан истеъфо берди. Кейинчалик Астробод волийси бўлиб, бир қанча вақт у ерда қадр топади».

Сом мирзо Алишер Навоийнинг Астрободдан келганидан сўнг яна давлат ишларини тарк этганлигини айтиб, бу ҳол халқнинг унга бўлган эъзоз ва эҳтиромини янада кучайишига олиб келганини, шахзодаларнинг аксарияти унинг хизматига яқинлашиб, мулозимат қилишганини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Сом мирзо ўз тазкирасида Навоий ижодига ҳам кенг тўхталган: **«Ва дар шеърӣ туркий мутлақо таҳаллуси эшон Навоий аст ва дар девони форсий, ки қариб ба шаш ҳазор байт бошад, таҳаллусаш Фоний. Дигар дар риояти аҳли фазл кўшида, ба ҳамин тарбияташ ҳар як аз онҳо дар фан нодираи аср гаштанд. Мусаннифоти ғарро ба номи он амири тавфиқосор навиштанд».**⁴²³

(Туркий шеърда таҳаллуси мутлақо Навоий бўлиб, қарийб олти минг байтдан иборат форсий девонида таҳаллуси Фонийдир. Фазл аҳлини тарбия қилди ва уларнинг ҳар бири ўз фанида аср ягонаси бўлдилар. Ажойиб асарларини ул амир номига атадилар.)

Сом мирзо шоирнинг «Сабъаи сайёр»дан бошқа деярли барча асарларини санаб кўрсатган. Фақат «Лисон ут-тайр» «Қиссаи шайх Санъон» тарзида берилган. Сом мирзо амир томонидан уч юз етмиш хайрия биноси таъмир этилганлиги, шундан тўқсон-таси работ, қолганлари масжид, мадраса, хонақоҳ ва кўприклардан иборат бўлган деб кўрсатиб ўтади-ю, бироқ, уларнинг номлари устида тўхталмайди. Тазкирада шоирнинг вафоти тўққиз юзу олтинчи йил жумадил-аввал ойининг якшанба кунида содир бўлганлиги қайд этилиб, Соҳибдоронинг шоир вафотига ёзган марсиясидан уч байт келтирилади.⁴²⁴ Муаллиф фикра сўнгида шоир асарларидан, хусусан, форсий девонидан уч байт, «Дарёи аброр» қасидасига татаббусининг матлаъсини ва Жомий Ҳижоз сафаридан қайтаётганда шоирнинг унга юборган рубоийсини келтиради. Туркийдаги шеърларидан эса, машҳур бўлганлигидан биргина туркий муаммони келтириш билан чекланади. Сом мирзо Камолиддин Биноий фикрасида ҳам Амир Алишер билан боғлиқ воқеаларни қайд этади.

⁴²³ Кўрсатилган манба. 169^а-варақ.

⁴²⁴ Кўрсатилган манба. 170^а-варақ.

АЛИШЕР НАВОИЙ ЎЗИ ҲАҚИДА

Алишер Навоийнинг ҳаёти ҳақида сўзловчи энг нодир манба – бу, аввало, шоирнинг ўз асарларидир. Албатта, у ўз таржимаи ҳолини махсус ёзиб қолдирмаган бўлса-да, унинг девонлари, дostonлари дебочаларида ва илмий-адабий асарларидаги баъзи воқеалар баёнида шоир ҳаётининг қайсидир лаҳзаларини акс эттирувчи маълумотлар учрайди. Навоий таржимаи ҳолига тааллуқли аниқ маълумотлар «Мажолис ун-нафоис», адибнинг, асосан, «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Вақфия», «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарларида учрайди. Уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ёшлик даври.
2. Мураббийлари.
3. Тутинган фарзандлари.
4. Суҳбатдошлари.
5. Навоий ва Жомий ҳамкорлиги.
6. Навоий ва сарой.

1. Алишер Навоийнинг ёшлик даври ҳақида келтирган маълумотларини ёш нуқтаи назардан изчил тартибда мувофиқлаштирсак болалик тасвирларидан энг олди сифатида катталар ҳузурида Қосим Анвор шеърини ўқиб бергани ва бу пайтда 3-4 ёшларда бўлганлиги ҳақидаги қайдларга эгамиз. Мазкур маълумотда келтирилган ғазал шоирнинг умрида энг биринчи ёд олган ғазали матлаъси ҳақидаги эътирофи билан янада аҳамиятлидир. У ёзади:

Риндему ошиқему жаҳонсўзу жома чок,

Бо давлати ғами ту зи фикри жаҳон чи бок.

Бу фақир аввал назмеким, ўрганибмен, бу... матлаъдур. Ҳамона уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар ўқумоқ таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилурлар эрди... Ва ул ҳазратнинг (Амир Қосим Анвор – Ш.С.) муборақ марқади Жом вилоятида Харжурд қасабасидадур. Ва фақир ҳамул остона жорубкашларидинмен...

Кейингиси, Шоҳрух мирзо вафотидан сўнг Алишерлар оиласининг Ироққа(ҳозирги Эрон) кўчиши ва Тафт қишлоғида Шарафиддин Али Яздий билан учрашувига боғлиқ тафсилотлардир. Бу пайтда Навоий эътирофича, у олти ёшда бўлган: **«Шоҳрух султон бузуғлиғида фақирнинг волиди жамоати касир била рўзгор ҳаводиси фитнасининг Хуросондин қочиб, Ироққа борурда Тафтгаким, Мавлононинг мувалладидур, ярим кеча етиб тушдилар. Иттифоқо, манзил аларнинг хонақоҳи эшикида воқеъ эрди, тонг отқонда, андоқким, ўюни атфол даъби бўлур, ул жамоатнинг атфоли ул хонақоҳға ўйнағали кирдилар ва фақир ҳам алар била эрдим, тахминан олти ёшимда бўлғай эрдим, ва Мавлоно бир раҳбада ўлтуруб эрмишлар, тушган жамоатнинг кайфиятин маълум қилмоқ учун атфолдин бирини тиладилар. Фақир алар сори борурға муваффақ бўлдум. Ҳар неким сўрдилар, жавоб айтдим. Табасум қилиб таҳсин қилдилар; дағи сўрдиларким, мактабға борибмусен? Дедимким: борибмен. Дедиларким: не ергача ўқибсен? Дедимки: «таборак» сурасиғача. Дедиларким: бу жамоат атфолидин биз тилаганда, сен келиб биз била ошно бўлдунг, сенинг учун фотиҳа ўқули, деб ўз фотиҳалариға мушарраф қилдилар. Ҳамул замон фақирнинг волиди ва ул хайл улуғлари келиб, Мавлоно хизматида анвои ниёзмандлиғлар қилғондин сўнгра, фақирға андоқ шуур ҳосил бўлди ангаким, «не киши эркандурлар?»...»⁴²⁵**

Шундан бошқа ёш саналари кўрсатилган маълумотлар деярли йўқ. Фақатгина Паҳлавон Муҳаммад ҳақида ёзган «Холот»ида уларнинг дўстлигига қирқ йилга яқин вақт бўлганлигини айтиб ўтган: **«Қирқ йилга яқин бу фақир била мусоҳиби жоний ва маҳрами рози ниҳоний эрди. Фалокат айёмидин зоҳир юзидин таайюн ва иститоат замониғача кўпрак авқот била экандур. Биз иковдин-иков ҳар кўйда югурган, ўзни ҳар аҳли дил шарафи мулозаматиға етурган. Анинг рифқу мувофақатин не тил билан тақрир қила олғаймен ва не қалам таҳрири била баён қила олғаймен.**

Мундин ўтмаски, қирқ йил бир менингдек худрой ва беса-

⁴²⁵ Мажолис ун-нафоис. — Б.31.

рупой ошуфтасори паришон рӯзгор киши била мусоҳибли қилғайки, хотирға келмаски, андин хотирға ғуборе ўлтирмиш бўлғай ва кўнгулға етмаски, ҳаргиз андин кўнгулға озоре етмиш бўлғай, балки андоқ нисбат қилмиш бўлғайким, кундин-кунга муҳаббат риштаси маҳкамроқ ва маваддат қоида ва тариқи муаккад ва мустаҳкамроқ бўлмиш бўлғай ва ҳол улким, етмиш икки фирқа била маоши ушбу наҳаж била воқеъ эрдиким, ҳар киши анинг мулояматин ўз ҳолиға мулоҳаза қилса эрди – ҳаёлиға бу келур эрдиким, андин махсусроқ ва мулойимроқ ёри ва мусоҳиби йўқ эрди эркан.⁴²⁶

«Мажолис»даги баъзи маълумотлар унинг Сабзавордаги ҳаётини озгина бўлса ҳам ёритиши мумкин. Масалан, ўша юқорида мазкур бўлган Мир Шоҳий фикрасида Навоий уни ҳаёт пайти кўрмаган бўлса ҳам хат ёзишганлигини қайд этган:

Мир Шоҳий – ...сабзаворлиғдур. Асли сарбадорлардин бўлур. Бойсунғур мирзо мулозаматида бўлур эрди. Оти Мир Оқмалиқдур... фақир агарчи ани кўрмадим, аммо анинг била фақирни орасида эълон ва ирсол воқеъ бўлди. Мулк подшоҳи отамни ҳукумат расми бирла Сабзаворға юбориб эрди ва Мир Шоҳийни Астробод ҳокими тилаб, Журжон мамоликига элтиб эрди. Астрободда анга қазо етиб наъшин Сабзаворға келтурдилар...⁴²⁷

Ушбу маълумотдан дафн этиш маросимида Алишер қатнашган деган фикр туғилади. Шундан кўринадики, Алишер ёшлигидаёқ илм-фан, санъат пешволари билан яқиндан алоқа ўрнатишга ҳаракат қилган.

2. У сабзаворлик таниқли аруз билимдони Мавлоно Яҳё Себақ ҳақида гапирар экан, ўзини унинг шогирди Дарвеш Мансурдан арузни ўрганганлиги билан шогирд санашини фахрланиб кўрсатиб ўтади.⁴²⁸ Алишер Навоий «Мажолис»да ва бошқа асарларида ҳам кўп устозларини санаб ўтган. Бироқ улар қошида қачон ва қанча вақт таҳсил олгани ҳақида санавий маълумот

⁴²⁶ Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. 20 жилдлик. XV жилд – Тошкент: Фан, 1999. – Б.114.

⁴²⁷ Мажолис ун-нафоис. – Б.29.

⁴²⁸ Кўрсатилган асар. – Б.16.

келтирмаган. Хожа Юсуф Бурҳондан мусика бўйича таълим олгани «Мажолис»дан маълум бўлса ҳам биз Навоийнинг бу фани қачон эгаллагани ҳақида тайинли фикр айта олмаймиз.⁴²⁹ Бу эса, Навоийнинг илм ўрганиш эволюциясини ўрганишда муайян қийинчилик туғдиради. Бу соҳада Самарқанддаги ҳаёти ҳам яхши ёритилмаган. Фақат Самарқандда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳузурида икки йил таълим олганлигини айтган, холос.⁴³⁰ Навоий Самарқандда Улои Шоший, Мавлоно Юсуф билан танишиш тафсилотларини мукаммал тасвирлаган: **«Мавлоно Улои Шоший - донишманд киши эрди. Хуш таъбликға барча халойиқ уни мусаллам тутар эрдилар.**

Муаммода Самарқанд аҳли ани Мавлоно Шарафиддин Яздий муқобаласида мазкур қилурлар эрди. Фақир Самарқандға борғонда аёғи синиб, соҳиб фирош эрди. Иёдатиға бордим, қошида ўлтуруб, бу муаммоким, андин «Уло» ҳосил бўлур, битиб анга тутабердим:

Дур бод аз ту дарду заҳмати по,

Душманатро бало насибу ано.

Қошидин чиққонда фақирнинг ҳолатин сўруб, ким эрконимни маълум қилғондин сўнгра бу муаммониким, фақирнинг оти андин ҳосил бўлур, айтиб битиб, бир шогирдиндин висоқимға юбориб эрди, муаммо будурким:

Чашми ту маро диду манаш нек надидам,

Чун сер бубинам зи ту, ин аст умедам».⁴³¹

«Мавлоно Юсуф – «Бадий» тахаллус қилур эрди. Ул ҳам Андижондиндур. Мавлоно Сафойи била бўлур эрди. Фақир таҳсил учун Самарқандға борғонда, ул Андижондин келди ва анда фақир била бўлур эрди. Сиғари син жиҳатидин шеърида хомлик бўлса, фақир ислоҳ қилур эрдим».⁴³²

Мазкур маълумотлар аниқ Самарқандда рўй бергани Навоийнинг ўзи томонидан ёзиб қўйилган. Яна баъзи мисоллар борки, махсус айтилмаган бўлса-да, улар ҳам Самарқандда юз бер-

⁴²⁹ Кўрсатилган асар. – Б.51.

⁴³⁰ Кўрсатилган асар. – Б.33.

⁴³¹ Кўрсатилган асар. – Б.34.

⁴³² Кўрсатилган асар. – Б.60.

ган бўлиши керак. Масалан, Навоий «Мажолис»нинг Мавлоно Риёзий фикрасида куйидаги воқеани эслатади: «Самарқандлиг-дур. Мутаққабир ва муъжиб киши эрди. Ғазални бағоят хуб айтур эрди... Бу ғарро матлаъ анингдурким:

Ситораест дури ғўши он ҳилолабру

Зи рўи ҳусн ба хуршед мезанад паҳлу.

Икки мисраъ орасида рабт жихатидан бир «ки» лафзи керак. Фақир анга дедимки, бу навъ яхшироқ бўлғайки:

Зи рўи ҳусн дури ғўши он ҳилолабру

Ситораест ки, бо моҳ мезанад паҳлу

Инсоф юзидин керакки, мусаллам тутса эрди, жадал бун-ёд қилди, фақир сокит бўлдим. Ўз ёронлари талоштилар ҳам қабул қилмади. Самарқандда фавт бўлди». ⁴³³

Риёзийнинг ўз сўзида туриб олганлигидан воқеа Самарқанд-да рўй берган дейиш мумкин. Зеро, Навоий ўрта ёшларда шун-чалик машхурлик тутган эдики, унинг маслаҳатларига ҳатто Абдурахмон Жомий қулоқ осар эди. ⁴³⁴

3. «Мажолис ун-нафоис» дан Алишер Навоий тарбияси остида фарзанд мақомида кун кечирган баъзи-бир яқинлари ҳақида ҳам ахборот олиш мумкин. Масалан у Мавлоно Ҳожи Муҳаммад исмли машҳадлик йигитни ўзига фарзанд ўрнида

⁴³³ Кўрсатилган асар. — Б.59.

⁴³⁴ С.Айний «Алишер Навоий» асарида шу баҳсни келтирса-да, Навоий танқиди моҳиятини очиб беришга уринмаган. Қолаверса, С.Айний ёзади: «Ҳақиқатда ҳам Навоийнинг бу танқиди устозларча қилинган кўрсатмадир; Навоий ифодасида икки мисрани бир-бирига боғлайдиган «ки» келтирилиши билан ташбиҳ ҳам тўлақонли ва ҳақиқатга мувофиқ бўлиб тушган» (Навои. Куллийёт. Дар 15 чилд. — Душанбе, 1963. Чилди 2. Китоби 1. — С.289). Аввало, Навоий айтган «икки мисраъ орасида рабт жихатидин бир «ки» лафзи керак»лиги Навоий байтига эмас, балки Риёзийнинг ўз матласига тааллуқлидир ва Навоий бу билан матланинг такомиллашмаганлигини танқид этган. Навоийнинг ўзи келтирган байтда эса икки мисра орасида «ки» йўқ ва керак ҳам эмас. У шунда «ҳам маъно, ҳам вазн» жихатидан шоир айтганидек «бу навъ яхшироқ бўлғай» эди. Зотан, Навоий байтида Риёзий байти мазмуни икки мисра орасига талаб қилган «ки» боғловчиси жумла тузилишининг ўзгартирилиши эвазига ортиқча бўлиб қолади.

ҳисоблашини ва фарзанддан ҳам азизроқ кўришини айтиб ўтган. Мавлоно Шарбатий Навоий қошида улғайган, Мир Ҳайдар Сабухий ота-оналари Навоийлар хонадони хизматида бўлиб келган кишилар фарзанди бўлиб, яқинлик жиҳатидан фарзанд ҳисобланган. Мир Иброҳим Амир Алишернинг Шайх Баҳлулбек исмли ниҳоятда қадрдон дўсти ва тутинган оғасининг набираси бўлиб, Навоий уни ўғлидек асраб катта қилганлигини таъкидлаган. Мавлоно Шоҳ Али Навоийнинг мадрасасида таҳсил олиш билан бирга, унинг хизматида бўлган. Навоий Саид Ҳасан Ардашер ҳақида гапира туриб, Мирзобек исмли йигит ҳам у кишига, ҳам унга фарзанд ўрнида эканлигини айтиб ўтади.

1. И.А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. И.А.Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

Қўлёзмалар ва араб алифбосида нашр этилган манбалар

5. Абдулазим Шаръий. Айн ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4217.
6. Абдулвосеъ Низомий. Мақомоти Мавлавий Жомий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №756.
7. Абдуллоҳ Кобулий. Тазкират ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2093.
8. Абдуллоҳ Марворид. Муншаот. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №288.
9. Абдуллоҳ Хожа Мухторхўжа Абдий. Тазкира. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №64.
10. Абдуллоҳ Ҳотифий. Лайли ва Мажнун. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1360.
11. Абдулматлаб Фаҳмий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2331.
12. Абдулғафур Лорий. Такмилайи Нафаҳот ал-унс. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1847.
13. Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1825.
14. Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4360.

15. Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ал-унс. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №5149.
16. Абдурахмон Жомий. Тухфат ул-аҳрор, Сибҳат ул-аброр, Хирадномаи Искандарий / Бо тасҳиҳ ва муқаддимаи Ҳусайн Аҳмад Тарбият. – Масква, 1984.
17. Абдурахмон Жомий. Ҳафт авранг. Лайли ва Мажнун. Тошбосма. – Тошкент, 1913.
18. Али бин ал-Ҳусайн ал-воиз Кошифий. Рашаҳоту айн ал-ҳаёт. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1788.
19. Али бин ал-Ҳусайн ал-воиз Кошифий. Рашаҳоту айн ал-ҳаёт. Босма. – Лакхнав, XIX аср.
20. Алишер Навоий. Илк девон / Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент, 1968.
21. Амин Аҳмад Розий. Ҳафт иқлим. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №617.
22. Атоуллоҳ Асилий. Равзат ул-аҳбоб фи сийрат ун-наби вал-Оли ва-л-асҳоби. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №636.
23. Аҳлий Шерозий. Куллиёт. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2206.
24. Аҳмад бин Муҳаммад ал-Ғаффорий ал-Қазвиний. Нигористон. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4297.
25. Бахтовархон. Миръот ул-олам. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №5.
26. Давлатшоҳ бин Бахтишоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Ба ҳиммати Муҳаммад Рамазоний. – Техрон, 1338 ҳ.
27. Дарвиш Али Чанг. Рисолаи мусиқий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №449.
28. Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ / Матни интиқодий бо муқаддима ва фихристҳо ба қалами Алексондр Болдируф. – Маскав, 1961.
29. Камолиддин Биноий. Боғи Эрам. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №5586.
30. Лутф Алибек Озар. Оташкада. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №793.
31. Малиҳо Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №58-1.
32. Маждиддин Муҳаммад ал-Ҳусайний. Зийнат ул-мажолис. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4229.

33. Мактуботи тарихий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №3743.
34. Мажмуаи руқъаот. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №296.
35. Маҳмуд бин Вали. Баҳр ул-асрор. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1375.
36. Мирзо Ҳайдар Дўғлот. Тарихи Рашидий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1430.
37. Мир Яҳёе Қазвиний. Лубб ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №3863.
38. Муншаот-Мактубот-Ярлиғон. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №301.
39. Мутрибий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2253.
40. Муъиниддин Исфизорий. Равзат ул-жиннот фи авсофи мадинаи Ҳирот. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №788.
41. Муҳаммад Амин бин Муҳаммад Замон Бухорий. Муҳит ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №335.
42. Муҳаммад Мазҳар Ҳусайн Сабо. Рўзи равшан. Босма. ЎзРФА ШИ, инв. №3700.
43. Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4223. I жилд.
44. Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1950. VI жилд.
45. Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1950. VII жилд.
46. Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №3908. VII жилд.
47. Муҳаммад Абдулмажидхон. Нигористони суҳан. Тошбосма. – Ҳинд, XIX аср.
48. Муҳаммад Юсуф Мунший бин Хожа Бақо. Тазкират уш-шуарои Муқимхоний. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №20.
49. Муҳаммад Ғавсий бин Ҳасан бин Мусо Шатторий. Гулзори аброр. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2733.
50. Муҳаммад Ҳусайний. Рисолаи муаммо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4587-I.
51. Навоий дастхати (Наводир ун-ниҳоя) / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С.Ғаниева, масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – Тошкент: Фан, 1991. – 310 б.

52. Неъматуллоҳ Муҳтарам. Тазкира. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2252-2.

53. Ниёз бин Сайид Али бин Сайид Муҳаммад ал-Бухорий. Жомеъ ут-тавориҳ. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, нв. №2893.

54. Нуруллоҳ Шуштарий. Мажолис ул-муъминин. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №5107.

55. Озод Ҳусайний Воситий Балғромий. Хизонаи омира. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №3554.

56. Раҳматуллоҳ Возеҳ. Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб. Матни интиқоди бо муқаддима ва тасҳиҳи Асғар Жонфидо. – Душанбе: Дониш, 1977.

57. Саъид Роқим Самарқандий. Тарихи касира. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №7711.

58. Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, нв. №57.

59. Султон Муҳаммад бин Дарвиш Муҳаммад Балхий. Мажмаъ ул-Ғаройиб. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №1262.

60. Фазлий Намангоний. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2371.

61. Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. Таржима-йи «Мажолис ун-нафоис»и Алишер Навоӣ / Ба саъй ва эҳтимоми Али Асғар Ҳикмат. – Техрон, 1323 ҳ.

62. Фурсат Шерозий. Осори Аҷам. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №5041.

63. Хожа Ҳасан Нисорий. Музаққирӣ аҳбоб. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4282.

64. Шамсиддин Муҳаммад Бадахший. Рисолайи муаммо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4565.

65. Шарафиддин Али Яздӣ. Зафарнома. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4472.

66. Ширхон Али Аҳмад Лудӣ. Миръот ул-хаёл. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №62.

67. Шарифжон Маҳдум Садр Зиё. Мажмуаи шуаро. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2193-10.

68. Шарифжон Маҳдум Садр Зиё. Баёз. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №2315.

69. Қосим Коҳӣ. Рисолайи муаммо. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ, инв. №4587-III.

70. Фиёсиддин бин Ҳумомиддин (Хондамир). Номайи номий. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №284.

71. Фиёсиддин бин Ҳумомиддин (Хондамир). Равзат ус-сафо. Босма. – Лакхнау, XIX аср. VII жилд.

72. Фиёсиддин бин Ҳумомиддин (Хондамир). Хулосат ул-ахбор. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №2209.

73. Фиёсиддин бин Ҳумомиддин (Хондамир). Ҳабиб ус-сияр. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №2153. IV жилд.

74. Ҳақимшоҳ Қазвиний. Таржума-йи «Маҷолис ун-нафоис»и Алишер Навоӣ / Ба саъй ва аҳтимоми Али Асғар Ҳикмат. – Тоҳрон, 1323 ҳ.

75. Ҳашмат Мирсиддиқ. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎЗРФА ШИ, инв. №2252-1.

76. Ҳожи Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ут-таворих. Қўлёзма. ЎЗРФА ШИ, инв. №1560.

77. Ҳусайн Кошифӣ. Жаҳоҳир ут-тафсир. Қўлёзма. СамДУ. инв. №40347.

78. Ҳусайн бин Муҳаммад Хокий Шерозӣ. Мунтахаб ут-таворих. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №2010.

79. Ҳусайн Бойқаро. Маҷолис ул-ушшоқ. Қўлёзма. ЎЗРФА ШИ, инв. №3476.

80. Ҳусайн Бойқаро. Маҷолис ул-ушшоқ. Қўлёзма. ЎЗРФА ШИ, инв. №65.

81. Ҳусайн Бойқаро. Маҷолис ул-ушшоқ. Қўлёзма. Ўз ФА ШИ, инв. №1361.

82. Ҳусайн Бойқаро. Маҷолис ул-ушшоқ. Қўлёзма. ЎЗРФА ШИ, инв. №10160.

83. Ҳусайнқулихон Азимободӣ. Наштари ишқ. Қўлёзма. ЎЗРФА ШИ, инв. №4322.

Ҳозирги алифбода нашр этилган манбалар

84. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989.

85. Бойқаро Ҳусайн. Девон. Рисола / Нашрга тайёрловчилар С.Ғаниева, Ш.Абдуллаева. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1968.

86. Бойқаро Ҳусайн. Рисола / Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан. – Тошкент: Шарқ, 1991.

87. Восифий Зайниддин. Бадоеъ ул-вақоеъ / Форсчадан Н.Норкулов таржимаси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.

88. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони / Б.Аҳмедов таржимаси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.

89. Чомӣ Абдурахмон. Баҳористон / Таҳиягари чоп А.Афсаҳов. — Душанбе: Ирфон, 1966.

90. Йакут ал-Хамави. Муъдҷам ул-булдан / Пер. с арабс. О.Фроловой и Б.Вахабовой // Материалы по ист. Ср. и Центр. Азии X — XIX вв. — Ташкент: Фан, 1988. — С.76 — 90.

91. Навоий Алишер. Айёми висол ўлди яна. Янги топилган ғазаллар / Нашрга тайёрловчи Ф.Сулаймонова. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995.

92. Навоий Алишер. Бадоеъ ул-бидоя // Мукаммал асарлар тўплами. — Тошкент: Фан, 1987. I жилд.

93. Навоий Алишер. Вақфия // Асарлар. 15 томлик. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1966. Т.XIII.

94. Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис // Асарлар. 15 томлик / Нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1966. Т.XII.

95. Навоий Алишер. Вақфия / Нашрга тайёрловчи И.Шамси-муҳамедов. — Тошкент, 1991.

96. Навоий Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн // Асарлар. 15 томлик. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. Т.XIV.

97. Навоий Алишер. Ғаройиб ус-сиғар // Мукаммал асарлар тўплами. — Тошкент: Фан, 1988. Т.III.

98. Навоий Алишер. Наводир уш-шабоб // Мукаммал асарлар тўплами. — Тошкент: Фан, 1989. Т.IV.

99. Навоий Алишер. Бадоеъ ул-васат // Мукаммал асарлар тўплами / Қайта нашрга тайёрловчи Ф.Сулаймонова. — Тошкент: Фан, 1990. Т.V.

100. Навоий Алишер. Ғавойид ул-кибар // Мукаммал асарлар тўплами. — Тошкент: Фан, 1990. Т.VI.

101. Навоий Алишер. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер, Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад // Асарлар. 15 томлик. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. Т.XIV.

102. Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин // Асарлар. 15 томлик. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. Т.XIV.

103. Навоий Алишер. Тарихи анбиё ва ҳукамо / Нашрга тайёрловчилар Б.Валихўжаев, Қ.Тоҳиров. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990.

104. Навоий Алишер. Наводир ун-ниҳоя // Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1987. Т. II.

105. Сафӣ Фахриддин Али. Латоиф ут-тавоиф / Тартиб деҳанда Ҳ.Саидов. – Душанбе: Ирфон, 1968.

106. Темур тузуклари / Форсӣдан Алихон Соғунӣ ва Ҳ.Караматов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.

107. Хондамир Фиёсиддин б. Ҳумомиддин. Макорим ул-ахлоқ / П.Шамсиев таржимаси. – Тошкент, 1948.

108. Хондамир Фиёсиддин б. Ҳумомиддин. Макорим ул-ахлоқ / М.Фахриддинов ва П.Шамсиев таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967.

109. Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб / Форс тилидан И.Бекжон таржимаси. – Тошкент: Халқ мероси, 1993.

110. Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадоеъ ус-саноеъ / Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р.Мусулмонкулов. – Душанбе: Ирфон, 1974.

111. Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадоеъ ус-саноеъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.

Тўпламлар

112. Алишер Навоӣ: Сб. статей / Под редакцией А.К.Борова. – М.-Л., 1946.

113. Абдураҳмон Жомӣ ва Алишер Навоӣ: Тўпам / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1966.

114. Буюк турк шоири Мир Алишер // Туркология курултойи конференцияси материаллари. – Боку: Адабиёт жамияти, 1926.

115. Жомӣ ва Навоӣ / Тўпловчи М.Ҳасанов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989.

116. История Азербайджана / Под ред. И.А.Гусеинова и др. – Баку, 1958. Т. I.

117. История стран Зарубежной Азии в ср.века / Отв.ред. А.М.Голдобин и др. – М.: Наука, 1970.

118. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X – XIX вв: Сб / Отв ред. доктор ист. наук Б.А.Ахмедов. – Ташкент: Фан, 1988.

119. Мир-Али-Шир: Сб. статей. – Л., 1928.
120. Навоий ва адабий таъсир масалалари: Тўплам / Тузувчи ва масъул муҳар. С.Фаниева, А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1968.
121. Навоий ва ижод сабоқлари: Тўплам / Масъул муҳаррир В.Зоҳидов, А.Ҳайитметов. – Тошкент: Фан, 1981.
122. Навоийга армуғон: Тўплам / Бош муҳаррир Ш.Абдуллаев. – Тошкент: Фан, 1968.
123. Навоий замондошлари / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Зариф. – Тошкент, 1948.
124. Навоий замондошлари хотирасида / Тузувчи Б.Аҳмедов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.
125. Письма-автографы Абд ар-рахмана Джами из «Альбома Навои» / Введ., перевод и указ. А.Уринбаева. – Ташкент: Фан, 1982.
126. Родоначальник узбекской литературы. – Ташкент, 1940.
127. Ҳамид Сулаймон ҳақида хотира ва мақолалар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов, масъул муҳаррир С.Зуфаров. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
128. Эл деса Навоийни: Ривоятлар / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи М.Жўраев. – Тошкент: Чўлпон, 1991.
129. Ch. Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, 1888.

Тадқиқотлар

130. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1968.
131. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995.
132. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. – Тошкент: Фан, 1966. 1-китоб.
133. Айбек. Ал. Дейч. Алишер Навои. – Тошкент, 1968.
134. Айний С. Навои: Куллийёт. Дар 15 чилд. – Душанбе, 1963. Чилди 2. Китоби 1.
135. Айний С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ ул-вақоеъ»и у. – Душанбе: Ирфон, 1985.

136. Айний С. Алишер Навоий // Танланган илмий асарлар / Нашрга тайёрловчи Ё.Исҳоқов. – Тошкент: Фан, 1978.
137. Али Асғар Ҳикмат. Мир Алишер Навоий. – Техрон, 1945.
138. Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон. – Душанбе: Ирфон, 1986.
139. Афсаҳзод А. Лирика Абд ар-рахмана Джами. – М.: Наука, 1988.
140. Аҳмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVIII вв. – Ташкент: Фан, 1985.
141. Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. – Тошкент: Фан, 1967.
142. Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
143. Аҳмедов Б. Хондамир. – Тошкент: Фан, 1965.
144. Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин. в IX томах. – М.: Наука, 1964. Т.II. Ч.2.
145. Белен М. Мир Алишер Навоий / Туркча таржима Ношир Аҳмед Жавдат. – Истанбул: Иқдом матбааси, 1897.
146. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр.труды. – М.: Наука, 1965.
147. Болдырев А.Н. Зайниддин Васифи. – Душанбе: Адиб, 1989.
148. Болдырев А.Н. Навои рассказах современников. – М.-Л.: ИВЛ, 1966.
149. Борджанова К. Образ Алишера Навои (Мирали) в туркменском народном творчестве: АҚД. – Ашхабад, 1973.
150. Валихўжаев Б., Воҳидов Р. Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт. – Душанбе: Ирфон, 1978.
151. Валихўжаев Б. Хўжа Аҳрори Вали. – Самарқанд: Зарафшон, 1993.
152. Валихўжаев Б. Хўжа Аҳрор тарихи. – Тошкент: Ёзувчи, 1994.
153. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
154. Валихўжаев Б., Воҳидов Р. Эзгулик – умр мазмуни. – Тошкент: Фан, 1992.
155. Воҳидов Р. Суҳайлий. – Тошкент: Фан, 1976.

156. Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. – Тошкент: Фан, 1983.
157. Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис»нинг таржималари. – Тошкент: Фан, 1984.
158. Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. – Тошкент: Фан, 1992.
159. Воҳидов С. «Хамсат ул-мутаҳаййирин» Навои и его роль в изучении литературных связей таджикского и узбекского народов в XV веке: АҚД. – Душанбе, 1966.
160. Зариф Х. Фозиллар фазилати. – Тошкент: Фан, 1969.
161. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970.
162. Зоҳидов Л. Навоий ижодида муаммо. – Тошкент: Фан, 1986.
163. Ибрагимов Дж. Феодальные государства на территории Азербайжана XV века. – Баку: АПИ, 1962.
164. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1861.
165. Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965.
166. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. 1-китоб.
167. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974.
168. Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. – Тошкент: Фан, 1968.
169. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи: Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965.
170. Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
171. Мирзоев А. Виной. – Сталинобод: Ирфон, 1957.
172. Мирзоев А. Сездаҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977.
173. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971.
174. Муродов М. Навоийшунослар жасорати. – Тошкент: Фан, 1972.
175. Муҳиддинов М. Икки олам ёғдуси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.

176. Нагиева Ж. Бакинские рукописи Алишера Навои. – Баку: Элм, 1986.
177. Никитский М. Эмир Низом Эд-Дин Али Шир в государственном и литературном его значении. – СПб., 1856.
178. Ойбек. Алишер Навоий // Мукаммал асарлар тўплами. 19 томлик. – Тошкент: Фан, 1979. Т. XIII.
179. Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент, 1967.
180. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976.
181. Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои: ДД. – Ташкент, 1966.
182. Рустамов А. Навоийнинг бадийи маҳорати. – Тошкент: Фан, 1979.
183. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М.: ИВЛ, 1963.
184. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент: Фан, 1978.
185. Саъдий А. Навоий ижодиёти ўзбек классик адабиёти тараққиётининг юксак босқичи сифатида. 3 томлик. – Тошкент, 1940 – 1945.
186. Свидина Е.Д. Алишер Навои. Биобиблиография (1917 – 1966). – Тошкент, 1968.
187. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996.
188. Сирожиддинов Ш. XV – XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1997.
189. Сулаймонов Х. Алишер Навои. – М., 1968.
190. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Фан, 1991.
191. Султанов Т. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV – XIX вв: ДД. – Л., 1988.
192. Султон Иззат. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1969.
193. Файзиев Б. «Навоий» романида тарихий воқелик ва бадийи тўқима. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971.
194. Ходжаев К. Традиции Алишера Навои в туркменской литературе: АКД. – Ашхабад, 1978.

195. Холбеков М. Ўзбек адабиёти Францияда. — Тошкент: Фан, 1988.
196. Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. — Тошкент: Ўздавнашр, 1948.
197. Шарафиддинов О. Алишер Навоий. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971.
198. Шарипов М. Навоий ва адабий алоқалар. — Тошкент: Фан, 1968.
199. Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. — Тошкент: Фан, 1990.
200. Шомухамедов Ш.М. Хазиналар жилоси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.
201. Шомухамедов Ш.М. Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм. — Тошкент: Фан, 1968.
202. Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV — 1 половины XVI вв. — Ашхабад: Ўлим, 1981.
203. Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. — Тошкент: Фан, 1985.
204. Эфендиев О. Образование государства Сефевидов в начале XVI в. — Баку, 1961.
205. Ўринбоев А., Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. — Тошкент: Фан, 1990.
206. Қайумов А. Нодир саҳифалар. — Тошкент: Фан, 1991.
207. Қайумов А. «Фарҳод ва Ширин» сирлари. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
208. Қайумов А. Алишер Навоий. — Тошкент: Ёш гвардия, 1976.
209. Қайумов А. Алишер Навоий. — Тошкент: Камалак, 1991.
210. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.
211. Фаниева С. Алишер Навоий. — Тошкент: Фан, 1968.
212. Фаниева С. Маҷолис ун-нафоис Алишера Навои: литературно-критический анализ и критический текст III и IV маҷлисов: АҚД. — Л., 1956.
213. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970.
214. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. — Тошкент: Фан, 1959.

215. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996.
216. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961.
217. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
218. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983.
219. Ҳакимов М. Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Фан, 1979.
220. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хат-тотлар. – Тошкент: Фан, 1991.
221. Ҳамидова М. Қўлёзма манбалар – адабий манба. – Тошкент: Фан, 1981.
222. Ҳасаний М. Таърихларда Навоий васфи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.
223. Ҳасаний М., Каримова С. Навоий даври табobati. – Тошкент: Ибн Сино, 1991.
224. Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг «Сабъат абхур» луғати. – Тошкент: Фан, 1981.
225. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.
226. Ҳасанов С. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари. – Тошкент: Фан, 1981.
227. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер. – Тошкент: Юлдузча, 1989.
228. Ҳомидов Ҳ. Боқий бўстон таровати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986.

Мақолалар

229. Абдуллаев А. Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан // Ўзбек адабиётининг баъзи масалалари. – Тошкент, 1966. – Б.71 – 97.
230. Абдурахмонов Ф. Туркияда навоийшунослик // Ўзбек тили ва адабиёти. 1966. №6. – Б.33 – 37.
231. Абдуғафуров А. Бадоеъ ул-бидоянинг тузилиш санаси / Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. №4. – Б.3 – 9.
232. Абдуғафуров А. Навоийга Ҳусайн Бойқаронинг мактуб-ёрлиғи // Шарқ юлдузи. 1973. №1. – Б.225 – 232.

233. Арасли Ҳ. Аҳдий Бағдодий Навоий ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1977. №4. – Б.43 – 46.
234. Арасли Ҳ. Алишер Навоий // Озарбайжон. – Боку. 1948. №5. – Б.60 – 61.
235. Арасли Ҳ. Навоий ижодини ўрганиш тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 1960. №3. – Б.3 – 10.
236. Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь // Сб. ст. – Л., 1928.
237. Бертельс Е.Э. Неваи и Аттар // Сб. ст. – Л., 1928.
238. Болдырев А.Н. Мемуары Васифи как источник для изучения жизни Средней Азии и Хорасана на рубеже XV – XVI вв / / ТОВЭ. – Л., 1939. Т.II. – С.291 – 300.
239. Болдырев А.Н. Очерки из жизни гератского общества на рубеже XV – XVI вв // ТОВЭ. 1947. Т.IV. – С.313 – 422.
240. Болтабоев Ҳ. Мир Алишер Навоий Фитрат талқинида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. №1. – Б.13 – 21.
241. Боржанова К. Навоий ҳақида туркман достони // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. №2. – Б.66 – 68.
242. Боровков А.К. Изучение жизни и творчества Алишера Навои // Сб. ст. – Тошкент, 1939. – С.11 – 29.
243. Боровков А.К. Навои и Джами в народном предании // Изв. АН СССР, отд лит. и языка. 1947. Т.VI. Вып.6. – С.481 – 492.
244. Валихўжаев Б. Алишер Навоийнинг «Хамса»си ҳақида замондошлари. // Адабий мерос. 1986. №2. – Б.23 – 29.
245. Валихўжаев Б. Ўзбек классик адабиёти тарихини ўрганишнинг долзарб масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. №4. – Б.20 – 24.
246. Валихўжаев Б. «Хамса» ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. №1. – Б.16 – 21.
247. Валихўжаев Б. Алишер Навоийнинг ҳиндистонлик мухлислари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1985 йил 22 февраль.
248. Валихўжаев Б. Фафур Фулом – навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №4. – Б.8 – 11.
249. Валихўжаев Б. Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари // Мулоқот. 1991. №2. – Б.23 – 31.

250. Валихўжаев Б. «Риёз уш-шуаро» тазкирасида ўзбек адабиёти намояндалари // Адабий мерос. 1988. №4(86). – Б.25 – 29.
251. Горбаткина Г.А. Турецкий дастан об Алишере Навои / Сб. Литература и время. 1973. – С.108 – 121.
252. Жирмунский В.М. Легенда о призвании певца // Сб. ст. «Исследования по истории культуры народов Востока». – М.-Л., 1960.
253. Зайниддинов Х. Мирхонд // Шарқ юлдузи. 1974. №7. – Б.228 – 229.
254. Имомназаров М. Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари // Гулистон. 1985. №7. – Б.19 – 20.
255. Исматуллаев Х. Жаҳонни забт этган шеърият // Шарқ юлдузи. 1968. №9. – Б.215 – 225.
256. Исматуллаев Х. Навоий ижодини хорижий мамлакатларда ўрганишга доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968. №5. – Б.13 – 17.
257. Исҳоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи // Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. – Тошкент, 1976. – Б.78.
258. Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва соқийнома жанри // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №1. – Б.16 – 23.
259. Исҳоқов Ё. Навоий тахаллусли шоирлар // Фан ва турмуш. 1984. №9. – Б. 14–15.
260. Каримов У. Навоийнинг сўнги кунлари // Сирли олам. – Тошкент, 1986. –Б.11 – 18.
261. Каримов Ҳ. Рус шарқшунослигида Навоий ижоди масалалари // Шарқ юлдузи. 1967. №8. – Б.155 – 167.
262. Комилов Н. Дарвеш Сайид Ҳасан таърифида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. №6. – Б.3 – 8.
263. Маллаев Н. XV аср тазкираларининг тарихий ва адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959. – Б.75 – 81.
264. Маллаев Н. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеъриятига доир. // Адабий мерос. 1968. №1. – Б.62 – 73.
265. Машарипов Ю. Рус шарқшунослигида Навоийнинг адабий мероси масаласи. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №1. – Б.46 – 49.
266. Маҳмудова Р. Алишер Навоий асарларининг инқилоб-

гача бўлган нашрлари тарихидан // Шарқ юлдузи. 1968. №7. – Б.230 – 236.

267. Муродов М. Мангуликдир уларнинг номи // Шарқ юлдузи. 1968. №9. – Б.229 – 234.

268. Мусулмонқулов Р. Навоий ва Атоуллоҳ муносабатлари / Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №1. – Б.49 – 52.

269. Мусулмонқулов Р. Навоий ва Атоуллоҳ // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1971. №3. – Б.40 – 42.

270. Нагиева Ж. Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг қўлёмаси // Адабий мерос. 1978. №11. – Б.108 – 110.

271. Нагиева Ж. Кишварий ва Алишер Навоий // Ўзбек тили ва адабиёти. 1982. №1. – Б.42 – 45.

272. Олим Султонмурод. Навоийнинг маъшуқаси ким эди? // Оила ва жамият. 1991 йил 26 сентябрь.

273. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке // Сб. статей по истории Азербайджана. – Баку, 1949. – С.48 – 56.

274. Раҳимов Ж. «Хамса» – Навоий биографиясининг манбаи сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1985. №6. – Б.16 – 17.

275. Савельев П. Али Шер Наваи // Энциклопедический лексикон. – СПб., 1835. Т.I. – С.527 – 528.

276. Салье М. Книга благородных качеств и её автор // Сб. ст. «Родоначальник узб. литературы». – Ташкент, – С.170.

277. Салье М. Беннаи и его покровители // Альманах Союза писателей. – Ташкент, 1944.

278. Семенов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и Султана Хусейн Мирзы. // Сб. Исследования по истории народов Востока. – М.-Л., 1960. – С.279 – 285.

279. Семенов А.А. Персидская новелла о Мир Алишере Навои. Бюллетень СаГУ. Вып.13. 1926. – С.177 – 185.

280. Сирожиддинов Ш. Алишер Навои: Историография. Литературоведение // Актуальные вопросы филол. и ист. наук в вузе. Научн. конф. мол. уч.: Тез. докл. – Самарканд, 1988. – С.78.

281. Сирожиддинов Ш. Дин ва дунё низоми // Ёшлик. 1990. №7. – Б.79.

282. Сирожиддинов Ш. Персидско-таджикские письменные

источники XV – XVI вв. об узбекском поэте и мыслителе Алишере Навои // У Всесоюзная школа молодых востоковедов: Тезисы. (208). – М., 1989. Т.I. – С.165 – 167.

283. Сирожиддинов Ш. Қуллуқ арзадошт улким... // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №4. – Б.68 – 73.

284. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоийга бағишланган қасидалар // Бадиий адабиёт ва адабий тил масалалари. – Самарқанд, 1991. – Б.3 – 10.

285. Сирожиддинов Ш. Навоийнинг мағлубияти // Тафаккур. 1997. №3. – Б.82 – 85.

286. Сирожиддинов Ш. Навоий ва Маждиддин: Ҳақиқат ва уйдирма // Фан ва турмуш. 1997. №2. – Б.8 – 9.

287. Сирожиддинов Ш. Навоий Астрободга нега жўнатилган? // Мулоқот. 1997. №1. – Б.39 – 40.

288. Сирожиддинов Ш. Навоий Машҳадда неча бор яшаган? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997 йил 25 апрель.

289. Сирожиддинов Ш. Навоий номи зикр этилган илк асар // Фан ва турмуш. 1997. №3. – Б.20.

290. Солиҳова М. Алишер Навоий девонларига ёзилган дебачаларда шоир биографиясига доир маълумотлар // Адабий мерос. 1968. № – Б.94 – 97.

291. Сулаймонова Ф. Жасоратга тўла умр. Ҳ.Сулаймон ҳақида / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – Б.5 – 19.

292. Сулаймонова Ф. «Хамса» қўлёзмалари чет элларда // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1985 йил 8 ноябр.

293. Сулаймонова Ф. Навоийнинг мўъжаз сурати // Гулистон. 1990. №2. – Б.12 – 13.

294. Сулаймон Ҳ. Асрлар қаъридан қад кўтарган шоир // Шарқ юлдузи. 1981. №2. – Б.231 – 237.

295. Сулаймон Ҳ. Алишер Навоийнинг янги топилган асари «Ситтаи зарурия» ва унинг қўлёзма манбалари ҳақида // Адабий мерос. 1968. №1. – Б.192 – 300.

296. Сулаймон Ҳ. «Хазойин ул-маоний» текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари // Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. 4 томлик. – Тошкент, 1959. Т.I. – Б.V – XXV.

297. Турсунов Ю. Навоийнинг Астрободдаги фаолиятига доир // Адабий мерос. 1984. №1. – Б.37.

298. Фитрат А. Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида // Маориф ва ўқитувчи. 1926. №12. – Б.38 – 39.

299. Шодиев Э. Навоий ва Ҳотифий // Алишер Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент, 1968. – Б.75 – 77.

300. Шодиев Э. Донишманд мураббий // Шарқ юлдузи. 1968. №4. – Б.225 – 231.

301. Эркинов С. Лутфий // Лутфий. Девон. Гул ва Наврӯз. Достон / Нашрга тайёрловчи С.Эркинов. – Тошкент, 1965. – Б.5 – 20.

302. Якубовский А.Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои // Сб.Алишер Навои. – М.-Л., 1946. – С.37 – 41.

303. Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва таърихнавислик фаолиятига доир // Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Масъул муҳаррир С.Азимжонова, У.Каримов. – Тошкент: Фан, 1969. – Б.12 – 29.

304. Ўринбоев А. Навоийга илтимосномалар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1983 йил 4 феврал.

305. Ўринбоев А. Ноёб мактублар // Гулистон. 1971. №12. – Б.15.

306. Ўринбоев А. Навоий биографиясига оид икки ҳужжат // Адабий мерос. 1982. №2. – Б.57 – 62.

307. Қажомов А. Навоий ва навоийшунослик // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968. №5. – Б.7 – 12.

308. Қориев Б. Навоий ва туркман адабиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968. №3. – Б.39 – 42.

309. Ғаниева С. Навоий биографиясига оид бир ҳужжат // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. №1. – Б.32 – 38.

310. Ғаниева С. Шонли 50 йилда навоийшунослик // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. №5. – Б.32 – 38.

311. Ғаниева С. «Муншаот»да даврнинг баъзи ижтимоий-сиёсий масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №1. – Б.11 – 15.

312. Ғаниева С. «Мажолис ун-нафоис»нинг форсий таржимасидаги баъзи иловалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. №2. – Б.64 – 68.

313. Ганиева С. Очилмаган саҳифа // Шарқ юлдузи. 1967. №1. – Б.189 – 198.

314. Ганиева С. «Хамса»нинг мукаммал нашрини тайёрлаш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1982. №1. – Б.38 – 42.

315. Фафур Фулом. Навоий ва замонамиз // Асарлар. 10 томлик. – Тошкент, 1976. Т.VIII. – Б.100 – 117.

316. Фафур Фулом. Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдурахмон ибн Аҳмад Жомий // Асарлар. 10 томлик. – Тошкент, 1976. Т.VIII. – Б.336 – 389.

317. Фафур Фулом. Хоки Мусалло // Асарлар. 10 томлик. – Тошкент, 1976. Т.VIII. – Б.457 – 462.

318. Ҳайитметов А. Навоий ҳақида янги маълумотлар // Шарқ юлдузи. 1972. №9. – Б.183 – 188.

319. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг форсий мактублари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. №1. – Б.9 – 13.

320. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ҳақида янги маълумотлар. Ҳаётбахш чашма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б.165.

321. Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1976. №1. – Б.31 – 34.

322. Ҳакимов М. Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти проблемасининг қўйилишига доир // Адабий мерос. 1978. №11. – Б.99 – 107.

323. Ҳомидий Х. Дўстлик нашидалари // Шарқ юлдузи. 1967. №1. – Б.199 – 206.

324. Ҳомидий Х. Дўстлар назмида Алишер Навоий // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. №3. – Б.30 – 33.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
1. Алишер Навоий феномени	3
2. Навоийшунослик босқичлари	9
2.1. Узоқ ўтмиш навоийшунослиги анъаналари	9
3. Мафкуралар тўқнашуви	13
4. Навоийшуносликнинг илмий йўналиш сифатида шаклланиши	16
5. Муаммонинг қўйилиши ва тадқиқот мақсад-вазифаси	22
6. Китобнинг тузилиши	27
7. Муаллиф миннатдорчилиги изҳори	29

I боб. Навоийга доир маълумотларнинг ўзаро қийёсий-типологик, текстологик таҳлили

1.1. Алишернинг ёшлик йиллари	30
Оиласи	30
Болалиги	43
Йигитлик даври	45
Навоий ва Абу Саъид Мирзо муносабатлари	48
Навоий Самарқандда	54
1.2. Алишер Навоийнинг балоғат даври	62
Сарой мулозамати	62
Хулқ-атвори	68
Хайрия амаллари	78
Мол-мулки	81
Яқинлари ва суҳбатдошлари	83
Вафоти	84
Нақл ва ривоятлар	87
Таърихлар	93

II боб. Навоий ва давлат хизмати

Буюк дўстлик	109
Муҳрдорлик	114
Амирлик	123
Иккинчи истеъфо	126
Навоий – Астробод ҳокими	135

III боб. Султон Ҳусайн, вазирлар ва Алишер Навоий

Навоий ва Мажиддин Муҳаммад	148
Муносабатлардаги ўзгаришлар	152
Навоий ва Низомулмулк	158
Муносабатларнинг илиқлашуви	162
Умр интиҳоси	169
Охирги илтимос	176

Хулоса	182
---------------------	------------

Биринчи илова. Илк манбалар ва улардаги Алишер Навоий ҳаётига оид маълумотлар	188
--	------------

Иккинчи илова. XV аср зиёлилари Алишер	
---	--

Навоий мадҳида	207
Абдураззоқ Самарқандий	207
Муҳаммад ибн Ховандшоҳ (Мирхонд)	210
Амир Давлатшоҳ бин Аловуддавла Бахтишоҳ Самарқандий	217
Муъиниддин Муҳаммад ал-Замжий ал-Исфизорий	229
Абдурахмон Жомий	230
Абдулвосеъ Низомий ва Абдулғафур Лорий	242
Ҳусайн Бойқаро	244
Абдуллоҳ Ҳотифий	247
Камолиддин Ҳусайн ал-воиз ал-Кошифий	248
Атоуллоҳ Асиль	250
Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний	253
Шамсиддин Муҳаммад Бадахший	255
Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайний	257
Аҳлий Шерозий	261
Ғиёсиддин Ҳумомиддин Хондамир	274
Зайниддин Маҳмуд Восифий	281
Фаҳрий Ҳиротий	286
Заҳириддин Муҳаммад Бобур	293
Мирзо Ҳайдар Дўғлот	296
Сом мирзо Сафавий	298

Учинчи илова. Алишер Навоий ўзи ҳақида	300
---	------------

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	306
---	------------

Илмий нашр

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ

**Манбаларнинг қиёсий-типологик,
текстологик таҳлили**

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Мусаҳҳиҳ: Марҳабо ЖЎРАЕВА

Бадий муҳаррир: Феруза НАЗАРОВА

Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ

Нашриёт лицензияси: AI №134, 27.04.2009
Теришга берилди: 07.09.2011 й.
Босишга рухсат этилди: 20.11.2011 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$.
Arial гарнитураси. Офсет босма.
Ҳисоб-нашриёт т.: 13,35. Шартли б.т.: 19,06.
Адади: 1000 нусха.
Буюртма № 217

«AKADEMNASHR» нашриётида нашрга тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзе, 42-уй.

Тел.: (+998 71) 217-16-77
e-mail: akademnashr@mail.ru

«Ko'hi NUR» МЧЖда чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Машинасозлар мавзеси, 4-уй.

Матншунос олим. 1983 йили Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) Шарқ факультетини тугатган. Ўзбек мумтоз адабиёти, диний-фалсафий таълимотлар ва бадний таржима соҳаларида tadқиқот олиб боради. Бир қанча монография ва рисоалар, ўқув-услубий қўлланмалар ҳамда 130 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Шухрат СИРОЖИДИНОВ

Асарлари:

Шеърятда инсон руҳий камолоти талқини (1992),
Навой навосидан баҳра олиб (1996),
Навой замондошлари эътирофида (1996),
XV-XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини (1997),
Сўфи Оллоёр илоҳиёти (2001),
Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиби (2002),
Буюк алломалар ижодида аҳиллик ва бағрикенглик ғоялари (2005),
Ўзбекистон: динлараро ҳамжиҳатлик – тинчлик гарови (2005),
Ўрта Осиё диний-фалсафий таълимотлари (2007),
Ислом фалсафасига кириш: калом илми (2008),
Бағрикенглик – динларнинг маърифий асоси (2010),
Бадний таржима асослари (2011),
Илм ва тахайюл сарҳадлари (2011),
Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари (2011)

ISBN 978-9943-397-56-9

9 789943 397569